

Леся
УКРАЇНКА

СТАРОДАВНЯ
ІСТОРІЯ
СХІДНИХ
НАРОДІВ

*До 90-річчя виходу в світ
першого видання*

А може б' і варто видаати
її записки, бо писалися
їм в свій час "з любов'ю",
а се, мабуть, великий шаг
до педагогічної прадафони
праці.

Леся Українка
Лист до сестри О. Косач-Кривинюк
від 1 вересня 1910 р., Телаві

Леся Українка

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ

Репринтне видання

Луцьк
ВАТ "Волинська обласна друкарня"
2008

У книзі використано матеріали з фондів відділу рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, бібліотеки Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України, Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, музею Лесі Українки Волинського національного університету імені Лесі Українки

Праця Лесі Українки (1871–1913) „Стародавня історія східних народів”, що створювалася 1890–1891 рр. для навчання молодшої сестри, була видана Ольгою Косач-Кривинюк 1918 року. Вона має неперебутню вартість як основа поглядів Лесі Українки на всесвітню історію та історичний процес, а також як свідчення широти інтересів письменниці, її педагогічних здібностей. Талановито написані „історичні записки” стали першим українським підручником про життя, культуру народів Давнього Сходу. Вивчення Лесею Українкою сходознавчих досліджень, осмислення історії, вірувань, звичаїв східних народів поглибили орієнтальну тематику в її поетичній та драматичній творчості, спонукали до перекладацької діяльності. Леся Українка – єдина жінка у вітчизняній культурі, яка сягнула таїни перекладацького мистецтва однієї з найдавніших пам’яток людства – Рігведи, окрім якої до книги увійшли перекази Джатак, Бгагавад-Гіти, Законів Ману, Авести.

Видання, що складається зі „Стародавньої історії східних народів”, її джерел та рецепції, адресовано науковцям, викладачам, студентам і школярам – усім, хто цікавиться творчістю Лесі Українки.

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення та радіомовлення України
за програмою “Українська книга”*

- © Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України, 2008
- © Науково-дослідний інститут Лесі Українки ВНУ ім. Лесі Українки, 2008
- © Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України, 2008
- © ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2008

Леся Українка

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНІХ НАРОДІВ.

**ВИДАННЯ ПЕРШЕ
ОЛЬГИ КОСАЧ-КРИВИНЮК.**

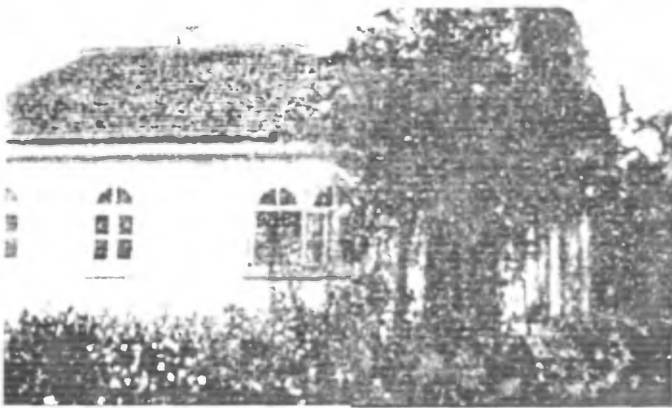

КАТЕРИНОСЛАВ.

Друкарня І. Вісман та І. Морділевич, Феодосіївська 9.
1918.

Леся Українка в тому віці, як писала “Стародавню історію”

“Лесін білий домик” в селі Колодяжному, в ньому жила Леся Українка, як писала “Стародавню історію”

Передмова до I видання.

Леся Українка, як була ще зовсім молодою дівчиною, то вчила свою молодшу сестру. Перед тим як починати вчити її історії, Леся Українка звернулася до звісного історика, свого дядька Михайла Драгоманова, і попросила його порадити їй, як краще та по яких джерелах складати курс стародавньої історії. Драгоманов віднісся дуже уважно до того прохання своєї улюбленої племінниці, вибрав німецьки та французьки книжки, які радив їй, яко джерела, і прислав їй додавши до них докладні поради про складання курсу історії. Відповідно до порад Драгоманова і по джерелах присланих ним, Леся Українка в роках 1890-1891 і зложила курс „Стародавньої історії східніх народів“. Жила вона тоді в селі Колодяжному в Ковельському повіті на Волині.

Не задовго перед своєю смертю Леся Українка дозволила надрукувати «Стародавню історію», але конче хтіла переглянути її і виправити перед друком. Тяжка недуга не дала їй зробити сього і „Стародавня історія“ друкується тепер так, як вона була написана одразу,—без жадних змін і поправок.

Леся Українка хтіла, щоб „Стародавня історія“ була надрукована з малюнками і сама повибірала малюнки до неї, але ранійше не було змоги надрукувати «Історію», тепер же малюнки так страшенно удорожили б видання, що не можливо друкувати з ними, і через те се перше видання „Стародавньої історії“ друкується, на жаль, безъ малюнків.

Взагалі дуже боляче, що через сучасні умови видавання зовсім неможливо видати так гарно, як би хтілося, сю книжку, що друкується мною з глибокою любовію, пошаною і вдячністю до ясної, прекрасної пам'яти її автора.

Ольга Косач-Кривинюк.

ВСТУПНА РОЗПОВІДЬ.

Первістні люде.

Ніхто не знає напевне, відколи живуть люде на землі. Відомо тільки те, що від тої пори, як вони настали, пройшло далеко більше, як шість тисяч літ, (а ще не так давно люде думали, що цілий світ створений тільки шість тисяч літ тому). Що люде дуже давно живуть на землі, про се довідалися тоді, коли почали знаходити кістки людські разом з кістками так званих „допотопних“ звірів, себ-то доісторичних; звірі ті давно вже згинули зо світу і тільки з кісток їхніх довідалися, що вони колись жили. Кістки ті знахожено дуже глибоко під землею, се значить, що їх довго заносило землею,—можна ж собі здумати, скільки то треба часу, поки поробляться такі великі земляні наноси*). Але, як видно, люде ще давніше на світі жили, бо при знайдених людях буда різна камінна зброя, а певне ж був такий час, коли люде не мали ніякої зброї. Камінна зброя так само, як і зброя костяна, найдавніша, яку тільки знахожено. Певно була у первістних людей і дерев'яна зброя, але ж дерево не може доховатися від такого давнього часу. Отже будемо уважати камінну зброю за найдавнішу. Через те, що найдавніші люде робили зброю і всякий знаряд з каміню, то часи, в які ті люде жили, називаються „камінним віком (періодом)“ історії. Люде камінного віку були дикі, не знали вони а ні письма, а ні хисту ніякого, коли не вважати за хист ті початки, про які буде говоритися далі. Не відомо напевне, яка була їх мова, догадуватись можна, що вона була дуже проста і нерозвита, як і тепер буває у диких народів. Жили вони в печерах та в ямах, потім почали напинати шатрища з дрюків, галуззя та звірячих шкур. Сталої домівки не мали, а переходили з місця на місце, шукаючи собі поживку, бо жили вони з мисливства і не мали ніякого господарства, отже й мусіли вони шукати, де більше дичини,

*) В одному місці в Голандії люде, копаючи, докопалися до цілого лісу поваленого і закам'янілого, під тим лісом був ще другий ліс, а під другим ще й третій, та вже аж під тим третім знайшли людські та звірячі кістки.

а виловивши її в одному місці, переходили на друге¹⁾. Страви жадної вони не варили, бо не вміли розпалювати вогню, а тільки знаходили його там, де він сам з'явився від блискавки або що. Пізніше люде навчилися добувати вогонь із сухого дерева, тручи його одно об друге. Тоді почали вони готувати собі їжу, але не варили, а тільки пекли, бо не мали посуду. Одежі вони не мали ніякої, або обпиналися листями та шкурами звірячими²⁾ Шили одягу тую риб'ячими кістками або камінними шилами. Де далі почали вже люде виробляти собі різні річі з глини та з бронзи. Се вже був великий поступ у їхньому житті. Навчилися вони і прости і ткати.

Бронзовими сокирами могли вони вже краще обтесувати дерево, бронзовими лопатами могли копати землю, бронзовою зброєю ліпше було боронитися від ворогів. Тоді почали люде ставити собі порядніші оселі то було вже щось подібне до теперішньої хати. Часом ті хати ставилися серед води на стовпах, або на островах, щоб вороги та дикі звірі не могли доступитися. Потім біля тих хат обгороджували якусь частину землі і люде почали довше жити на одному місці, бо навчилися освоювати диких звірів і таким способом почали заводити господарство. Однак ні сіяти, ні орати ще не вміли. Вони пасли свою худобу і та худоба була їхнім маєтком. Людей того часу в історії звать „пастухами“ і людьми «бронзового періоду»³⁾.

В сей бронзовий період люде не були вже такі дикі, вони жили сім'єю під владою старшого в роді⁴⁾, мали свою поезію, віру і потім поділились на племена, значить у них вже починалося *громадське життя* і людей сих історія зве не дикими, але все ще варварами (від грецького слова „barbaros“ — чужий, чоловік грубою звичою). Що до найдавнішої мови, то до нас не дійшла найперша предковічна єдина мова людська (як що вона була коли небудь), нам відомо скільки дуже давніх мов,

¹⁾ Однак все таки жили гуртами,—знахожено місця похожі на якісь табориська, а де-не-де щось подібне до фабрик зброї камінної. Про те, що в якому небудь місці жили колись люде, догадуються часом з того, що знаходять під землею кістки звірячі, черепашки виколупані разом з черепками або ножиками камінними,—це називають „кухняними залишками“.

²⁾ Хоч люде камінного періоду не вміли прости, але вони могли скручувати в руках волокна різні і з того сплітали собі щось подібне до рогожок або килимків. Наука не знає такого часу, колиб люде нічогосінько не вміли робити. Яке було життя первісних людей, про те ми можемо догадуватися, знаючи життя теперішніх диких людей.

³⁾ Однак треба знати, що не завжди люде бронзового періоду були пастухами, часом вони стояли вже на вищому ступні.

⁴⁾ Старшинство почалося з того, що знаходився якийсь дуже сильний чоловік у племені і його всі боялися, через те й слухалися, або вважали його мудрішим, знали, що він на війні може краще справитися, тай у спокійний час може краще порадити, де випасати худобу, шукати поживку, то що, цим і дітей його слухалися, бо думали, що від батька і до дітей переходить сила і мудрість.

але з їхнього досить мудрого складу видно, що не єсть то мови дикого предковічного люду. Відомі нам мови вже були такі, що на них складалися пісні і пісні ті переходили з роду в рід. В тій поезії одбивалася віра людей бронзового віку.

Хоч ми не знаємо, як почали люде говорити, але все ж ми можемо догадуватися про се, знаючи, як говорять теперешні дикі люде і малі діти. Мова почалася з того, що люде хотіли як небудь виявити своє почуття. Таку початкову мову можна помічати навіть у звірів: коли звірині що болить,—вона кричить, коли їй що небудь втішно,—вона виявляє се яким иншим гуком, видно, що вона тими гукими виявляє свої почуття, тільки що у неї небагато гуків і всі вони одноманітні. У людини, хоч яка вона буде немудра, таких гуків далеко більше, і чим далі розвивається людина, тим більше стає у неї гуків. Спершу людина може тільки виявити, що їй прикро що небудь, або втішно, потім її починає вражати те, що вона бачить перед собою і вона починає називати річі. Називає вона часом такими словами, що похожі на крик того звіря або птиці, яку хоче людина назвати, часом вона гуком виявляє, що їй болить від якої небудь річі, або що їй дивно з чого небудь, або що їй гарне що небудь. Коли людина почне які небудь річі називати кожний раз такими самими гукими, то тоді вже ті гукі стають словами. Однак слова ті з початку завжди бувають короткі, слів тих небагато, небагато можна й сказати ними, трудно висловити ними, як одна річ приходить до другої, що в який час було зроблено, так напр., дикий чоловік має слово „їсти“, але у нього се слово значить і їсти, і їм, і буду їсти і їв, бо нема у нього ще „форм“ ніяких для мови. Де далі форми ті потроху виробляються, мова стає багатшою, але все то приходить дуже помалу. Єсть і тепер дикі племена, що говорять дуже вбогою мовою, лічать по пальцях на руках і на ногах, не вміють більше трьох або п'ятьох злічити, а лічать: „1, 2, 3, багато“. І от з мови тих диких людей можна догадуватися про мову первісної людини. Науки лічби і взагалі ніякої науки не було у людей кам'яного періоду.

Початок людського хисту можна теж прослідити в дуже давніх часах. Хист людський почався з того, що людині хотілося якось краще зробити коло себе. і початки хисту видно навіть на де яких річах камінного періоду. Так, напр., знайдено барвисті черепашки нанизані на шкуроток, або камінці гарно обточені, видно, що то вживалося не на користь, а для краси. Теж саме видно і в теперішніх диких людей: вони чіпляють на себе черепашки, пера, красять на собі волосся, а

часом надрізують пружки на тілі і запускають у надрізи краску, то зветься „татуїровкою“. У диких людей гні покраси уважаються дуже почесними і старший в племені може робити кращу татуїровку, носити яскравіші покраси, ніж інші люде з того племена. Де-які покраси та узорі татуїровки навіть зовсім заборонені для простого люду їх і носити мають право тільки старші. В бронзовому періоді знаходять навіть дуже багато різних покрас та оздоб і де-які з них зроблені дуже гарно, з правдивим хистом. Можна думати, що хист у людей з'явився разом з першими людськими знарядями, а людина, хоч як вона мало розвита, все ж таки тямить зробити якийсь там знаряд з глини, чи з каміню, чи з дерева, отже видно, як давно живе хист поміж людьми. Знахожено нераз посуд, як видно було, дуже давнього часу і на ньому вже було видряпано, або пальцями видавлено щось подібне до узору. На плетінках диких людей видно теж різні узорі, або трава іншої барви вплетена, або просто якось майстерніше вплетено. Видно, що для людини не досить було просто аби чим нап'ястися, тільки вона хотіла, щоб її одежа була якась краща.

Як тільки люде навчилися говорити, з'явився хист мови, себ-то поезія. Звісно, спочатку вона була дуже первісною і найбільше видно сю початкову поезію в співі диких людей.¹⁾ Поезія та звичайне не така, як теперішня, а далеко простіша, навіть надто проста, але все ж, почувши пісню диких людей, можна зауважити, що то таки пісня, а не просто розмова. Перше всього у ній є щось подібне до розміру, до музичної мелодії, єсть приспівка, себ то одно або скільки слів, що приспівуються по скільки раз після скількох слів, пісні, найчастійше слова приспівки нічого не значать. Слова первісної пісні (не тільки приспівки) часом нічого не значать. Часто пісня та складається навіть не з слів, а просто з гуків: та-та! ба-ба-ба! і т. д.

Кажен чув, як співають дуже маленькі діти, отже може з того уявити собі пісні первісної людини.

От на зразокъ дві пісні диких людей:

Пісня диких австралійців, що співається на похороні.

Kardany garro	Се значить: Братіка знову
Mammul garro	Сина знову
Mela 'nadjo	Більше я
Nunga broo.	Не побачу ніколи.

¹⁾ У первісних людей поезія завжди йшла поруч із співом.

Друга теж погребова пісня:

Твоє тіло в Вейшематі,
Але душа прийшла сюди
І збудила мене зо сну,
Приспівка: Га-а, га-а, га-а, га!

В першій пісні видно якийсь розмір, у другий ми бачимо приспівку, що не значить нічого. Таких приспівок єсть багато у диких людей, напр.: abang! abang! Nyah eh wa!¹⁾ Кожен раз, співаючи ту приспівку, дикі люде б'ють в бубни і дзеленчать різними брязкалами. Се вже перший ступінь музики. Тая музика, як і спів, дуже груба і проста, в ній ледве можна спостерегти яку небудь мелодю, але все ж у ній єсть якийсь порядок (такт), більша або менша прудкість (темп), а се вже показує початок музики. При тій пісні і музиці дикі люде часто танцюють і танок той залежить од співу і музики, так: коли грають тихше, то й танець тихший, коли грають прудко, то й танцюють прудко. Тут уже видно початок танцю, а не просто плигання, Первістні люде уважали танець (так само як і спів і музику) не тільки забавою, але й ділом поважним. Се видно з того, що при таких поважних випадках, як весілля, смерть, війна, співались особливі пісні (весільні, погребові, військові) і танцювались особливі танці. І тепер у всіх диких племен є свій військовий танець, вони вірять, що той танець дає силу воякам і відвертає ворогів. Добре відомо теж, що дикі люде мають мисливські танці і думають, що танці ті мають силу принадити звірину.²⁾

Спів, музика і танець развивались де-далі більше. Пісні людські добирали більшої краси і де далі більше одрізнялись од звичайної розмови. Де-які народи бронзового періоду мали свою поезію досить багату.

Хист малювання, так само як і різбарства, почався з того, що люде хотіли самі зробити те, що бачили круг себе. Малювати люде почали теж дуже давно, бо знахожено нераз малюнки допотопних звірів надряпані на камініях. Потім люде набірались більшої вправности і майстерности і вже де які ідоли богів бронзового періоду мають вигляд досить гарний. Идоли і малюнки первістних людей часто були помальовані різними барвами, але, звісно, те малево було дуже невеликого хисту і не-

¹⁾ Подібні приспівки задержались і в наших піснях, напр.: а-а' в колискових. Гей! в Чумацьких, Ти-ни-ни! в тавчюрєстях і т. п.

²⁾ Може й ніколи не було такого часу, коли б люде ніяк не танцювали, бо навіть де-які породи звірів та птиць мають щось подібне до танцю, напр., кенгеру, журавлі і інші.

хутко люде дійшли до теперешньої майстерности. З малювання повстало і письмо: перше люде просто малювали те, про що хотіли написати, потім скорочували ті малюнки для скорости, де-далі поскорочували так, що трудно вже й догадатися з яко-го малюнку повстали їхні букви.

Віра у первістних людей теж була проста, немудра. Віра почалася у людей з їхнього погляду на світ. Де чого в світі вони боялись і вважали ворожим, друге знав сприяло їм і вони любили його, от звідсі повстала віра в злих і добрих богів. За богів давні люде вважали сили природи: вітер, грім, дощ і т. п., і навіть створіння де-яки. Так напр., одно племено має між иншим за бога павука і приносить йому подання (жертви). Звісно, люде хотіли добрим богам зробити щось втішне, щоб подякувати їм за їхню добрість, а злих знов хотіли загодити, щоб не робили нічого злого. Давні люде думали, що боги подібні до людей, що боги мають людські почуття, думки і людські образи. (Часами, правда, за богів уважали й звірів). Люде почали робити богів тих з дерева, з каміню, то що, бо хотіли бачити своїх богів близьше. Богам тим люде робили все, що було для них самих приемне, вони давали їм їсти—себ то палили для них найкращі шматки мяса або овочі, а часом просто вимазували своїм ідолам лице салом. Вони шили для богів найкращу одержу, вішали на них оздоби, ставили найкращі хати. Перше ставились не хати, а тільки „жертovníки“— „олтарі“ для поданнів. Для богів завжди робилося все краще, більше, значнійше, ніж для людей, і хоч давні люде не могли поставити щось дуже гарного, але все ж для богів завжди вибиралися найкращі місця для божниць, навалювалось велике каміння, таке, щоб його було видно здалека, щоб кожний бачив, що то оселя бога. Олтарі з величезного каміння камінного періоду звать „дольменами“.

Потім вибирали навіть окремих людей, що повинні були служити богам. Ті люде провіщали народові божу волю. Коли бог був разгніваний, все віддавалось, аби загодити його, навіть людей віддавали йому на жертву. Звісно, чим дичійші та первістнійші були люде, тим дичійша та первістнійша була й віра, бо в вірі одбивається натура і світогляд народу. У давніх людей віра входила у все: у поезію, в хист і в ціле життя. Громадське життя теж багато залежало од віри, бо кождий громадський закон уважався святим і даним од самого бога. Такий погляд на закони людські тримався і потім, коли люде жили навіть дуже розвиненим життям громадським. Все мудре, надзвичайне—вважалось ділом бога. І коли люде дійшли до того, що навчилися писати й читати, то думали, що сьому

навчили їх самі боги.*) Від того часу, як люде навчилися письма, — почалося життя „цивілізоване“, почалися „історичні часи“, бо люде почали записувати свої закони, свої казки, пісні, молитви, події свого життя і з того ми довідуємося про їхні звичаї, віру і життя. Сі часи називають де-які „залізним періодом“, бо тоді люде навчилися добувати залізо і всякі інші метали.

От з цього третього великого періоду почнемо тепера ми науку історії. Годиться починати від найдавніших часів; хоч вони і менше звісні, аніж пізнійші, хоч у історії їхній єсть багато темного, недосліженого, однак з того, що відомо, бачити можна, як розвивались думки і хист людські, а се важніше, ніж історія самих подій, не звязаних ніякою думкою. З історії віри і поезії найбільше можна побачити, як розвивалася людська думка і хист. Не у кожного народу однаково розвивалася тая історія, єсть бо і тепер де-які народи, що затрималися й досі в камінному періоді, або в бронзовому. Та і сі три великі періоди, про які ми оце говорили, не стоять вони так дуже окремо один від одного. Переходи від одного періоду до другого не були раптові, люде помалу доходили до вищих форм життя, і де-що з першого періоду завжди затримувалось і в другому. Так напр., за бронзового періоду люде вживали багато камінних річей, і нераз трудно буває зважити, до якого періоду належав який народ. Навіть в одному народі не всі люде дійшли до однакових форм життя. Скілька народів, що жили в один час, дуже одрізнялись один від одного своїми звичаями і розвитком: одні жили цілими державами, а другі були ще „пастухами“. І тепер ми бачимо те саме: хоч у нас єсть і машини і прядки і різне знаряддя, але поруч з ними затрималися коси, серпи, дерев'яні рала, веретена та інші річі, що були відомі ще людам бронзового періоду, а то навіть і камінного. І тепер одні народи мають дуже високу цивілізацію, а другі, напр., де-які островитяне, зостаються і досі дикими людидами. Причина сьому та, що одні люде мали добру спосібність до розвитку, а другі ні; одні жили у теплій країні, на добрій землі, в лагідному кліматі, а другі жили або в надто холодній, або в надто гарячій країні, на пісках та на болотах, між дикими пажерливими звірьми; одні люде запанували над іншими, другі знов самі попали у неволю. Причина сьому ще й та може бути, що де-які народи жили дуже малими племенами, далеко від ширшого світу, напр., на островах маленьких

*) Давні люде думали, що й поезія, й музика, й танець, і всякий хист—все те йде від богів. Через те нема нічого дивного, що вони танцювали перед олтарями богів, що вони співали їм і малювали їх, бо все, що йшло від бога, уважалось святим.

на широкому океані, або в диких пущах та горах, і се не давало їм дійти до більшої цивілізації. Богато є причин нерівності людської цивілізації і не легко їх всі дослідити. Історія покаже нам, як росли і розвивалися людські цивілізації.

Світ відомий давнім людям.

Всі великі цивілізації почалися на Сході, в південній частині Азії та в східній частині Африки, при великих річках, серед розкішної природи, в теплому, лагідному кліматі. Там повстали цивілізації найдавніші в світі: Китайська, Індійська, єгипетська, далі Ассіро-Вавилонська, Гібрійська (Жидівська) і Фінікійська. Далі ми довідаємося багато про життя тих народів, тепер же поговоримо про те, як ті народи знали світ і одні других і які думки мали про свій край і про чужину.

Кожний з давніх народів думав, що його рідна країна єть осередок світа. Думали вони так певне через те, що завжди кожному чоловікові, коли він вийде на широкий простор, здається, що він стоїть посередині якогось великого круга, а як хто приймає винокол (горизонт) свого ока за справжню границю світа, то він легко може собі думати, що ось то він живе як раз посередині землі.¹⁾ Давні люде не знали, що земля така, як куля, а думали, що вона плісковата і кругла, як колесо, і кругом оточена водою.

І довго ще люде в'являли собі світ таким.

За давніх часів не так легко було їздити по світі, як за наших часів, отже люде тоді дуже мало знали чужину, знали вони тільки ті сторони, які ближше були до їхньої, а що дальша була сторона, то дивніші та неправдивіші розповіді були про неї. Найбільше знали про світ та про людеї Єгиптяне та Фінікійці. Навколо Єгипту жило багато народів різних, Єгиптяне мали з ними справи різні, часто воювалися з ними і знали їх досить близько. Вони часто малювали чужинців на своїх малюнках. Один такий малюнок знайдено в давньому розруйнованому єгипетському місті; на малюнку тому були змальовані чотири людські „раси“²⁾: Єгиптянин, Негр, Семіт і

¹⁾ Разом з тим кожний народ уважав себе найкращим, найрозумнішим і найсвятішим, то ще може й через те звав свою країну серединою світа, себто найголовнішою часткою землі.

²⁾ Раса значить — порода людеї, за давніх часів було відомо п'ять рас: *Арійці* (до них належали Іудеї, Мідійці і Перси потім Греки, Римляне і більшість Європейців), *Семіти* (Жиди, Фінікійці та Ассірійці), *єгиптяне* або *Копти*, *Кушити* (всі чорні народи африканські) і *Манголи* (Китайці). Сей поділ на раси, описаний у давніх істориків, здебільшого признають і тепер, та тільки не всі вчені однаково ділять відомих тепер народів меж сими расами, а де-хто налічує більше рас, ніж тут сказано.

Європеець. Єгиптянин намальований увесь червоний, у білій одежі, з довгими кучерями, з довгастими очима, з великим трохи горбатим носом; він намальований близько бога, що стояв у початку малюнка. Далі, після єгиптянина стоїть Негр, чорний, дуже похожий на теперішніх негрів. Далі Семіт, або Азіат: тіло жовто-біле, на виду смуглявий, ніс горбатий, борода чорна, довга, клином, убраний в коротку барвисту одягу. Потім остатній—Європеець: білий, очі сині, ніс рівний, борода руса, сам високий та стрункий; замість одягу волова шкура. На тілі татуїровка, зовсім дикий чоловік! На других малюнках, замість Жида і дикого Європейця, намальовані: Ассірієць, Перс, Мідієць і Європеець в одяжі, в сандаліях, з сагайдаком і тулою. З цих малюнків ми бачимо, яких народів Єгиптяне знали. Монголів, як видно, вони не знали зовсім.

Фінікійці, перші мореходці давні, мали багато городів приморських і їздили морем досить далеко. Єсть давня розповідь про те, як Фінікійцям наказав царь Єгипту, щоб вони об'їхали кругом Африку, і щоб виїхали з Червоного моря, а вернулися морем Середземним. Їздили вони три роки; вернувшись, вони розповідали, що, їхавши морем Південним, на захід, бачили сонце по правому боці, але їм ніхто не повірив.¹⁾ Другий раз Фінікійці доїхали тільки до північно-західного берегу Африки і, вернувшись, розказували, що вони бачили волохатих людей і люде тії звуться Горіллами²⁾. Ще третій раз їздив один Фінікієць навколо Африки, але що саме він бачив під час подорожі—невідомо. Окрім цих трьох подорожів відомо, що Фінікійці їздили по оливо до теперішньої Британії. З того часу, як почали люде переїздити Гібралтар, почали вони трохи більше знати про чужі землі і перестали собі в'являти світ таким, як колесо. Карта світу відомого людям переменялася потроху і найпізніша карта давніх єгиптян уже чотирокутна, на їй визначено чимало країн і всі береги Середземного моря вималювані досить близько до правди.

Отже єгиптяне, Ассірійці, Жида, Фінікійці і Негри знали трохи між собою, але всі вони знали тільки байки про Азіатів. Перси, інші Арійці та Китайці, хоч і були сусідами, однак дуже мало знали один одного. Отже про історію кожного з цих трьох народів найбільше можна довідатись з їх власної літератури, а де-що теж і з грецьких істориків. Відколи учені навчилися добре розбірати давнє письмо, вони багато дізналися про історію давніх народів. Про давні звичаї та життя можна багато довідатися з малюнків, статуй і річей для щоденного вжитку, що zostалися по давніх людях. Порівнюючи давні

¹⁾ Отже так власне муіло бути, бо вони їхали по той бік екватору.

²⁾ Того тепер звуть Горіллами великих африканських мавп.

мови, учені побачили, який народ якому ріднійший, хто від кого навчився чого, і таким способом установлено „сем'ї“ народів, або „раси“. Хоч і не завжди можна вірити давній літературі, бо в ній багато байок, однак все таки, рівняючи її з історіками грецькими та з літературою сусідів, можна бачити, що в ній правда, а що неправда. За те з останків давнього хисту, ми бачимо правдиву, певну історію, історію хисту, історію цивілізації.

Історія Індусів.

РОЗДІЛ I.

Первістні Арійці.

Коли європейці разійшлися по цілому світі, вони пізнали багато чужих мов живих і мертвих ¹⁾; порівнюючи ті мови одну з другою, учені побачили, що багато єсть дуже похожих між собою, і ті мови, які похожі між собою, вони назвали „сем'ями людських мов“.

Отже єсть на світі „сем'ї народів“, такъ само єсть і „сем'ї людських мов“.

Сливе завжди народи одної раси мають мови одної сем'ї. Учені довідались, що всі теперешні головні народи європейські, так само як і давні Індуси, Перси, Греки та Римляне, всі вони народи одної раси арійської, а мови їхні теж належать до одної сем'ї. Найдавніша зо всіх їх мова—се мова давніх Арійців, або, як її звать, мова „санскритська“ ²⁾, і до неї подібні всі мови європейські, одні більше, другі менше, котрі давнійші, ті більше схожі з нею.

Тією мовою санскритською написана „Веда“, збірник гімнів (святих пісень) індійських. Народ, що співав ті гімни, зветься Арійцями („Агуа“) ³⁾. Агуа по санскритськи значить славетний, благородний, і слово се порівнюють з грецькими Ares (бог війни, значить сильний, ярий), Aretè (чеснота) і Aristos (найкращий) та з словомъ Heros (герой), такъ греки

¹⁾ Живі мови—се ті, якими люде тепер говорять, а мертві—ті, якими колись давно люде говорили, а тепер ніхто не говорить і вони відомі тільки з книжок або давніх написів на памятниках то що.

²⁾ Але і то не найдавніша мова Арійців, була ще давніша колись, але вона згинула і про неї можна догадуватись, тільки порівнюючи давні індо-європейські мови, бо при тому трапляються слова спільні всім тим мовам, але такі, що їх нема в санскритській, значить, видумані раніше, ніж настала санскритська мова.

³⁾ Відних вся наша європейська раса зветься арійською, бо вони (Арійці) найстарші з усієї нашої раси.

звали своїх прадідів славутних. Слово Агуа задержалося в слові Іран (Персія).

Ще недавно учені здебільшого вважали, що первістні Арійці жили спочатку в Азії таки, між морем Аральським і горами Белур та Гінду—Ку, в країні Памір, на високій полонині над річкою Оксусом, а звідти вони розійшлися помалу, одні в долину Інду, а звідти до Гангу, другі в Персію та Бактріану, на Кавказ і вже з Кавказу¹⁾ де далі розійшлися по всій Європі. В останні часи серед учених почала переважати думка, що Арійці таки зроду були європейцями, а вже з Європи через Кавказ частина їх перейшла в Азію, в Іран та в Індію і там скоріше вийшла з дикого стану, бо дісталася в кращі краї. Тая ж, якась прадавня сторона „Аріанем—Ведйо“, що споминається в давніх арійських легендах, звідки ніби вийшли прадіди Арійців, то,—як думають тепер,—країна понад річкою Араксом, і не єсть рідний край арійської раси, а тільки одно з пристановищ тих мандрівних Арійців, що йшли з Європи в Азію.

Ті учені, що вважають Арійців споконвічними європейцями, доказують таку свою думку, між иншим, ще й тим, що в Азії людей арійської раси зовсім мало, рівняючи до числа инших, неарійських народів, а в Європі їх найбільше; тим часом, як людей безперечно азійських рас (Семітів, Монголів) і тепер найбільше таки в Азії, хоча їм траплялося переселятися цілими ордами в инші сторони (в Африку, в Європу). Однак згоди в думках про сю справу між ученими ще нема.

Порівнюючи індо-європейські мови, учені догадуються про життя громадське первістних Арійців і про їхні звичаї,—коли яке слово єсть у всіх тих мовах, то значить воно було і в первістних Арійців, а як що було слово, то був і той звичай або та річ, яка тим словом зветься. Багато про що довідалися і з гімнів арійських, з тої «Веди». В гімнах ведічних видно картину патріархального²⁾ життя давніх Індусів. Індуси були пастухами і не були „номадами“ (бродячим народом), ані дикими. Вони вміли сіяти, ковати метали, плавати човном і ткати різні тканини. Вони жили не в наметах, як прадавні Семіти, а в сталих домівках; у всіх індо-європейських мовах єсть похожі між собою слова, що означають *діл* або *село*, так само, як і слова, що означають різних свійських звірів, напр., віл, кінь, сабака, свиня, вівця, коза, гуска. Арійці вміли за-

¹⁾ Через те Арійську расу в Європі зовуть часом Кавказькою.

²⁾ Патріархальний устрій життя значить такий устрій, довідає всіма найстарший в роді (патріарх).

прягати коней та волів. У них були дороги для проїзду, вони вміли ковати золото, срібло і бронзу (спіж); невідомо напевне, чи знали вони залізо. Вони копали землю та сіяли збіжжя, але орати навчилися вже аж після того, як розійшлися по світі, бо рільничі слова хоч і єсть схожі в грецькій та латинській мовах, але нема їх зовсім у санскритській. Арійці солили м'ясо на схов, але сіль добували не з моря, бо моря не знали; вони мали човни, плавали ними по великих річках і гребли веслами, але вітрил і щоглів не мали. Вони ділили рік по місячних змінах, лічба у них була на десятки (така, як і тепер у нас), але вони не вміли до тисячі лічити.

Ся первісна громада мала далеко вищі поняття духовні, аніж у теперішніх диких людей. Шлюб у них був освячений релігією, хоч разом з тим старшина могла мати по скільки жінок. Родичами уважалися навіть досить далекі свояки, так напр., в арійській мові є слова для шурина і дівера. Чоловік по санскритськи *pati*, себ то господарь, а жінка *patni*—господиня (пані); у Греків „*pati*“ перейшло в „*pōsis*“ (чоловік), але „*potnia*“ вже не значить жінка, а значить шановна, поважна, статечна¹⁾, а для жінки єсть уже зовсім инше слово — „*gynē*“. Брат по санскритськи *vratar* (в різних мовах тепер—*bruder, brother, frater*), себ то помічник, сестра по санскр. *swasra*, себ то—утішниця. З сіх слів можна трохи бачити, яке було життя родинне у давніх Арійців.

Громада їхня теж була подібна до великої сім'ї, та навіть „клан“ (рід, племено) їхній був не що инше, як велика родина, а над родиною тією владав старший в роді, а з ним разом рада старших родичів.

Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люде про природу і пре самих себе.

Природна віра всіх індо-європейських народів єсть політеїзм—віра в багатьох богів. Багато завдавали собі труду учені, щоб довідатись докладно, яка була віра в первісних Арійців, але всеж багато зосталося нев'ясненого. Імення богів та богинь неоднакові у всіх індо-європейських народів, тай само слово святий, божий не у всіх однакове. Арійці індійські звать своїх богів *Dewas*—ясні, світлі. Слово се рівняють до латинського *divus* і грецького *dios*. Святе в гімнах Веди, то—світло, і перші боги наших предків були зміни дня і ночі, рання зоря, вечірне смеркання, блискавиця та багаття. Арійська

¹⁾ З сього прикладу видно, як то часом слова, перейшовши в другу мову, змінюють своє первісне значіння.

віра—чиста віра в світло. Учені доказують, що первістні Арійці здавен вірили в посмертне життя і шанували, як святих, своїх померших предків.

РОЗДІЛ II.

Арійці в Індії. Веда.

Що всі народи індо-європейські жили колись спільно, се видно з їхніх мов, звичаїв та віри, але жаден з тих народів не пам'ятає ні про те спільне життя, ні про те, як вони розійшлися з свого первістного рідного краю. Учені думають, що певне які монгольські орди розігнали Арійців з їхньої сторони.

Племено санскритське (воно вважається найстаршим), перейшовши кряж Гінду-Ку, розійшлося по долині Інду, потім, значно пізніше, дійшло до долини Гангу, а далі зайняло і весь пів-острів Індію. Племено Зендське пішло в Бактріану і розійшлося по Медії та Персії.

Гімни Веди нічого не згадують про первістну сторону Арійців. Здається, що громадське життя почалося для Арійців уже в долині Пенджаб (долині Інду). Тільки західні Арійці або Іранці (Перси та Медійці) заховали пам'ять про свою давню Аріану. Є відомості, що Медійці спершу звались Арійцями, а сторона між Персією та Бактріаною звалась Арією.

Невідомо напевне, як розійшлися Арійці по Європі, коли не вважати, що вони там жили спокон віку. Розселились же вони так: Кельтійське племено пішло південним берегом Європи аж в теперішню Францію та Іспанію, а потім оселилось і в Британії.

Германські, Готські та Скандінавські племена, що малі віру і звичаї подібніші до Іранських, ніж до Індійських, спочатку заняли середину Європи і Скандінавський півострів, а потім потроху помішались з Кельтами. Слав'яне, рідніші індійським Арійцям, бо мова їхня близька до санскритської, оселилися на схід від Германців. Греко-Латинські народи, теж близші до індійських Арійців, посіли Балканський та Італійський півострови, крім того Греки жили здавен на островах Архіпелагу та на східних берегах Малої Азії.

Широка долина Пенджаб лежить близько гір Гінду-Ку, в північно-західньому краю теперішнього Кабулу, отже не там, де теперішня Індія або Індустан. Сами Арійці звали свій новий край *Sapta Sindhou*, себ то країна семи річок. На півно-

чі сеї країни стоять снігові гори Гімалайя, найвищі гори в світі. Сім річок зливаються в одну велику ріку Sindhou, туу річку Греки прозвали Indos, через те і долину її стали звати Індія, а потім уже і долину Гангу і півострів почали так прозивати. Сами ж Арійці звали свій край Aryawartha—земля Арійців.

Люде, що жили в Індії перед Арійцями, звуться в гімнах Веди Dasyou—перші мешканці, тубольці. Потім почали їх звати Melchta—чужинці. Дазйу завжди одрізнялись од Арійців темною барвою тіла і Арійці вважали їх за своїх підданих. Але Арійці тільки тоді запанували над Дазйями, коли зайняли весь Індустан, тай то мусіли чимало змагатися з ними.

Арійці уважали Дазйів чарівниками (подібно до того, як наш простолюд думає про циган, а надто циганок), а часом навіть звали їхнім іменням злих духів. Де що про змагання з Дазйями говориться в Ведах, але там одрізнити правду від байки вельми трудно. Взагалі Арійці індійські ніколи не писали історії, для їхніх письменників нецікаві були земні справи, вони займалися тільки вірою своєю та мовою, що вони називали санскритською—бездоганною.

Rig-Веда, найдавніша свята книга індійська, показує нам, яка була віра в Індійців. До неї ж подібна віра кожного первісного мало свідомого народу. Для первісної людини все, що має рух—має життя, отже в світі все живе, все має душу. Небо, земля, вітри, вода, хмари, зорі—все має життя, думку, бажання і душу. Міцні сили природи, дивні істоти, незрозумілі появи світові—все то боги. Первісна людина бачить своїх богів навколо себе, вона їх чує. Де лише обернеться, всюди бачить таємницю, всюди бачить своїх богів. Така віра кожного первісного люду, тільки в кожного народу вона має свої відміни. Люд Арійський зовсім не знав того почуття, що зветься страхом божим. Ні, він не боявся богів своїх, він щиро дивувався їм, він любив їх, він радів, утішався ними, дякував їм за їхню добрість, але не боявся їх. В його вірі нема нічого темного, страшного, хоч багато єсть величного. Його віра й поезія була ясна, чиста, радісна. Він співом голосним вітав кожну ранню зорю, до сонця озивався щирою хвалою, дива природи південної поймали його душу подивом, але не гнітили страхом. Він радів з свого життя, він любив цілим серцем свою розкішну матір-природу. Тепер погляньмо на туу поезію, з неї ми найкраще побачимо віру Арійців, ту просту, чисту, дитячу віру. Ось два гімни ¹⁾ до ранньої зорі.

¹⁾ Вони перекладені не тим розміром, яким зложені по санскритськв. (бо се неможливо було зробити), але так, щоб усе таки нагадували поважений спів, а не звичайну розповідь.

I.

В повіз великий богині щасливої впряжені коні.
Всі не смертельні боги посідали в той півіз.
Славна з'явилась богиня, живуча в повітрі,
з лона темноти з'явилася людські оселі красити.
З цілого світа найперша встає вона й шле нам здалека
пишні дари. Народилась зоря молодая, новая,
будить створіння. найперше приходить на поклики ранні.¹⁾
В наші оселі не смертна зоря завітала,
нашу хвалу прийняла в високостях повітря,
вільна, осяйна іде, щедро сипле, розкішні скарби.
Наче дівчина струнка, так, богине, ідеш ти
хутко на наші поданки. Всміхаючись, ти, молодая,
линеш раніше від сонця, осяйнее лono відкривши.
Наче дівча молоденьке, що мати скупала, така ти,
бачим блискучу красу твого тіла! О, зоре щаслива!
Ясно палай! Ні одна ще зоря не була така гарна!

II.

Світло лагідне займається, промінням красить всю землю.
Слово й молитву провадить зоря, сипле барви блискучі
і одчиняє ворота денні.— У сні всі лежали;
Ти ж сповістила, що час нам повстати, життям утішатись,
час нам приносити жертви і дбати про власний достаток.
Темрява скрізь панувала; зоря ж освітила край неба
і до живих завітала. О, дочко небес, ти з'явилась!
Ти молодая, серпанком блискучим укрита!
Скарбів наземних усіх ти цариця! Ідеш ти
вслід за минулими зорями, ти ж і найстарша
зір всіх прийдешніх, зір вічних. Іди веселити живучих
і оживляти умерлих!... Зоря відколи нам сіяє?
Зорі сіяли нам досі і потім сіяти нам будуть.
сяя зоря в свою чергу сіяє для нашого щастя.
Вмерли ті люде, що бачили сяйво предвічної зорі,
бачим зорю ми сьогодні, судилась же й нам твоя доля,
згинуть і наші нащадки, що зорі прийдешні побачать.
В давні віки красно-пишно зоря променіла; сьогодні
щедро нам світить, і потім блищатиме ясно.
Смерті нема їй ні старощів, завжди в промінні приходить.
Повідь огнисту зоря розливає в долинах небесних.
Темряву чорну жене промениста богиня.

¹⁾ На ранні молитви до неї.

В повіз чудовий запряжені коні червоні. Вже їде світ весь будити зоря. Вставайте! бо знову з'явився нам дух життя, щоб усіх оживляти! Ось темрява гине, день наближається! Час до роботи прийматься! Час жити! Мати богів! ясне око землі! вістовнице поданків! Зоре прекрасна! Світи нам і зглянься на наші поданки! Славу нам дай, ясна зоре, ти, радоще світа!

Найчастійше в гімнах співець молить богів не тільки за себе самого, але за увесь люд свій. Він просить у богів дрібних та яernih дощів, великих статків, доброї сімі'ї, гарних дітей, перемоги над ворогами. За все те він дає богам поданки. Хоч і поданки тії вважаються божим добром, але чим же инакшим люде можуть показати свою щирість отим добродійним богам? Спів і поданок дуже давні релігійні звичаї, як навчились люде говорити, то й почали вони співом вимовляти свою щирую віру, як навчились вогонь добувати, то й почали палити поданки своїм богам.

Арійці казали, що бог вогню сам навчив їх, як розпалювати багаття. Вони бачили, як хмара з хмарою, тручись, добувають вогонь—блискавицю,—отже й люде робили так, вони терли тріску об тріску і видобули вогню на багаття. Матірью бога вогню вони звали тріску з сухого м'яккого дерева *Aganī*, і другу тріску з твердого дерева—*Pramantha*.¹⁾ В гімнах ведічних часто говориться про добування вогню з трісок, цей тепер в Індії святий вогонь добувається для поданків тим давнім способом. На вогнище лили чисту олію, щоб краще горіло. Отже Арійцям здавалося, що бог вогню живиться тією олією, і вважали олію поданком для Агні (*Agni*), бога вогню.

Агні Арійці надто поважали, бо вони думали, що він передає поданки всім иншим богам (через те, що поданки для богів палено вогнем), отже він був сватець (жрець), бог поданків (жертв), заступник людей перед богами. Такий погляд на вогонь видно з сих двох гімнів:

I.

Батько всієї родини приносить поданки.
Агні швидко біжить по всім вітті кострища.

¹⁾ Ся назва сухої тріски—*Праманта* нагадує ймення, що сталося славним по всіх світах здавна тай досі, ймення Прометей. Се давні греки розказували, неначе „син землі“ Прометей здобув проти волі найстаршого бога Зевса вогонь для людей, що до того часу блукали в темряві, бо їх Зевс навмисне не хотів просвітити, щоб не стали розумними як боги. Прометей витерпів за те тяжку і довгу кару від Зевса, але не каявся за свій вчинок, бо люде просвітилися і вийшли з дикости, прийнявши небесний вогонь.

Вже не такий він слабкий, молоденький, як був на початку в час, як дві матері ¹⁾ його на світ породили.
Хутко він займе ті гілочки, ще не доткнуті.
Шириться, стелиться, кинувсь на гілки найвищі,
швидче, все швидче... он кинувсь на нижчі знову.
Гляньте, як раптом Агні боговигий змінив свою постать!
Вітром розмаяний, в'ється, тріщить, готить і вирує,
ділить свій племінь, і палить, і чорні сліди полишає.
Мчить наче повіз, червоним племінням вже неба сягає.
Швидко від саява його никне темрява, наче ті птахи,
що поспішають сховатись від сонця упалів.
Вчуй нас, ти, боже поданків! Ти маєш прекрасне світло,
коней прудких, пишний повіз ти маєш!
Мудрий, щасливий ти Агні! о зглянься на наші благання!
О, допровадь нас скоріше до щастя й багатства!

II.

Ясного Агні для вас викликаю, господаря люду,
ми його хвалимо в гімнах, поданки даємо,
він же на світі держить все створіння й богів усіх вічних.
Любо нам бога такого хвалити, що всім дає щастя,
любо дивитися, як він росте, як він сявом грає!
Полум'ям має на вітті, мов гривую в повозі кінь.
От, раз'ярившись, дерево їсть він і жевріє сьє.
Наче вода він біжить і гуде наче повоз.
Палячи, стежку лишає він чорну. Він вабить, мов небо,
що усміхається ясно до нас ізза хмари.
Він по землі розстеляється й землю він палить,
він розбігається в ростіч, неначе без догляду стадо.
Агні, роскинувши племінь, пече, пожирає рослини!..
Дай нам, Агні, товариство хоробре й багатство щасливе.
Дай нам хорошу сім'ю і великі достатки!

Запаливши вогонь удосвіта, Аріїці викликали богів світла Dewas (Девів). Серед темної ночі Аріїці зо страхом питали себе: „Чи давній наш друг, ясна рання заря, прийде знову до нас?“ Але отже Агні з'явився на олтарі, може й другі всі Деви теж прийдуть на гімни й поданки. Отже й приходять вони: з'являються Аквінас (Аквіни), зоряні їзди, що з'являють собою ранне біле світання і вечірне смеркання, в гімнах

¹⁾ „Дві матері“ — тож саме ті дві тріски «Афалі» та «Праманта», що з їх вте-
рається святий вогонь.

Їх завжди споминають обох разом; потім з'являється люба Рання Зоря і розбудить весь світ. Ясний блискучий Індра, бог неба, покажеться, а з ним товариші його Marutas (Марути) поранні вітри. Потім виїде Сур'я мандрівець осяйний — сонце блискуче. Співи лунають навколо, а Сур'я та Індра п'ють ранню росу, п'ють воду з потоків, що туманом здіймається в небо; либонь же і наші зливання¹⁾ й подання приймають ясні Деви, — гадали Аріїці. „Втішайся напитком святим, напій своїх коней прудких!“ співалося в гімнах. Напиток божий звався Сома, то був сік з одної рослини, що зветься тепер Асклепіас. Аріїці видушували той сік і робили п'яний напиток, вони його самі пили і для богів зливали. Отже Сому почали вони теж богом називати, вони казали, що той бог віддає сам себе на страту, на вогонь за людей, що він дає себе мучити і гнітити за для поживку людського, і от вони поважали його, як бога заступника, бога ратунку й поживку.

Окрім боротьби дня з ніччю, Аріїців надто вражала боротьба ясного неба з темними хмарами. В гімнах Веди хмари, що затримують воду небесну, часто з'являються зміями або велитами-злочинцями, що крадуть корів небесних. Ось один гімн про перемогу Індри над Агі або Врітрою — чорною хмарою:

Маю співати про ту перемогу, що вчора одержав
Індра стрілець. Переміг він Агі, розділив усі хвилі,
визволив він з гір небесних потоки... І ринули води...
Як до обори корови біжать, так летять вони в море...
Індро! подужавши первістня хмар, ти разбив еси чари
тих чарівниць, народження дав сонцеві, місяцю й зорям!
Перед тобою твій ворог зника... Індра вдарив на Врітру,
тож найхмарніший був ворог. Потужним смертельним
перуном
він йому тіло разбив. Мов підтате сокирою древо,
долі простягся Агі. Наче прорвана гребля лежить він,
водами вкритий, а нам тиї води утішили серце,
Врітра колись їх держав у своїх величезних обіймах,
отже Агі подоланого давлять вони і стискають.
Кидають вітри гурботні, буйні тіло Врітри, і води
топлять його, він тепер така річ, що і назви нема їй!...
Сон, вічний сон покрива тепер ворога Індри!..

---

¹⁾ Богом, окрім поданків наїдками (м'яса, хліба, овочів), зливалися на вогонь напитки — то звалося зливання.

Сонце Сур'я, Савітрі або Пушан хоч і не так часто згадується в Ріг-Веді ¹⁾, як другі боги, але всеж і йому була велика шана, як джерелу світла і радощів. Арійці, які інші давні народи, думали, що сонце гоїть всі слабості тіла і духа.

Тай справді соняшне світло дуже коростне для людини, ним і тепер люде гоять чимало слабостів, а в давні часи, коли люде не вміла гаразд готувати собі ліків, сонце таки й було найкращим, правдивим ліком. В сьому гімні до сонця, що тут подаємо, добре висловлено почуття вдячності давніх Арійців до «святого сонця», як і досі його називає наш народ („святе сонечко“, „свete сонінько“):

„Сонце святе, що все віда, встає перед поглядом світа,
коні блискучі несуть його. І перед сонцем,
оком світовим, зникають, як злодії, темрява й зорі.
Проміні, наче палкі вогні, освітили живучих.
Сур'я, прудкий їздець! ти нам світло приносиш,
с'явом небо сповняєш! Перед богами ти сходиш,
перед людьми, перед небом, всі бачать тебе і дивують.
Ти очищаєш, від лиха борониш! Ти світлом вкриваєш
землю і люде, а небо й повітря ти ним заливаєш.
Міряєш ночі і дні, споглядаєш створіння наземні.
Сім ясных коней твій повіз везуть, о, Сур'я, Боже!
Боже споглядачу, маєш вінець ти з проміння над чолом.
Іде твій повоз, сім коней упріг ти у ярма окремі.
Вглядівши с'яво твое, що блищить після темряви ночі,
падаєм ниць: ти найвищий з богів! Ти найкраще світло!
О, доброчинець, зійшовши сьгодні високо на небо,
тугу з серденька мого прожени, а з лица мого блідість.
Кидаю блідість птацкам лісовим, щоб міні на марніти,
а жовтяницю на жовті квіти я кину.
Син Адіти встав потужний,—він ворога мого поборе!
Сам же не маю я сили змагатися з лихом жерущим.

Адита, що споминається тут як мати сонцева, се натура, або первісна темрява, початок творіння. Всі небесні світила зовуться Adityas—синове Aditi. Іменням Assoure теж зветься якась первісна сила, але найчастіше лиха сила. У Ведах споминається багато йменнів богів, але нема певності, що кожне з них значить. Єсть де-які ймення безперечно відомі, як напр.: Indra—небо, Sourya—сонце, Agni—огонь, Vayu—повітря, Roudra—вітер і де-які інші. Але багато єсть іменнів

¹⁾ Ріг-Веда давніший збірник гімнів, а єсть іще Сама—Веда—то вже пізніших часів.

непевного значіння, до того ж у кожного бога по скілька іменнів. Ясні ведічні боги постійно переминюються, приймають різні образи. Кожний бог зветься найстаршим, найкращим всіх богів, коли гімн співається на честь йому, через те трудно зважити, чи мали Арійці найстаршого бога. Однак здається, що Індра, бог неба, спочатку уважався найстаршим. Де далі найстаршими почали вважати Агні та Сома. В пізніших гімнах в Сома Веді, Сома зветься творцем світа. Нарешті в пізнійші часи Брама, молитва у образі бога, став на місці усіх давніх ведічних богів. Близько до того часу, коли Арійці прийняли віру в Бразу, складений оцей гімн до найвисшого духа Praṇātma:

Як не було ще нічого: буття й небуття ні етеру¹⁾, ні неба, що покривало усе те, чого не було ще?

Де було скрито таємне? У хвилях? В безодні?—

Смерти й безсмертя тоді не було; і нищо не ділило темної ночі від ясного дня, і жило тоді тільки

„Все“ неподільне, а в ньому ніщо не жило.

Отже і все, що було. Його темрава крила, мов океан, безпросвітня. І „Все“ було скрите глибоко, скрите в самому собі, і вродилось воно і зростало під своїм власним теплом. Тож найперше кохання «Все» пройняло, бо кохання—духовного світла первісток.

В думці міркуючи, мудрий Ріші²⁾ почули той звязок, що то еднає буття з небуттям. Але деж був той промінь, що то побачили Ріші? Чи був він вгорі, чи в безодні?

Впало насіння і сили зродились; внизу—народження, сила і воля—вгорі. Але хто тее знає?

Хто ж нам повідав те, звідки взялися світа всі безкраї? Адже пізнійше, ніж тиї світа, всі боги народились.

Хто ж може відати, звідки пішло все? Хіба тільки той сам, з кого повстали безкраї світа,—чи зтворив він, чи не творив їх,—він бачив усе з високости, він певне знає усе; а може і він не відає?...

Таку саму непевність видно і в думках про посмертну долю чоловіка. Арійці вірили, що людська душа і по смерті живе, але чи буде вона на небі, чи десь в країні ночі, чи знову повернеться потім на землю—про те нема певности. В одному гімні погребовому говориться: „якого прихильного бога імення

¹⁾ Етер—повітря.

²⁾ Співці, що складали святі гімни.

я маю взивати? Хто мене верне величній Адіті, щоб там я побачив батька і матір своїх?"

Однак Аріїські погребові гімни не сумні, в них більше видно жадобу життя тих, що zostалися на світі, ніж тугу по умерлому.

Ось чотири погребові гімни, з них можна бачити, яка була віра в посмертне життя, наскільки самі Аріїці могли її висловити.

I.

Все має чергу свою: по житті смерть приходить.

Хай же сей поклик, що ми до богів посилаєм тепера буде почутий. Ми ж будьмо веселі, танцюймо, будьмо щасливі і дбаймо, щоб довше прожити.

А від помершого долі я бороню всіх живучих, хай в його путь жаден з люду сього не відходить, хай всі живуть по сто літ! Міртїю¹⁾ в яму закіньмо.

Жінко, іди в ту господу, де маєш свій вік доживати.

В дітах, що він полишив тобі, знайдеш небіжчика свого.

Ти була гідна дружина тому, з ким на вік заручилась.

Сей сагайдак у руках у помершого -- міць наша, сила і слава.

От що з тобою²⁾ зробилось!.. А ми, на сім світі zostавшись,

будьмо одважними людьми, щоб з ворогом гордим змагатись.

Ти ж повернись до землі, до широкої, доброї неньки, що разстелилась широко... О, земле, розкрийся!

Будь ти до нього лагідна та добра, сховай його кості!

Вкрий його, земле, як шатою мати вкриває дитину.

Землю я сиплю на тебе тепера, копаю могилу,

щоб твоїм костям спокійно, вигідно лежати.

Предки глядітимуть гріб сей. Йама³⁾ тут зробить оселю.

II.

Підеш, одійдеш від нас тим шляхом, що по ньому ходили

наші батьки! Ти побачиш богів двох величних

владарів Йаму й Варуну, що наші подання приймають.

З Йамою жити на небі високім ти будеш,

бо заслужив ти на тее. Покинь все лихее

потім вернись до нас знову у постаті ясній, блискучій.

---

¹⁾ Смерть.

²⁾ З помершим.

³⁾ Йама — Іата, певне бог, що живе на тім світі, бог померших душ.

III.

О, не пали його, Агні, ¹⁾ не завдавай йому болю!
Не роздирай його тіла! Як проймеш його ти, премудрий,
вічним Батькам його дай! Хай до Суріі вернуться очі,
Вайу дихання хай прийме. Дай небу й землі їм належне.
Водам, ростинам верни сього тіла частини.
Тільки безсмертну частину пройми своїм плем'ям ясним,
боже Агні, і зогрій своїм палом ту душу,
в постаті ясній неси її в край, де правдиві люди.
Агні! нехай він полине до прадідів наших!
Хай він приходить на покликі наші й подання.
Потім нехай оживе і прийме яку постать.
О, Дйатаведас! хай знову з'єднається він з яким тілом.

IV.

Хай понесе тебе звідсі Пушан, ²⁾ той премудрий
цілого світа пастух, що глядить своє стадо.
Хай тебе Агні віддасть до батьків та богів добродійних.
Хай захищає й глядить тебе вічний мандрівець
мудрий Пушан у обладі своїй. Хай провадить Савітрі
в тую країну тебе, де живуть праві люди і предкі.

Гімн до Йами.

Всіх, що одважні були на війні, що померли слаутні,
всіх, що поданки великі давали, прийми їх до себе,
всіх, що чинили добро, що любили його й боронили,
правих, поважних батьків наших, Йама, прийми їх до себе!
Мудрих співців, що складали багато пісень в божу славу,
сонця сторожу, тих Ріші поважних і правих,
всіх їх до себе прийми ти, о Йама!

Веди не наказують людові бути цнотливими, в їх не говориться ні про святість духовну, ні про повинність до рідного краю та громади. Одна тільки повинність виставляється там: догода богам. Поданки, гімни, молитви і то конечне по всіх святецьких установах—от все, про що мусів дбати Арієць. Найстарші в роді та в племені розпалювали святе багаття, чинили поданки та зливання, співали гімни. Святі гімни пере-

¹⁾ Мертвих Арієці палили на кострищі, потім кості збирали і ховали в землю.

²⁾ Пушан, Савітрі—імення сонця.

давалися з роду в рід і заховувалися в пам'яті довго, аж потім уже, як навчилися письма, Арійці записали їх і зібрали усі до купи; до того ж часу родини, що знали ті гімни, мали собі велику шану і уважалися старшими, святійшими з цілого люду.

Де далі почали уважати святим усе, що тільки приходилось до служби божої: ножі, ложки, цалки і все, що потрібне було для поданку, святими уважались молитви, слова і міра святих гімнів. Люде, що гляділи божих поданків та святого багаття, сами почали зватися святими—*Devas*. Вони ж бо творили самих богів, добуваючи вогонь та Сому, викликаючи ранню зорю, день і сонце силою свого співу. І от з патріархальної громади арійської витворилася помалу і непримітно сувора святецька Браманська держава, де святці запанували міцно над усім людом і закували його у святі кайдани.

РОЗДІЛ III.

Браманська громада. Закони Ману.

Гімни Веди зложені між XIV і XIII ст. до Р. Х., вони зібрані всі в один збірник, що зветься *Sanhita*. Цілий сей збірник доховався до наших часів, у ньому 1017 гімнів. Гімни ті зложені в Пенджабі і в долині Інду, до переходу Арійців у долину Ганга.

Хоч в гімнах нічого не говориться про той перехід і про перемогу Арійців над Дазіу, однак ся перемога дуже змінила стрій арійської громади. Тільки перейшовши в долину Ганга, громада арійська розділилася на *частини*, себ то на стани громадські, на старших і менших, на владарів і підданих. Разом з тим перемінилась і віра, з *політеїзму* (многобожної віри) зробився *пантеїзм* (всебожна віра, така, що уважає все на світі частиною бога, божої сили). Однак сі великі переміни настали не раптом, а помалу, поступово і непримітно. Веда зосталась і досі ще святою книгою Індусів, давніх богів не знищено, не проклято, не забуто, вони зостались і приймали шану, як і перше, тільки вважались не самостійними богами, як перше, а тільки різними постатями одного бога, великого, всеобіймаючого Брама. Під час великої зміни віри настала зміна громадського устрою. Правда і перше в арійській громаді були святці, і вояки, і простий люд, і навіть невільники, але всі оці стани громадські не були так одділені один від одного законом, як то сталося потім. Кожний чоловік міг собі статись

і вояком, і святцем, і чим хтїв то міг бути. Одже в браманські часи віра і закон (а вони були завжді в куці) поділили громаду на окремі *касти* і тії *касти* трималися міцно звання і повинності святця, чи вояка, чи хлібороба, чи невільника, переходили в спадок од батька до сина, від покоління до покоління, і віра забороняла *кастам* еднатися одна з другою.

Браманська віра була чудна і велична, як і природа індійська. Ганг, свята річка індусів, починається в горах Гімалайя, на горі Меру. Тую гору Індуси уважають осередком світу. Швидким потоком збігає Ганг з тії гори, приймає багато потоків і спливає в Бенгальську затоку. Там при Бенгальській затоці, при впаданню Ганга лежать великі багна, там гадюки і мошки отрутні лаять по між високою травою. Річка Ганг в деяких місцях має більше двох верстов завширшки, розливається що року, як розтають сніги на горах Гімалайя, і заливає велику частину долини. Серед літа страшенна спека сушить багна і палить траву і збіжжя. Велика пустеля, що йде від берега морського аж до гір, одділяє долину Гангу від долини Інду. Сі дві долини дуже одрізняються одна від одної: в долині Інду клімат лагіднійший, хоч і не така роскішна земля, в долині Гангу є всі дива тропічної натури, але і все лихо і вся небезпечність південного клімату. В тії країні є дивні пахоші та самоцвіти, але там і найстрашнійші урагани, найлютіїші отрути. Там у високих бамбукових лісах бродять тигри, поміж отрутними квітами живуть гадюки люті, в гарячих багнах сидить зараза всяка, пропасниця та холера. Перейшовши в сю дивну, величну, багату, але й згубливу країну, Аріїці змінили свою дитячу ясну віру, своїх осяйних *Devas*, на величного потужного і таємничого Брамю.

Тепер ми роздивимось ближче, яка стала віра і звичаї в Аріїців, коли вони перейшли в нову країну.

Закони свої громадські та релігійні Аріїці зібрали в один збірник, що зветься *Manava Dharma Sastra*, себ то збірник законів Ману. Закони ті були написані не одразу і не одним чоловіком, їх писали та збирали брамани (святці браманської віри) довгі роки, але потім народ, научений святцями почав уважати тії закони божим заповітом. Починається збірник з того, як Ману (теж одна з нечисленних постатів великого бога Брами) творив світ, людей і закони: „Ману сидів і направляв свою думку на єдину річ. Приступили до нього великі мудреці, вітали його з пошанованням і звернулися до нього з такою мовою: о, вельми можний, зvoli нам відкрити достатно і по порядку закони про чотирі *касти* і про стани, що пов-

стали від змішання тих каст. Так питали веледушні люде того, хто має владу безмірну. Повітавши їх, він одповів: Слухайте! Скрізь була темрява, непевна, незрозуміла, її не може розум збагнути, весь світ був немов у сні. Тоді той, хто живе в собі, сам невідомий, він зробив світ видимим, при допомозі, пяти елементів та інших сил, з'явив свою силу і розігнав темряву. Той, кого тільки душа може почувати, хто не дається зрозуміти нашим почуттям, незрозумілий і неможливий до зрозуміння, вічний, дух всього творіння, він, кого ніхто не може відкрити, він з'ясував свою славу. Він у думці зважив, що мусить дати життя всякому створінню. Найперше воду сотворив і поклав у неї зародок. Той зародок зробився яйцем блискучим як золото, воно грало мінілось промінням і з нього відродився він сам. Брама. Проживши в тому яйці один божий рік, Владарь, самою думкою своєю розділив те яйце на двоє. З тих двох половин він створив небо і землю, в середині між ними сотворив повітря, вісім небесних країн і вічні схови для води.

З самого початку він призначив кожному створінню ймення, діло і повинність, як то розказано у Ведах. Він, найвищий владарь, дав на світ багато богів чинних (що діло могли чинити) і з душею вічною, невидиму силу Духів і вічний поданок. З вогню, повітря і сонця він витворив, для закону поданків святих, три вічні Веди: Ріг, Вадйус і Сама. Він створив час і поділи часу, зоряні кола, планети, річки, моря, гори, площини, пригори, поважну набожність, слово, вітиху, бажання і гнів. Отак виконав утір свій, хочачи дати життя кожному створінню. Щоб установити ріжницю межі вчинками, він одрізнив праве од неправого, дав чутливим створінням вітиху та прикрість та інші почуття. Коли найвищий владарь призначив якому створінню яке діло, тее створіння кожний раз, як народиться на світ, мусить само чинити тее призначене богом діло. Коли в той час, як творив світ, він (Брама) дав кому яку натуру, чи злу чи добру, цвотливу чи розпустну, лагідну чи буйну, праву чи неправу, — така натура буде у того завжді. Так як чотирі доби року мають завжді однакові признаки, що раз як вертаються на світ, так само і кожне створіння має завжді признаки своєї породи. Для порядку в людському роді він створив з своїх уст Брамана, з руки Кшаттрію (вояка), з бедра — Вайзію (простого чоловіка) і з ноги (ступні) Судру (невільника). Створивши весь світ і мене (Ману), той, чия сила незбагнута, зник і з'єднався знову з найвищою душею. Коли Бог прокидається, тоді весь світ чинить свої діла; коли Бог спить і душа його пробуває у глибокому спокою, тоді весь

світ гине. Отак Несмертна Істота, засинаючи і прокидаючись, дає усім наземним створінням, рухомим і нерухомим, смерть і життя по черзі“.

Отже значить Брамани виставляли поділ громади на касти ділом бога самого, найвищого Брами, після сього усі неправі закони, що походили від сього поділу, теж мусіли уважатися божами, святими. В пантеїстичній громаді індійській немає ні рівності ні волі, та ніхто не має права їх вимагати, бо тож Брама до віку призначив кожній річі і кожній людині певне ймення, признаку і повинність. Кожна річ і кожна людина є частиною великого Брами („Все“ таємне); кожна частина людського тіла може робити тільки те, до чого вона від самого народження призначена, отже і кожний чоловік, як частина тіла великого Брами може і повинна тільки те робити, до чого призначено його при народженні. Судра не може статись Браманою так само, як нога не може статись ротом. В законі Ману стоїть: „Для певності цілого творення, владарно-славутня істота дала різні повинності тим, кого створила з своїх уст, руки, бедра й ноги. Брамани мусять учити Веди, чинити поданки, наглядати над поданками люду, мають право давати і приймати. Кшаттрії повинні боронити люд, бути добродійними, давати поданки, читати святі книги і не віддаватись без ваги утіхам. Глядіти бидла, давати на бідних, давати поданки, читати святі книги, торгувати, позичати гроші на користь собі, робити в полі, то все робота Вайзіїв. Для Судри Найвищій владарь призначив тільки одну повинність: служити всім трьом кастам і поважати їх“.

Брамани поставлені вище всіх каст; в законах Ману се говориться дуже виразно: „Владарь всього на світі се Браман, бо він вродився з самої найкращої частини тіла Брами, бо він створений найпершим, бо він знає Святе Письмо. Його Істота живуча сама в собі, після поважної думи, створила найперше і з своїх власних уст, щоб він чинив поданки Богам і Манам¹⁾, щоб він наглядав над усім, що живе на світі. Яке створіння може бути старше від того, чіюми устами Райські мешканці їдять завжді чисту олію, а Мани погребову учту? Між усіма створіннями найстарші ті, що мають душу; між усіма створіннями з душею найстарші ті, що мають розум; між усіма разумними створіннями найстарший чоловік, а між усіма людьми—Браман. Браман, приходячи на світ, вже найстарший над усіма; він владарь всього живого, він доглядає скарбу закону. Все, що тільки є на сім світі, все то власність Брамана, він

¹⁾ Мани—підземні боги.

має право до всього, бо він первородний і превелебного уродження. Брамани завжди їсть власну їду, носить власну одягу, роздає свою власність. Через добродійність Брамани всі люди втішаються добром світовим. Чоловік, що по гніву навмисне ударив Брамана хоч би навіть билинкою, буде відроджуватись двадцять і один раз в тілі нечистої звірини. Чоловік, що, не знаючи закону, проллє кров Брамани, коли той не займав його, буде терпіти по смерті найгірші муки. Скільки пилюнок змочить кров, падаючи на землю, стільки років того, хто пролив тую кров, будуть жерти хижі звірі на тім світі. Хай і царь не важиться забити Брамани, хоч би навіть той вчинив усі можливі гріхи, хай царь виселить того Брамани з царства, зоставивши йому все його добро, і не чинячи йому жадного лиха. Немає в світі більшого гріха, ніж як хто заб'є Брамани; тим то і царь не сміє навіть подумати, щоб завдати смерть Брамани. Хоч би в якій нужді був царь, нехай він не важиться гнівити Брамани, одбіраючи їм добро їхне; бо як вони разгнівляться, вони знищать царя і все його військо та зброю силою молитов та чарівничих поданків. Хто не згине, разгнівивши тих, що створили силою своїх заклятьїв вогонь всежерущий, океан з гіркими водами і місяць, що гасне і знов запалюється по черзі? Який царь може бути щасливим, зневажаючи тих, що в гніві своєму можуть створити інші світи і владарів інших, можуть змінити богів на смертних? Який чоловік, коли він жити бажає, посміє образити тих, що дякуючи їм стоїть світ і живуть боги вічно? Хто посміє образити тих, що мають скарб святої науки? Учений й не учений Брамани, він завжди святий і могучий, так як вогонь є завжди святий і могучий, хоч він свячений, хоч ні. Маючи світло чисте, вогонь, навіть там, де палають мертвих, є завжди чистий; так і Брамани, хоч би вони які лихі вчинки робили, однак їх треба завжди поважати, бо при їх завжди зостається щось вічно святе. Брамани, через його народження, мусять поважати всі, навіть боги, і його воля—закон для всього світа; святе письмо дає йому сее право. Брамани, що знає цілу Ріг Веду, не матиме жадного гріха, хоч би він повбивав мешканців з трьох світів, хоч би приймав поживок од людини самої нечистої“.

Каста Браманська поставлена далеко вище над кастою Кшаттрійів (воєків): „Десятилітній Брамани старший від столітнього Кшаттрій, так як батько старший від сина, отже Кшаттрія повинен поважати Брамани, як батька. Коли Кшаттрія зважиться зробити яку зневагу Брамани, нехай Брамани

нокарає його прокляттям або чарівничим закляттям, бо Кшатрія походить від Брамана. З води повстав огонь, з каміню залізо, з касти святецької—каста вояцька; їхня влада, що все проймає, не має сили проти тих, від кого повстали вони сами“.

Однак не без змагання стали Кшаттрії підвладною кастою. Спогади про сю боротьбу двох каст зосталися в двох поемах індійських: Магабгараті та Рамаїні. Однак врешті обидві касти погодились, аби вкупі тримати в неволі простий люд.

„Кшаттрії не можуть мати щастя без Браманів; Браmani не можуть утримати влади без Кшаттріїв; з'єднавшись, каста святецька з кастою вояцькою запанує над усім світом, і буде щаслива на тім світі. Вайзія (простий чоловік) повинен завжди глядіти своєї роботи та виховувати бидло; тож владарь всього світу створив позитечних звірів, доручив їх Вайзії для нагляду, а цілий рід людський віддав під владу Браманові і Кшаттрії. Судра (невільник) має за найпершу повинність сліпее послухання Браманів, бо вони знають святі книги, за те Судра матиме щастя на тім світі. Судра матиме краще відродження, як що буде чистий душею і тілом, слухатиме волі старших каст, буде стримливий на слові, зречеться гордих бажаннів і послухатиме найбільше Браманів“.

Царі повинні були оберігати країну від ворога і належали до касти вояцької, хоч вони були нижчі від Браманів, однак всеж були святими: „Сеї світ, бувши без царів, завжди був опанований страхом, для певності всіх живучих Владарь створив царя, взявши вічні частки від Індри, Аніли, Ями, Сурії, Агні, Варуни, Тшандри і Кувери. Через те, що царь створений з частин найстарших богів, він єсть найясніший між всіма людьми. Так як сонце, він сліпить очі і палить серця, ніхто на світі не може глянути йому в очі. Ніхто не сміє гордувати царем, хоч би навіть малим, кажучи: се простий смертний; бо великий бог живе в його постаті. Для помочі цареві Владарь створив кару (генія кари), сторожу всіх живучих, слугу справедливості, свою святу дочку. Кара то царь потужний, вона править зручно, вона ставить мудрі закони, вона глядить і заставляє всі чотирі касти глядіти законів. Кара править всім родом людським, вона його берегає, все засне, а кара не спить; кара—то справедливість, говорять мудрі. Якби царь не карав раз у раз тих, кого варто карати, то дужі попекли б усіх безсилим, як рибу на рожені, сорока розкльовала б поданок з рижу, собака злизав би чисту олію, не булиб тоді права власности, чоловік низької касти став би на місце чоловіка високої касти. Кара панує над усім людським родом, чоловік з натури цнотливий рідко буває. Тільки дякуючи страхові кари, світ може ма-

ти законну втіху. Боги, святі, музики небесні, змії, всі вони глядять свого діла тільки за для страху кари. Всі касты впа-ли б у роспусту, всі границі були б перекинуті, весь світ пе-ревернувся б, як би не було кари“.

Люде трьох старших каст (Брамани, Кшаттрії та Вайзії) звуться Двіджас, себ то відроджені, двічі врожени, бо вони ре-лігійною постановою, через накладання святого реміня, мають право давати поданки і читати Веди, а Судри не мають права до віри. Власне таке одрізнення учені об'ясняють тим, що певне Судри були люде иншої раси, подолані перші мешканці Індії. Однак і Двіджас уже не були чистими Арійцями, а може де далі і зовсім би змішалися з чужою расою, як би не за-бороняв того закон.

Неможливо було перейти у старшу касту, але зійти до нижчої було дуже легко. За який небудь гріх, або недбалість до якого релігійного обов'язку чоловік висшої касты мусів пе-реходити в низшу. Хоч кожний чоловік мав багато жінок, од-нак тільки діти від жінки висшої касты уважалися висшими, а як що жінка була низшої касты, то дитина не належала до касты батька, але вже до касты матері, та навіть уважалася ще нікчемнішою. Так само було і з дітьми жінки старшої касты та чоловіка нижчої касты. Син жінки Брамани і чоловіка Судри звався Тшандала і уважався найпоследнійшим чоловіком в світі.

Жінка Арійська теж була невільна, вічно мусила вона когось послухати, а найбільше свого чоловіка. За невірність до чоловіка жінці завдавали найгірші муки і навіть смерть. Хоча жінок утримували досить розкішно, але не було їм ніколи волі. В законі Ману ось що говорить про жінок: „Замужніх жінок мусять доглядати і дари їм дарувати їхні батьки, брати чоловіки та дівері. Де шанують жінок, там і боги втішаються, а де жінкам нема шани, там не допоможуть молитви та по-данки. В якій сім'ї жінка живе в поневірці, та сім'я хутко мусить загинути; де жінка щаслива, там сім'я буде велика та щаслива. Тим то чоловіки, коли хотять мати достатки, повин-ні шанувати своїх жінок, давати їм різні покраси, убрання, добру їду що свята. В тій родині, де чоловік з жінкою люб-ляться, там певне щастя. А вжеж, коли жінка не хороше на-ряжена, то не збудить вона втіхи в серці свого чоловіка, а через те й шлюб нещасливий буде. В день і в ночі жінка мусить бути під наглядом своїх оборонців. (Жінку мусить гля-діти батько, поки вона дитина, чоловік, поки вона молода, і діти, коли вона стара). Ніколи не повинна вона поводитись по своїй волі. Жінку треба оберігати від усякого злого бажання.

Як би жінки не були під наглядом, то вони б дві сім'ї зробили нещасними. Хай кожний чоловік, хоч який би він був плохий, уважає, як поводить ся його жінка, бо то закон для чоловіків усіх каст. Ніхто не може втримати жінки в добрих звичаях примусом, але того дуже легко дійти ось якими засобами: хай чоловік призначить жінці, щоб вона дбала про видатки та зиск, щоб вона тримала все в чистоті, щоб готувала їсти та гляділа господарства домового. Не можна мати певності в жінці, хоч би її глядів і дуже дбайний чоловік, тільки в тій жінці можна мати певність, котра сама себе глядить по своїй власній волі. Коли жінка йде заміж аби мати дітей, коли вона зовсім щаслива, статечна, коли через неї вся родина щаслива, то така жінка є справжня богиня щастя. Родити дітей, виховувати їх, дбати про своє господарство—от повинності кожної жінки.

Жінка мусить бути завжди весела, повинна тямити порядок у господі, глядіти господарства свого, не мати щедрої руки на видатки. Хоч би чоловік поведився ганебно, хоч би він інших любив, хоч би мав нікчемну вдачу, однак жінка цнотлива повинна завжди шанувати його, як бога. Для жінки нема окремих молитов, ні постів,—аби жінка любила та шанувала чоловіка, то буде їй шана в небі. Коли жінка хоче бути по смерті разом з чоловіком на небі, то нехай не робить чоловікові нічого прикрого ні при житті ні по смерті його. Хай вона морить себе по волі, живучи квітками, корінням та овочами, хай втеравши свого чоловіка, не згадує навіть ймення чужого. Жінка зрадлива матиме неславу на сім світі, по смерті ж відродиться в тілі шакала, або ще й при житті буде покарана проказою або сухотами. Жінка вірна своєму чоловікові, маючи думки, слова й тіло чисті, житиме вкупі з чоловіком в небесній оселі, на сім же світів й добрі люде зватимуть її цнотливою жінкою“.

Арійці дуже почитували родинне життя. Віра наказувала їм шанувати старших в роді і прадідів померших. Душі померших предків, що звалися Пітрис, шанувалися як боги, їм давали поданки і співали гімни. Почитування до померших було ще за Ведічних часів, та і в законі Ману говориться про нього багато. Однак віра про посмертне життя змінилась багато в Індійців проти Ведічних часів.

В браманські часи розпросторилася віра в перехід (переселення) душ або відродження, у Ведах про се нема речі. Віра пантеїстична вважає кожне створіння одною з нечисленних постатів найвисшої душі, в кожному створінні живе частина тієї душі, отже половина створіннів земних умирає, друга по-

ловина родиться, і з умерлих частина Вічної душі відходить до народжених. А перейти вона може однаково, як з чоловіка в звірину, так і з звірини в чоловіка. Однак і тут уважається, яка душа, якої оселі варта: коли вона була праведна при першому житті, вона переходить в чисте створіння, а ні, то в нечисте. Де які звірі уважалися нечистими, напр., шакал, і перехід в тіло шакала уважався карою за гріхи; де які знов звірі були чисті і навіть святоблivi, у них пробували чисті, безгрішні душі. З сього повстало навіть релігійне пошанування до деяких звірів, напр., корова уважається дуже святоблivoю в законі Ману: „коли хто віддасть життя своє, не сподіваючися надгорода, за Брамана, за корову, за жінку або за дитину, той дістанеться до неба, хоч би він був низького уродження“. Забити звірину (бо в ній же теж була вічна душа), дозволялося тільки для поданку, а коли хто забивав її на свою користь, то мусів спокутувати гріх той якою небудь карою, або подарунком Браманам. Життя поважалося скрізь, в законі Ману стоїть: „Де які люди похваляють хліборобство, але праві люди ганяють тую роботу, бо гострий плуг роздирає землю і забиває звірят, що живуть в ній“.

В законах Ману є дуже багато дрібних правил і на першому місці стоять усякі святецькі релігійні установи хоч би найдрібніші, так буває у кожних святецьких законах кожного народу. Спершу чоловік дбав тільки про звичайну чистоту тіла та їди, бо то конечно потрібно, найпаче ж у гарячих сторонах, але святці почали уважати тую чистоту божою, святою установою і довели свої закони про очищення до смішних, дитячих, дрібних забобонів. Правда, що тих установ мусять слухатись тільки старші касти, а найбільше Браманська. Бо вже коли Браман—старше, краще і святійше над усіх, то мусить він і святих законів краще, ніж хто, дотримувати, а який небудь Судра, або Тшандала нещасний, на що йому установи очищення, коли він сам зроду єсть нечистий. Отже й сталося, що Брамани самі на себе пута наложили; надто багато було побожних одправ, надто легко було зробитись нечистим, надто багато було усяких покут і в тому проходило життя Брамана. Браман повинен був половину життя читати святі книги і роз'яснення до них, учити їх під орудою учителя святиця, другу половину життя він повинен давати поданки, служити богам, виучити всю святу одправу як слід, під кінець життя мусить оселитися в лісі, на безлюдді, жити там в самотині, пустельником, поринути в святих думках, а за тев сподівається він, що по смерті вже не переходитиме в инше тіло, а з'єднається просто з душею вічного, безконечного Брама.

„Коли старший в роді (Браман) побачить, що на лиці з'явилися зморшки, що волос йому вже сивіє, коли він матиме внуків, нехай одійде в ліс. Нехай зречеться іди, що їдять по селах, і всього свого маєтку, нехай їде сам, полишивши свою жінку синам, або нехай і жінку візьме з собою. Носити має шкуру газелі або одержу з кори; має купатися рано й вечір; має носити довге волосся, хай не втинає бороди та нігтів. Їсти має трави, квіти, коріння, овочі з чистого дерева та олій. Коли пустельник проживе так третю частину життя, нехай четверту проживе зовсім по чернечому і зречеться всякого почуття. Хай буде самотний, без товариша, щоб дійти до найвищого щастя, бо самотність єдиний спосіб дійти до того щастя. Глиняний горщик, оселя під деревом, лиха одержа, самота цілковита, однакове обходіння зо всіма, от прикмети Брамана, що хутко має визволитися від земного життя. Хай не бажає він смерті, хай не бажає він життя, хай жде свого часу, як слуга жде плати. Він мусить підити воду, що питиме, аби не завдати смерті малім звірятам, що живуть у воді. Має просити милостині раз на день і то хай не бере багато, бо жадоба дарунків потягне набожного чоловіка до втіхи земної. По неволі він все таки муситиме що дня і що ночі одбрати життя дрібнесеньким створінням, для покути й очищення він мусить купатись і затримувати дихання шість разів. До найвищої мети може дійти той, хто не чинитиме зла створінням, хто стримуватиме своє тіло, сповнятиме набожні установи, що наказує Веда, послухатиме самих суворих установ віри. Тоді буде покинута с'я оселя душі, збудована з кісток, зв'язана жилами, з кровію та мясом в середині, покрита шкурою, нечиста, брудна, мучена старістю, слабістю та журбою всякою, нужденна, присужена до смерті. Коли Sannyāsi (пустельник) пізнає все лихо в його коріні і стане нечутливим до всякої втіхи світової, тоді він матиме щастя на сім світі і вічну втіху на тім. Вільний від усякої світової приязні, нечутливий ні до якої прикрасі чи втіхи, він з'єднається навіки з Брамою“.

Сувору думку браманських пустельників можна бачити із сих слів закону: „віддаючися на спокусу тіла свого до земних утіх, чоловік завжди впадає в гріх, тільки стримуючи тіло своє, людина може досягнути найвищого щастя. Не можна ніколи загодити свого бажання, дістаючи собі жадану річ,—як той вогонь, що на нього ллють чистий олій, так загожене бажання що раз гірше розпалюється. Порівняйте, хто вищий, чи той, хто радіє втіхою світовою, чи той, хто зрікається її зовсім? Занедбання бажаннів краще, ніж їх загоження.

Грішник може визволитись од гріхів, даючи милостиню, каючись перед усім світом, слухаючи набожних установ, читаючи молитви. Хто кається хутко після гріха, той визволений, коли він каже: я не робитиму більше сього,—то ся обіцянка очищає його.

Чоловік неправий, що нажив собі статки—маєтки кривою присягою, що кохається в кривді, не може мати щастя на сім світі. Хоч в якій біді буде цнотлива людина, вона не повинна звертатись до кривди, бо часто ми бачимо зміни, які робляться з долею лихих та неправих людей. Кривда починена на сім світі не одразу дає свій овоч, так як і земля, але через який час вона зросте і перекине того, хто посіяв її. Кривда завжди віддячиться тому, хто її зробив, як не йому, то синові його, не синові, то внукові.

Треба побільшувати свою цноту що раз, як білі мурахи побільшують оселю свою, треба стерегтись, щоб не скривдити кого, щоб не бути самому на тім світі. Батько, мати, жінка й діти не будуть товаришати людині на тім світі, тільки цнота при ньому зостанеться. Чоловік родиться сам, умирає сам, сам приймає надгороду за добрі вчинки і кару за злі. Всі родичі покинуть того трупа, одвернуться і підуть собі геть, але цнота буде товаришати душі. Отже треба дбати про цноту, аби не йти самотним на той світ, бо кого цнота провадить, той перейде через найстрашніші темнощі безпечно.

Правда—се товариш чоловіка по смерті, бо всяка приязнь гине разом з тілом. Душа свій власний свідок, душа має лиш в собі захист, не погорджуй своєю душею, бо вона свідок людський. Лиходії кажуть: ніхто мене не бачить! але їх бачать боги та дух той, що сидить в їхнім тілі. Боги сторджа неба, землі, серця людського, місяця, сонця, вогню, підземної країни, вітрів, ночі, смеркання й світання, і Правди, тії боги знають всі людські вчинки. В країну муки піде той, хто забив Брамана, жінку або дитину, хто скривдив свого друга, хто віддає злом за добро, хто говорить неправду. Від твого народження все добро, яке ти міг зробити, о чесний чоловіче, все воно зійде на собаки, як що ти не завжди правду говориш. О, гідний чоловіче, коли ти кажеш: ось я сам з собою! в серці твоему і тоді живе той дух найвищий, пильний, мовчазний наглядч добра і зла. Той дух, що живе в твоїм серці, то суворий суд'я, то кара невмолима, то Бог. Як що ти завжди живеш з ним у згоді—не йди на прощу до Гангу святого ні в пустині Куру“.

РОЗДІЛ IV.

Б у д д і з м.

Найголовніші книги індійської літератури, окрім Вед та закону Ману, се дві великі поеми: Магабгарата і Рамаяна. В Магабгараті розповідається про війну двох царських родин (місячної династії) за обладнання Індією.

Пандоваси (синове царя Панду) були скинуті з царства Куравасами (синами Куру), потім їм знову вернув царство Крішна (постать бога Вішну). Се велика поема складалася довгі віки, вона має 18 розділів різної довгості, а кожний розділ має багато частин, а кожна частина є сливе окрома поема, і всі вони мало звязані між собою. Рамаяна розповідає про славу Рами (теж постать бога Вішну), царя соняшної династії, як він зовоював, нібито, півострів індійський, як велит украв його жінку Сішу і поніс її на острів Цейлон, як Рама шукав її і знайшов при помочі царя Маву, що построїв міст через море, допевнився в її вірности, а потім вернувся знов на небо. Рамаяна зложена пізнійше Магабгарати; здається, що вона зложена в VII віці до Р. Х.

Обидві поеми зложені в той час, коли Арійці зайняли півострів Декан, широкий півострів, оточений океаном Індійським, а з півночі горами Віндья. На південь від Декана лежить острів Цейлон, його ж Арійці звать Ланка. Арійці завоювали Декан і Цейлон, але всеж переважно жили в долині Гангу. Однак все таки, певне дещо з віри перших мешканців завойованих країн увійшло у віру Арійців. Думають, що віра в дикого кривавого бога зла Сіву походить од тих подоланих народів. Тож у пізнійші часи Арійці, окрім Брами (найвища душа, бог творець, бог добра) прийняли віру в Сіву, бога зла і руїни, та Вішну, бога, що стояв межи Брамою та Сивою, еднав їх і був середнім між злом і добром. Сі три боги, сполучені в єдиного бога, звалися Трімурті—Трійця. Про сю Трійцю в законі Ману не згадується нічого.

В первістних релігіях боги—се сили природи, потім же пізнійше люде починають вірити в богів, що з'являють собою різні цноти людські, у Індійців з тієї віри в цноти повстала віра в так звані „втілення“, себ то віра, що бог може прийняти на себе постать людини, або звірини, зійти на землю, зробити діло, для якого прийняв тую постать, потім знов повернутися на небо і статися богом—духом.

Є легенди про те, як бог Вішну приймав постать і риби, і черепахи, і ведра, і Крішни, і Рами. В легендах Арійських

(пантеїстичних), що зветься Пуранас, багато говориться про тії втілення. В законах Ману Брама приймає тільки постаті богів, а в кожному створінні живе тільки частина вічної душі.

В Багават—Гіта (частина з Магабгарати) Крішна, виряжаючи на війну Арйуну, князя з родини Панду, розкаже йому про себе і про своє втілення: „Я початок і кінець всього світу. Нема нічого більшого від мене; на мені тримається все, як перли на реміні. Я вільгость води, я сяйво сонця і місяця, я гук, я повітря, я людська сила. Я пахощі землі, світло вогню, мудрість мудрих, сила сильних. Я знаю все, що було, що єсть і що буде, мене ж ніхто не знає. Все залежить од мене, я ж не залежу ні від чого. Я поданок, молитва і віра, я батько й мати всього світу, потіха, захист і друг. Я смерть і безсмертя, о, Арйуна! Всі, що служать иншим богам з твердою вірою, служать міні, хоч і без відома. Я бог кожної віри, я надгорода кожної віри. Я приймаю святі поданки вірних, що приносять міні лися й воду, овочі й квіти“. Арйуна падає ниць перед тим, кого досі уважав за свого товариша й друга: „О, Владарю всесвітній, неподільний, вічний, стороже закону! Ти еси вічність, тобі нема початку, середини й кінця! Ти бог первістний, ти сам знаття і тебе пізнають, ти еднеш світà, і тобою, о нескінчєнна постате, створився світ. Хвала тобі тисячу раз, та ще хвала, хвала тобі, хвала перед тобою, хвала поза тобою, хвала з усіх боків, о всесвітній! Сила й влада твоя безмірна, ти все обіймаєш собою, ти еси все!“

Віра про „втілення“ потроху довела Арійців до Буддїзму. Помалу віра в богів природи перейшла в чисту віру в людські цноти та людську думку і душу. Треба пам'ятати, що всі віри створилися не відразу, а дуже помалу, отже браманська віра, розвиваючи де далі свої пантеїстичні думки, дійшла до Буддїзму, а потім Браманам пришлося ворогувати з буддїстами. Бо то ж тільки одна частина люду розвила так далеко свою віру, що дійшла до буддїзму, а друга зосталася при давнійшому Браманїзмі; як то завжді буває в кожній країні, де повстає яка нова віра. Буддїзм, хоч і вийшов з Браманїзму, однак дуже багато відрізнявся від нього; в чому власне він був инший, ми побачимо далі, порівнюючи легенди та думки буддїйські з браманськими. Тепер же подумаймо, як Браманїзм дійшов до Буддїзму.

Браманська віра обіцяла вірним пустельникам Браманам, що вони стануться вище над усі земні сили, що вони матимуть вищу надгороду, з'єднавшись з вічним Брамою. Найвища душа входила в їхнє тіло (частина тії душі), вони ж тепер зникли в тій Найвищій душі по смерті. Мислячи та міркуючи

над тим, що то власне таке та найвища душа, люде поставили її в своїй думці надто високо, почали уважати її чимсь неможливим до зрозуміння, чимсь таким чистим, високим, всеобіймаючим і вічним, що вкінці, замість якогось всім зрозумілого бога природи, почали собі в'являти бога, що з'являв собою щось безпочаткове, безконечне, існуюче і неіснуюче, або краще сказати якесь велике „Ніщо“. Та буддісти власне так і звали вищу надгороду і надію людської цноти; вони звали ту країну, в яку має піти душа цнотливого чоловіка по смерті: Нірванна, себ то Ніщо, Неіснування. Правду сказати, те Ніщо мало чим одрізняється від „з'єднання з душею таємного Брама“. Тут однак треба ще додати, що Аріїці може де що взяли і від чужих народів, бо напр., філософ кітайський Лао-Тсеу теж уважає Ніщо початком всього живучого, а Нежиття найвищою метою людської цноти. Ся філософія і єсть основа Буддизму. Однак все ж невідомо напевне, хто від кого навчився тієї філософії, чи Аріїці від Кітайців, чи навпаки.

Буддісти кажуть, що нової віри навчив їх чоловік царського роду, він звався Сіддгарта, або Сакіа-Муні, або Сраманна-Гаутама, окрім того він мав святоблिवе ймення Будда, себ то мудрий. Про нього ходить дуже багато легенд і з них дуже трудно зложити якусь певну історію. Невідомо напевне в який вік він жив. Кітайські буддісти кажуть, що він жив у XI в до Р. Х., а Цейлонські, що в VII чи VI. Книжки буддійські написані всі через скілька віків по смерті Будди, написані вони мовою санскритською, інші мовою тибетською, інші знов мовою палі (Цейлонською). Всі вони не мають літературної вартости, сила там дрібних релігійних розумувань, та байок про чудеса Будди. Отже власне через ті чудеса буддійська віра так розійшлася поміж простим людом, бо та сувора філософія буддійська була для простого люду мало зрозуміла та й мало цікава. Бо люде не міг покинути віри в богів природи, зрозумілих ясных богів, за для того непевного, філософського „Ніщо“, і зробив собі з свого пророка Будди нового бога. Люде же й собі почав складати усякі байки про Будду і через те в буддійській вірі надто їх багато.

Можна сказати, що буддизм це віра без бога, бо коли вони уважали „Ніщо“ початком, кінцем, владою і метою всього живучого, то значить у них вже не було бога-творця, бога владаря світу. Світ зтворився сам, живе, зміняє постаті нескінченно, не має нічого сталого, а власне був і єсть „Ніщо“. Вже Брамени звали усю натуру *Майя Деві*, себ то Свята Мрія, Брамени не зреклись своїх давніх богів, тільки з'єднали їх з своїм Брамою. Буддісти теж не зреклись їх, але поставили їх

дуже низько, хіба лишь для того, аби показувати зверхність людської думки над ними; вони не кланялись їм, не поважали їх, як перше, тільки признавали їх за образи Святої Мрії, і боги тії завжди кланялися та падали ниць перед мудрим Буддою. Віра в посмертне життя теж була схожа до браманської: той же самий перехід душ, кара за гріхи переходом у нечисту звірину, а врешті життя в кожній постаті уважалося злом і карою, отже єдине добро і надгорода була Нірванна, знов таки „Ніщо“, вічний сон без мрії, вічний спокій, вічна тиша. От легенда про життя Будди: Душа Будди після нечисленних переходів дійшла до стану Бодізатви, себ то вже була близько до того, щоб статися Буддою, але, щоб статися ним і дати мудрість та визволення всьому світові, треба було ще раз вродитися на сім світі. Душа Будди обрала собі за матір Майядеві¹⁾.

В монгольських легендах говориться, що вона була незамужня дівчина, але Індієці кажуть, що то була жінка царя Сакіа-Суддгодана, що панував над країною Капіл при горах Непал. Нароженну дитину прийняли і обмили боги Індра та Брама; як Будду батько поніс у храм, то всі боги підвелись на вітання до нього. Породивши його, мати його через тиждень умерла, а виховала його тітка, вона була після найвірнійшою його ученицею. В школі він хутко став мудрійшим над своїх учителів, з товаришами в забави не заходив, а любив на самоті думати та міркувати і був вельми жалісливий. Батько наказував йому одружитися, він згодився, аби покоритися батькові, але вимагав дуже цнотливої жінки і казав, що візьме собі таку жінку, не вважаючи з якої касты вона буде, хоч би навіть з Судрів. Врешті вибрав собі за жінку вродливицю Гопу, вона була йому гідною дружиною і зреклася усіх марних звичаїв. так наприклад, після свого шлюбу вона покинула носити покривало, вона сказала: «Жінки, що панують над своїми думками і стримують свої почуття, коли вони вірні чоловікам і не думають про інших, вони можуть бути без покривала, як те сонце та місяць. *Ріші* і всі боги знають мої звичаї, стримливість і статечність, на що ж я маю скривати обличчя?».

Життя молодого князя було щасливе й легке: батько його любив, жінка йому дитину породила, люд покладав на нього всю надію. Але боги нагадали йому, що він дав обітницю, ще будши з ними на небі, що він має визволити людей. Він чув божі голоси на учтах, в гаремі серед жіночого співу та музики. Одного дня, йдучи з свого дворця до саду, він зустрів старого діда сивого, похилого, тремтячого на ході, з кийком у руці, далі углядив у куточку самотнього слабого вкритого ранами. Ще

¹⁾ Так Браманн звали природу, як відомо.

далі побачив трупа, що люде несли, плачучи. І він покликнув: „А! Горе молодості, що в'яне від старості! Гере здоров'ю, що гине від слабости! Горе життю, що кінчається смертю!“ Потім зустрів він святого пустельника, що сидів у набожній задумі: „от приклад до життя“! І він наважив усе покинути: жінку, дитину, царство і царські розкоші та йти в самотиню і жити пустельником. Батько, довідавшись про той замір, поставив сторожу на міських брамах і наказав не випускати сина з міста, але син одурив сторожу. Він виїхав самотний у ночі на прудкому коні, і коли конюх хотів його затримати, він сказав конюхові: „Я давно обіцяв, що здобуду мудрість і визволю всіх живучих; цей час настав.“ Тоді боги заспівали хвалу і посипали дощ із квіток. Тільки бог міста засмутився і промовив: „Без тебе ця країна стратить красу і зубожіє, вона тепер для мене пуста.“ Будда кинув останій погляд на рідну країну та оселю і мовив: „Я не вернуся до великого міста Капілу, доки не здобуду чистої мудрости і вічної оселі, де нема ні старости, ні смерти.“ Вранці тільки всі довідалися, що він виїхав, бо в ночі на всіх жінок Будди боги наслали міцний сон. Цариця Гопа заридала і сказала конюхові: „Ой, не маешти ти жалю! Чом ти не насмів збудити мене? Хай буде проклята розлука тих, що любляться!“

Будда обтяв своє довге волосся,¹⁾ змінив свої царські шати на лиху одержу мисливську і почав ходити до шкіл наймудріших Браманив, потім не вдовольнившись браманською наукою, забажав пошукати сам чого кращого, пішов у самотиню, прожив там шість літ, розмішляючи, сповняючи найсуворіші встанови, він не ховався ні від спеки, ні від дощу і в тільки по зернятку рижу на день. Був би вмер від такого суворого посту, але боги зіслали з неба його матір Майядеві і вона вблагала його трохи підживитися. Він згодився і прийняв трохи страви з молока та меду, що принесла йому молода селянка. Набравши знову сили, він сів під деревом Мудрости, Бодіманда, там він мав одержати останню перемогу. Демон Папіан (вельми лихий), владарь країни жадоби, почав спокушати його, наслав на нього своїх страшних синів перше, аби його злякати, потім наслав своїх гарних дочок перелестниць, аби його спокусити до кохоня. Але Будда переміг цю подвійну спокусу і здобув собі Мудрість найвищу. Потім словами та добрими прикладами навчав людей, мудрістю своєю вирятував їх від лиха та гріха і вмер, маючи 80 літ.

Хоч моральні звичаї буддійські теж пішли від Браманив, але вони були ще суворіші. Ва, навіть потім Брамани мусіли з

¹⁾ Всі Кшатрії носили довге волосся.

буддістами дуже змагалися, бо тож буддісти довели свої звичаї до того, що при їхній вірі святці стали зовсім непотрібними. Брамани за дла милосердя забороняли їсти м'ясо, але дозволяли різати звірів для поданків, та ще казали, що звірі вбиті для поданку відродяться колись у постаті крашій; поданки були конечним обов'язком для кожного вірного. Буддісти забороняли і вбивання звірів і поданки, бо, казали вони, поданки це тільки приклюдка для прожерливих святців, аби їсти м'ясо. Отож при забороні поданків святецька браманська каста була зовсім не потрібна, бо єдина повинність Браманив-це поданки. Закон Ману похваляє пустельниче життя, але тільки для старих Браманив, що маюгь велику сім'ю, нажилися в світі і сповнили всі обов'язки святецькі. Буддизм ставить пустельниче життя спасенним життям для всіх людей, усіх каст, молодих і старих, бо сам же учитель Будда покинув жінку, дитину і царство і пішов у самотиню, сам Будда був з касты Кшаттрів. Брамани забороняли меншим кастам читати святі книги, буддизм промовляв до всіх однаково. Кшаттрії принявши нову віру хутко визволились від Браманського дозору, та напевне, що й невольники хутко переймали буддизм, що рівняв усі касты. Хоч буддісти не нападалися прямо на касты, але при буддійських звичаях та вірі касты мусіли згинуть самі собою, тим Брамани повинні були боротися з буддизмом для власного рятунку.

Въ буддизмі разом з суворими установами єсть багато лагідних слів любові до людей. Кожний буддіст (перших віків) уважав повинністю привернути як можна більше людей, аби визволити їх від гріха. Ось одна цікава легенда: Пурна, ученик Будди, недавно привернутий до буддизму, хоче йти научати дикий, варварський люд; Будда вказує йому небезпечність цього завдання: „Це люде лихі, немилосердні, люті, зухвалі, що як вони тебе зустрінуть прикрими словами, що як вони розлютуються на тебе—що ти тоді подумаєш?“—Я подумаю, сказав Пурна, що певне вони добрі, ці люде, що не б'ють мене ні кулаками, ні камінням.—А як вони тебе битимуть кулаками й камінням, то що ти подумаєш?—Подумаю, що вони добрі і лагідні, бо не б'ють мене ні палкою, ні мечем.—А як вони битимуть і палкою і мечем, що ти скажеш?—Що вони добрі і лагідні, бо не вбивають мене.—А як уб'ють?—Добрі й лагідні ті люде, що визволять мене так легко від цього нужденного тіла нечистого.—Добре, Пурно, ти можеш йти до них, ти визволений—визволяй, ти потішений—потішай, ти прийшов до Нірванни, приведи ж і других.

Милосердя Сuddісти уважали за найпершу цноту, вони казали, що треба мати милосердя над кожним створінням. В одній легенді говориться про те, як Будда віддавав себе на поталу тигриці, що не мала чим годувати своїх дітей. В другій легенді розказується, що якось бог Індра дванадцять літ не давав дощу, народ гинув від безхліб'я та від безвід'я. Цар роздавав бідним все, що міг зібрати. Голод не переставав, а хліба не стало, тут прийшов щобожний чоловік і став перед царським домом, узяв вазу рішів і положив туди свій остатній шматок хліба: зараз же пішов дощ і полив землю. Потім пішов дощ із рижу, м'яса, олії та муки, потім дощ золотий, срібний та самоцвітний: „як би люде знали, чого заслугує в богів милосердя людське, то хоч би мали остатній шматок хліба, не ззли б його не поділившись з іншими.“ За милостинею тільки й жили пустельники Брамани, тим то вона так і наказується всім в законі Ману. Але Брамани стався б нечистим, як би прийняв що від людини низької касті. Буддизм скасував таку ріжницю і дав усім людам цноту милосердя. Отъ легенда: Якось Ананда, найлюбійший ученик Будди, втомився по довгій мандрівці і зустрівши молоду дівчину, що несла воду, попросив у неї напитися. Вона відповіла, що боїться приступити до нього, бо вона з нечистої касті. «Сестро, мовив Ананда, я не питаюсь ні твого роду, ні твоєї касті, я прошу води, будь ласкава, дай мені напитись». Дівчина покохала Ананду за його добрість і пішла просити Будду, аби поговорив за неї з своїм учеником. Будда сказав їй, що коли вона справді любить Ананду, то нехай так живе, як він. Світло відкрилося очам дівчини, вона побачила свою помилку і почала жити щобожним життям в самотині.

Буддисти промовляли однаково і до чоловіків і до жінок усіх каст. Не було у них касті святецької, але були монастирі чоловічі й жіночі, де-далі таких монастирів повстало дуже багато в Індії. Ченці в тих монастирях повинні були зріктися шлюбу, жити милостинею, одяжку носити з того шмаття, що валяється по кладовищах, та по смітниках, та по шляхах, і шити повинні були власними руками ту одяжку. Вони могли мати тільки один кухлик на воду, одну голку, якесь начиння для збирання туди того, що хто дасть. Просити нічого не повинні були ні словом, ні рухом, а мусіли ждати поки сам хто дасть. Двічі на місяць повинні були сповідати прилюдно свої гріхи. Кому ж ця установа здавалася надто суворою, той міг собі вийти з монастиря, вічних обітниць не було.

Сам Будда не написав нічого. «Сутрас», себ то слова учиятеля, були записані його першими учениками, що збіралося

в громаду по смерті його; дві другі громади учеників змагалися з еретиками, записали і встановили всі релігійні закони, розділили їх на три частини і назвали «Потрійним кошиком». Де які учені знов кажуть, що буддійські книги були написані близько 80 р до Р. Х. Не відомо напевне, звідки походить санскритське письмо; де які вчені кажуть, що воно походить з Вавілону. Думають, що письмо, те не в надто давні часи придумане. Воно дуже трудне, має багато букв і в ньому є такі знаки вимови, що нашими буквами зовсім би не можна було їх передати. Індійці звать своє письмо Дева-нагарі-боже письмо.

Індія має хорошу та багату поезію, глибоку і тонку філософію. Але хист будівничий та різьбярській з'явився вже далеко пізнійше і то ніколи не дійшов до такої краси, як то по інших народах було. Ні в Ведах, ні в законах Маану не говориться нічого про церкви. Хоч у великих браманічних поемах часто говориться про царські препишні дворці, але з тих дворців не зосталося жадних руїн. Певне вони були поставлені з дерева, бо всі міські будови та стіни тих часів були деревляні. Перші кам'яні церкви побудували буддіети. Буддійські царі ставили теж монастирі чоловічі та жіночі, шпиталі для слабих людей та звірат. Коли в буддійських книгах стоїть, що боги в церкві встали перед малим Буддою, то це певне вони звичай своїх часів переносять в давніші часи, як це часто буває в народній поезії. Певне, що малярство та різьбярство були й за браманських часів, але вони вживались тільки для покраси царських та городянських будов, бо відомо, що постатей божих не робили так само, як і церков. В законі Маану говориться, що ремесники та майстрі люди низького стану. Будда ж обіцяє великі надгороди тим, що роблять постаті божі, так само як і тим, що пишуть і впроважують поміж люд буддійські проповіді „Той хто, маючи снагу, зробить постать божу, або напише проповідь, той не відродиться в пеклі ніколи. Він вернеться до життя тільки на сім світі. Не буде йому матірью невольниця, він не відродиться жінкою не матиме жадної вади, владатиме великим багатством, потім житиме на небі з тисячею небесних жінок.» Царь Асока поставив 84 церкви і там поставив 84 постаті Будди, „очі всіх тих постатів були скінчені всі в одну хвилину“. Хоч Будда вмер 221 рік до того часу, але всі були певні, що постаті схожі до нього, бо царь попросив царя змі'в, що жив багато тисяч років і бачив Будду, щоб він прийняв на себе постать Будди, аби майстрі могли знати, як робити.

В цейлонських книгах говориться, що цейлонський царь Патісса, повернутий до буддизму місіонерами Асоки, наказав поставити у своєму царстві багато церков, де були змальовані різні випадки з життя Будди. Острів Цейлон був до того часу під владою Діаволів, але вони повтікали перед світлом нової віри, «як темрява ночі гине перед промінням сонця». Асока дав Патіссі різні святі річі, що zostались від Будди, і гиллячку з святої Бодіманди (дерева мудрости). Патісса посадив ту гиллячку і вона швидко пустила корінь. Розказують теж, ніби сам Будда під час остатнього свого втілення прилетів через море на Цейлон і там на одній горі видно й до цієї пори слід від його ноги. Після того як Брамани близько VII ст. до Р. Х. прогнали буддистів з Індії, то буддисти розійшлись по сусідніх країнах, а найміцнійше стали на Цейлоні. Там вони жили сливе тисячу років поруч з Браманами. Стара і нова віра погодилились між собою: з Будди зробили втілення Вішну. За той час були побудовані найславнійші церкви індійські. Де які з тих церков висічені з цільної скелі, де які викопані мов льохи, під землею, або видовбані, мов печери. Печери це найдавніші церкви і там видно, що почитування Будди було разом з почитуванням Сіви. В других місцях знов віра в Будду змішалася з вірою в Вішну. Єсть теж церкви (пагоди) пірамідальні, але то вже пізнійших віків. На будовах буддійських завжди так багато оздобної різьби, що не раз, аж трудно розібрати штатт будови. Постаті богів не мають ні краси, ні зграбности, ні правди життєвої. Часто ті боги мають звірячі голови, або часом, по скілька рук, ніг та голов. Описувати церкви буддійські та долю Буддистів після виходу з Індії тут не приходитьсь, бо це належить до пізнійшої історії.

Брамани боролися з Буддистами не так через віру, як через причини громадські. Брамани могли прийняти Буду, як прийняли Сіву, а Нірванна мало різнилась від Брама. Але от проти міцної касті браманської стала потужна каста чернеча буддійська набрана зо всіх каст і з того повстала боротьба. Царі та простий люд більше горнулись до буддизму, однак все ж стара віра мала над ними владу. Боротьба тяглася сотні Літ. В кінці стара віра взяла гору, а нова мусіла вступитися з Індією. За те вона міцно стала на Цейлоні і розійшлася геть далеко на північ та та на захід. Буддизм панує тепер в Індокитаї, в Тибеті, в Монголії, в Китаї та в Японії. Будду звуть в Китаї Фо, а в Сіамі Пот. Китайський вчений Ма-Туан-Лін каже: Фо слово чуже і значить цілковита мудрість. В Японії з Сакії зробився Хака або Ксака, в Сіамі Срамана-Гаутама став Самана-Кодом. Перше в Європі думали, що то ймення якихсь

инших богів, але потім через філологію довідались, що то тільки перекручені ймення Будди. Буддйська віра найбільш має вірних. Святців буддйських надто багато і владу вони мають страх велику. В Буддизмі багато забобонів, він вимагає суворої побожності, і тримає люд в міцних релігійних путах.

Історія Медійців і Персів.

РОЗДІЛ I.

Іранці. Зороастр.

Іранцями зуться народи арійської сім'ї, що займали велику країну між морем Каспійським, річкою Оксусом, морем Ерїтрійським, між Тігром та Індом. Назвисько Іран єсть перекручене назвисько Аріана, де які кажуть Єран. Іран країна дуже велика, а в ній багато незаселених сторін, на полудні Гедрозія неродюча сторона, близько Аральського моря Туранські степи, посередині Велика пустиня-солонець. В сторонах Персії, Медії та Бактріанії жили різні племена, мали різні звичаї, але всеж вони належали до одної родини, бо мали всі віру та мову схожу. До нас дійшла тільки одна книжка про ту віру писана тією мовою, власне Зенд-Авеста, свята книга давніх персів. Коли мусульмане завоювали Іран, то сливе всі перси прийняли магометанську віру, а ті, що zostались при давній вірі, помандрували на півостров Гузерат на західний край Індостану. Живуть вони там і тепер і доховують свою віру, мова ж у них вже дуже одмінилась проти давньої та й звичаї теж. Звуться вони Парси або Гвєбри, огнепоклонці. В XVIII в. один молодий француз Анкетіль поїхав до Індії, придивлявся там до віри й звичаїв Парсів і привіз звідти Зенд-Авесту. Розібравши мову цієї книжки, вчені довідалися, що вона близька до санскритської мови. Одриття написів на руїнах давніх перських стін теж вияснило багато в історії перській.

Гвєбри мають тільки частину Авести, уривки з неї, ціла ж Авеста не доховалось до наших часів. Мову, якою та книга писана, вчені звать зендською (а через те і ціле племено зендським), але назва погано добрана, бо Зенд-Авеста значить «роз'яснення (додаток) до закону». Мова давніх перських написів на руїнах стін схожа до мови Авести, але ж не зовсім однакова. Та й сама Авеста писана не всюди однаковою мовою;

єсть там п'ять гімнів, Гатас, що писані, як видно, дуже давньою мовою; три розділи Вендідад, Вісперед і Ясна (вони власне і складають Авесту, себ то закон) писані мовою трохи пізнішою, а Бундегеш (збірник гімнів) дійшов у перекладі на мову пельвійську, ще пізнійшу. Тепер і пельвійська мова уже мертва, а теперешні Парси говорять мовою, що повстала з пельвійської. Авеста була складена не одним чоловіком і не за один раз, а була записана нехутко. Віра іранська повстала з арійської віри, але через довгий час так одмінилась від неї, що трудно було догадатись, де в ній заховались арійські віровання. Ще ж до того на неї мали вплив віри чужих народів, семітів кушитів і туранців.

В ведичних гімнах часто споминається про боротьбу Індри з Врітрою, отже ця боротьба і стала головною думкою іранської віри. Вони бачили боротьбу не тільки між ясним небом та хмарами, але і в цілій натурі всюди вони завважали боротьбу добрих, ясних сил з темними, лихими. З того почалась віра в двох богів, двох владарів світа, бога добра-Агура-Мазда і в бога зла Ангра-Маніу¹). Між ними стояв бог Мітра, що еднав у собі ці обидва принціпи. Ті ж боги мали собі підвладних богів силу, що помагали їм у боротьбі. Цікаво, що слово Devas означало в Іранців богів лихих, а слово Asura (лиха сила в арійців) перейшла в Ahura (Mazda) і означало добру силу, слово Vrithra сталося Verethraja або Verethragha, означало переможець і прикладалося до Агура-Мазди. Все лихо, прикрість, гріх все походило від Ангра-Маніу, Агура-Мазда мав у себе все добре, ясне, любе, але Агура-Мазда не був всемогучим владарем цілого світу, хоч і як був потужним, бо тож він мав під своєю владою тільки добрі створіння, він міг боротися, змагатися з лихим богом, але влади над ним не мав. Так само й Ангра-Маніу не мав влади над добрими створіннями, але вічно мав боротися з ними. Така віра в двох богів—сперечників зветься дуалізм (від слова duo два²). Один грецький історик розповідає, що Перси вірили, ніби Агура-Мазда вродився з найчистішого світла, а Ангра-Маніу з найчорнішої темряви. Агура-Мазда створив шість богів добрих, Ангра-Маніу створив шість богів злих. Агура-Мазда побільшився втрое, полетів вище сонця, створив над сонцем зорі і поставив над ними сто-

¹) Назви цих богів грецькі історики перекрутили в Ормузда, або Оромазеса (Агура Мазда) та в Арімана (Ангра-Маніу), так вони звісні й тепер під такими назвами.

²) Дуалізм може походити від того, що людям давно могло здатись, як то бог добрий всемогучий може карати людей за такі вчинки, котрі він сам призначив їм робити (призначаючи віру в призначення боже). От тоді люди і допустили, що мусить бути ще якась сила незалежна від цього бога, що має свою владу на світі і своє окреме призначення. Розуміється, що тут конечне мусіла повстати віра в їх взаємну боротьбу.

рожу, зірку Сіріуса. Потім зробив 24 боги і посадив їх у яйце¹⁾. Ангра-Маніу зробив стільки само лихих богів, вони пробили яйце влізли туди і зло змішалось з добром, через те й тепер на землі лихо живе побіч добра і перемішане з ним. Колись прийде час, коли Ангра-Маніу, навівши на землю хворобу та голод, сам згине і зникне. На землі повстане скрізь добро, люде житимуть під однією державою, говоритимуть однією мовою, матимуть однакові звичаї. Добро і зло по черзі захоплюють землю під свою владу і панують кожне по тисячі літ, але в кінці добро має перемогти і зло згине, на землі не буде темряви. Люде будуть щасливі і не потребуватимуть їди²⁾.

Іранці поділяли всі створіння на добрих і злих, чистих і нечистих, це навіть мусіло так бути по їхній вірі. Шкодливі хижі звірі належали до Ангра-Маніу, отже були нечисті, люде (правої віри) і всі свійські та лагідні звірі належали до Агура-Мазди і були чисті. Кожні служили своєму богові і помагали йому, борячись проти ворогів, чисті боролись з нечистими. Тим то хто забиває чисте створіння, робить шкоду Агура-Мазді, хто забиває нечисте, робить шкоду Ангра-Маніу. Люде правої віри не сміють вбивати чистих створіннів, але чим більше хто заб'є нечистих, тим більшу нагороду матиме від світлого бога. Як що людина для їди заб'є чисте створіння, то мусить за тее вбити два нечистих. Найкраще можна спокутувати гріхи, йдучи на полювання на хижих звірів, або на війну проти безбожних людей.

Окрім двох головних богів Агура-Мазди та Ангра-Маніу, була ще сила менших богів, небесних духів, Агура-Мазда був старший над усіма богами світлими, Мітра вважався рівним Агура-Мазді, але потім почали вірити, що він був створений так як і другі боги і був підданим Агура-Мазди. Окрім богів, сил природи, було ще багато небесних духів Амшаспентів, що мали під своєю владою Ізедів—менших духів, окрім того ще було сила Феруерів, безсмертних душ людей, звірів, та птахів. Подібно цьому були і лихі сили. Найстарший Ангра-Маніу, потім старші злі духи Дарвенди, потім менші Деви і Паїрікі або Пері (жіночі постаті злих духів).³⁾ Були теж святі звірі, напр., собака і корова; уважалось, що собака своїм поглядом відганяє злих духів, і через те вона була потрібна при обходинах шлюбу, при погребі, при очищенні. Лихими уважалися хижі звірі, гади, комахи і вбивати їх радилося кожній правій

¹⁾ Порівняй браманську легенду про створення світа.—

²⁾ Перси вірили, що голод походить від Ангра-Маніу.

³⁾ Окрім цих богів, Маздівці вірили ще в долю, вона належала до світлих богів, вона не була всесильна, мала владу тільки над народженням, одруженням, смертю, багатством і славою людською. а решта залежала від самої людини, або від інших богів.

людині. Люде можуть по своїй волі приставати чи до Агура-Мазди, чи до Ангра-Маніу. Після смерти прихильники Агура-Мазди підуть у рай до світлих духів, а прихильники Ангра-Маніу підуть до нього в пекло. Розділ мертвих і суд їх чиниться на мості Цінваті, на тім світі, там важать добрі і лихі діла людські.

В Авесті мало говориться про закони громадські, вона більше займається релігійними справами, а й те, що встановлено, там про громадські закони, то встановлено недбало і не рівно, напр., тому, хто заб'є чоловіка, присужується 90 ударів,¹⁾ а тому, хто погано годує собаку, — 200, тому, хто її заб'є 800 і т. д. Вендідад — це закони про очищення, бо по Маздейській вірі забруднитись було дуже легко і очищатись приходилось вельми часто. Найгіршою нечистою уважались мерці, до їх було гріх приторкатись, біля їх було гріх тримати вогонь або воду, люде що несли мерця, мали руки і рота зав'язані в шматки, але все ж після ще три дні були нечисті. Однак тільки трупи чистих створіннів були нечисті, через те, що їх убивав Ангра-Маніу, що на них була пляма сили нечистої, а нечисті за життя створіння уважались після смерти чистими, бо їх убивав Агура-Мазда і своїм доткненням очищав їхне тіло. Очищення після мертвого потребували довгих молитов, частого обмивання, і різних дрібних та заморочливих святих установ. Нечиста людина не сміла дивитись на воду, на огонь, на сонце і на всі чисті та ясні створіння, для того мусіла сидіти скільки день у темній хаті, умисне для того збудованій, виходити по заході сонця на дику безлюдне, порожнє місце, де святець чинив над нею одправу очищення і потім вже зовсім чистий вертався до людей. Звісно таке суворе очищення було тільки для тяжко сплямованих людей, а для звичайних випадків вистачали молитви і просте обмивання водою. Найгірше нечистою уважалась жінка, що породила мертву дитину, вона не сміє пити води, аж поки не почне вмирати від згаги, тоді може напитися, але й то мусить потім спокутувати цей гріх проти води. Ховати мертвих в землю, або палити їх не можна було; для трухів робилися осібні кладовища, дакмаси, це були місця за городом, де ніщо не росте, де люде не ходять, там вимощувався камінем круг, кругом вбивалися стовпи і на них накривався дах, щоб сонце не світило на нечисте місце, мертвих клали на той дакмас нічим не вкритих, щоб їх ілоптаство та звірря, коли через якийсь час zostавались тільки

¹⁾ Про ці „удари“ не згодилсь вчені, чи це удари батоном, чи це удари з лука на нечистих звірів, бо де які об'ясняють це так, що за лихі вчинки не били і не карали влочинців, а тільки вони мусіли звивати за те лихі створіння і тим спокутувати вину.

самі кості, то ті кості зсипали в яму, викопану по самій середині дакмасу. Близько дакмасу ніхто не ставив собі хати. Хата, де хто небудь умер, три дні була нечиста, бо там пробували злі духи. Людське дихання, слина, волосся і нігті вважалися нечистими, через те не можна було дмухати на вогонь, плювати на воду, святець мусів стерегтися, щоб волос або обтятий ніготь не впав на землю. Отже з усіх святих одправ одправа очищення була найсвятіша і найваговитіша. Кожна слабкість була теж нечисть і від неї більш запомогали молитвами та очищеннями, ніж ліками. Шлюб теж був святим і мав для себе особну одправу.¹⁾ Було ще дві одправи: уводіння молодих людей у віру Маздейську і посвящення в святці. Уводили у віру хлопців і дівчат п'ятнадцяти літ через накладання святого пояса (як і у Браманів), сорочки і мішечка, що накладався на уста, при тому вибірався названий батько, ніби як у нас хрещений батько. Рідних і хрещених батьків діти повинні були дуже слухатись, а непокірну дитину батько міг, як схоче, покарати і навіть забити. Вогонь був надто почитуваний у Маздейців. А в церквах була особна хата для найсвятішого вогню, до тої хати ніхто не смів вступати, окрім святців, та й вони мусіли перед вступленням молитися, вмиватися водою свяченою, вішати на уста мішечок; скидати взуття і взувати церковні сандалії. Окрім того найсвятішого вогню, в церкві було ще багато оltарів і на них горів вогонь для палення поданків, для очищення нечистого вогню і т. д. Кожний маздеець не смів більше трьох разів варити страви на вогні, після трьох раз повинен був відносити свій вогонь до церкви до очищаючого багаття, а звідти приносити собі новий, чистий вогонь; розпалюючи той вогонь, треба було вважати, аби не попало між дрова що нечисте, волосся, напр., за образу чистоти вогню були різні кари і покути; вогонь був найчистіше створіння Агура-Мазди. Найбільше мусіли дотримувати усіх святих установ та очищень святці, за теж вони були найміцнішим громадським станом. В Персії святці були всі Медійці; після того, як Перси повоювали Медійців, вони, втративши громадську самостійність, захопили в свої руки святецьку владу і таким способом правили людом. Між святцями і царями перськими нераз були великі змагання, як то ми побачимо далі. Авеста була зложена на медійській мові, тільки маги (медійські святці) знали і розуміли її, для всього народу було скілька молитов на перській мові, але вся Авеста була для їх закрита (так же було і в браманів). Народ, хоч не любив магів, але мусів терпіти їх і коритись їм, бо вони зна-

¹⁾ Святець читав над молодими шлюбні молитви при св. вогні, потім їх на порозі стрічали родичі і обсіпали збіжжям.

ли святий закон, святі одправи, вони показували людові дорогу до раю, до того ж вони були розумні і вчені над усіх.

Маздейці вважають пророком своєї віри Заратустру (Зороастра, як писали греки). Непевно, чи він справді коли жив на світі, але як що й жив, то не так, як про нього розповідають святі маздейські книги. Де які вчені припускають, що він був першим провістником віри, що склалась між людом задовго до нього, другі думають, що він був тільки реформатором (себ то, що він поправив і переказав инакше первістну віру), але ніхто не знає нічого певного, з якого племені був Заратустра і в який вік він жив; де які говорять, що він був з Медії, другі, що з Бактріани. Певнійше те, що його зовсім не було, а ті думки, які присвоюються Заратустрі, то просто думки, що склалися через довгий час між людом та між святицями. Легенда про Заратустра ось яка: Перед тим, як мав уродитися Заратустра, Агура - Мазда, боячись, що народжений пророк пристане до Ангра-Маніу, просив богині Анагіти,¹⁾ щоб вона привернула до нього Заратустру: „він приніс поданок Ардві Сура Анагіті, він, Творець, Агура-Мазда, він приніс їй Гаому (сік з рослини, брам. Сома), Міазду (жир з посвяченої на поданок звірини), Баресму (дрова для святого вогню), святі слова і молився їй, говорячи: О, богине таємна, потужна, чиста, зроби мені сюю ласку, поможи мені привернути до себе сина Пурашаспи, святого Заратустру, щоб думав по закону, говорив по закону, робив по закону!“ Ардві Сура Анагіта вволила волю тому, хто чинив їй зливання, поданки та молитви. Заратустра пристав до Агура-Мазди. Злі духи прийшли, щоб забити його, але втікли, перелякавшись. Заратустра кидав проти Ангра-Маніу каміння здорові, як хата, але мав він ще потужнійшу зброю, святе слово Гоновер. В Авесті не один Заратустра виявляється таким сильним пророком, єсть там і Гайо Маратал, Йіма, Карпістан (святий птах), всі вони боряться проти сили злої, всі вони міцні, всі вони тверді в законі, але все ж Заратустра найвищий між ними всіма. За життя він змагався з Ангра-Маніу зброєю і словом, а колись в кінці світа його син Саошіт на віки поборе Ангра-Маніу, воскресить мертвих і визволить весь світ від лиха.

Що до моральних поглядів маздейської віри, то вони найбільше зверталися на привертання людей до правди. Брехня уважалась найтяжчим гріхом, присяга допускалася тільки в дуже поважних справах, а в щоденному житті людина не повинна була вживати для запевнення більшого слова над „так“ і

¹⁾ З цього видно, що давнійше не всі боги уважалися підручними Агура-Мазди.

„ні“. Окрім того, кожний повинен був поважати життя земних створіннів, але ся повинність не так суворо була встановлена, як у браманів і відносилася тільки до життя чистих створіннів. Милостиня, молитва і покута признавалися так само конечними у Маздейців, як і в браманів та Буддистів. Де які погляди ми побачимо і зупинимося над ними краще тоді, як будемо говорити про звичаї Персів і Медійців, у них же звичаї хоч і дуже залежали від їхньої віри, однак все ж не так були тісно з нею звязані як у Індусів.

РОЗДІЛ II.

М е д і й ц і .

Іранські племена, рідні між собою по расі, по мові й вірі, не хутко з'єдналися в одну державу. Спочатку жили вони невеликими громадками, не маючи сталих міст, жили „пастухами“, громадський стрій був у них патріархальний. Медійці та Перси довго були під владою Асирійці, Асирійці, завоювавши жидів, переселили багато жидів у Персію та Медію, а багато Персів та Медійців переселили на їх місце в Палестину. Цевне через такі переселення медійська й жидівська віра мають багато подібности між собою. Не відомо напевне, з яких часів Медійці визволилися від Асирійців. От як розказує один грецький історик (Геродот) про те визволення і про заснування Медійської держави: Асирійці панували над Азією 520 літ, коли потім проти них найперші повстали Медійці. Б'ючись довго з Асирійцями за свою волю, вони набралися великої одваги і врешті вибилися з під кормиги. За ними пішли і другі племена. Спочатку ті всі племена жили собі незалежно одно від другого, але от яким способом вони стали під владу єдиного царя. Між Медійцями був один дотепний чоловік, звався він Дейокес, син Фраортеса. Цей Дейокес, забажавши влади, почав ось як того доходити. Медійці жили порізнені, малими громадами, по окремих містах. Дейокес мав собі велику повагу в своїй громаді, дуже дбав о правді, знаючи, що в Медії нелад, і що така безкарність прикра для людей справедливих. Люде з його міста, бачивши його статкування, вибрали його суддею, йому то було втішно і він почав ще ліпше дбати про закони та справедливість. Тим він придбав собі велику хвалу своїх горожан, а люде з чужих громад, замучені кривдою у себе вдома, довідавшись, що тільки Дейокес судить по закону, приходили до нього, а до інших більше не хтіли вдаватися. Людей біля

нього все більше та більше збиралось. Як він побачив, що всі покладали на нього надію, він не схотів більше сидіти там, де засідав досі, і сказав, що не судитиме більше, ніби через те, що його власні справи занепадають, бо він мусить цілий день займатися громадськими справами, а на власні часу не має. Розбій та нелад ще гірше запанували по всіх громадах. Медійці зібрались і почали радитись, що мають робити. Найкращі промови говорили друзі Дейокеса: «При таких звичаях ми не можемо жити в стороні наших. Треба, щоб був над нами царь, тоді буде й лад, ми повернемося до своєї роботи та й не буде нас турбувати безвладдя». Всі на те пристали, що треба обрати царя. Почали радитись, кого мають обрати. Всі обрали Дейокеса, заспівали йому хвалу і з'єднали всі голоси за нього. Він наказав виставити собі домівку, гідну царського пробування, і зажадав собі царедворців. Медійці послушали і виставили йому, де він наказав, велику та міцну будову і попросили, щоб він сам собі вибрав з них царедворців, яких схоче. Набравши сили, він заставив Медійців збудувати місто, окопати його та оздобляти, не дбаючи про інші міста. Слухняні Медійці збудували місто Екбатану, обвели її мурами, один мур по другому, і кожний мур вище від другого лиш на стільки, аби було видно зубці стін, до того ж надавалось і саме місце, бо то була гора. Всіх опасаннів було семеро і за останнім в середині був царський двір і всі царські скарби. Зубці на першій зміні були білі, на другій чорні, на третій багряні, на четвертій сині, на п'ятій червоні на шостій срібні, на сьомій остатній золоті. Збудувавши та обмурувавши свою оселю, Дейокес наказав людові жити в околиці, і перший встановив той закон, що ніхто не сміє доступитися до царя, все влаштовувалось через посланців, аби ніхто не міг бачити царя, бо при ньому було заборонено сміятись, або плювати. Та сей звичай заважав товаришам його, людям одважним та дужим, приходити і корити та вражати його; зробившись невидимим, він міг вславитись, ніби єсть він божого не простого походіння. Встановивши свої закони і міцно втримавши за собою владу, він знов почав вельми дбати про справедливість. Всі просьби слались до нього писані, він їх розбірав і відсилав, розсудивши. Коли він чув, що хто зробив яке злочинство, він наказував його привести і призначав йому кару по заслугі, а для нагляду над злочинцями тримав наглядачів по всій країні. Так розповідає Геродот, але певне тут більше байки, ніж правди, бо розповідь його трудно погодити з деякими розповідями асирійськими. Геродот розказує далі, що Фраортес, син Дейокеса, звоювавши Персів та інші племена іранські, задумав

звоювати Асирійців, але вони самі без підданих племен одбили його і знищили все його військо і самого його вбили. Син Фраортеса Кіаксарес задумав оддячити Асирійцям і почав навчати Медійців військових справ. Він перший розділив медійське військо на стрільців, кінних, піших і списників, бо перше вся зброя була не поділена. Завоювавши Азію до річки Галіса, Кіаксарес зібрався на силах і пішов на Асірію, аби помститися за свого батька. Розбивши асирійське військо, він підступав під їхнє головне місто Ніневію, коли се надбігло велике військо Скитів, воно гнало своїх ворогів з Європи, що втікали в Азію; женучись за ними, Скити загналися в Медію і Медійці, кинувшись їх відбивати, згубили справу з Асирійцями. Скити прийшли не для заповоги Асирійцям, але їхній напад несподіваний оборонив Асірію. Геродот каже, що вони 28 літ плюндрували Азію. Врешті Кіаксарес і Медійці запросили скітських старшин на бенкет, напоїли їх, а потім задушили. Тоді Скити, zostавшись без старшини, розбіглись, а які zostались були вигублені. Медійці вернули собі волю і підвладні краї. Кіаксарес знову пішов на Асірію, взяв головне місто асирійське і сплюндрував його цілком. Це діялось в VII в до Р. Х. (в 625 чи 606). Близько біля того часу Медійці мали війну з Лідійцями. Геродот розповідає про цю війну так: „Через чвари між собою скітське племєно одно вишло з своєї країни і помандрувало до Медійців. Кіаксарес прийняв їх спершу лагідно, навіть мав до них таку повагу, що доручав їм медійських дітей для науки скітської мови та стрільби з лука. Через який час почали Скити ходити на полювання і приносити цареві дичину. Де далі однак, як що вони приходили з порожніми руками, Кіаксарес дорікав їм вельми гостро за те, бо він мав дуже лиху вдачу. Скити вельми ображені таким обходінням, наважили порізати на кавалки одного свого медійського вихованця, приготувати його так, як завжди готували дичину для царя, і подати його Кіаксарові замість упольованого звіря, а потім втікти до лідійського царя. Так вони й зробили. Кіаксарес і його товариші ззіли те, що їм було подане, а Скити, помстившись таким способом над царем, подалися до лідійського царя Аліатта і просили у нього оборони. Кіаксарес, довідавшись про все, послав, щоб Аліаттес видав Скитів, той не схотів і от почалася війна між Медійцями і Лідійцями. П'ять літ вони бились, і не могли одно другого перемогти; на шосто-му році посеред бою раптом день змінився в ніч: Лідійці з Медійцями, побачивши се, покинули бійку і скоріш почали миритися. Щоб зміцнити мир клятьбою і шлюбом. Медійці посватали Арієну, дочку Аліатта, за Астіага, сина Кіаксареса. (Ге-

родот каже, ніби вони мали такий обрядъ клятви, що надрізували собі на руках ранки і злизували кров один другому).

Кіаксарес царював 40 літ, потім покинув на царстві свого сина Астіага в 595 р. (VI в. до Р. Х.). Той царював спокійно 35 д., але потім его скинув з царства Кірос (Кір) і тоді настало перське царство замість медійського (V в.). Ся подія різно розповідається у різних істориків. Геродот розказує так: Кір був син Мандани, дочки Астіага і Камбіза, царя перського, що був тоді у підданстві у царя медійського. Астіагові одного разу приснився сон, що його внук має колись його з царства скинути. От він тоді наказав своєму міністрові Гарпагові, щоб той забив дитину, що уродиться в цареві дочки. Гарпаг віддав ту дитину на страту одному царському пастухові.

Пастух заніс хлопчика в ліс і там покинув, там його знайшли собаки і його вигодувала сучка. (Пам'ятати треба, що по вірі маздейській собака—звір'я святий.) Хлопець той, що потім назвався Кір, був завжди дужчий од всіх своїх товаришів і через те вони раз, граючись, вибрали його за царя, він прийняв те за правду і наказав вибити різками одного неслухняного хлопця, а той хлопець був вельможного роду. Хлопець той поскаржився перед царем Астіагом на Кіра, той покликав до себе Кіра, але Кір гордо відповів цареві, що він сам цар і знає, що треба робити. Тут Астіаг, придивившись до обличчя Кіра, розлічивши його літа і росчитавши пастуха, що закинув Кіра в ліс, пізнав, що Кір його внук. Але маги сказали, що призначення боже вже сповнилося, бо Кір вже був царем над дітьми, і що тепер Кір вже не страшний для свого діда. Астіаг згодився подарувати життя Кірові, але задумав все таки покарати Гарпага за те, що той свого часу не послухав царського наказу; узяв його сина зарівав і казав подати батькові (Гарпагові) на обід. Гарпаг пізнав свого сина, але на який час заховав свій гнів, чекаючи способу помститися над царем. Коли ж Кір, посланий до батьків в Персію, виріс, тоді Гарпаг послав йому листа, зашивши того листа зайцеві в череві. Кір роспоров зайця і прочитав лист, а там Гарпаг радив йому зробити повстання і визволити Персів з під медійського ярма. Кір пішов на Астіага. Астіаг, не знаючи зради Гарпага, доручив йому владу над військом, а той, звичайне, зрадив царя. Кір розбив Медійців, узяв Астіага в полон, але не робив йому нічого лихого, обходився з ним добре, тільки, скинувши його, сам став царювати. (Видно зараз, що це чиста легенда).

Другий історик (Ксенофонт) каже, що Кір просто був вихований з великим старанням при дворі свого діда Астіага, потім по смерті Астіага був царем син його Кіаксар II, дядько

Кіра, і що Кір служив йому вірно, а по смерті його вступив на трон по праву. Але ця розповідь теж непевної вірності, бо Ксенофонт написав свою історію про Кіра на науку і для прикладу Грекам, і напевне більшу половину видумав, щоб воно більше підходило до його ідеалу справедливого царства.

Третій історик (Ктезіас) розповідає зовсім инакше і, здається, його розповіді можна найбільше вірити, бо він жив довго при дворі перського царя і краще міг знати царську історію. Він розказує, що Кір зовсім не був Астіаговим родичем. Коли Кір пішов війною на Екбатану проти Астіага, то Астіаг сховався у своєї дочки Амїтіс, що була замужем за Спітамасом, але як їх узяли на муки, аби допитатися, де поділи Астіага, тоді Астіаг вийшов і сам віддався Кірові в руки. Кір не вчинив над ним нічого лихого, але Спітамаса убив, а Амїтіс (дочку Астіага) за себе взяв і таким способом поєднався з династією медійських царів.

Ще один історик (Ніколаос Дамасский) говорить, ніби Кір був сином пастушки та розбійника; що за його одвагу царь медійський взяв його до двора на високу службу, а потім Кір скинув царя медійського і сів на його царстві. Але ця розповідь дуже мало правдоподібна.

Сам Кір в своїх написах називає себе „сином Камбіза, царя могутого“, себ то Камбіза царя перського з династії Ахеменідів.

Ще один історик каже, що Кір звався перше Аградат, а вже потім, сівши на царстві, назвався Кіром, себ то сонцем.

Своїм повстанням Кір власне перемінив тільки перевагу влади, себ то зробив головною державою Персію, а Медія стала державою підрядною, хоч і не то, щоб зовсім завойованою в неволю. Не трудно було з'єднати Медян та Персів в одну державу, бо вони були одної раси, говорили одною мовою, мали подібну віру й звичаї. Між племенами Медійськими маги були кастою святецькою, такої у Персів зовсім не було, Перси були скорійше подібні до касты вояцької¹⁾, бо живучи в горах серед ворожих племен, вони затримали суворі вояцькі звичаї; Медяне були багатші і більш цивілізовані, отже звичаї в них не були такі грубі, вони більше займалися справами віри та громадськими. Потім перські родини стали ближче до уряду, бо вони були з того ж племена, що і царь, перський люд був вільний від податків, але й Медійців не уважано за чужих або подоланих. Що ж до інших країн, підланих колись Медійцям, то їхнє положення не перемінилося при перському

¹⁾ Хоч строгого поділу на касты у них не було.

пануванні. Де які історіки згадують скільки повстаннів різних підвладних племен проти Персів. Напр., Бактріане пробували повстати, але були хутко подолані, окрім того, вони, довідавшись ніби, що Кір поважає Астіага, як батька, а Амітіс, як жінку, покорились ніби ради Астіага¹⁾. Царь же Арменії Тігран сам перший присягав до Кіра, бо мав незгоду з Астіагам, потім він помагав Кірові завойовувати племена, що жили біля Чорного моря та біля річки Галіс. За річкою Галісом була країна Лідія, отже з нею Кір мав першу війну, а потім покорив Лідію собі.

РОЗДІЛ III.

Царство Перське. Кір.

В Лідії був тоді царем Кроїзос (Крез), син Аліатта. Геродот розповідає про нього в початку своєї історії: „Кроїзос був сильний та багатий, він владав золотими пісками Пактолу, всі народи по той бік р. Галіса були йому піддані, всі, окрім Лікійців та Кілійців, він докінчив завойовання грецьких міст в Азії, почате його батьком. Влада його не була тяжка. Він поважав богів подоланих народів і навіть давав їм багаті поданки, був він царь добрий, тільки що надто гордий своїм багатством, боги ж не люблять, щоб хто пишався їхньою ласкою, неначе своєю власною заслугою, і та людина, що думає, наче вона стоїть вище людського призначіння, приймає рано чи пізно тяжку науку за те. Між мудрими людьми, що прибували часто в місто Сарди, головне місто Лідії, був теж мудрий Солон Атенський. Царь прийняв його з пошаною, дав йому помешкання при своєму дворі, потім показав йому всі свої скарби, а далі спитав, хто по його думці найщасливіший над усіми людьми, яких тільки він бачив. Солон відповів: „Се Телос Атенський; він жив у хорошому місті, мав гарних та цнотливих дітей, і всі його внуки пережили його. На останку він поліг на війни за рідний край, а його земляки постановили йому пам'ятник.“ — „А після нього кого ти вважаєш найщасливішим?“ спитав Кроїзос. — „Клобіса та Бітона з Аргосу“, одповів Солон. „Одного свята їхня мати, що була жрицею Гери, не могла поїхати в храм, бо воли не прийшли з поля. Сини її були дужі, вони мали собі скільки разів надгороду на громадських игрищах; от вони впряглися в ярмо і повезли свою матір. Всі жінки по-

¹⁾ Певніше ж просто через те, що Перси були дужчі, а окрім того не гірші владарі від Астіянів.

здоровляли її, що вона має таких добрих синів. Вона, ставши перед олтарем, просила богиню дати їй синам таке щастя, якого тільки може досягти чоловік на сім світі. Богиня вчула молитву і, після поданку та бенкету, що закінчив свято, Клеобіс і Бітон заснули в храмі та більше й не прокидались. Аргосьці зробили їх статуї і послали в Дельфі*.

„Мій гостю Атенський! мовив Кроїзос, чи ти так мало даєш ціни моему щастю, що мене рівняєш з такими простими людьми?“ — „Кроїзосе! мовив Солон, ти питаєш мене про життя людське, а я знаю, що боги задрі на людське щастя і люблять губити його. На довгому житті ще стане місця і для лихих річей. Звичайне, ти маєш велике багатство, але на твоє питання я тоді зможу відповісти, коли скінчиш своє життя щасливо. Треба чекати всього до кінця, бо часто бог, показавши нам щастя, вирива його з корінням“. Відповідь Солона не сподобалася цареві і він одіслав його від себе. Але по відході Солона велика недоля впала на Кроїзоса, бо він уважав себе за найщасливішого з людей. Він мав два сини, менший був німий зроду; старший Атіс, був кращий від усіх своїх товаришів. Цареві приснився сон, що син його Атіс загине від залізної зброї. Царь знайшов йому жінку, віддалив від нього всяку зброю, здійняв усі списи та стріли, що висіли по стінах в його оселі. В той час як готувалося весілля царевича, прийшов у Сарди один нещасливий, що мав на собі нечисть; він був фрігієць щеї царського роду. Він просив царя очистити його від злочинства. Царь згодився; скінчивши обряд очищення царь спитав чужинця, звідки він і кого забив. „Царю“, мовив чужинець, „я син Гордіаса і внук Мідаса; зовуся Адрестос. Я забив свого брата не хотючи. Батько мене прогнав, все од мене одібрав, і я прийшов сюди просити притулку“. Царь сказав: «Ти дружнього роду, прийшов до друзів. Ні в чому не буде тобі недостачі, поки будеш у мене».

Того ж таки часу проявився величезний дик в Лідії, що нищив поля. Люде просили царя, щоб він послав свого сина з товаришами на влови. Царь, пригадавши свій сон, не хотів було пускати сина, кажучи, що син зайнятий весіллям і що нехай ідуть самі хлопці лідійські. Але Атіс почув те і намігся йти на влови, кажучи, що йому сором буде перед усім людом і перед молодю жінкою, як що він зостанеться вдома. Царь його вмовляв і розказав йому свій сон, але син сказав, що тут нема чого боятися, бо він іде змагатися не проти залізної зброї а проти кабанячого зуба. Батько врешті згодився, але, покликавши Адрестоса, мовив до нього: „Ти був нещасливий, я тебе очистив і прийняв; зроби і мені прислугу: гляди мого

сина на полюванні“. Адрестос обіцяв глядіти, як тільки може. Але на полюванні, як стали кидати списами в кабана, Адрестовий спис пролетів поузь кабана і вдарив Атиса на смерть; так справдився царевий сон. Царь почувши те, в роспачі кликав помсти богів на невдячного чужинця, що забив його сина. Але тут привезли тіло Атиса, прийшов Адрестос, вправ перед царем, просячи, щоб царь забив його, бо тепер йому вже не миле життя. Царь, дізнавшись, що Адрестос не винний, простив його і сказав, що всю вину складає на заздрісних богів. Але Адрестос, зненавидівши життя, забив себе на могилі Атиса“.

Таку легенду розповідає Геродот. Хоч і нема причини думати, що він її видумав сам, але ж і вірити в неї не можна. Певнійше, що сю легенду зложили малоазійські Греки. Дали Геродот каже, що через два роки після смерти Атиса, царь мусів забути про своє горе, втихомирюючи повстання в своєму царстві. Потім Кір скинув з царства його родича Астіага, Кройзос пішов боронити лідійського царя. Однак перед походом порадився оракула, але хотів раніше перевірити його правдивість. Він наказав послам, щоб вони, як прийдуть до оракула, спитали його, що робить в сей час Кройзос, а потім би донесли йому про се. Як послы спитали про се, оракул відповів: „Я знаю число зерен піску, я знаю міру морську, я розумію мову німого, я чую того, хто не говорить. Я чую пах від черепахи, що вариться з ягням, сама лусковата, під нею мідь і над нею мідь“. Послы записали сю відповідь, не розуміючи її. Почувши сю відповідь, Кройзос пройнявся повагою до оракула, бо як раз він того дня (як послы питали оракула) варив навмисно черепаху порізану на куски з ягничим м'ясом в мідяному казані з мідяною накривкою. Потім Кройзос послав оракулові багаті дари і спитав, який буде skutok тої війни, що він має почати. Оракул відповів, що коли Кройзос почне війну з Персами, то він зруйнує велике царство. Разом з тим оракул радив йому, щоб просив до помічі яке сильне царство. Кройзос ростолкував собі слова оракула, як йому здавалось лучче. Потім він ще запитав, чи довго він буде на царстві. Оракул відповів: «В той час, як мул стане царем медійців, тоді тікай, роспещений лідійцю, на береги р. Гермоса; стережися спинитись і не червоній за свою несмілість». Кройзос, бувши певним, що мул ніколи не буде царем Медії, подався на війну. Він запросив до помічі царів египетського та вавілонського і греків Спартіатів. Але не ждучи помічників, сам з своїм військом перейшов р. Галіс, пішов на Каппадокію і там сплюндрував цілу Птерію, а людей з неї геть порозвозив.

Кір тим часом зібрав, як тільки міг, багато війська, просив ще й Греків іонійських, але ті не пішли. Після невдалої баталії Кроїзос побачив, що перське військо більше, ніж у нього, і він просив помочі у своїх союзників, а сам вернувся до дому, розпустивши військо. Але Кір не дав йому діждатися помочі і сам з військом з'явився під Сардами. Лідійське військо кінне було дуже добре, але Гарпаг порадив Кірові поставити верблюдів наперед війська. Коні злякалися верблюдів і розбіглися. Тоді Лідійці пішли піша, але після такої перешкоди все вже було зіпсоване і вони мусіли втікати до міста і там запертися. Перси обложили місто. Кроїзос послав просити помочі як найскоріше, але поки поміч прийшла, то вже Сарди були взяті і Кроїзос забраний в полон.

Легенда є, що Перси довго не могли взяти Сардів ніби через те, що Сарди були зачаровані. Розказували, ніби в першого лідійського царя була жінка і в тій жінки вродилося левиня, святці наказали обнести тее левиня навкруги всього міста і що тоді міста того ніхто не зможе звоювати. Левиня обнесли навколо міста, тільки з одної сторони не обносили, бо там був і так дуже міцний замок. Огож Перси, довідавшись про те місце, вступили через нього в город і розруйнували його.

Про долю Кроїзоса Геродот розповідає так: У Кроїзоса був німий син, дуже добрий і батько його любив та все журився, що син не говорить. Колись він питав оракула, що зробити синові, щоб той говорив. Оракул сказав: «Лідійцю, царю численних народів, не бажай чути в своєму домі голосу твого сина. Краще булоб для тебе, як би він не говорив ніколи, бо він заговорить в той день, коли почнеться недоля твоя». Як були звойовані Сарди, один Перс хотів забити Кроїзоса, не знаючи його. Царь бачив, що його збираються забити, але не боронився, бо не хотів він жити на світі. Але син його німий, бачивши те, зібрався на силі і крикнув: „чоловіче, не вбивай Кроїзоса!“ такі були його перші слова і потім йому голос лишився на все життя.

Отак забрали Перси Кроїзоса. Царював він 14 літ, витримував облогу 14 день, і розруйнував велике царство своє. Перси повели його до Кіра, той наказав його спалити. „Побачимо, каже, чи вирятує його який бог, кажуть бо, він був дуже милий богам“. Тут один історик розповідає далі ось що: як повели царя на кострище, то зібралися лідійські люде і плакали гірко, бо царь був до них добрий, як батько. Тільки царь не плакав; він попросив тільки, щоб привели його сина,— він хотів ще раз почути синовий голос. Кір дозволив прийти синові, і батько, побачивши його, заплакав. „Ох, мій бідний

батьонку, сказав царевич, невже боги не прийдуть боронити тебе? А ви, сказав він до Персів, спаліть і мене з ним, бо я теж ворог ваш! — „Ні, сину, мовив Кройзос, я сам розпочав сю війну, сам мушу й покутувати за неї. Ти молодий, зостанься жити, не одбірай мені остатньої надії, що мені лишили ще боги“. Царь обняв свого сина, вклонився людові Лідійському і зійшов на кострище. Син кинувся за ним. Його затримали, але він заволав до богів: «О, боги, не дайте загинути батькові, бо не буде тоді правди між людьми!» Як запалили кострище, Кройзос зітхнув і мовив: «О, Солоне. Солоне. Солоне!» Кір почув те і спитав, що то може значити те слово? Кройзос розповів йому свою розмову з мудрим Солоном. Кір подумав про непевність людського щастя і казав погасити огнище. Але ніякою силою не можна було вгасити вогню. Тоді Кройзос, побачивши, як люд Лідійський кинувся гасити вогонь, помолвився до богів, щоб вони, як він їм коли чим догодив, угасили вогонь, і врятували його від смерти. Зараз же на ясному небі зібралися хмари, пішов великий дощ і вгасив вогонь.

Ся легенда була дуже розиросторена між греками, так що навіть вони малювали часто Кройзоса на кострищі.

Історик Ктезіас чув її від Персів, тільки в перській легенді нічого не споминається про вогонь, а просто говорить, що з Кройзоса упали кайдани при громі і блискавиці. Та й треба згадати, що перська віра забороняла палити людей на вогні. Але один історик (Ніколаос Дамаський) каже, що Перси власне при божому дощі пригадали, що Зороастр їм заборонив бруднити вогонь і потім відпокутували свій гріх. Ксенофонт каже, що Кір просто помилував Кройзоса, без жадної помочі божої. Юстин каже, ніби Перси боялися греків і того не спалили Кройзоса, але ж Персам не було чого боятися Греків, а Греки в ті часи зовсім не були такі вже прихильні до Лідян. Цевне єсть тільки те, що потім Кір дуже ласкаво обходився з подоланим царем, і може б навітьоставив його в Лідії, тільки що боявся, аби Кройзос не підняв повстання в Лідії. Геродот каже, що Кір взяв Кройзоса в Персію і зробив його своїм порадником.

Кройзос просив у Кіра, як єдиної ласки, дозволу послати свої кайдани до того оракула, що то давав йому ради, щоб показати богам всю їх невдячність. Але оракул сказав лідійським послам: „Навіть бог не може того відвернути, що має статись. Кройзос покутує за гріхи свого прапрадіда. Боги зробили все, що могли, аби нещастя навернути на дітей Кройзоса, а не на нього самого. Тільки ж ніхто не може одвернути Долі. А на оракула царь не має чого скаржитись. Йому було сказано,

що він зруйнує велике царство, але, будиши мудрим, треба було спитати, чиє царство, чи Кірове, чи власне. А провісті про мула, він теж не зрозумів, бо мул, то мало значити—Кір. Кір був урожений з двох родів—низького і високого. Батько його був Персом (чоловіком підвладним), а мати Медянкою і царівною. Отже Кір був наче мул змішаного походіння“. Посли переказали сю відповідь Крїозосові, і тоді він пізнав, що сам він винен в своїй біді, а не боги.

Кір вернувся в Екбатану і забрав з собою Креза, а в Сардах покинув Перса Табалоса, щоб той кінчав без нього покороення малоазійських Греків*) та інших народів. Лідійцеві ж Пактієсові наказав перевозити Крезові скарби з Лідії в Персію. Але не вспів ще Кір одухати далеко від Сардів, як уже Пактієс підняв там повстання. Маючи всі скарби вь руках, Пактієс найняв силу війська, скликав Лідійців, прийшов до Сардів і обложив Табалоса вь Сардах. Кірові дали про се знати ще на дорозі. Тоді Кір сказав Крезові: „Коли ж се скінчиться, Крезе? Здається що, Лідійці завдадут мені ще не мало клопоту. Чи не краще б мені було обернути їх у рабство? А то зробив, наче той чоловік, що забив батька, а діти полишив. Ти їм був більше, ніж батько, а я тебе взяв у полон, їм же вільне місто покинув. Не диво, що вони повстали!“ Крез же, боячись, щоб Кір не сплюндрував Лідії, дав йому раду не руйнувати міста, а покарати тільки самого Пактієса, людям же лідійським заборонити носити зброю, дітей їхніх учити тільки музики та мирних наук, щоб вони одвикли од військово-вих звичаїв, та стались би покірним, смирним народом. Кір послухав тієї ради і послав Медійця Мазареса втихомирювати повстання, наказавши йому, щоб конечно привіз Пактієса живого. При наближенню перського війська Пактієс втік в грецький город Кіме. Мазарес тим часом зробив в Лідії все, як хотів Кір, і Лідійці хутко змінили свої військові звичаї. Потім він потребував, щоб Кімеяне видали Пактієса. Кімеяне послали питати в оракула, чи мають видати Пактієса, чи ні. Оракул сказав, щоб видали. Тоді один Кімеянин пішов і повиганяв геть усіх пташок, що жили в гніздах під дахом того храму, де був оракул. Тоді почувся голос з храму, питаючий, навіщо виганяють птиць. Кімеянин відповів: „коли боги дозволяють і навіть наказують, щоб ми вигнали з нашої країни чоловіка, що прийшов просити оборони, то чому ж неможна вигнати пташок, що живуть під захистом богів?“ Бог же сказав: «я на те кажу вам, щоб ви вигнали свого гостя, щоб скоріше ви

*) Про завоювання грецьких колоній в малій Азії, будемо говорити пізніше при історії Греції.

всі погинули ганебною смертю, бо ви того варті за такі питання!»

Тоді Кімеяне, не хочачи видати Пактіеса і боячись його в себе тримати, передали його в инший город грецький, але тамошні люде продали його Персам за одну країну, що їм Перси подарували. Пактіеса одвезли до Кіра, а Мазарес пішов покоряти далі Малу Азію. Потроху він завоював усі малоазійські сторони і всі грецькі колонії, але деякі Греки вибралися геть з Малої Азії, не хочачи коритися Персам. Під час того покорення Мазарес умер, а його місце заступив Гарпагос. Поки Гарпагос кінчав покоряти Малу Азію, Кір пішов тим часом на схід аж до Інду і прилучив усі іранські народи до перської держави. Сузіана була ще давнійше під Персами, бо ще батько та дід Кіровий звалися царями сузіанськими. В західній Азії одно тільки Вавілонське царство зоставалося незалежним. Кір наважив його звоювати. Кір пішов на Вавілонію, але дорогою прийшлося йому переходити широку річку Гіндес, приток Тігру. Переходити було дуже трудно і при переході утопився святий кінь. Кір розсердився і казав розкопати за те річку на канали. Військо стало розводити річку на малі потоки, але поки її розкопали на 360 малих каналів, то пройшло ціле літо, і Вавілоняне тим часом успіли укріпити своє місто і набрати всякої їди, так що могли витримувати безконечно довгу облогу. Кір прийшов під Вавілон і обложив його, але стояв він під Вавілоном скільки місяців і все таки нічого не міг зробити. Врешті він догадався, що треба зробити. Річка Евфрат протікала в місто через велику браму і таким способом та брама була загорожена водою. Кір казав одвести воду з Евфрату геть в озеро далеке, а сам з військом перейшов по тій долині, що зосталась од річки. Вавілонці не сподівалися, що Кір може таким способом увійти, а через те й не ставили варти біля евфратської брами. У Вавілоні було в той час велике свято і вони собі пили, танцювали, забавлялися, коли Кір увійшов у місто і вдарив на них несподівано. Так Вавілон був зво йований по раз перший (538 р.¹⁾.

Невідомо, як власне умер Кір. Ксенофонт каже, що він умер у своєму царстві спокійно, лагодячи державні справи та навчаючи дітей своїх та внуків. Ктезіас каже, що його вбито на війні з Дербіками, сусіднім народом індійським. Він умер на війні, а тим часом Аморгес, царь Саків, його помішник, звоював Дербіків і покорив їх Персії. Геродот же розповідає ось яку легенду: Кір, покоривши Вавілонців, захотів покорити

¹⁾ Певна річ, що і тут легенди чимало, але звоювання Вавілону є дійсний факт

ще й Массagetів. Массагети були сміливим народом і жили в східньому краю по той бік р. Араксу. Де хто каже, що то були Скити. Царицею над ними була Томіріс, вдова остатнього царя. Кір послав до неї послів, сватати її. Але вона, знаючи, що Кір хоче опанувати разом з нею і її країну, заборонила йому приходити в массагетську країну. Тоді вже Кір пішов війною на Массagetів. Дійшов до річки Араксу, поставив міст через річку, і поставив башти на кораблях, що ними перевозилось його військо. Томіріс так йому тоді сказала: „Царю медійський, коли хочеш помірятися силою з Массагетами, то строй далі свого моста, а ми відступимо від річки на три дні, щоб ти мав час достроїти його і перейти на наш бік, коли ж ти хочеш битися з нами на своєму боці, то відступи сам, а ми перейдемо“.

Кір перейшов через Аракс, а потім, по раді Креза, казав приготувати великий бенкет і спровадити силу вина. Потім же сам відступив трохи назад, а там покинув найгіршу частину свого війська. Прийшла третя частина массагетського війська і вдарила на перський табор. Розбивши перське військо, Массагети кинулися бенкетувати, упились і поснули. Тоді прийшов Кір з Персами, побили більшу частину Массagetів, а решту забрали в полон, між іншими полонянниками був і син цариці Томіріс. Цариця послала просити Кіра, щоб визволив її сина. Вона казала: „Кір, неситий кров'ю, не хвались перемогою своєю. — не ти переміг, а вино твоє. Послухай доброї ради. Віддай мені сина мого, тоді я тебе випущу живим з країни, хоч ти й побив третину мого війська. Коли ж ні, то сонцем присягою, що я тебе досита напою кров'ю, дарма, що ти ненаситний“. Але Кір не злякався її погрози. Син же цариці, протверезившись, попросив здійснити з нього кайдани, а потім забив себе, бо не хотів переживати того сорому, що він взятий в полон. Томіріс збрала все військо і вдарила на Персів. Війна була страшна і немилосердна, стріли хмарами літали, як не стало стріл, то бились один проти одного списами та шаблями. Довго перемога нікому не давалась, але врешті перемогли Массагети. Більша половина Персів була знищена і Кір був забитий. Томіріс казала знайти його трупа, потім знущалася над трупом, всадила голову його в міх з кров'ю і сказала: „Хоч я жива, хоч я перемогла, але ти мене згубив, стративши мого сина, але ж я напою кров'ю, як обіцяла“. Сталось це в 529 р. Кір царював 29 літ.

На руїнах Пасаргаду (давнього Перського міста) в долині Мургаб, стоїть пам'ятник з білого мармору, його вважають могилою Кіра. На пам'ятнику тому є барельєф, він з'являє

основателя перської монархії, фігуру з чотирма крилами, а на голові емблематична покраса, яку малювали Єгиптяне своїм богам та царям. У горі напис на трьох мовах: „Я Курус, царь, Ахеменід“.

РОЗДІЛ IV.

Камбіз.

Кір мав два сина: Камбіз, старший, сів на троні по смерті батька, молодший Бардія (по Геродоту—Смердіз) отримав під владу Бактріану та східні провінції. Боячись, щоб брат не скинув його з царства, Камбіз убив брата. По перських пап'ятниках Камбіз убив Смердіза в початку свого царства і се здається певнійшим. Але Геродот розповідає трохи инакше. Він пише так: «Одного разу Камбіз посватав дочку єгипетського царя, але той, не хочучи давати дочки своєї до гарему, послав, замість дочки, служницю її, дочку першого царя, забитого підчас повстання. Камбіз, довідавшись, що його одурено, пішов війною на єгипет. Така була ніби причина до війни, але ж то була тільки приклучка, а річ в тім, що перська монархія росла і хотіла де далі все більше землі залучити. Мала Азія, Медія, Асіро-Вавілонія, все було вже звойоване, лишився тільки Єгипет, він мусів бути забраний. От Камбіз пішов на Єгипет, дорогою він вступив у спілку з Арабами, і вони обіцяли доставити йому води в пустині, так що дякуючи їхній допоміж, Камбіз щасливо перейшов через безводну Арабську пустиню.

Перед тим, як Камбіз прийшов до Єгипту, перший царь, Амазіс, умер і на трон вступив син його Псамметік. В той час пішов великий дощ в Єгипті, а се уважали там дуже лихим знаком. За одним боем при Пелузі¹⁾ Єгипет був подоланий. Геродот каже, що бачив поле тее, де бились Перси з Єгиптянами, і що там було багато людських кістяків і що легко було одрізнити перські черепи від єгипетських, бо єгипетські були дуже тверді та міцні, а Перські легко пробивалися. (По думці Геродота, се через те, що Єгиптяне з малих літ ходять з голою головою, а Перси завжди в шапках). Після перської перемоги провінції, піддані Єгиптові, самі передалися до Персів. Камбіз хотів звоювати Картагену, але Фінікійці не

¹⁾ Ще один історик каже, що то через зраду одного Грека Перси подолали Єгиптян і Єгиптяне потім порізали дітей зрадника. Окрім того, ніби ще Перси зібрали різних святих для Єгиптян звірів і погнали їх поперед війська, а Єгиптяне, не важучись бити святих звірів, не знали як стріляти на Персів, щоб не зачепити звірів і так стратили всю справу. Мусять бути що се тільки легенда.

схотіли дати своїх кораблів проти своєї ж колонії, а самі Перси не були міцні на морі. Картагена зосталася вільна.

Після бою при Пелузії Псамметік втік у Мемфіс і там заперся. Камбіз послав послів, щоб Псамметік здався, але розлючені єгиптяне забили послів. Камбіз обложив Мемфіс і взяв його дуже хутко. Камбіз дуже люто обходився з подоланим царем, а над мумією помершого Амазіса дуже знущався. Потім він задумав звоювати Аммонейн та Етіопів. Він послав послів до царя меройського (етіопського) нібі з подарунками, а власне на розвідки. Царь етійський догадався про підступ і казав так послам: „Ви прийшли вивідувати силу мого царства. Я вам скажу, що царь ваш не по правді робить, бо не повинен він хотіти руйнувати люд, що нічого злого йому не вчинив. Повесить своєму цареві оцей сагайдак від мене і скажіть йому, — хай він тоді іде мене воювати, коли натягне мій сагайдак так легко, як я. А поки що, хай дякує богам, що вони не навіяли Етіопам бажання розширювати свого царства новими перемогами“. Камбіз розлютувався на таку відповідь і зараз же пішов на Етіопів, не наготовивши нічого для такого походу. Він послав 50000 людей на оазіс Аммона, щоб вони покорили і спалили його, а сам таки подався в Етіопію з рештою війська. На дорозі військові зовсім не стало чого їсти, голод їх захопив такий, що вони, поївши все, що тільки могли, почали їсти один одного, кидаючи жереб, на кого впаде. Камбіз, боячись, щоб його військо само себе не з'їло, мусів завернутись до Єгипту, тим і скінчився його етіопський поход. Того ж військо, що він відрядив на оазіс Аммонна десь загинуло в пустині так, що і сліду його не знайшли, кажуть, що на половині дороги нахопився вітер з полудня, нагнав хмари піску гарячого і засипав військо зовсім.

Вернувшись до Мемфісу, Камбіз застав там велике свято. В Єгипті знайшовся новий Апіс і люд радів. Камбіз же думав, що люд радіє з його невеликого походу. Зо злості він поранив кінжалом Апіса і казав вибити різками святців. Кажуть, що він був не при своєму розумі і що мав часто напади падучої. Після етіопського походу, він став такий лютий та вередливий, що єгиптяне казали, ніби його боги покарали за нечисть. Геродот каже, що в той час Камбіз убив свого брата. Він був заздрий на брата, що той натяг на два пальці етіопський сагайдак. Він одіслав брата в Персію. Потім приснилось йому, ніби гонець приніс звістку, що брат царський сидить на троні і головою неба достав. Тоді він казав забити брата. Після брата він забив і сестру, що була разом з тим його жінкою. Кажуть, що у магів був дозволений такий шлюб, але з Персів Камбіз був перший, що взяв такий шлюб. Хотячи взяти за себе одну

свою сестру, він запитав у суддів, чи закон дозволяє на це; судді сказали, що хоч і нема такого закону, щоб брат брав сестру за себе, але за те є такий закон, що дозволяє цареві робити все, що тільки йому схочеться. Тоді Камбіз взяв дві сестри за себе. Молодша поїхала з ним до Єгипту. Одного разу дивлячись, як левиня билосся з собакою і як дві собаки прибігли на поміч і подолали левиня, вона заплакала. Камбіз спитав, чого вона плаче. „Я плачу, дивлячись, як ті собаки боронят свого брата; я думаю про те, що нікому помститися за смерть Смердіза.“ Лютий Камбіз так її вдарив ногою, що забив на смерть.

Одного разу Камбіз питав свого найвірнійшого царедворця Прекзаспа*), що думають про нього (Камбіза) Перси. «Перси тебе вихваляють, тільки кажуть, що ти надто любиш вино», відповів той. Царь побачив сина Прекзаспового, що наливав вино у другій хаті, взяв царь дугу, стрілив у хлопця і забив на місці. «А тепер, що ти думаєш?» спитав царь Прекзаспа. «Сам бог не стрілив би краще», відповів то. Другого знов разу Камбіз казав закопати живих в землю по шию дванадцять Персів високого роду, і то без жадної причини. Крез попробував радити цареві де в чому, він казав, що царь на лихо грає, так розправляючись. «А, ти ще мені смієш давати ради? крикнув Камбіз, — а добре ти сам собі порадив, як був царем! А через чию то раду Кір, мій батько, згинув у массагетській стороні? Давно я хочу помститися на тобі, та не мав приводу». Тут царь хотів застрілити Креза, але той втік. Камбіз наказав зловити його і забити. Слуги, знаючи химерну цареву вдачу, сховали Креза. Через який час царь почав жалувати за Крезом, слуги сказали, що Крез живий, царь дуже зрадив, але слуг все таки казав стратити за неслухняність. Царювання його було взагалі люте та химерне. Він знущався над вірою та звичаями подоланих народів, як може тільки божевільна людина.

Камбіз виступив з Єгипту і мав як раз вступити в Сірію, коли прибіг гонець з Персії і об'явив, що вже Камбіз не царь, а на троні сидить брат його Барзія (Смердіз), син Кіра. Один маг Гаумата скористав з віддалення Камбіза, назвався Барзієм, (смерть Барзії була мало кому відома) і захопив царство в свої руки. Камбіз зібрався їхати зараз проганяти мага, але, сідаючи на коня, поранився мечем у тому самому місці, в яке він поранив Апіса. Він спитав назву того города, де він був на той час, йому сказали, що то Єкбатана сірійська. Він пригадав, що колись йому оракул провістив смерть в Єкбатані,

*) Прекзаск убив Смердіза по наказу царя.

але він думав, що то буде Сабатана Медійська, і що він умре в своєму царстві царем. Тепер же, побачивши, що тут має вмерти, він покликав своїх царедворців, розказав їм про смерть свого брата Барзії і закликав їх усіма богами, щоб не дали Медянам знову посісти царства перського, а щоб хитрощами чи силою скинули самозваного царя.

Швидко Камбіз умер від своєї рани, царював же він усього 7 літ і 5 місяців. Усі зважили, що все те, що він казав перед смертю, він говорив, аби помститися над своїм братом, що занував у Персію. Прекзасп одрікся, що він не вбивав брата Камбізового. І маг Гаумата царював скільки місяців неначе по праву. Оману підтримувати було дуже легко, бо в Персії був звичай, що ніхто не смів бачити царевого обличчя, окрім дуже близьких людей. Щоб з'єднати собі повагу підданих народів, він подарував їм на три роки податі та військову повинність. До тої ж пори тільки Перси мали тую ласку, щоб не платити податків отже їм нічого не прийшло з нової ласки царя. Окрім того, царь почав більше Медійців приближати до себе, а Перси почали переходити в стан підданого народу. Тоді Перси пригадали все, що говорив Камбіз перед смертю, і почали підозрівати нового царя і задумали допевнитися чи єсть він справді брат Камбіза. Всі Перські царі мали великий гарем, отже до Гаумати перейшов Камбізовий гарем, а в ньому була дочка одного вельможного Перса Отанеса. Батько наказав їй, щоб вона, як царь засне, здійняла з нього мітру і подивилася, чи має він вуха, бо колись Кір за якусь провину казав відтяти вуха магові Гауматі. Жінка так зробила і побачила, що в царя вух нема. Отанес розказав про се товаришам своїм, між иншими й Дарієві, синові Гістапса, з роду Ахеменідів. Всіх же їх було семеро і всі вони змовилися скинути мага з царства. Поки вони шукали способу, як би їм пробратися до царя, царь почав підозрівати їхні заміри і наказав Прекзаспові, щоб той сказав перед усім людом, що він не вбивав Барзії і таким би способом запевнив люд в правости царя. Прекзасп зійшов на високу башту, щоб говорити до зібраного люду, але замість того, що йому царь наказав, він розказав, як він забив Барзію по наказу царя Камбіза і як Гаумата заволодав царством. Скінчивши розповідь, він кинувся з високої башти до долу і розбився. Семеро змовлених подались тим часом до царського двору, сторожа при брамі їх пропустила, але євнухи при царській кімнаті заборонили входити, тут почалася звада. Гаумата і брат його вибігли і почали оборонятися, двоє змовлених були поранені, третій, Гобріас, ухопив Гаумату в свої руки і крикнув Дарієві: „Чому не б'єш?“ „Боюся тебе зачепити“.

відповів той. «Дарма, бий!» Дарій вдарив мечем і забив Гаумату. Потім вони показали людові голови Гаумати і його брата. Люд перебив усіх магів, яких тільки стрівав на вулицях. На пам'ятку сього що року справляли свято і тоді маги не сміли показуватися на вулицях, а сиділи вдома

Потім семеро повстанців зібралися на раду, як вони мають далі правитись. Отанес стояв за демократію¹⁾: «нехай, казав, народ сам собою править, бо дати владати нами одній людині, то не есть по правді. Ви бачили, які були в нас химерні царі Камбіз та Гаумата. Отже при безмірній владі одної людини ніколи нема ладу в країні. Навіть найкраща людина зопсує собі вдачу, ставши владцею без обмеження: робиться заздрою на всяке чуже добро, славу та честь, хоче бути старше у всьому і над усіма, любить підлецування та хвалу безмірну, ні на що не вважає, нічого не поважає, ні рідної країни, ні народніх законів, ні жіночої чести ні життя людського. Нехай народ сам правиться, сам пише закони, сам вибірає суддів, сам радить про всі свої справи. Я стою за демократію — все в народі».

Мегабізес стояв за олігархію²⁾: „Правду казав Отанес про царську владу, але я не згідний, що до демократії. Юрба завжди химерна та дурна. Демократія се найтяжча тиранія. Царь принаймі знає, що робить, а народ темний, невчений і нічого не пам'ять, преться без ваги, як поток без греблі. Хто бажає демократії, той не розуміє добра країни. Краще вибрати найрозумніших людей з цілого царства і їм доручити владу над людом, чесні люде правитимуть добре.“

Дарейос (Дарій) стояв за монархію (влада одного). „Мегабізес добре сказав про демократію, але про олігархію не по правді. З усіх трьох способів правлення таки монархія найкраща, один мудрий чоловік справиться наймудрійше. Голосних нарад не буде і вороги не знатимуть краєвих справ. При олігархії повстають завжди звади та чвари, а врешті мусить скінчитися на монархії. Як же буде правити народ, то вже ніякого ладу не буде, усякі нікчемні люде так заплутають громадські справи, що врешті все таки мусить знайтись один який мудрий чоловік, що положить кінець тому безладдю. Врешті, хто нас визволив з медійської неволи, як не царь Кір? По моему не слід змінити давніх звичаїв, бо то нічого не варт“.

Четверо остатніх згодилися з Дарієм. Тоді Отанес сказав, що не хоче бути ні царем ні підданим, хай вибірають кого хотять, а його і родину його хай лишать вільними до віку.

¹⁾ Народоправство, влада народня.

²⁾ Влада скількох вибраних людей.

Всі на те згодились, а він собі одійшов геть. І потім була в Персії єдина вільна родина — Отанесова. Всі шестеро постановили, що царь мусить брати жінок собі тільки з їхніх родин, і що вони матимуть вільний доступ до царя завжди. За царя мав бути вибраний той, чий кінь перший зарже при сході сонця. Вибраний був Дарій через хитрощі свого конюха. Дарій сам походив з царської родини Ахеменідів. Він взяв за себе двох Кірових дочок Атоссу та Аргістоне, потім Парміс, дочку Бардії, та Файдіме, дочку Отанесову, що відкрила обман Гаумати. Хутко після вступлення на трон він засудив на смерть одного з своїх шістьох товаришів, Інтаферна, з цілою його родиною, за те, що той хотів без дозволу сторожі вступити до царських світлиць і навіть пообтинав носи та вуха сторожі. Другим товаришам він подавав провінції для управління до віку і з правом передавати уряд той по спадку своїм синам. Врешті вони володали тими провінціями ще й раніше царювання Дарія.

Так розповідає про сю подію Геродот. Розповідь сходиться взагалі з перськими пам'ятниками, де в чому й розходиться, але Геродот запевняє, що чув усе від самих Персів.

РОЗДІЛ V.

Дарій.

На дорозі з Багдаду в Тегеран, на землі давньої Медії стоїть скеля 456 метрів заввишки, зветься вона Бегістун. Скеля та гостро обтесана і на ній вирито багато фігур та написів. За два місяці трудно відмалювати всі ті малюнки, а злізти на вершок тої скелі дуже тяжко і небезпечно. Написи Бегістунські самі важні з усіх, які відомі, і написані вони на трьох державних мовах: на перській, на медійській та на асирійській. Найперше вчені розібрали перські написи, а після них вже легше було розібрати два другі. Пам'ятник сей відноситься до Дарія сина Гістаспа. Так там написано: «Я, Даріавус, царь великий, царь многолюдних країн, царь царів, царь сього світа незмірного і його опора, я син Гістаспа Ахеменід». Далі він називає своїх предків, перелічує піддані краї і розказує, як він вступив на царство. Але, як завжди в таких розповідях на хвалу цареві, так і тут змова семи товаришів сподана дуже темно, а тільки Дарій виступає єдиним героєм, що сам усе зробив при допомозі скількох вірних слуг, але ймення сих „вірних слуг“, що виставлені в кінці напису,

як раз ті самі, що і в Геродота. Ось та розповідь про вбивство мага: «Царь Даріавус об'являє: ось що я зробив перед тим, як став царем: Камбузія (Камбіз), син Куруса (Кіра), з нашого роду, царював тут передо мною. Сей Камбузія мав брата, званого Барзія (Смердіз), од того самого батька і тої самої матері, що і він сам. Одного дня Камбузія забив Барзію; народ не знав про його смерть. Потім Камбузія пішов у Єгипет. Поки він був у Єгипті, народ збунтувався, брехня розійшлася в краю, в Персії, в Медії та в інших країнах. Був один маг, званий Гаумата, він повстав у Пізіагаді (Пасаргаді); там є гора, що зветься Аркадріс; се було 24 дня місяця Віякна (лютого). коли він повстав. Він одурич люд, кажучи: Я Барзія, син Куруса, брат Камбузії. І люд збунтовався, повернувся до нього і покинув Камбузію. Потім Камбузія вмер, сам себе поганивши. Тее царство, що Гаумата маг заграбував у Камбузії, здавна вже належало до нашого роду. Коли Гаумата маг забрав у Камбузії Персію, Медію та інші краї, тоді він чинив свою волю, він став царем. Не було людини з нашого роду, щоб одважилася зірвати корону з Гаумати мага. Люд боявся його, бо він був лютий. Він би забив багато людей, що знали справжнього Барзію. Він би забив увесь народ, щоб тільки ніхто не довідався, що він не Барзія, син Куруса. Ніхто не смів нічого казати проти Гаумати мага, поки я не прийшов. Тоді я помолвився Агура-Мазді і Агура-Мазда мені поміг. 10-го дня місяця Багандіс (Марця) я забив, при допомозі вірних людей, Гаумату мага і головних його помішників. Єсть замок званий Сіктаувагіс в Нізеї в Медії, там я його вбив, я одібрав йому царство. По волі Агура-Мазди я став царем, я відновив державу, що була заграбована в нашого роду. Я пезводив олтарі, що Гаумата маг роскинув, я вирятував люд. Я повернув співи та святі обряди». Остання фраза досить непевна: трудно, щоб маг (святиць) роскидав святі олтарі. Се або царь хоче показати себе праведнішим від мага і тим заслонити свій гріх забивства святця, або може тоді ще віра Персів одрізнялася від медійської і Гаумата спрадї зневажав її, чи може знов се говориться про співи та обряди чужих, підданих Персам. племен, їх же святиць медійський міг і справді зневажати. а царі перські відносилися досить терпимо до чужих вір. На Бегістунській скелі виритий Дарій і різні люде, що здіймали повстання проти нього. Хоч вони там усі зв'язані на один шнур, але вони всі повставали в різні часи. Царь топче ногами Гаумату мага, а девятеро інших стоять перед ним зв'язані на один шнур з руками назад заложеними. Над ними надписані їхні ймення. У горі проти царя зроблена символічна фігура,

яка часто малювалася при асирійських царях, думають, що вона має з'являти царевого феруера. Ось написи над пов'язаними людьми: „1) Се Гаумата, маг, що брехав, говорячи: Я Барзія, син Куруса, я царь. 2) Се Атріна, що брехав, кажучи: Я царь Сузіани. 3) Се Надітабіра, що брехав, кажучи: Набукодороссор, син Набонагіда і царь Вавілонський. 4) Се Фравартіс (Фраортес), що брехав, кажучи: я Ксаттріта з роду Кіаксара, царь Медійський. 5) Се Мартія, що брехав, кажучи: Я Уманес, царь Сузіани. 6) Се Цігратакма, що брехав, кажучи: Я царь Сагартійців, з роду Кіаксара. 7) Се Вагіаздата, що брехав, кажучи: Я Барзія, син Куруса, царь. 8) Се Араку, що брехав, кажучи: Я Набукодороссор, син Набонагіда, царь вавілонський. 9) Се Фрада, що брехав, кажучи: Я царь Маргіани. 10) Се Сарука, Сакієць.“

Як видно, повстаннів було чимало. Царь Гаумата, каже Геродот, підчас свого недовгого царювання так привернув до себе піддані народи, що всі, окрім Персів, жалували за ним. Новий царь знов наложив податки, ще були подаровані на три роки, от і почались повстання. В кожній країні знаходився такий одважний чоловік, що збирав коло себе невдоволених і здіймав повстання, а щоб придбати собі ще більше поваги, називався яким небудь царем із стародавнього роду. Як видно з сього напису, було двох Набукодороссорів у Вавілоні, двох потомків Кіаксара в Медії, і двох Барзіїв у Персії. Перші повстання знялися в Сузіані та в Халдеї. Так пишеться далі на скелі Бегістунській: „Царь Даріавус об'являє: Коли я вбив Гаумату мага, то чоловік, званий Атріна, син Упадарми, повстав у Сузіані. Він казав людові: Я царь Сузіани. І один чоловік вавілонський, званий Надітабіра, син Анірі, повстав у Вавілонії. Він казав, брешучи, до люду: Я Набукодороссор, син Набонагіда і люд вавілонський увесь перейшов до сього Надітабіри. Тоді я послав військо у Сузіану, він, Атріна, був приведений перед мене скований. Я його вбив. Тоді я пішов на Вавілон проти Надітабіри, що назвався Набукодороссором. Його військо обороняло Тігр; воно трималося на кораблях. Агура-Мазда мені поміг. Я перейшов через Тігр. Я побив багато військо Надітабіри. Тоді я пішов на Вавілон. Коли я дійшов до міста, що звалось Зазана, на Евфраті, Надітабіра наблизився з своїм військом. Ми вступили в бій. Агура-Мазда дав мені свою допомогу, я побив багато народу. Потім я взяв Вавілон і вбив Надітабіру“.

Облога Вавілону розказується у Геродота з такими подробицями, що їх можна уважати за легенду, тим більше, що в написі Бегістунському про них не згадується. Геродот каже,

що Вавілоняне приготувалися до го витримувати облогу, а щоб менше погребувалось їди, то кожний чоловік повбивав усіх жінок в своєму домі, окрім матері, та ще якої одної жінки, що варила їсти. Дарій уживав різних способів, щоб забрати місто, навіть Кіровий спосіб, але Вавілоняне добре стереглися і він нічого не міг вдіяти. Вавілоняне танцювали по мурах і, насміхаючись, казали, що тоді Перси їх завоюють, коли у мулів будут ослята. А, як відомо, у мулів дуже рідко бувають дітя. На двадцятому місяці в перському таборі самка мула привела ослия, сама ж вона належала до Зопіра, сина Мегабізового. Зопір прийняв се за знак божий і став думати, як би йому взяти Вавілон. Він обтяв собі вуха і ніс, збив себе страшенно батоном і так покалічений пішов у Вавілон (раніше сказавши про свій замір цареві). Там його прийняли, бо він сказав, що то його Перси так скалічили і що він покинув перський табор. Розвідавши всі вавілонські справи і ставши довірною людиною там, він виступив з військом проти Персів (навмисне) і Перси навмисне піддавались йому. Тоді Вавілоняне доручили йому владу над містом, а він відчинив усі брами, впустив Персів, тоді місто було зруйноване. Дарій страшенно сплюндрував місто і розп'яв силу народу. Кір не робив сього. Потім він спровадив жінок з чужих сусідніх країн замість повбиваних Вавілонських. Всіх жінок спроважено було 50,000. Зопірові дав він місто Вавілон у вічну обладу і завжди тримав його у великому почоті. Правда, що Зопірова подія була зрадлива, але ж Дарій казав, що нема чоловіка в світі гідного порівняння з Зопіром, окрім Кіра, але ж до Кіра не смів рівнятися жаден Перс. З того часу пішов звичай обманювати всякими способами різних повстанців, дарма що Перси хвалилися, ніби над усе в світі люблять і поважають правду. Для власної користі вони й правду готові були забути.

Далі в Бегістуньському написі говориться про медійське повстання: „В той час, як я був у Вавілоні, повстали проти мене ось які краї: Персія, Сузіана, Медія, Асірія. Арменія, Партіана, Маргіана, Саттагідія, Скітія. Один Перс на ймення Мартія, повстав у Сузіані і казав до люду: „Я Уманес, царь Сузіани.“ Тоді я пішов на Сузіану і Сузіанці, боячись мене, взяли сього Мартію, що був їхнім ватагом, і вбили. Царь Даріавус об'являє: чоловік, званий Фравартіс, повстав проти мене в Медії; він так казав людові: „Я Ксаатріта, з роду Кіаксара.“ І люд Медійський збунтувався проти мене і пішов за Фравартісом, він же був царем в Медії. Військо перське та медійське, що було при мені, зосталось мені вірним. Я послав слугу свого Гідарнеса, я зробив його старшим. Я так ска-

зав воякам: „Ідіть, бийте се військо медійське. що не слухає мене“. Агура-Мазда поміг мені; військо Гідарнеса побило повстанців“.

Однак все таки Фравартіс не був взятий, отже повстання ще не минуло, воно все ширшало в Медії, Арменії та Асірії. Царь зайнятий облогою Вавілону, посилав в Арменію свого слугу Дадарсара, Арменця. По милості Агура Мазди він побив багато люду. але. не вважаючи на три перемоги, прийшлося послати другого слугу, Омізеса. Даремне казав йому Дарій: „Іди, знищи се бунтівниче військо, що не слухає мене“. Бунтівниче військо займає Асірію і дві перемоги не знищили його. Нарешті Дарій, взявши Вавілон, пішов сам зо всею силою на повстанців: „Тоді я пішов з Вавілону і подався в Медію, щоб втишити її. Є в Медії місто зване Гундурус; там Фравартіс, що назвався царем медійським, зустрів мене з своїм військом. Ми вступили в бій. Агура-Мазда дав мені свою поміч і я побив багато люду. Сей Фравартіс утік зо своїми скількома вірними вояками вь Рагу в Медії, я послав погоню. Його зловели і привели перед мене. Я відтяв йому ніс, вуха і язик. Його тримали скованого при моїй брамі, увесь люд бачив його. Потім я казав розп'ясти його в Екбатані, його і всіх його спільників.“

По смерті Фравартіса. Цітратакма, назвавшись царем з роду Кіаксара. повстав у Сагартії. Дарій послав на нього військо перське та арменське: „Агура Мазда допоміг мені, моє військо знищило військо бунтівниче. Цітратакму привели перед мене. Я обтяв йому ніс і вуха. Його тримали скованого при моїм дворі і весь люд бачив його. Потім я казав його розп'ясти в Арбелах“. Паргіану та Гірканію, що пристали до Фравартіса. покорив Гістаеп, Дарієвий батько Бактріанський сатрап (начальник) усмирив Маргіану. Але тут в Персії знову повстав Вагіаздата. що видавав себе за Барзію (Смердіза). Його розп'яли, як і всіх інших. Вавілон знов повстав за приводом Араку, що назвався Набукодороссором (царем вавілонським). Його знищив товариш Дарія (з тих семи) Інтафрес, тим часом Габріас починав третє повстання в Сузіані. Геродот ще споминає одну подію, що не згадана в написі Бегістуньському, може через те, що вона не служить на честь Дарієві: Ороїтес, сатрап Фрігії, починав триматися занадто незалежно, робив, що сам хотів, забив двох знакомих Персів, навіть ставив засади на царських гонців. Однак одкритого повстання не робив. Дарій задумав стратити його хитрощами, щоб не робити шуму в краю. Він вибрав одного Перса з найвірніших і доручив йому згубити Ороїтеса. Той написав скілька

листів, запечатав їх царськими печатами і пішов у Фрігію. Там вивідавши ума в сторожі Ороїтеса, він побачив, що та сторожа прихильна до царя, тоді він дав сторожі лист, де було написано: «Перси, царь забороняє вам служити Ороїтесові». Вона в ту ж мить склала долі всю зброю. Тоді він дав їм другий лист: «Царь Дарій наказує Персам, що в Сардах, убити Ороїтеса». Сторожа зараз витягла мечі і вбила сатрапа.

Все це діялося в кінці VI в до Р. Х. межи 520 р. й 514 в такому порядку: 520—Дарій жене Вавілонян в місто. 519—початок облоги вавілонської й повстання Медійців та Арменців, перший поход на них. 518 кінець облоги Вавілону, порочення Медійців та Арменців. 515—поход в Партіану. 514—повстання Сакійського царя Саруки.

Дарій так закінчує розповідь свою: „Ось що я вчинив за помочю Агура-Мазди: Я мав 19 боїв з бунтівничими народами, я їх покорив і взяв у полон 9 царів“. Тут намальований він і 9 повстанців. Далі він пише: «Хто буде читати сей напис, читай і знай, що я нічого такого не сказав, чого б я не зробив, і що я навіть зробив багато такого, про що тут не кажу. Коли ти не скриєш сього напису, хай Агура-Мазда буде тобі ласкавий, їдасть тобі багато нащадків і довге життя. Коли ж ти скриєш його, хай Агура-Мазда стане тобі ворогом і хай не буде нащадків у тебе. Агура-Мазда та інші боги, які єсть, були до мене ласкаві, бо я не був ні невірою, ні брехуном, ні насильником (тіраном). Ти, що бачитимеш колись сей напис і сі образи, не роби їм ніякої шкоди. Коли ти їх доглядиш, доглядиш сам себе. Коли ж ти їх знищиш, нехай Агура-Мазда стане тобі ворогом, хай тобі не буде нащадків, хай Агура-Мазда знищить всі твої надії і все, що ти вчиниш на світі.“

На Бегістунській скелі нічого не згадується про поход на Індію, але Геродот розказує, ніби Дарій послав туди своє військо, і навіть розказує де що про життя та звичаї індійських народів, але всі ті розповіді мають в собі дуже багато чудного. Він розказує, що одні народи живуть у пустині, дуже близько до сходу сонця, що вони людоїди і мають дуже дикі звичаї, що вони вбивають старих та слабих і їдять їх. Про других каже, що вони провадять бродяче життя і займаються риболовством, плаваючи річками на пучках очерету. Знов же, каже він, є й такі, що зовсім не їдять м'яса, а тільки рослини, і вважають за великий гріх вбити що небудь живе; вони не живуть по хатах і не сіють збіжжя. Окрім того, ще Геродот розказує про якийсь чудний спосіб добування золота в Індії при помочі великих мурах, таких завбільшки, як лисиці. Потім він розповідає, ніби Дарій виражав колись

експедицію, щоб розвідати сторони по берегах р. Інду. Але ж, як видно, р. Гангу ні Геродот, ні Перси його часів зовсім не знали.

Посилаючи військо в Індію, сам Дарій ходив тим часом в Скітію європейську. Геродот споминає ще й Скітію азійську, або Сакію, та здається, що Греки по більшій часті звали Скітими всі чужі, невідомі народи, дарма, до якого племені вони належали.

Геродот багато розповідає про звичаї тих Скітів, описує їх яко політеїстів, звичаями досить диких, не маючих сталої домівки (номадів) і приносячих людські жертви. Він розказує, як вони здійсмають скальпи з забитих людей і ходять в одержках з людської або звірячої шкіри і п'ють вино з людських черепів. Він розказує про їхніх святиців—ворожбитів, але, як видно, великої влади ті святиці не мали. Геродот описує ще багато інших диких народів сусідніх Скітам, але вони всі, як і самі Скіти, не належать до історії східних народів, отже про них будемо говорити потім в другому місці.

Дивно, що Дарій, замість іти воювати багатий край Індію, пішов на убогу та дику Скітію. Геродот каже, ніби він хотів покарати Скітів за їхній набіг за часів Кіаксара. Другий історик каже, ніби війна почалася за дочку скітського царя. Як видно все таки, поход Дарієвий був такий самий безумний та несправедливий, як і поход Камбіза на Єтіопію.

Коли Дарій зібрав велике військо, щоб іти на Скітів, брат його радив йому, щоб він покинув ту війну, але Дарій не послухав ради і, зібравши як можна більше війська, пішов сам з ним на Скітів. Один Перс просив царя, щоб той лишив йому вдома одного сина з трьох, але царь сказав, що лишить йому всіх трьох, а потім казав забити всіх трьох і кинути на Перській границі.

Потім Дарій пішов у Халкедонію, де йому малоазійські Греки поставили міст через Босфор. Там же над Босфором казав Дарій поставити дві білих колонни і на них написати на одній по асирійськи, на другій по грецьки, ймення усіх народів, які з ним ішли, а йшли з ним усі піддані йому народи.

Дарій вирядив малоазійських Греків морем на гирло Дунайське, а сам пішов через Тракію сухопуттям на Скітів. Дорогою він ставив пам'ятники, щоб знати було, де переходив. Перші народи перед Дунаєм (Траки, Кірміади Міпсейці і т. д.) самі покорилися Дарієві, або знов були дуже легко повоєвані. Гети сперечалися, але їх хутко звоювали. На Дунаєві Греки, послані морем, вже поставили міст і Дарій перейшов на той бік, потім казав Грекам зломати за ним міст і йти за

нии у Скітію, але Греки попросили Дарія, щоб він не ламав мосту, а поставив би їх на сторожі при тому мості; Дарій згодився на се. Дарій непевний був, чи він вернеться тим самим шляхом. отже дав Грекам ремінь, зав'язаний на 60 вузлів, і казав їм розв'язувати що день по вузлі,—щоб стерегли міст поки усіх вузлів не розв'яжуть, а як розв'яжуть, то можуть собі іти до дому, не чекаючи його, коли він не прийде до того часу.

Скіти скликали тим часом сусідів собі до помочі проти Дарія, але де які не схотіли їм допомогати. Тоді Скіти зібралися з своїми возами (вони, не маючи домівок, жили в возах) і втікали перед Персами, аж поки не затагли Персів на землі тих народів, що відмовили їм своєї помочі, для того, щоб ті мусіли воюватися проти Персів за свої землі. Втікаючи, Скіти завалювали за собою криниці та псували пасовиська. На Персів напав голод, а Скіти їх тільки драгували своїми невеличкими відрядами, що часом вибігали проти Персів. Тоді Дарій послав гонця до царя скітського і спитав його: «Чого ти втікаєш від мене? Коли твоя сила слаба, то піддайся, віддай мені свою землю й воду, коли ж ти дужий, то бийся» Царь скітський відповів йому: „Я не втікаю, а роблю те, що завжди роблю і в мирні часі. Ми не боїмося втратити свої городи, бо в нас їх нема, не боїмося пlynдрування наших земель, бо вони в нас не орані, і нема нам за що воюватися. Коли ж хочеш довести нас до війни, то знайди могили наших батьків, а зобачиш чи вміємо ми їх боронити. Замість землі та води, посилаю тобі дарунки, що більш тобі личать“. І царь послав Дарієві миш, жабу, птицю та п'ять стріл. Дарій прийняв се за знаки підданства, ніби то Скіти віддають йому воду, землю, повітря і зброю. Але ж один Перс розтолкував йому краще значіння чудного подарунку: «Перси, сказав він, сі подарунки значать, що коли ви не літаєте, як птиці, не ховаєтесь під землю як миші, не скачете через болото, як жаби, то ніколи вам не бачити вашої рідної сторони і всі ви погинете від наших стріл». Тоді Дарій завернувся і пішов з військом назад до Дунаю. В таборі ж на тім місці покинув слабих, де яких рабів та ослів, щоб Скіти думали, що він ще не виступав. Але Скіти довідалися про відступлення і навперейми пішли до Дунаю, й знаючи коротший шлях, прийшли туди раніше Дарія. Там вони радили грекам (іонійським) покинути стерегти мосту, а втікати до дому, покинувши Дарія гинути в Скітії, і таким способом визволитися від перського ярма. Але Греки, розрадивши між собою zostалися чекати Дарія і потім помогли йому переправитися через Дунай в Тракію, бо

все таки половину мосту мусіли розвалити, боячися Скитів. Потім Скити казали про малоазійських Греків: „яко вільні люди, вони найнікчемнйші і найподлійші в світі, але яко раби найвірнійші!“

Дарій же переправився знову на Азіятській беріг, а в Європі покинув частину війська, щоб завоювало Тракію Дарій застановився на який час у Сардах, подавав надгороди Грекам за їхню поміч в поході, потім подався до дому Військо те, що zostавалось у Тракії, завоювало Тракію і всі землі від Дунаю аж до Тессалії. Потім Перси ще завоювали багато городів грецьких в Європі та в Азії. Сі руйнування чужих міст Перси оправдували тим, що вони хотіли покарати тих народів, що не помагали їм в поході і що насміхалися з війська при відступленні. Де які історіки пишуть, що Дарій попав в де які міста за те, що мешканці їх пробували розвалити босфорській міст, а де які для того, щоб вони часом не допомогли Скитам напасти на перську державу. Скити справді збиралися зробити напад, але не могли, бо нікому було помогти їм перебраться через море. В Грецьких пограничних містах Дарій посадив старшинами прихильних до себе людей і ті тримали мешканців, як у неволі.

Так закінчився скітський поход Дарія. Та й не по тодішніх часах було пускатися в такі далекі та невідомі сторони з певним різнонароднім військом проти сміливого та дикого народу.

РОЗДІЛ VI.

Перська держава при Дарії.

Хоча Дарієві не давалося завоювання чужих країв, так за те він умів заряджувати вже подоланими краями собі на користь. Власне він намагався видобути як можна більше собі користі з своєї великої держави. Про нього казали, що він, наче той купець, хоче зо всього зробити гроші. До часів Дарія царі перські не мали ніякого порядку в збиранню податків, податки збирались як небудь і скільки хто дасть, але Дарій зайнявся ними дуже пильно; ще там всякі справи громадські, закони людські, суди то що, він лишав самим підвладним народам, але для збору податків він настановляв над кожною країною свого таки перського начальника, або дуже покійного хоч би й чужого чоловіка. Щоб легше було правити, або, краще сказати, збирати податки, Дарій розділив свою державу на 20 сатрапій (провінцій) і посадив на кожду сатрапію по одному сатрапу (управителю). От список

слх сатрапій (після Геродота) і число податків, що вони платили. (При сьому треба зауважити, що в одну сатрапію входило часом скільки зовсім різних, чужих народів, а були вони злучені до купи найбільше для лехчого збирання податків).

1 ша сатрапія— малоазійські Греки, платили всі разом 400 талантів срібла.

2-га сатрапія— Лідія та Мізія— 500 т.

3-я сатрапія— Геллеспонгіда, Тракія (азіатська), Пафлагонія, Фригія та Каппадокія — 360 т.

4-а сатрапія— Кілікія 500 т. й по білому коневі що дня.

5-а сатрапія— Сирія, Палестина та Фінікія— 350 т.

6-а сатрапія— Єгипет і сусідні сторони— 700 т., окрім того, ще збіжжа 120000 мірок.

7-а сатрапія— Гандарія, Сагагідія та інші— 170 т.

8 а сатрапія — Сузіана— 300 т.

9 а сатрапія— Асіро Вавілонія 100 т. і 500 євнухів.

10-а сатрапія — Медія— 450 т.

11-а сатрапія— Прикаспійська сторона— 200 т.

12-а сатрапія— Бактріана— 360 т.

13-а сатрапія— Арменія та інші— 400 т.

14-а сатрапія— Сагартія та інші— 600 т.

15-а сатрапія— Сакія та Каспія— 250 т.

16-а сатрапія— Хоразмія, Партія, Согдіана, Аріана— 300 т.

17-а сатрапія— Єтіопія (азіатська)— 400 т.

18-а сатрапія— Мантіана та інші— 200 т.

19-а сатрапія— Мосхи, Тібарени та інші— 300 т.

20-а сатрапія— Індія— 360 т. чистого золота.

Всього разом 7200 талантів (близко 140 мил. руб.). Ще й окрім того збирались податки з островів та європейських країв. Та ще багато збиралося натурою. Золото та срібло ховалося чистим, або перероблювалося на гроші. Гроші почали робити в Персії після завоювання Лідії, їх певно видумали або Греки або Лідійці. Перські гроші звуться даріки (dariques), вони були золоті і срібні. На самих давніх перських грошах, що були ще за Дарія, вибитий був стрілець з одного боку, а на другім боці просто видовбаний чотирьохкутник. Пізнійше стали вибивати з обох боків фігури які небудь. На інших вибитий човен, то певне фінікійські гроші. На інших вибивали царя на повозі, або царя, що душить лева: або стрільця на морському коні, або сову.

Натурою збиралося дуже багато. Окрім грошей. Кілікія давала коні, Вавілонія євнухів, Єгипет жито, Каппадокія мусіла давати що року півтори тисячі коней, дві тисячі мулів, 50 ти-

сяч баранів, Медія давала сього всього вдвое стілько. Арменія давала ще 20 тисяч лошаг. Інші сторони хоч не були обложени податками, так за те вони давали що року «добровольні дари.» Персія, напр., не була обложена, але що року царь проїздив по ній і всі мешканці, навіть робітники та хлібороби, давали йому подарунки, хто чим міг. Давали воли, барани, збіжжя, вино, навіть молоко, фініки, сир і всяку садовину.

Так само Етіопи давали через три рока «добровільного дару» два міхи чистого золота, 200 стовпів чорного дерева і двадцять великих слонових зубів. Колхидяне так само через кожних п'ять літ давали по 100 хлопців і по 100 дівчат. Араби давали на 1000 талантів ладану. Окрім того, піддані краї мусіли содержувати царське військо, напр., Вавілон содержував його чотирі місяці на рік. Ще ж мусіли давати коні для війська, та й люде йшли теж у військо служити. Ще ж кожна провінція повинна була утримувати сатрапа і платити йому, та годувати військо, що трималося для піддержання порядку в країні.

Царський двір звався порта (брама), як тепер у Турції. Царь жив весну в Екбатані, літо в Сузах, а зіму в Вавілоні. Пив особливе вино і воду, що перевозили за ним скрізь у срібних збанах. Одежа царська була вбрана золотом та дорогим камінням. Життя провадив царь дуже розкішне, придворні звичай вимагали великої уклінности перед царем. На малюнках перських царь завжди сидить на троні, а за ним євнух з опахалом; євнух має зав'язаного рота, щоб не псувати своїм диханням царського повітря. Чужоземні послы дуже трудно допускалися перед цареві очі і, ввійходячи в царську світлицю, вони мусіли падати долі перед царем. Грецькі послы часто не хотіли слухати сього звичаю, хоч не послухати його було небезпечно. Живучи завжди серед гарему та царедворців, царі хутко стали рабами своїх жінок та євнухів, і чвари придворні наповняють всю історію нащадків Дарієвих.

Сатрапи були досить незалежні від царя, але все ж при них настановлялись царські наглядачі, що доносили цареві все про життя сатрапів і що звались „царські очі й вуха“. Але ж сатрапи мали в своєму інтересі бути покірними цареві, бо головна їхня повинність була збирання податі для царя, а на свою власну користь вони могли дегти з підданого краю скілько хотіли. Сатрап мав свій дворець, сади, гарем, службу, і все те утримувалося на кошт країні (сатрапії); отже царь, даючи кому сатрапію, робив йому добрий подарунок, а сам нічого не теряв, бо податки він отримував, не відкладаючи нічого на плату сатрапові. Що ж до різних громадських но-

треб (городи, дороги, церкви, школи і т. д.), то народ мусів то все вряжувати теж на свій власний кошт. звісно, коли йому зоставалося ще трохи того кошту після царевих та сатрапових зборів. Ще були менші управителі (тірани) і ті мали свій двір, сторожу і т. д. і те все теж утримувалося на народні гроші. Ще було й військо для порядку, і те жило на народний кошт.

Суд провадив справи «во імя царя», як у всіх монархіях. Дарій дуже суворо карав за хабарі, новіть роспинав.

В Персії за часів Дарія було щось подібне до пошти. На різних дорогах стояли станції, де були коні і люде — царські гонці. Царь давав першому гонцеві листа, той відвозив його до другої станції, там листа переймав другий гонець і віз до третьої станції, і т. д. Така пошта була дуже швидка (як на ті часи), але вона відрізнялася від наших пошт тим, що служила тільки для царських листів. На станціях були наглядачі над гонцями та кінями. Найбільша поштова дорога була від Сардів до Суз, там стояло 20 станцій. Один учений думає, що Перси перейняли пошту від Китаїців. Пошта утримувалася теж на народні гроші.

Перська монархія мала на меті зібрати всі краєві сили і гроші в руках однієї людини — царя. Монархичні звичаї та постанови були заведені не одним царем, а цілими династіями поступово. Царі перські турбувалися тільки за тим, щоб не було повстаннів у краю, для того вони тримали військо, та рівнійше розкладали податі. Хоч податі лягали рівно на всіх підданих, та через те вони лехчі не були. До Дарія вони були не рівні і не суворо поведені збирання їх; Дарій запровадив міцну систему і таким способом тільки краще запріг свої народи в ярмо. Після Дарія перська держава швидко пішла на упадок. Та се й не диво; монархія доти може бути в порядку, поки над нею царює чоловік розумний, енергичний; а як вона попаде в руки неспосібному чоловікові, то в ній мусить лад загубитись; управителі перестають його слухатися, народ повстає і перше чуже завоювання приймається народом, як визволення. Ще ж треба собі уявити всі чвари придворні, що вічно колотилися в царських перських дворах, і котрими царь не раз був більше зайнятий, ніж державними справами. Взагалі царі здавна звикли дивитись на державу, як на свій маєток, тільки що великий, а при такому погляді добра в країні не могло бути.

РОЗДІЛ VII.

З в и ч а і.

Як уже було спогадано, царі перські дбали тільки про збирання податків з підданих країв, а в звичаї і віру тих країв вони не мішались. Отже, говорячи про перські звичаї, маємо на увазі звичаї тільки самої Персії, а не усеї перської монархії, бо навіть звичаї кожної країни тої монархії мало або й зовсім невідомі, або ж належать до окремої історії (як напр. в Асіро-Вавілонії, Палестині і т. д.). В самій Персії, як у всякій другій країні, звичаї з часом мінялися. Перед Кіром (перед злученням з Медією) вони були далеко грубійші та дичійші, потім вони стали більш подібні до медійських звичаїв, стали більш цивілізовані. Перси перестали бути дикими пастухами, номадами, потім же вони, покоровши собі краї більш освічені, самі покорилися чужій культурі і разом з добрими сторонами тої культури перейняли й лихі, напр., розпусту двірську, та п'янство, та гаремні звичайки. Тим легше було Персам перейняти медійські звичаї, що вони були одного племені і віри з ними, з дуже невеликими одмінами. Про віру персько-медійську було раніше багато говорено в попередніх розділах. Тут тільки додамо, що невідомо, коли власне була прийнята у Персів та дуалістична віра, в такій власне формі, в якій вона відома в Зенд-Авесті, де які думають, що може вона була прийнята тільки в часи Дарія, але ж то тільки може бути, що вона була більше впроваджена в ті часи. Віра ж у дві сили, добру й лиху, напевне давніша Дарієвих часів, бо початки її бачимо ще в ведічних гімнах. Ще Геродот споминає, що в Персії вірили ще в богиню Мітру, але в чому виражалася та віра і що то було за божище, — невідомо.

Геродот розповідає багато про релігійні звичаї Персів, або, краще сказати, Медійців, бо й він каже, що всі святі обряди, приношення поданків і т. д. належали до магів Медійців. Він теж каже, що маги суворо забороняли робити ідоли і що вони дуже дбали про святі звичаї. Може віра простого перського люду і відрізнялася чим від державної медійської, але ж сього не можна тепер перевірити, бо ніяких до сього пам'ятників нема. Ось як описує Геродот приношення поданку в Персії: маг приводить поданкову звірину на „чисте“ місце, сам він має на голові тіару (шапку гостру) і вінок з мірту. Святець не сміє милитися за себе самого, або тільки за того, хто дає поданок, він мусить молитися за царя і за всіх Персів взагалі. Потім він коле звірину, ріже її на шматки і варить, потім сте-

лить на землі конюшину, розкладає на ній шматки вареного м'яса, співає над ними святі гімни (певне Гатас). Після того чоловік, що приніс поданок, забірає собі тее м'ясо і робить з ним, що хоче (певне все таки лишивши частину магові.)

Отже віра була вся в руках магів, а народ не розумів навіть тих святих одправ, що співали маги. Се врешті не дивно, коли собі пригадаємо, як тепер в православних церквах співають давньою славянською мовою, в католицьких латинською, в жидівських давньою гебрійською, в турецьких арабською і всіх тих мов теперішні люде не розуміють, однак одправу слухають і святою називають.

Після пригоди з Гауматою магом релігійна влада магів була захиталась, але ж не на довго, бо вже дуже міцний був релігійний вплив магів на народ. Окрім же того святці та царі завжди стараються бути в згоді (хоч би й в нещирій), бо дуже залежать одні від других, а річ тільки в тім, хто більше забере собі влади над людом. В Персії царі взяли гору, але всеж обійтись без магів не могли, може боячись повстання святецького, самого підступного, фанатичного і страшного в світі. Одно тільки можна сказати на честь маздейській вірі, що за неї ніколи не здіймалися війни і не проливалася кров. Хоч царі завжди вживали виразу „при допомозі Агура-Мазди“, розказуючи про військові перемоги, але ж се був вираз подібний темерешньому „Божією милостію“ і не значив, щоб війна велася за того самого Агура-Мазду. Може власне того не було в Персії релігійних війн, що царі були з иншого племені, ніж святці, і релігійний святецький фанатизм був далеко від їхньої природи. Та й не мало прийшлося би їм битися во славу Агура-Мазди, маючи в своїй державі стільки різних народів різної віри.

Хліборобство дуже похваляється в Зенд-Авесті: «Владарю і очистителю видимого світа! що дарує землі найбільше радощів?— Се коли святий ходить по ній, о Заратустра, коли він ставить на ній домівки з вогнем та з бидлом, коли він має жінку, діти та добрі статки. Се тее місце, де вправлена рілля родить збіжжя, трави та садове дерево, де чоловік поливає суху землю, або осушує надто вохку, се те місце де багато бидла та гною. Хто не вправляє землі, не задовольняє її. Хто робить землю праворуч, ліворуч, правою й лівою рукою, той, о Заратустра, має землю правдиво родючу. Як друг кожному другові, так вона йому дає багатство й нащадків. Хто не вправляє землі, тому вона каже: чоловіче, коли ти не посвячуєш мені праці праворуч, ліворуч, правою й лівою рукою, то будеш ти завжди блукати під чужими дверьми, жебраючи хліба. Хто робить землю, той робить чисте діло, він робить по закону маздейсь-

кому, все одно. як би він прочитав сто молитов. дав тисячу поданків, одправив дві тисячі одправ“. Царі перські теж підтримували хліборобство, почасти для віри, почасти для власної користи, бо з хліборобів завжди збирається найбільше податків. Що до торгівлі, то царі нехтували нею, однак можна думати, що великі дороги караванні (по котрим потім ходили тіж царі з своїм військом) були протоптані купцями перськими та вавілонськими.

Як Медійці захопили в свої руки віру, так Перси військові справи. Найбільше вони поважали в людях силу. Геродот каже: «Після одважних на війні людей, Перси поважали тих, у кого багато дітей. Царь що року дає подарунки тим, в кого сім'я найбільша. Вони починають учити своїх дітей на п'ятому році, і від сього віку до двадцяти літ вони учать їх трьох річей: їздити на коні, з лука стріляти й правду казати¹⁾. До п'яти літ дитина не показує батькові, її виховують жінки до того часу. Роблять се для того, щоб батько не журився, як часом дитина умре в малих лігах“. Видно по сьому звичаю, що родинне почуття в Персів не дуже то ніжне було.

Ще за що Геродот ганить Персів, то то за п'янство: „Вони дуже кохаються в бенькетах і навіть на бенькетах радят про найповажніші справи державні“.

Перси дуже одрізняли людей старших (вельможніших) від менших (низших). «Коли два Перса стріваються на вулиці, каже Геродот, то лехко пізнати, чи вони рівні, чи ні. Коли рівні, то цілуються в губи, вітаючись; коли один трохи низше, то цілуються в щоки, коли ж дуже низше, то він клається старшому до ніг. З чужих народів вони уважають найбільше тих, що живуть найблизше до Персії, але завжди ставлять їх нижче від себе. Чим далі народ який живе. тим менше йому поваги в Персії. Се походить від того, що вони уважають себе найкращими з цілого світа і свою країну серединою світа, отже хто далі живе від тої найкращої середини, той мусить бути гіршим у всьому». Такий погляд не дивний, бо ми знаємо, що сливе всі народи уважали свою країну серединою світа, а себе найкращим народом.

---

¹⁾ Певна річ, що наука перських дітей була не така вже мала. тут треба розуміти, що Геродот каже се про виховання.

РОЗДІЛ VIII.

Письмо та пам'ятники.

В перській державі було, як відомо, багато державних мов. В малоазійській Греції уживали грецької мови, в Сирії, Палестині та Каппадокії арамейської (сирійської), в Єгипті мови єгипетської та гієрогліфічного письма, в Фенікії Фенікійської мови то письма. В середині Азії уживано трьох мов: асирійської медійської та перської, всі три писалися цвяхоподібним (кунеїчним) письмом, а в різні способи: Асирійці та Медійці писали сіллабічним (складовим) письмом, себ то один знак показував цілий склад (як в санскриті), через те у них знаків було дуже багато; Перси ж писали способом фонетичним (таким, як ми вживаємо) і через те у них знаків було менше і вчені розібрали його скорійше, бо воно читається лехче. Хоч перське письмо повстало з медійського і повстало пізнійше, про те (або власне через те) воно краще приспособлене до лехчого писання.

Розібрали ж його ось яким способом: на перських написах вчені найперше завважили один кривий цвях, що стояв окреме, вони домислилися, що то знак поділу (от як *с* и наша точка), тоді вже починали одрізняти слова, відділені одно від другого тим цвяхом. Побачили далі, що деякі слова часто повторюються в написі без жадної одміни, тоді подумали, що то певне ймення царів, і почали підкладати до них відомі з грецьких істориків ймення перських царів, ймення, стоячі близько їх, були напевне ймення царевих батьків¹). Візьмемо, напр., чотири царські ймення: Курус, Ахеменід, Даріавус, Гістаспес, коли ми одгадаємо напр., букву *а*, *у* та *р*, то вже далі нам лехче буде довідатися про всі остатні, провіряючи одно ймення другим. Потім же так: на пам'ятнику Дарія, Дарій зве себе сином Гістаспа, на пам'ятнику знов Дарієвого сина вже ймення Гістаспа зникає а зостається тільки Дарій та ймення його сина, нового царя, а знавши вже спосіб писання слова Дарій і пізнавши його поруч з другими йменнями на другому пам'ятнику (але не при йменні Гістаспа, котре теж, припустим, нам уже відомо), ми можемо догадатися, що те друге ймення має з'являти сина Дарієвого, його ж ймення ми знаємо від грецького історика, хоч може трохи й перекручене, а все таки принаймі початкові букви мусять бути вірні, решту букв лехко перевірити при помочі вже відомих йменнів. А вже

¹) Що таким способом могли писатись царські ймення, се догадувались, знаючи спосіб писання Єгипетських царів, напр.

знаючи букви з сих йменнів: Курус, Камбузіа, Барзіа, Гаумата, Даріавус, Гістасп, (к, а, у, р, г, м, т, с, б, з, і, в) ми вже знаємо сливе третю частину всеї азбуки. Потім уже легше розбірати усякі інші слова, при тому провіряючи їх прикладанням до слів близької перській мови—санскритської і новоперської, вона ж була вченим відома ранійше. Описувати докладно ступінь за ступнем історію розбірання перського письма було б дуже довго, а для зрозуміння способу досить і цього.

Асірійське та медійське письмо розібрали вже, приміряючи до перського, хоч звісно се було дуже трудно власне через те, що способи складання слів були зовсім різні. При цьому дуже добре грапилося, що знайшли отой напис Бегістунський, де про ту саму річ написано трьома різними мовами.

Окрім царських пам'ятників, не відомо чи була в Персії ще яка література (Зенд-Авеста і т. д. належать до літератури медійської і то релігійної), але за те пам'ятників зосталося скілька і дуже цікавих для історії. Окрім відомого вже нам Бегістуну, є ще один дуже важний, зветься він Чіль-Мінар (сорок стовпів), стоїть він на землі давньої Персії там, де було місто Персеполіс. Єсть то руїни царського двірця, в котрому жило, як видно, чимало царів в різні часи. Стоїть той дворець на високому горбі висіченому з великої камінної скелі, до котрої він і притикається одним боком. Отже сей горб становить собою підмурівок, на ньому вже поставлений дворець з дикого каміню та мармуру. Сам підмурівок нерівний, а поділений на скілька висших і низших терас (спадів), обведених мурами, складеними з великих камінів без глини і цементу. Мури ті високі і товсті, вони розділяють менші тераси між собою. А кругом усеї просторіні іде ограда—великий та високий зубчастий мур з одною тільки брамою на заході, до брами теї входить по великих сходах. Сходи ті дуже широкі¹⁾. Угорі (на підмурівці) проти брами видно руїни портіка, його стіни прикрашені давними звірьми (крилатими волами з чоловічими головами в рогатих шапках), але звірі ті дуже зруйновані. Потім чотирі колони одділяють сей портік від другого такого ж самого. Праворуч від другого портіка є цистерна висічена з каміню, куди вода збиралась підземними водопроводами. Потім від цистерни йдеться до других сходів, що ведуть на верхню терасу. На стінках тих сходів дуже багато різних фігур (барельєфів) де які (верхні) дуже поцсовані і невизразні, а де-

¹⁾ Всіх щаблів ті сходи мають 208.

які дуже добре заховані. бо були засипані землею і тільки недавно відкопані. Там намальовані різні народи Персії з своїми сатрапами, несучірічні податки цареві. Між сатрапами є деякі в довгій медійській одежі і шапці, деякі в короткій перській одежі і в штанях широких, деякі знов з голими руками й ногами і сі остатні, кажуть, найкраще намальовані.

Тими сходами йдеться на верхню терасу, де стоять руїни головного дворця, він власне й зветься Чіль-Мінар. Думають, що він був построений при Ксерксі, синові Дарія, було там 72 колони, але всі вони повалені, зосталося стояти тільки 15. Колони ті внизу товщі угорі тонші, п'єдестал у них подібний до перекинутої квітки лотосу, самий стовбур попроведений рівчаками, угорі колони зроблена покраса (горішня покраса колони зветься капітель). Закруток на капітелях інших колон дуже багато, до 16-ти. Певне над тими колонами була стріха дерев'яна колись, а окремі хати одділялися килимами замісто стін.

Трохи далі від сих руїн є ще руїни шести менших дворців. Перший з них поставлений на вищій терасі і до нього з Чіль-Мінару треба йти по сходах, теж прикрашених барельєфами, але ті сходи дуже зруйновані, на сих сходах пороблені двірські слуги, що несуть усякі найдки та поданки. Дворець сей, як видно з напису, що на ньому є, поставлений теж при Ксерксові, він зложений з величезних кам'яних плит, хати в ньому невеликі, межі малюнками коло одвірків є фігура самого царя, за ним ідуть двоє слуг з парасолам, над головою його феруер. Як видно всі барельєфи були колись пофарбовані. Другий дворець страшенно зруйнований, так що там не можна нічого розібрати, тільки зостались цілі трое дверей.

Третій дворець був построений при Дарієві (там є напис), він дуже просторий з дуже товстими стінами, має двоє дверей, одні більші другі менші. Там коло одвірків є намальований царь на троні, а за ним євнух з опахалом. Царь убраний по-медійському, в руках має берло, перед ним стоїть щось подібне до турецького наргіле. Перед троном стоїть чоловік в короткій одежі і щось допроважує цареві. За рамкою сього образу намальовані ще дві фігури,—царська сторожа. На другому малюнку намальований теж царь на троні, тільки трон той стоїть на двох рядах людей, що підтримують його. Всі ті люде різно убрані, і через те думають, що вони мають собою з'являти підданих народів. По обидва боки сього п'єдесталу є дві колони з лев'ячими лапами, а над царем щось ніби намет. Над царем, як завжди, феруер. Думають, що Перси перейняли від Асирійців звичай малювати сих феруерів, тільки що в

Асірійців він з'являв собою бога, а в Персів хіба вже генія, бо маздеїська віра забороняла всякі ікони. Врешті напевне невідомо, що та фігура мала значити, чи феруера, чи може що инше. Отже релігійних малюнків у Персів не було; хоч і єсть якісь аллегорічні фігури людини, що б'ється з левом або однорожцем; лева, що душить однорожця або змія, але може то просто має представляти царя (або ідею царства), що б'ється з ворогами. Може ж знов Перси просто перейняли сі малюнки від Асірійців, не дбаючи про те, що мають вони з'являти собою. В руїнах Персеполісу дуже багато сих різних дивовижних звірів, але чоловік, що б'ється з ними, зветься завжди царем. Де які історікі думають, що той царь, то є Ахемен, основатель дінастії Ахеменідів, де-хто знов думає, що то Зо-роастр, але то все непевні догадки.

Четвертий дворець зовсім зруйнований, тільки п'єдестали від колон zostалися.

Далі на окремиї терасі п'ятий дворець теж дуже розвалений, але все таки цілійший. В ньому одна зала велика з 36 колонами і скілька менших кімнат, що малися бути царевими покоями. Найкраще доховалися в сій будові двері, над двома покраси в зовсім египетському стилі. Від сього дворця йдуть підземні водопроводи до цистерни на дворі. Від шостого дворця дуже мало що zostалося.

За огорою усіх тих будов є ще дві могили: Дарія та Ксеркса.

Про ті дві могили згадують і грецькі історікі. Могили ті, (власне могильні пам'ятники) висічені з скелі, як і підмурівок Чіль-Мінару. До них нема жадних сходів і добратися до них дуже трудно по стрімких та гострих каміннях. Власне через те вони й zostалися цілі, що до них трудно було достатися. На фасаді могили зроблений ніби портік з чотирма колонами, замість капітелів, ті колони мають волові голови з передніми ногами, ті голови наче підтримують зубчастий карніз. Вище над карнізом, в глибокій ніші зроблений барельєф: царь на естраді перед олтарем з вогнем, його підтримують два ряди людей і дві колони з лев'ячими головами і з орлиними лапами. По боках ніші зроблено шість якихсь фігур в медійських та перських одежах. Царь тримає в руці лук; над ним феруер. Дверима, вбраними в египетському стилі, входитьсь в середину могили. Там, в середині, є низька хата з трьома нішами, де певне колись труни стояли, але тепер їх уже нема.

Учені шукали навколо Чіль-Мінару останків давнього міста Персеполісу, але знайшли дуже мало: всього одну колону і

ту розбиту та перекинену. Її розвалили Курди та Араби, виваюючи з неї шматки заліза, якими вона була збита. Мешканці тамошні кажуть, ніби розбійники ті були покарані смертю за руйнацію тої колони, кара ніби йшла від Соломона та чорта, що поставили ніби сі будови. Але певно не довго вони боятмуться злих духів, бо вони певні, що під усіма давніми будовами мають конечне лежати скарби.

Ще далі від Чіль-Мінару в долині Мургаб, де, як думають, було колись місто Пасаргад, стоїть пам'ятник Кіра. Єсть то щось наштапт піраміди з білого мармуру, 16 футів заввишки, з уступами ніби сходи, уступів тих 6, на тій піраміді на найвищому уступі стоїть труна (саркофар), навколо піраміди видно руїни мурів та колон. Там стоїть і той стовп, де є барельєф Кіра з написом: Я Курус, царь Ахеменід. Отже історіки грецькі писали, що Кір похований в Пасаргаді, і через те й думають, що то і єсть місце Пасаргаду.

Від Сузів (місто в Сузіані, де найбільше жили Ахеменіди) зостались тільки руїни мурів, на мурах тих видно ще де-не-де краску. Там же є і дуже розвалені руїни царського дворця з великою салею в 36 колон, подібного до Чіль-Мінару.

На руїнах Екбатани медійської знайдено колову подібну до тих, що в Чіль-Мінарі.

Весь перський хисть походять від чужих народів, найбільше від Асірійців, тільки що матер'ял для будов у них трохи инший. Де що (напр., колони) дуже подібне до грецького, инше знов до єгипетського. Тільки що у Персів далеко все гірше виходило, ніж у тих народів, від яких вони попереджали. Самі Перси мало що строїли, а заставляли робити забраних в полон єгипетських та асірійських майстрів, або наймали з чужих, напр., Фенікійців. Ходячи війнами, царі перські бачили чужі дворці, отже й собі хотіли таких самих, а як у їхній стороні ніхто такого зробити не тямив, то мусіли спроважувати чужих людей. Потім же вони грабували чужі малюнки та статуї і перевозили їх в свою сторону, як се робив, напр., Камбіз у Єгипті. Перел Кірсом в Персії зовсім не було ніякого хисту, а став він розвиватися тільки тоді, коли Перси почали завойовувати чужі краї. При Дарії в Персії було багате майстрів грецьких з Малої Азії, отеж вони вибивали гроші, «даріки», та може й помагали ставити будови. Найбільш однак було майстрів асірійських, через те перські дворці найбільш подібні до асірійських. Хоч може й чужі майстри старались приладитися до перського вподобання, однак зовсім залишити свого стилю не могли.

Літератури, як уже сказано, у Персів не було. Та, як бачимо тепер, і хист їхній не можна назвати перським, розбираючи пам'ятники інших народів, побачимо, наскільки той хист був чужий.

Історія Єгиптян.

РОЗДІЛ І.

Опис давнього Єгипту.

В високій країні (в горах) в екваторіальній Африці є багато потоків та джерел, вони, збігаючи з гір, течуть на північ, збігаються в одно озеро, а з того вже озера витікає р. Ніл. Перейшовши через екватор, Ніл приймає до себе чимало річок, що течуть з гір Абісінських. остатній приток Астаброс (Голубий Ніл). Ніл розширюється в одному місці в озеро, що давні люди звали Мерое, потім протікає через пустинну сторону, що звалась колись Етіопія, потім тече по вузькій долині, межі червоними гранітними скелями, що тягнуться двома високими, зубчастими кряжами по обидва боки ріки. Далі долина розширюється, гори низшають, ріка ділиться на рукави і тече до Середземного моря долиною, що зветься Дельта через те, що в тій долині рукава Ніла, спускаючись до моря, розходяться і сама долина має три кутки і ніби похожа на грецьку букву дельту. Країна межі остатнім водопадом Нілу і його Дельтсю зветься Єгипет. Давні єгиптяне звали свою країну *Кемі*, що значить чорна, певне за для чорного мулу нільського, що покривав часто долину. З одного боку єгипетську долину огранічують гори Арабські з другого Лібійські.

„Єгипет, каже Геродот, не подібний зовсім до сусідніх країн Арабії, Лібії та Сирії. В Єгипті земля чорна від мулу, що Ніл наносить з етіопії, в Лібії земля червона та піщовата, в Арабії та Сирії вона глиняста й кам'яниста. Геродот зве Єгипет дарунком Нілу. Єгипет є справді оазіс посеред пустині і певне піски засипали б його давно, колиб не щорічна повідь (розлив) Нілу, що покриває Єгипет мулом, та змиває сипучі піски нанесені вітром. Ще ж і високі гори з обох боків захищають країну від піщових вихрів. Повідь нільська походить від того, що в південній та середній Африці що року випадають великі тропічні дощі, вони сповняють водою потоки, від котрих починається Ніл, тоді повстає велика повідь і ріка ви-

ступає з берегів. В самому Єгипті дощ дуже рідко буває, та й то тільки в Дельті. Повінь зачинається в середині літа, найвищого ступня досягає в осені (12-го Сентября), потім починає зменшатись, люде починають засівати, а весною в Єгипті жнива. Нема країни, де б так легко було вправляти рілля. „Єгиптянам, каже Геродот, не треба орати, ралити, боронити, сапати та копати землі, як то робиться по інших краях, річка сама поливає і відновляє землю, людам же зостається тільки посіяти і чекати жнив“. Але все таки треба сказати, що єгиптяне теж орали, тільки не глибоко, всього раз і лехкими, дерев'яними ралами. Але в Єгипті не досить води, щоб там могли добре рости дерева, однак все таки там ростуть садові дерева та пальми, найбільше фінікова. За те там добре росте усяка ярина та кущі овочеві і виноград. Надто ж добре там росли здавна дві водянні рослини: лотос та папрус і вони надавали особливий вид стороні.

В Нілі було дуже багато різних пород риби, але теж і крокодилів та бегемотів чимало. Потім, як сторона стала більше заселена, то їх стало менше, так само як і левів, гієн та леопардів, всі вони мусіли відійти далі в пустиню. Єгиптяне з давніх дуже часів уміли присвоювати звірів; на найдавніших малюнках є вже гуси, качки, воли, осли, кози і навіть газелі свійські, пізнійше з'являються коні, верблюди, барани, кури і т. д. Диких птиць, надто болотяних, було дуже багато в Єгипті, було теж чимало гадюк отруйних та комах і кузок всяких, надто багато з'являлось їх після повіді Нілу. Єгиптяне, бачивши, як нарождається нове життя після кожного розлиття Нілу, почали думати, що все живе походить з нільського мулу, і що навіть вони самі вродилися з нього. Думали вони теж, що з їхньої країни розійшлися по світі всі люде, які є на землі. Про се вони вірили так: колись на землі добро в образі бога Гармаку боролося з лихими людьми, що були йому противні, ото добрі люде zostалися жити в Єгипті, а лихих, ворогів своїх, Гармаку розігнав по всьому світі. Одні пішли на південь і стали Кушітами (Неграми), другі пішли на північ і стали Аму (Азіатами); треті пішли на захід і стали Тамагу (біла раса), четверті пішли на схід і стали Шазу (Араби та всякі бродячі народи).

Мову єгипетську де які вчені прилучають до мов семітчних, як, напр., давня жидівська, халдейська, ніби до сих семітських мов єгипетська подібна дуже і корнями слів і граматичними формами, тільки вона все таки багато відрізняється від них. Другі вчені знов кажуть, що вона не має жадної подібности з семітськими мовами.

Люде, що тепер живуть в Єгипті (Феллахи або Копти), говорять мовою дуже подібною до давньої єгипетської, і та мова зветься коптською. Отже де які вчені уважають ту мову осібною і зовсім не подібною ні до яких відомих нам мов.

Теперешні Копти та Бербери дуже подібні тілом та складом лица до давніх Єгиптян і дуже одрізняються від чорних Негрів та інших африканських народів. Тіло мають червонасте, темне, губи досить товсті, ніс з горбиною, вуха дуже високо уміщені, очі довгасті, волосся чорне, плечі широкі, бедра вузькі. Надто заховався тіп сей у простого люду.

РОЗДІЛ II.

Давня держава.

Невідомо напевне, чи Єгиптяне були одразу першими мешканцями Єгипту, як вони самі казали, чи з Азії прийшли, коли вірити жидам. Як що й прийшли, то невідомо напевне звідки, чи з півночі Азії, чи з полудня, і чи йшли пустинею Арабською через Суецький перехід, чи може вони переправились через море Червоне. У всякім разі в Єгипті ніколи не знайдено інших давніх пам'ятників, окрім тих, що належали до єгипетської (коптської) раси.

Через те, що в Єгипті легко було вправляти землю, Єгипет здавна був дуже багатою і сильною країною. Через пустині та високі гори, що захищали Єгипет, дикі розбійницькі народи не могли часто набігати та руйнувати його. На півночі Єгипту в давніші часи Дельта була дуже болотяна і непроходима. Долина Єгипетська була досить вузька та довга і через те там не могло бути якогось одного державного осередку. Городи та села тяглися двома довгими рядами по обидва боки Нілу. Часті поводи Нілу примушували мешканців жити так, щоб можна було мати захист від води в часи заливання і щоб можна було робити собі якийсь запас для годівлі на ту пору. Через се в Єгипті люде дуже рано повинули бродяче життя і зворнулись до хліборобства та осідлого життя. Через те вони хутко навчилися стріяти будови і будови ті були різних стилів в різних частинах Єгипту, се залежало від ріжниць матер'ялу будівничого. Ті різні стилі могли повстати і розвиватись одночасне і даремне було б розшукувати котрий, стиль стародавнійший від інших. В Єгипті та горному Єгипті почали найперше видовбувати в скелях домівку собі, в долині ж ближче до Нілу мусіли здавен навчитись робити цеглу з мулу та з глини, в

Дельті ж люде могли найперше почати ставити хати з дерева, бо там його було більше, ніж в других місцях. Пізнійше по цілому Єгипті розійшовся спосіб будування з каміню, але все ж і ті кам'яні будови були різних стилів в різних місцях.

Було б дуже цікаво прослідити історію сеї самостійної цивілізації, такої незалежної від чужих впливів, але ж перші її ступні нам невідомі, і ті пам'ятники, які знайдені, самі найдавніші, показують уже високий ступінь цивілізації народу, що міг їх зробити. За найдавніших відомих нам часів у Єгипті вже було рільництво, будівництво, малярство, різьбярство, письмо, релігійна наука в досить розвиненому стані. Звідки і як це все взялося, невідомо. Єгиптяне казали, що всього того людей навчили боги. Звідся де які вчені вивели, ніби святці здавен були найстаршими в Єгипті, але ж такі розповіді про божу науку єсть у кожного народу, бо кожний народ звик все таємне виводити від богів. Що ж до давнього строю громадського в Єгипті, то певне він був спочатку патріархальний, як і у всіх країнах (як напр., було у первістних Арійців), а потім перейшов у стрій монархічний. Відколи Єгипет з'являється в історії, він завжди є країною монархічною.

Єгиптяне не знали такої хронології як новітні народи, вони лічили роки від вступлення на царство нового царя. Вчені грецькі знайшли великий список царських дінастій (родів), де написано, скільки царів було з кожної дінастії, скільки кожний з них царював і скільки літ панувала кожна дінастія, при ньому була історія тих царських дінастій, аж до Олександра Македонського. Історію сю писав Монетон, єгипетський історик, він же сам жив в пізнійші часи єгипетської монархії. До нас дійшли тільки уривки тої історії та списку і то в перекладі християнських вже вчених. Окрім того ще знайдено скільки пам'ятників єгипетських, теж досить порізнених, та непевних, а з усіх їх можна вже було скласти досить повну хронологію єгипетську. Але все таки в найдавніших часах та хронологія зостається непевна, бо в давні часи царювання над верхнім і нижнім Єгиптом часто належало до двох різних дінастій, що царювали одночасно і незалежно одна від другої, через те часто бувало трудно розбирати, чи єгипетські історіки говорять про дві одночасні дінастії, чи про дві чергові. Часи царювання пізнійших дінастій установлені певнійше. 20-та дінастія єгипетських царів панувала за 1300 літ до Р. Х., це було вилічено таким способом: на одному пам'ятнику було написано про схід зірки Сотіс, астрономи теперішні вирахували, що схід зірки тої в таку-то годину міг бути тільки в 1300 р. до Р. Х. Від того часу вже легше було провадити далі хронологію.

Єгипетська монархія була дуже довго на світі, одні кажуть 5000 літ, другі 4000 літ. Жадна монархія на світі не стояла так довго. Учені розділяють історію Єгипту на 5 періодів (розділів): 1-ий звать „давньою державою“, і так звет царювання перших 10-ти династій; 2-й період—„середня держава“, 6 династій, в сей період був напад на Єгипет дикіх бродячих народів—Гіксів; 3 й період—„нова держава“, тоді були вигнані Гікси, сей період продовжується аж до перського завоювання; 4-й період, під сей час Єгиптяне скілька раз губили і знов вертали свою незалежність, під час цього періоду панувало 5 єгипетських династій; 5-й період, завоювання Єгипту Олександром Македонським і панування македонської династії Птоломеїв, хоч ся династія була й чужа, але вона так прийняла звичаї і віру єгипетську, що її можна теж уважати національною, 5-й період закінчується римським завоюванням і тоді вже скінчилося незалежне життя державне Єгипту. Тут ми будемо описувати тільки перші три періоди, бо вони становлять собою історію чисто єгипетську, а при других двох так часто приходиться споминати історію чужих народів (напр., Греків), що не знаючи її, трудно було б розуміти як слід всі історичні події.

Перший відомий царь єгипетський звався Мена. Вчені признали його за особу історичну, а не легендарну. Невідомо, чи він був вибраний народом, чи сам захопив силою владу. Царство єгипетське було поділене на невеликі округи, що Греки звали „номи“, сам Мена був з номи Тені, що була на границі горішнього та середнього Єгипту. В ті часи місто Тені було осередком державного єгипетського життя, але потім його значіння перейшло до міста Абідосу, де була ніби то могила бога Озіріса. Геродот пише, що сей царь Мена заснував місто Мемфіс трохи вище Дельти і зробив греблю Кошейш, де були шлюзи, що управляли Нільским розливом. Нове місто було присвячене богові Пта (Phtah), отже свята його назва була Га-Ка-Пта (Ha-Ka-Phtah), звідки Греки взяли Aegyptos (Єгипет по нашому) і перенесли сю назву на цілу країну, тоді як самі єгиптяне звали свою країну Кемі. Другий історик каже, що Мена заложив Місто Крокодилів (Крокодилополіс) і збудував великий Лабірінт. Про се єсть ось яка легенда: одного разу на Менау напали на полюванні його власні собаки, він утік від них в озеро Меріс, там його прийняв крокодил і потім переніс його на своїй спині на той бік. За для вдячності для сеї звірини, царь казав збудувати місто, назвав його Містом Крокодилів і заборонив мешканцям забивати крокодилів і навіть озеро було присвячено їм, як богам. Там же стоїть і могила сього царя—велика піраміда, там єсть і великий Лабірінт.

Перша династія царювала 253 р. Від неї не зостался ніякого пам'ятника. Друга династія походила теж з міста Тені, вона царювала 302 р. За сеї династії почалося поважання святих звірів, принаймні найважніших: вола Аписа, що вважався постатею бога Пта, йому поклонялися в Мемфісі найбільше; вола Мневіса, що був у місті Он (Геліополіс по грецьки); святого цапа в окрузі Мендесійському. Від другої династії зсталась піраміда на п'ять уступів, могила царя, отже вона єсть найдавніший пам'ятник з цілого світа; вона збудована трохи иначе, ніж всі інші піраміди: ті всі мають підмурівок рівносторонній, а ся має довгастий, вона має низькі вузькі двері, ними йдеться до хати в середині піраміди, де колись стояла труна царева, але труну ту забрано до Берлінського музею. Піраміда ся зветься Саккара.

Третя династія царювала 214 р., вона походила з Мемфісу. Від неї зостався цікавий пам'ятник: великий барельєф, що з'являє царя Сневу. Царь той заложив єгипетське місто на Сінайському півострові, щоб там здобувати мідь. Царь стоїть і тримає за волосся якогось ворога подоланого, що впав перед ним на коліна, другою рукою царь здимає над головою ворога зброю. Над царем напис: „Царь обох єгиптів, Горус переможець, Сневу, великий бог“. Барельєф сей дуже грубої роботи. Три статуї трохи кращої роботи, що тепер стоять в Парижському музеї, були зроблені певне близько того часу, що й барельєф. Єсть то статуї якогось Сепи, урядовця, родича царського та ще святця білого вола з жінкою Назою, що теж названа царською родичкою.

Від четвертої династії зосталися найзнакомітійші пам'ятники: дві піраміди царів з сеї династії, Хуфу і Шафри. Геродот зве сих царів Хеопс і Хефрен. Найдавніша піраміда Хеопсова (Хуфу), вона ж є і найбільша, при землі має 248 метрів кожний бік її. Заввишки вона має 133 метра.

Піраміди будувалися терасами з каміню вапняного, середина тих терас набивалася землею, а вся піраміда зверху накладалася рівними каміннями полірованими.

Але на Хеопсовій піраміді нема сього лицювання (на інших воно єсть), вона має 206 уступів (сходів) кожний заввишки в 2 або 3 локті. Велика піраміда має двері з північного боку, що провадять у вузьку галерею, галереєю можна зайти до кімнат, в одній з них стояла царська труна. Над тією кімнатою є ще п'ять інших, зовсім порожніх, вони зроблені для того, щоб верх піраміди не був дуже тяжкий над царським склепом. Всі ті кімнати вироблені посередині цілої піраміди. В другій піраміді кімната зроблена низче при землі, вирубана в цілій

скелі, і над нею нема порожніх хат. Над дверима Хеопсової піраміди один німецький мандрівець видовбав величезними гієрогліфами імення короля Прусії і тим, звичайно, показав увесь свій вандалізм.

Обчислено, що на одну піраміду велику пішло стільки каменю, скільки треба було б на обведення муром цілої Франції, як би той мур був у 2 метра заввишки. Хто знає, скільки життя і сили людської пішло на будівлю сих камінних гір, поки то вони були поставлені. Ще ж тоді не знали як слід ні механіки, ні архітектури¹⁾. Геродотові казали єгипетські святиці, що на будування великої піраміди пішло 30 років. Геродот розповідає так про те будування: „Хеопс почав з того, що зачинив усі церкви, заборонив поданки і заставив усіх єгиптян робити на себе; одні мусіли лупати гори Арабські та возити камінь до Нілу, а потім переправляти його через Ніл; другі приймали його та тягли аж до Лібійських гір. З місяці 100.000 людей були при сій роботі. Десять літ робили мощену дорогу, щоб нею возити се каміння, не лічучи сюди ще часу того, коли робили над тею горою, де мала стояти піраміда, та над підземною хатою, де мав бути колись похований царь. На саму ж піраміду пішло 20 літ. Потім Хеопс умер, процарювавши 50 років, і настав брат його (по других історіках син) Хефрен, той теж почав будувати піраміду і мучити над нею людей. Він царював 56 років. Отак то єгиптяне будували 106 років, а увесь час церкви були позамикані“.

Не все справедливо в сій розповіді, бо сії царі не тільки не замикали церков, а ще й нові будували. Єгипетські історіки кажуть, ніби Хеопс на старість, покаявшись, навіть святи книги писав. Він же казав відновити церкву богині Атор. Хефрен же збудував церкву з білого алебастру перед великим сфінксом.

Довго спорилися новітні історіки, для чого власне ставилися піраміди, але на останку археологи дізнали, що то таки піраміди були царські могили, як то говорить у Геродота та в інших давніх історіків. Могили простіших людей теж були подібні до пірамід, тільки що були маленькі.

Так мучили царі народ над пірамідами, народ же, хоч не смів повстати, однак часом оддячував царям після їх смерті тим, що не давав їх ховати в тих пірамідах. Так сталося з двома царями, нароч розлютився і казав, що коли ті царі будуть поховані в пірамідах, то він витягне і роздере їх на

¹⁾ Видко з історіки, що не можна зводити склепіння, бо його нема ніде в хатах пірамідних.

шмаття. Тоді родичі поховали їх так, що ніхто ніколи не довідався, де були вони поховані.

Одного разу учені знайшли побиті статуї царів, покидані в глибокий кам'яний колодязь, певне то були статуї тих царів, по смерті яких повстав народ. На одній такій статуї написано, що то Шафра (Хефрен), той що поставив другу піраміду. Статуя та мало поцсована, вона зроблена з твердого каміню діоріту. Постать і поза царя така, як завжди в єгипетських статуї: царь сидить на троні випростаний, руки покладені на коліна, в одній руці ніби звитий папірус. На поруччях трону лев'ячі голови. На боках трону зроблені рельєфом дві рослини, лотос і папірус, емблеми горішнього і долішнього Єгипту. Вираз цілої фігури спокійний і величний. Робота досить гарна, особливо, коли пригадати страшенну твердість матеріялу, з якого зроблена статуя. Недалеко від піраміди Хефрена є великий сфінкс. Він витесаний з цілої скелі і тільки там, де не вистачало скелі, докладено привезеного каміню. Тіло сфінкса має 57 метрів наздовж, воно сливе ціле засипане піском (остатнього часу його розкопали з піску). З піску виринає тільки голова що має 9 метрів заввишки, видно, що колись вона була помальована на червоно. Де-не-де вона пооббивана. На ній написано гієрогліфами, що вона з'являє Гармаку, бога зіходячого сонця. Перед ним стоїть колона царя Тутмеса 1-го, 18 династії, але він сам (сфінкс) був поставлений далеко раніше, бо єсть храм поставлений при царі IV-ї династії, Шафрі, і присвячений тому самому сфінксові. Постать сфінкса часто стрівається в пам'ятниках єгипетських. Поєднання тіла звірячого (лев'ячого найчастіше) з людською головою єсть емблема сили з'єднаної з розумом і тільки богам та царям надавалася така постать. Сфінкси в жіночій постаті трапляються дуже рідко.

Після Шафри настав Менкера (по Геродоту Мікерінос). „Він, розказує Геродот, був трохи правдивіший від своїх предків. Казав повідчиняти церкви и позволив поданки. І людей своїх розсужував краще, ніж попередні царі. Коли хто був невдоволений з якого царського вироку, то царь того загожував дарунком яким“. Він теж збудував піраміду, але меншу од перших, тільки краще оздоблену. Колись вона була наложена зверху гранітом, тепер той граніт обвалився. Як і всі інші, вона в середині зруйнована дуже, видно там побували Араби. В ній однак було знайдено великий базальтовий саркофаг ¹⁾ дуже просто оздоблений і труну дерев'яну. Саркофаг погинув у морі

¹⁾ Саркофагом зветься велика скриня з каміню, куди ставилася труна дерев'яна, або папірусна.

разом з кораблем, що перевозив його в Англію. Труна ж і тепер в Британському музеї. На труні напис гієрогліфічний, в ньому царь названий богом Озірісом: „О, Озірісе, царю Єгипту. Менкера, в вічності живучий. небом урочений з лона Нут (богині неба), нащадку Себа! Твоя мати Нут нахилилася над тобою, вона ж є небесна безодня. Для твоєї боговитости вона знищить всіх ворогів твоїх, о, царю Менкера, в вічності живучий!“.

На тому полі, де стоять піраміди, був колись, так званий, город мертвих (некрополіс), кладовище давнє єгипетське. Було воно дуже велике, бо на ньому ховали людей з Мемфісу, що стояв по той бік Нілу, і мертвих перевозили човнами на кладовище. Там і тепер є багато могил, звичайне, дуже розруйнованих. Єсть могили подібні до пірамід, тільки менші; єсть просто хати, у них у середині пороблені ями, наче колодязі, від тих ям ідуть ходи попід землею до льоху підземного, де вже стоїть труна. Стіни цих могильних хат укриті малюнками, але все то малюнки зовсім не релігійного змісту. Богів та різні святіці почали Єгиптяне малювати при «середньому царстві», а в давніші часи, про які власне тепер говоримо, вони малювали тільки людей та звичайних світових істот. На могилзх намальований завжди покійник з своєю семьею, при якій небуль роботі, якою він завжди при житті займався. Намальовані різні сценки з його життя: от він на полюванні, несе козу на плечах, а собак веде на шнурі, або знов полює на болотах та в очереті довгих болотяних птиць; то знов він стоїть на полі, наглядає над жінцями, то лічить мірки збіжжя, або часом він малюється даючий поданки богам, але боги ті не намальовані. Меж написами молитов сливе нема, єсть тільки дуже коротенькі молитви до Анубіса, бога-шакала, сторожа могил та проводаря мертвих на той світ. В хатах намогильних були тільки посередині столи для щорічних поданків, що приносили родачі покійного, та ще в маленькій замурованій хатці стояла зовсім на віки замурована статуя покійника. В підземній же ямі стояла труна з мумією. Такі самі могили робились і для різних святих звірів: волів, баранів, гадюк, а надто для ібісів.

Єсть іще цікаві руїни двох пірамід старого царства, що мали бути могилами якогось царя і цариці; поставлені ті піраміди серед озера Мері; на тих пірамідах стояли колись і статуї паря і цариці, але тепер їх нема. Само тєє озеро, невідомо коли власне було википане; інші знов історікі кажуть, що воно собі озеро натуральне, а тільки його царі єгипетські розширювали, гатили та проводили від нього канали, і скорійше, що так воно було.

Під кінець шостої династії відоме єсть царювання цариці Нітокріс, але про неї більше самі байки дійшли. Вона стала царювати по смерті свого брата і разом чоловіка. Звичай брати сестер за себе тримався у царів увесь час, поки трималася монархія єгипетська. Се було через те, що ніяка друга людина не вважалася гідною стати дружиною царицею, бо сам царь уважався особою святою, і навіть чужі царі не могли йому дорівнятись, отже треба було брати таку жінку, як сам, а такою могла бути тільки сестра, або яка близька родичка; таким тільки способом могла дотриматися в чистоті висока царська порода.

Брат Нітокріс був забитий і вона знала, хто його забив, і задумала помститися над злочинцями. Вона казала зробити велику хату підземну і запросила на бенкет у ту хату усіх тих, що забили царя, коли ж вони були всі за столом, вона пустила воду з скритого каналу і затопила їх усіх в тій хаті водою. Потім же, знаючи, що сама не втече помсти, вскочила в яму повну гарячого приску і там згоріла. Ціла ця історія єсть певне легенда, яких так багато у Геродота. В піраміді Менкери в тій хаті, що зроблена вище покою з його труною, знайшли саркофага синього базальту і там було написано, що то цариця Нітокріс. Се часто лучалося, що царі, не хочачи ставити окремої піраміди, казали ховати себе в пірамідах своїх предків, прикрасивши та оздобивши ті піраміди на свій кошт. В написі на саркофагу Нітокріс названа „вродливою з обличчям рожевим“. Сю назву Греки переклали відповідним словом грецьким „Родопіс“, а потім видумали легенду, що ніби колись в єгипті царювала Грекиня Рдопіс і що вона збудувала піраміду.

Тут ми бачимо, що від історії політичної (себ то царської) давньої держави zostалися тільки самі обривки таї то по більшій часті легендарні. Але за те історія культури та хисту єгипетського найкраще відбилася в пам'ятниках сього давнього єгипту і її можна ясно вчитати, дивлячися на ті нечисленні малюнки, барельєфи, статуї, ремісничі та всякі інші знаряди, які zostалися нам від тих стародавніх віків. А се може власне і єсть найцінніше в людській історії—історія культури. Шкода тільки, що багато тих дорогих пам'ятників було знищено та поцеровано раніше, ніж учені могли їх відмалювати, зіпсував їх час, дикі бродячі народи, а ще гірше європейські невігласи мандрівці виписуваням своїх йменнів та різних дурниць.

З малюнків сих видно, що єгиптяне вже й в ті часи були

народом культурним, тямущим в господарстві, ремеслах, різних промислах і навіть в хисті (як на ті часи). І дивна річ! в ті давніші часи малюнки та статуї були кращі, ніж в пізніші часи „нового періоду“, постаті були натуральніші, не такі тонкі, довгі та безжилі, як у пізніших фігур, рухи були живіші, цікавіші, не такі вимучені та одноманітні. Самі теми малюнків були цікавіші: були то сцени з щоденного життя, мало було в їх величності та ідеї, але в них відбивалося ціле життя людське. Ми бачимо на них, як ті люде рілля вправляли, бидло годували, полювали, рибу ловили, хати ставили, статуї робили, малювали, пряли, ткали і всяку роботу робили; ми бачимо забави тих людей, танці, гімнастику; музичні струменти, убори, одєжу, покраси; оздоби зостались навіть не тільки в малюнках, а й в натурі, бо при мумії в труну часто клали різні перстені, намиста та різні інші покраси, надто багато сього було при жіночих муміях. Ремісникам клали в труну їхні ремісничі знаряди. Що любив чоловік при житті, або чим займався, те йшло за ним і в труну, тільки живі істоти не ховалися з мертвими у землю, як то бувало часом у інших давніх народів. Різних святощів у той давнійший період не вживали при погребі, однак мумії вже бальзамували. Тоді видно віра єгипетська була подібна до давнішої браманської, поки ще там не було образів жадних, а богам поклонялися тільки під постатєю святих звірів, або сил природи.

Писати єгиптяне вміли теж з незапам'ятних часів, бо вже на самих найдавніших пам'ятниках є написи гієрогліфічні. Власне у них письмо мало одрізнялось від малювання і може той і другий хист повстали і розвивалися одночасно. Лічба теж була їм давно відома, бо на малюнках давнього періоду часто з'являється писарь, що записує і лічить бидло та всякі статки господарські. Хоч у єгиптян не було такої гарної і цінкової літератури, як, напр., у Греків, однак писали вони багато; у них був цілий великий гурт урядовців-писарів, що писали різні державні записи та накази царські, інші знов провадили записи астрономічні та медичинські. Звичайно писарство не було ще так розвито в давній період, але й тоді вже були, так звані, „царські писарі“ і навіть „наглядачі над книжними домами“, як це видно з могильних написів над тими урядовцями. Учені одкрили, що вже при шостій дїнастії були книжки і навіть „книжні доми“, себ то бібліотеки. А коли пригадати, що тоді всі книжки писалися руками, то певна річ в такій стороні, де вже були бібліотеки, мусіло бути багато писарів. Єгипетська література, як видно, не з поезії почалась, як то було в інших народів. Найдавніша єгипетська книга єсть щось нахштатт моральної розправи. Зветься вона: „Нау-

ка Птаготепа*. вона подібна трохи до жидівських заповідів, і найголовнішою заповіддю ставиться покірність дитяча: «Слухняний син буде щасливий за свою слухняність, дочекає старощів і матиме царську ласку. Я сам (автор писання) дожив до старощів на сім світі. Сто десять літ прожив я, царь до мене ласкавий і старі люде мене похваляють, бо я завжди був слухняний».

Другі книги подібні до медичнських збірників з рецептами та з заговорами від слабостів. Єсть іще уривок з якоїсь фантастичної розповіді, подібною до казок «Тисячу і одної ночі». Але все таки в той давній період література і теоретична наука мало були розвиті, надто коли порівняти з розвитком ремесел та будівництва. Історії своєї країни єгиптяне давніх віків зовсім не писали, а з написів на царських могилах теж мало що можна було довідатися. Ні одна з бібліотек давнього періоду до нас не дійшла.

Треба спогадати знаому статую царя давнього періоду Ра-Ем-Ке: фігура та з дерева, а очі їй зроблені зо скла і підбиті фарбованими цвяхами, так що зовсім видається, ніби статуя дивиться. Статуя ся має дуже натуральний вигляд, надто коли порівняти її з иншими статуями єгипетськими

РОЗДІЛ III,

Середня держава. Напад Пастухів.

Від VII, VIII, IX и X династій не зосталося жадного пам'ятника. Відомо тільки, що вони були не з Мемфісу, а з міста Гнес, в середньому єгипті. XI-та династія була з Теб, і з неї починається середня держава, і царі починають жити в Тебах. Вона теж мало відома. Від неї зосталося тільки дві дерев'яні труни зроблені, як муї; там лежали колись мумії двох царів, що звались обоє Антев. Одна дуже проста, друга оздоблена, вся позолочена і очі їй зроблені з емалю. на ній зроблена покраса наче два крила, що вкривають усю постать. На ній написана молитва до бога Анубіса. Потім ще написано, що сю труну зробив царь Антев молодший для свого брата Антева старшого. Династія Антевів є перша династія Тебанська і одинадцята, коли лічити від початку єгипетської держави. XII-та династія, теж із Теб, царювала 213 років, і то був час влади і сили військової для єгипту; тоді ж і громадське життя було дуже розвите. Всі царі сеї династії звались Аменема (Amenhema) або Узортезен (Ousortesen). Царі тиї часто воювалися

і прилучили багато нових країв до своєї держави; вони запанували над північно західною Арабією та над Нубією або нижньою етіопією.

Про тих царів ходило потім багато легенд поміж людом, і до їхнього царювання відносили часом такі війни та перемоги, що були зовсім за інших царів; люде казали навіть, ніби войська тих царів знакомих заходили до Індії та Бактріани, але вже то ніяк не могло бути в ті часи, і відомо напевне, що тоді єгиптяне дальше Арабії в Азію не заходили. З тих легенд єгипетських Греки зложили казки про Мемнона та Сезостріса і ті казки довго приймалися на віру історіками пізніших часів, але потім було доказано, що тих Мемнонів та Сезострісів не було зовсім, а тільки до їх іменнів приточені діла зовсім інших людей.

Та не так славна XII-та династія своїми війнами, як своїм управлінням єгипту, та своїми роботами над каналізацією єгипту, та направленням поводи нільської. Від Нілу залежало все життя і добробут єгипетського народу, а сама повідь нільська багато залежала від державця, який панував над єгиптом. Від царя бо залежало заряджування роботами громадськими і всіма коштами державними. Царь настановляв начальників над шлюзами та греблями нільськими, сам наглядав за добрим направленням поводи, щоб ніхто для власної користі не пустив на свою землю більше води і тим би не одібрав від другого округу потрібної для життя води. Оце направлення нільської сили, того божого дару, надто надавало цареві боговитости та святости в очах народу. Отже, коли царь був розумний, дбав о добро народу, настановляв тямущих урядовців і дивився, щоб вони по совісті справляли свої обов'язки, то і земля краще родила і голоду не було, бо Ніл був належито направлений, канали утримувалися в порядку, греблі не розвалювалися, шлюзи не захаращувалися. Коли ж царь був недбалий, неспосібний, то в країні все йшло аби як і Ніл був занедбаний і люде голодні.

Є в Римі хороша статуя Нілу, роботи греко-римської. Ніл зроблений в постаті діда величного у вінку з колосків; він лежить, спершись на сфінкса та на ріг достатку. На нього повлазили 16 дітей, кожне в локоть заввишки, вони мають з'являти 16 локтів потрібних для доброї поводи, себ то, щоб урожай був добрий, то треба було щоб Ніл під час поводи здійнявся на шіснадцять локтів вище своєї звичайної рівні. Повідь Нілу міряли осібними „нілометрами“, була то довга палка з зарубинами і нею мірялась вода в Нільських криницях при спокійному стані води і при поводи. Коли вода не доходила

до потрібної міри, то одчиняли шлюзи усіх малих притоків та озер і пускали воду з озера Меріс; коли ж води було занадто багато, то одчиняли шлюзи на Дельті та інші канали до озера Меріс, що були вище того озера, і таким способом вода скорішше зливалася в море та в Меріс, і повідь ущухала. Звичайно, що тут мусів бути дуже бачний нагляд, треба було часто міряти воду, і день і ніч мати сторожу та урядовців при шлюзах. Для єгипту однаково погано було коли повідь була за мала чи за велика, так: коли вода здійсмалася тільки до 12 локтів, то значило, що буде страшний голод, бо сливе цілий єгипет зостанеться неполитим; коли вода сягає тільки до 13 локтів, то буде недорід все таки великий, коли ж до 14-ти, то вже можна прожити; коли до 15-ти, то вже й зовсім добре, коли ж 16, то великий достаток, багатство і щастя для всеї країни. Але ж знов, коли вода здійсметься до 17 або до 18 локтів, тоді біда, бо повідь затопить села та міста, земля намокне занадто, вода не хутко ущухне, сімба почнеться пізно, жнива підійдуть під початок другої поводи, трава повимокає, почнуться болотняні повітря і край занепащений ріків на два. Тепер можна зрозуміти, чого єгиптяне так поклонялися Нілові, як богові, і чого кожний царь найбільше хвалився своїм управлінням Нілу, чого святці запевняли народ, що вони владають нільською силою і мають найбільшу ласку у нільських богів. Царь і святці тримали Ніл у своїх руках, отже тримали і люд. Не дивно, що тепер єгипет такий запущений та вбогий, бо Ніл тепер в занедбанні. Чужий уряд, чи то римський, чи турецький не дбає за Ніл, озеро Меріс запущене і висихає, канали давні завалилися, греблі знесені, шлюзів і знаку нема, і там, де колись був край багатий, родючий, там тепер пустиня мертва, суха. Відомо напевне, що середня високость нільської води тепер на 7 метрів менша, ніж була за давніх часів.

Близько озера Мері був великий дворець, що звався Лопе-ро-гунт (Lore-ro-hount), що значить —дворець над озером, а з тої назви Греки зробили Лабірінтос (Labyrinthos). Цей Лабірінт був дуже знакомитий здавен по всіх країнах. Був він поставлений певне при XII-й дінастії бо на стінних написах часто стрівається ймення царя Аменема, а як відомо, те ймення мало багато царів XII дінастії. Геродот каже, ніби він був збудований за пізніших часів. От як описує Геродот сей Лабірінт: «Я бачив його і зважив, що він вартий своєї слави. В ньому є 12 дворів, обведених мурами, і стілько само брам: шість брам виходять на північ, шість на південь. В самій будові 100 кімнат, а ще стілько само під землею. Я був тільки в верхніх

кімнатах і розказую тільки про те, що сам бачив; що ж до підземних кімнат, то я знаю про них з чужих слів, бо Єгиптяне-сторожі не хотіли мене туди допустити, через те що там лежать поховані святі крокодили та царі, що збудували Лабірінт. Отже, про підземну частину я знаю тільки по слуху. Що ж до верхньої, то я сам її бачив, і вважаю її за найвеличнійшу будову в світі. Не можна не дивуватися на ті закручені та химерні переходи та суточки, що ведуть з двора в двір, з кімнати в кімнату. Всі ті будови з каміню і дахи на них камінні; на стінах скрізь малюнки та покраси. Кожний двір оточений колонадою з білого каменю. На кінці Лабірінту є височенна піраміда і на ній вироблені різьбою великі звірі (барельєфи)“.

Невідомо навіть був збудований той Лабірінт. Одні кажуть, що то просто був царський дворець; другі кажуть, що то був надгробий пам'ятник царя Меріса; інші знов думають, що то була церква, сонцеві присвячена; інші догадуються, що може то була радна палата, куди збирав царь начальників Єгипетських ном (округів) на раду і де розражали над краєвими справами. Все то може бути, але ніщо не певне.

Єсть біля давніх Теб руїни могил князів XII династії. Там знайдено найдавніші єгипетські колони. Мають вони дуже просту форму: просто обтесаний стовп з квадратними накладками вгорі і внизу, видно, що ці колони хоч і зроблені з каміню, але зроблені на подобу дерев'яних стовпів. Де які історіки почали догадуватися, що може Єгиптяне перейняли ці колони від Греків, або що може Греки перейняли від них форму своїх дорійських колон. Але ж тут певне нема чого шукати якогось переймання, бо поставити простий стовп, та обтесати його рівенько з різних боків можна легко і без чужої науки.

Ті руїни княжих могил, де єсть оті колони, з'являють собою просто печери вибиті в скелі і тільки вхід до тих печер прикрашений колонами, та ще в кожній печері в середині є по чотири колони. В середині стіни печер помальовані, хоч там так темно, що малюнків тих без світла навіть невидко, але ж Єгиптяне не дбали, чи хто бачитиме їх роботу, коли прикрашували свої могили. Малюнки ті подібні до тих, що в могилах «давньої держави», все то сцени з життя щоденного і нема між ними жадного малюнку релігійного змісту. На тих малюнках намальовано багато людей різних чужих племен; видно, що Єгиптяне в ті часи вже пізнали багато чужих африканських та азійських племен, торгуючи та воюючи з ними. Між иншим там єсть цікавий малюнок, що представляє переселення чужого племена в Єгипет. Племено те названо в написі Аам, було воно племено семітське з Палестини. Намальований великий

гурт людей, попереду йде старшина і веде цапа за роги, видно на дарунок краєвому цареві; за старшиною—його товариші узброєні списами та луками, далі діти йдуть на осли, за ними гурт жінок (жінки нагадують жидівський тип), позаду чоловік граючий на лірі і ще один з луком. Ні коней, ні верблюдів нема на цьому малюнку, тільки осли. Взагалі кінь з'являється тільки на малюнках «нової держави», а верблюда нема нігде на жадному малюнку єгипетському.

Власне сі могильні печери не єсть могили царів, але князів начальників над номою Мег. Єгипет в ті часи був поділений на округи-номи, і в кожній номі був князь; князівство переходило від батька до сина з роду врид, а часами воно переходило і до інших родин через шлюб або яке инше споріднення. Разом з тим кожний князь мусів бути утвержений царем Єгипту і царь міг, коли хотів, скидати князів і настановляти нових. Але все ж се не були такі урядовці, як сатрапи перські, що були настановлені від царя і не могли zostавляти сатрапії в спадок своїм дітям. Як сатрапи, так і начальники ном, мали за головний обов'язок збирання податків для царя і помагання йому своїм військом при війнах, але вони не мали такої незалежності та волі, як сатрапи. Се залежало від того, що вони були не так далеко від свого царя, як сатрапи від перського, і що в Єгипті не було стілько чужих народів подоланих, над котрими усяке збиткування допускалось би. Все таки царь свій рідний народ для власної користі не повинен був давати на поталу князям, хоч сам немало морив той народ на роботах та на війнах. Але певна річ, що народів не легко приходилося від тих князів та царів. Князі повинні були правити суд у своїй стороні і дбати за громадське добро в краю. Ось як один такий князь номі Мег, на ймення Амені, хвалиться своєю справедливою службою цареві: „Я служив своєму владареві, коли він ходив бити ворогів у чужій стороні. Коли ж його величність повернувся в мирі, побивши ворогів в поганій Куші, я прийшов служити йому. Ні один з моїх воєнків не втік, коли я випроважував золото до найсвятішого царя Узортензена 1 го, живучого на віки вічні“. Далі він хвалиться правлінням краю: «Я завжди був добрим, лагідним владарем. Ніколи не образив дитини, не зневажив удовиці, не скривдив рибалки, не зайняв пастуха. При мені ніколи не було голоду, ніколи не лишав я без помочі бідної людини після лихих жнив. В околиці Мег земля була управлена від півночі до полудня. Однаково було в мене і вдові і замужній жінці; ніколи я не судив гірше убогого ніж багатого.“

Але ось картина життя простих робочих людей. Зосталась одна рукопись якогось письменця старого, де він радить своєму синові, чим той має займатись, яку роботу має вибрати, і при цьому описує кожне ремесло з лихого боку, щоб син тямив, що вибірає: „Я бачив, пише він, коваля при горні. Руки в нього порепані, як шкура крокодилова, ри�ьячою икрою тхане від нього. В ночі, коли всім належить бути вільними, він ще робить при світлі. Каміняр мусить тесати тверді каміння, він зранку до вечора гнеться над тяжкою роботою, і коліна та спина йому, як перебиті. Голяр голить до пізньої ночі; він ходить від хати до хати, шукаючи роботи; він мучить собі руки, щоб догодити животові. Мисливий (що полює на болотах) пливе аж до Нато (місто в Дельті), щоб мати заробіток; коли ж він скінчить роботу, по роботі наб'є диких гусей та фламінго; не встиг він вернутися до дому, до свого багаття, як знов мусить геть мандрувати. Я розкажу тобі, як муляр в лиху негоду мучиться, будуючи колони з капітелями, подібними до квіток лотосу; руки йому болять від роботи, одяга пошарпана, він сам себе їсть, бо руки його, то хліб його. він тільки раз на день вмивається; він приходить до дому і б'є свої діти, заробивши їм хліба. Ткач, що робить в кого в дома, єсть нещасливіший від жінки, коліна йому аж до серця пригнуті, він немає часу вільно дихнути. Коли ж якого дня він не зробить умовленої роботи до кінця, то його в'яжуть, мов той лотос болотній. Тільки тоді має він просвіток, коли підкупить сторожу придворну“. Далі автор описує ще багато інших ремесел, а потім радить синові стати письменцем (або писарем), обіцяючи йому, що тоді матиме і честь, і славу, і користь не так великим коштом.

В початку середньої держави Єгипет досяг великого багатства та влади над чужими народами, але межі чотирнадцятою та сімнадцятою династіями, учені не можуть напевне встановити коли, — спала на Єгипет несподівана біда, набігли бродячі азійські народи і завоювали Єгипет. Народи ті звались Гіксоси.

Ось як Манетон про те розповідає: „Був тоді царь Аменема, при ньому не знаю як то сталося, тільки бог повіяв напро́ти нас, і люде вікчемного роду прийшли від східного краю, несподівано напали на нашу сторону і без війни заволодали нею. Вони наложили руку на наших старших, попалили міста і сплюндрували церкви божі. Вони дуже знущалися над нами, одних вбивали, других завдавали в неволю з жінками та дітьми. На останку вони вибрали свого царя, що звався Салатіс. Він оселився в Мемфісі, наложив податки на верхній та нижній Єгипет і поставив своє військо в найвидатніших містах. Надто узброїв він східні краї, боячися, що Асирійці, набравшись сили,

нападуть на Єгипет. Вважаючи ному Саїську добрим місцем,— вона лежить при ріці Бубастіті,—він поставив сильного війська 40 тисяч. Він приходив туди що року на жнива і там оплачував своє військо, що було дуже добре вивчене на страх ворогам“. Далі Манетон згадує ще п'ятьох царів, що були після Салатиса, і каже, що чуже панування тривало 200 літ; „за той час чужинці силкувалися викоренити Єгипет. Сі чужі люде звались Гіксоси, бо Гік на святій мові значить царь, а Сос на простій мові значить пастух. Де хто каже, що то були Араби“.

Новітні досліди вчених показали, що не такі вже дикі та люті були ті Гіксоси, якими їх представляє Манетон. Знайдено було, напр., чотири сфінкси та скілька царських статуї, що були зроблені за Гіксосів, і всі ті статуї, хоч і як одмінні від єгипетських, однак не гірші, а може ще кращі від тих, що були роблені в той самий час в Тебах, де ще царювали єгипетські царі. Сфінкси ті були з круглим лицем, широким носом, на устах немов вираз призи́рства, а лев'яча грива ще додавала більше величності тому обличчю. На сфінксах написи єгипетські, і сам царь називає себе так, як і єгипетські царі, „богом благодатним і сонцевим сином“, і теж пишеться по єгипетському; отже видно, що не так вже силкувалися Гіксоси „викоренити рід єгипетській“. Гіксоси не тільки не знищили статуї єгипетських царів, а ще й понаписували на них, на честь їм, свої ймення гієрогліфами. Переможці прийняли у великій мірі віру, мову й звичаї подоланих. Але, звичайно, завоювання не могло обійтися без насилля і руйнування, а єгиптяне все ж були народ гордий і не могли того вибачити чужинцям, що пригналися непрошені в їхню сторону.

Дивно, як могли Гіксоси так легко звоювати сильну єгипетську державу, може хіба, що тоді Дельта була найслабійшою частиною держави, бо дуже далеко лежала від осередка царства, Теб. Може знов люд, змучений своїми царями, не дуже енергічно боронив свої землі.

Довго царювали Гіксоси. Помалу вони почали переймати віру єгипетську, але все таки багато зміняли в тій вірі; деякі богів не так поважали, де яких нових своїх настановили. От тоді почалися релігійні сперечки межі царями тебськими, що тепер вже поробилися князями півладними мемфісським Гіксосам, і самими Гіксосами царями. Може тут не так була справа за віру, як за царську владу, але ж инакше трудно було довести простий люд до повстання, не розпаливши його рплігійним фанатизмом. Царі Гіксоси надто поважали свого бога Сутека (єгиптяне приймали його за свого Сета), але, може навмисне, нехтували богом Аммоном, давнім державним царсь-

ким богом. Ось як говориться в одному давньому папірусі про початок війни проти Гіксосів: „Сталось, що Єгипет впав у руки ворогам, і від того часу ніхто вже не був царем. Тільки царь Тіаакен став князем у верхньому Єгипті. Вороги були в Геліополісі і старшиною над ними був Аваріс. А царь їхній Апеі вибрав собі бога Сутека за владаря і не служив більш ні одному богові в цілому краю. Він поставив йому церкву гарної роботи, дуже міцну. Тіаакен хотів поклонитися Аммонові, Аммон же був богом Теб. Апеі за се розсердився, почав робити утиски. Тіаакен, надіючись на інших князів та на народ, назвався царем і почав війну“.

Гікси царювали 500 літ, а щоб їх вигнати зовсім з країни, треба було ще 150 літ. Війна проти них велася довго і кінчив її царь Амосіс або Амес, захопивши табор Аваріса в Геліополісі. Один вояк, що брав участь в тій війні і був начальником над кораблями, описав сю війну: «Коли я вродився в замку Ейлейтії, мій батько був військовим старшиною при царі Тіаакені. Я ж сам був потім старшиною на кораблі «Теля» при покійному цареві Амесові. Я поплив на лівніч, щоб воюватися. Там ми обложили Таніс і я воювався перед царем. Потім я перейшов на корабель «Перемога Мемфіська». Була війна на воді на Танісьському озері. Царь волив мене похвалити і подарував мені золотий нашийник за одвагу. Ми напали на ворожий табор з полудня. Табор був звоїваний і там я взяв одного чоловіка і дві жінки, і їх царь дав мені в неволю». Потім повійовані Гіксоси просили помилування і відступили в Сірійську пустаню. Було їхнього війська сто сорок тисяч; хотіли вони йти далеко в Азію, але зупинилися в Палестині і не йшли далі боячись Асірійців.

РОЗДІЛ ІV.

Нова держава.

Після вигнання Гіксосів, почала царювати вісімнадцата династія єгипетських царів. І від цього часу вже починається нова держава. Вона одрізняється від попередніх держав надто великою владою святців і великим розвитком релігії. Се ж так і мусіло статися, бо коли війна проти Гіксосів мала характер релігійної війни, то потім та релігія, котра перемогла, мусіла добре запанувати в країні. Військо теж заняло по-важніше становище. Тільки що прогнавши Гіксосів, єгиптяне кинулися до нових воєн. Царь Амес (той, що скінчив війну

проти Гіксосів) оженився з етіоплянкою і прилучив етіопську країну до Єгипту ще міцнійше. При його нащадках Аменотепах та Тутмесах єгипетські перемоги пішли ще далі. Кушитські сторони покорились їм. Сирія була повойована, Фенікія теж. Було зроблено скілька щасливих походів в Асірію та Месопотамію. Єгиптянам відкрили широкий шлях утікачі Гіксоси. По єгипетських містах раз-у раз ходили дивні процесії, то вертались війська єгипетські з далеких країв, вели полон, чужих людей, дивних звірів, азійські скарби. Сила народу бігла за тими чудними процесіями, святці, співаючи святі гімни з бубнами, сістрами, флейтами, йшли на зустріч переможцям. Довго пам'ятав люд єгипетський той славний для себе час і вихваляв тих Аменотепів та Тутмесів, що посилали його погибати в азійських та лібійських пустинях. П'ять віків провадив Єгипет свої нескінченні війни.

Під той час в краю запаувала віра і святці. Скрізь будувались церкви, а надто в тих величезних „створотих“ Тебах. Церкви будувались при дворцях царських, в церквах малювались часом царські походи та перемоги, в дворцях скрізь по стінах були боги, так що церква і дворець сливе не одрізнялись між собою. Скрізь видно царів, що при допомозі бога тончуть ворогів під ноги.¹⁾ Скрізь дивні релігійні емблеми, невидані до тої пори, де далі вони робляться все дивнійші, все фантастичніші.

Від нової держави багато лишилося руїн, а ще більше підземних могильних переходів, там сила малюнків та барельєфів, хоч туди ніколи не западає соняшне світло. Царські могили, звичайно, найкраще оздоблені, в тих могилах знайдено чимало дорогого каміння, надто в могилах цариць. Багато тих могил є в горах лібійських.

Теби були збудовані по обидва боки Нілу. Будувались вони довго, скілька віків; не одна династія царів поставила там свої дворці. То було найкраще, найбагатше місто в цілому Єгипті. Відколи ж зруйнували їх Перси, прийшли Теби в упадок і вже за римських часів були вони сливе тим, чим тепер, величезними сумними руїнами, та де не-де між ними стояли селянські хатки. При початку нашого ХІХ го століття, ще б можна було відбудувати багато тебанських пам'ятників, але ніхто про тее не дбав, Турки та Араби разносили каміння з тих пам'ятників для своїх будівлів. Однак ще й тепер зостались великі руїни при теперішньому містечку Карнаку. Треба

---

¹⁾ При новій державі вперше почали малювати коней та вози.

знати, що на руїнах Теб поміщаються чотири містечка: Карнак, Луксор, Курнаг та Медінег-Табу.

Східна частина Карнакських руїн зветься Тутмозейон, бо вона з'являє собою дворець початий Тутмесом I і достроєний його внащадками, теж Тутмесами. Сей Тутмозейон одділяється від иншого дворця, збудованого при царях XIX-ї XX-ї та XXI-ї династії, великим двором, де стоять два обеліски, один цілий, другий вже розбитий. Обеліск, єсть то великий стовп, у горі гостро затесаний. Ті два обеліски ¹⁾ поставила цариця Гатасу з роду Тутмесів. По смерті Тутмеса I-го вона стала царювати замість своїх двох братів. Вона часто казала робити свої статуї в мужеській постаті і з бородою. Вона поставила в Тебах по другий бік Нілу велику церкву, на стінах тієї церкви намальований великий поход в сторону Пунт (Фенікію), намальовані люде, що несуть різну здобич, взату на війні, і цілі дерева для пересажування в Єгипет. Далі намальовані човни, там теж переможне військо, що сурмить у сурми і тримає корогви з і цілий написом ймення цариці Гатасу.

Третій двір в Тутмозейоні прикрашений колонами з поставами бога Озіріса, виробленими високим рельєфом. Далі йдеться до двірця Тутмеса III-го, найславнішого царя XVIII династії. В тому дворці є, так звана, «кімната предків», вона була дуже розмальована і там були виписані ймення 60-ти Тутмесових предків, яких він вибрав, щоб їм честь давати. Тепер та сая дворець дуже зруйнований.

Перед дворцем Тутмеса III-го є руїни церкви поставленої ще при Узортезенах (XII династія), там же багато кімнат, збудованих в різні часи при різних царях. Видно, що єгипетські царі, як і перські, любили будувати свої дворці при давніших предківських і таким способом повставало ціле царське місто. В Тутмозейоні багато малюнків та написів про походи Тутмесів, але про краєву власне єгипетську історію з них дуже мало можна довідатися, хіба тільки що можна дослідити розвиток хисту будівничого та малярського та деяких нових звичаїв релігійних. Дивна річ, на деяких малюнках чогось то старанно позбивані голови у тих фігур, що мали з'являти царського бога Аммона, так само і ймення сього бога теж скрізь повидовбувані. Що то мало значити, чи який протест народу проти віри, чи проти царя, невідомо.

Аммон в Тутмозейоні зветься царь богів і владарь небесний, а царь—добрий бог, владарь обох країн (верхнього і нижнього єгипту), владарь корон. За ним змальована богиня

¹⁾ На тих обелісках написано, що на роботу їх пішло 7 місяців часу.

з луком, стрілами і боевою сокирою. Вона має з'являти собою Тебоїду.

В Тутмозейоні знайдена одна поема, де прославляються походи царя Тутмоса III-го. Так говорить бог Аммон Ра: „Моя воля в тім, щоб твій крик войовничий лунав скрізь по чужих сторонах і щоб царі всіх племен з'єдналися під твоєю рукою. Моя воля, щоб ти стоптав під сандаліями твоїми всіх ворогів і щоб ти побив, як я тобі наказав, усіх старшин нечистих народів. Увесь світ, як довгий, як широкий, від Сходу до Заходу, мусять тебе послухати. Ти досягнеш до кожного народу, серце твоє звеселиться, твоєї ж царської землі ніхто не стопче під ноги, я ж буду тебе скрізь провадити. Ти великий переможець, ти перейшов велику річку в Месопотамії, так я тобі наказав. Вороги в своїх сховах чують твій військовий крик, я ж одіймаю їм дихання життя.—Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на князів Тагі, я кидаю їх і їхні краї тобі під ноги. Нехай вони бачать твою величність, тебе, владаря світла, ти засяєш над ними, як мій образ.—Ось я; моя воля, щоб ти знищив чужинців азійських, щоб заповонив старшин їхніх, хай вони бачать твою величність в військовому уборі, при зброї на боевому возі.—Ось я; моя воля, щоб ти вдарив на східню країну, щоб пройшов по всіх містах святої землі, щоб всі бачили твою величність, наче ту зірку Сехет, що кидає проміння і росу.—Ось я; моя воля, щоб ти вдарив західню країну; Кефа та Азі жахом пойнялися; нехай бачать вони твою величність, як молодого вола з одважним серцем, він оздоблений міцними рогами, ніхто не встоїть перед ним.—Ось я; моя воля, щоб ти знищив усіх, що сидять при морі. Країна Матен тремтить перед тобою, нехай бачить вона твою величність, наче бегемота, страшного владаря вод, ніхто не сміє до нього наблизатись.—Ось я; моя воля, щоб ти знищив тих, що живуть на островах, ті що живуть серед моря, нехай чують твій голос, нехай бачать вони твою величність, як переможця, що топче подоланого.—Ось я; моя воля, щоб ти знищив Тагенну. Острови Тана під владою твого розуму. Нехай бачать вони твою величність, наче того лева, що лежить на трупах посеред долини.—Ось я; моя воля, щоб ти знищив приморські краї, все морське около під твоєю рукою; хай всі бачать твою царську величність, наче того яструба, що сягає поглядом, де йому подобається.“

Трудно довідатися, про які власне сторони говориться в сій поемі. Видно все таки, що походи Тутмоса III-го сягали досить далеко,—як на ті часи, але все ж не були вони такі вже надзвичайні, як говориться в хвалебних написах. Що року єгиптяне ходили в поход. Покоривши яку країну, вони заста-

вляли там такий уряд, який був раніше, тільки заставляли платити собі податки, не лічачи того, що забіралось на війні.

В Азії царство єгипетське доходило до Тігру, а в Африці десь аж до Алжиру теперішнього, бо там знайдено одну колону Тутмеса III-го. Єгиптяне теж завоювали південні береги Малої Азії та скілька островів Архіпелагу. Певне що морські війни помагали Єгиптянам вести Фенікійці, бо самі Єгиптяне ніколи не були моряками. Але всі ті перемоги були дуже не сталі: як легко покорялися ті різні народи, так легко і знов визволялися з-під єгипетської влади. Одна тільки Єтіопія міцно трималася з Єгиптом; вона мала однакову з Єгиптом мову, письмо, віру, і був навіть такий час, коли Єтіопська династія царювала в Єгипті. Окрім того Єтіопія була прилучена не самими тільки війнами, а й царськими шлюбами, торгівлею і взагалі культурою, котра була у Єгипті висша.

Після Тутмеса III-го найголовнішим царем XVIII династії був Аменготеп III. Він поставив Луксорську церкву і сполучив її з Тутмозейном довгою вулицею, обставленою по обидва боки сфінксами та баранами, було їх усіх до 600, але тепер зосталося дуже мало, тай то пооббивані. На лівому березі Нілу близько могильних печер теж була Аменготепова церква, але тепер з неї тільки невизначні звалиська зостались, отож коло тієї церкви стояли дві величезні статуї, що Греки звали колоссами Мемнона. Се дві сидячі фігури 20 метрів заввишки (такі як дім на чотирі поверхи). На них написано ймення Аменготепа III. Одна статуя перебита на двоє і перекинута. Одні історіки кажуть, що її розвалив Камбіз, а другі кажуть, що землетрясення. В давні часи з тих статуй що дня при сході сонця йшов якийсь гук, подібний до гуку ліри. Через те Греки видумали, що то статуї Мемнона, сина ранньої зорі, і що то він вітає свою матір що ранку. На п'єдесталах статуй багато грецьких та римських написів, де говориться про той надзвичайний спів статуй. Один римський імператор казав поправити ті статуї і замазати на них всі щілини, після того статуї перестали співати. Певне, що то роса, спалаючи через ті щілини в середину статуй, лунала гуком подібним до гуку струн на лірі, а може повітря, пробиваючися через щілини так гуло.

При кінці XVIII-ї династії зайшла зміна в єгипетській релігії. Тоді були скрізь позбивані написи ймення бога Аммона і всі його образи сплюндровані. Замість того з'явився бог Атен-Ра. Малювався він наче сонце з промінням, а кожний промінь кінчався рукою. Над ним завжди писалося: «Атен-Ре (Ра) на горі небесній, Атен-Ре владарь неба, владарь набожної хвали

Атен Ре на соняшній горі!“ Здається, що поклонення цьому богові мало витіснити собою віру в інших богів і таким способом перейти в монотеїзм. Думаютъ, що та віра розвивалася під впливом матері Аменготепа IV-го, цариці Таї. Вона не була Єгиптянкою; на могильному малюнку вона змальована з білим лицем і може що вона була Сіріянка або Жидівка. Слово Атен трохи нагадує Адоная жидівського бога. Але то все тільки догадки. Може просто Аменготеп хотів завернути колишню простішу єгипетську віру, і для того вибрав головним богом сонце, його ж Єгиптяне здавна шанували.

Як би там не було, тільки ся нова віра не втрималася в Єгипті; хутко віра в Аммона перемогла, а Атен-Ра згинув на завжди; ті нащадки Аменготепа, що хотіли таки затримати Атен-Ра, нічого не осягли, їхні ймення були скрізь позбивані, як колись ймення бога Аммона. Однак віра все таки трохи одмінилась: ХІХ—та династія була з роду Гіксосів і при ній надто ввійшо в силу поклонення Сетові (Сутек Гіксосів), для того навіть царі де які мали ймення Сеті. Найславніший з них був Сеті I. він знов прилучив до Єгипту азійські племена, що вже були відділились від нього. Взагалі ті азійські племена ніколи не тримались міцно Єгипту. А власне на той час племена азійські вступили межі собою в спілку, і не хотіли платити податків Єгипту; старшими у тій спілці були Хети. Сеті напав на них в країні Амореїській; взяв їхне велика місто Кадеш, потім лишив залоги міцні в містах Газі, Аскалоні та Магеддо. Потроху Сеті знову запанував над тими краями, що були завойовані при Тутмесі III. Багато zostałoся малюнків, з'являючих ті походи та перемоги.

В Карнакському дворці єсть одна зала збудована при Сеті I, се дуже величний пам'ятник єгипетського хисту будівничого. Вона має 100 метрів завширшки, 50 метрів завдовжки і 23 метри заввишки; в ній є 12 колон 10 метрів завтовшки кожна, колони ті мають капітель подібну до квітів лотосу; де які знов простішої форми, такі колони найчастіше стрічаються в єгипетських будовах. Вікна в тій салі були не дуже великі і закратовані, так що в салі світло було не дуже ясне і через те стрілющі барви на малюнках не так різали погляд. Малюнків тих дуже багато скрізь по стінах та на колонах, але більшість їх була пороблена не при Сеті I, а при синові його Рамзесі Мейамуні. Той же Рамзес казав вималювати всі походи свого батька.

ХІХ династія, як уже сказано, була чужого племена, але Сеті перший ще при житті свого батька Рамзеса I оженився з дочкою Аменготепа III-го і таким способом поріднився з тебанськими царями. Сина їхнього Рамзеса другого Єгиптяне вже вважали правдивим єгипетським царем і Сеті I коронував його

ще при житті своєму. Пізнійше Рамзес II прибрав ще ймення Рамзеса-Мейамуна, що значить друг Аммона. Але народ назвав його Сезу. Може бути, що де що з його царювання дало повод до утворення легенди про „Великого Сезостріса“, але ж то певне, що власне такого царя Сезостріса і таких походів, які йому Греки надавали, ніколи не було.

Рамзес ще при житті свого батька ходив на повсталих народів Куші та Шарі в Етіопії. В Нубії в одній давній церкві єгипетській намальовані на стінах ті походи, потім триумфальний поворот до дому Рамзеса, що веде до свого батька подоланого князя етіопського і двох його синів, а за ним військо несе багату здобич та веде полонених і дивних звірів середньої Африки.

У великій підземній церкві Абу-Сімбельській намальовані великі походи Рамзеса II проти Кушитів та Негрів в Африці та в Азії проти Хетів, що збунтувались і зірвали договір, зроблений з Сеті I.

Ті Хети, по думці де яких істориків, були Скити, а по думці інших, то були Хеттеїці, одно палестинське племено. Про сей поход дійшла до нас одна поема. Поеми тої велика частина єсть написана на одному давньому папірусі, що тепер у Британському музеї, а багато уступів з неї понаписувано по стінах різних дворців та церков в Абу-Сімбелі, в Рамзессейоні Тебському, в Карнаку, в Луксорі. Видно, що та поема була у великій славі. Поема та досить довга,-- як одна пісня Іліади, а зложив її поет званий Пентаур. Ось деякі уривки з неї, з того місця, де то описується царь покинутий сам один серед нечисленного ворожого війська: Тоді його величність сильний, живий і потужний, став як той бог Мут, здійняв свою зброю військову. Так узброений він був подібний до Баала в час його потужности... Розігнавши свій повоз, він кинувся в середину війська нікчемних Хетів, сам він був і при ньому нікого. Його оточили дві тисячі п'ятсот повозів, на зустріч йому кинулися найпрудчійші вояки нікчемного Хети і всі нечисленні народи, що були з ним, а царь не мав при собі ні князів, ні начальників, ні старшин над стрільцями та повозами. «Мої стрільці та їзди мене покинули (так каже царь до Аммона), нема жадного з них, щоб воюватися при мені. Що замислив батько мій Аммон? Невже батько забува свого сина? Чи не йшов я по слову твоєму? Чи не святкував я для твоєї слави свят препишних, чи не сповнив я твого дому скарбами своїми? Я заколов для тебе тридцять тисяч волів. Я побудував церкви з кам'яних скель, я поставив для тебе вічні дерева. Я спровадив обеліски з Елефантини, я казав привезти вічні каміння...

До тебе волаю, батьку мій! Я сам посеред товпища невідомих народів, і нікого нема при мені. Мої стрільці та їзці покинули мене, коли я кликав їх. Але кращий для мене Аммон від мільярдів стрільців, від мільйонів їзців. Людські заходи не варті нічого, Аммон їх всі перевершить».

„Ось я при тобі (каже Аммон), я батько твій, сонце. Моя рука над тобою, я більше вартий для тебе ніж мільйони людей. Я владарь всіх сил, я люблю одвагу. Я побачив, що серце твоє без страху, і моє серце звесилилось і моя воля сповниться!“

„Подібний до Мута (каже царь) я кидаю стріли праворуч, ліворуч, я жену ворогів. Дві тисячі п'ятсот повозів, що навколо мене, розбиті в дразки перед моїми кіньми. Жадному не стало руки для бою, серце тремтить їм у грудях і страх підкосив їхні тіла. Вони вже не тямлять кидати стріл, сили не знаходять, щоб тримати списи. Я жену їх у воду, як крокодилів; вони лежать ницьма, один на другому, я побиваю їх.“

«Се не людина серед нас (кажуть Хети). Се Сутек, вояк величний, се Баал сам. Се не людські діла, що він робить; сам, самісінький, він одбиває сотні тисяч, сам без вояків, без старшин. Спішімося, втікаймо від нього!»

„Коли мій конюх побачив, (каже царь), що я зостався оточений численними возами, він обімлів, серце йому затремтіло, великий жах пройняв його тіло. І він сказав своєму цареві: Добрий мій владарю, царю веледушний, єдиний заступнику Єгипта в день війни, ми лишилися самі серед ворогів, зупинися, рятуймо дихання життя свого!“

„О, вояки мої (каже царь), ви бачите мою перемогу, а я був сам. Аммон дав мені силу, його рука була при мені. Що скаже весь світ, коли почує, що ви покинули мене без помічі? що жаден князь, жаден начальник над повозами, чи над стрільцями не прилучив своєї руки до моєї? Я воювавсь, я одбив безліч люду сам один! Мої коні великі були: Перемога Тебська, та Нура Загожена їх тільки знайшла моя рука, коли був я сам серед ворогів. Я накажу годувати їх при мені, коли я буду в своєму дворці, бо вони тільки не покинули мене серед ворогів... Великий лев, що біг біля коней, воював при цареві, лють розпалила його тіло, хто наближався до нього, падав до долу. Посічені в шмаття лежали перед кіньми трупи їхні купкою кривавих останків“.

«Сонцевий сину! (каже царь Хетів). Хай цілий Єгипет і народ Хетів буде невільником у тебе під ногами! Ра доручив тобі владу. Ти можеш знищити своїх рабів, вони в твоїй волі, ніхто з них не повстане. Вчора ти прийшов і побив безліч їх. Приходиш сьогодні, не провадь далі кари... Ми всі долі ле-

жимо, готові слухати волі твоєї. О, царю одважний, славо усіх вояків, даруй нам дихання життя!».

«Слава тобі, милий наш сину Рамзесе! (кажуть боги). Ми даруємо тобі життя на літа нечисленні. Зоставайся вічно на троні батька твого Аммона, і топчи всіх чужинців під свої сандалії».

Сю перемогу над Хетами поет оцінив надто високо. Через який час війна знов почалась і скінчилась тільки через 14 літ. По скінченню була закінчена умовою, що нагадує трохи теперішні умови дипломатичні. Та умова написана на мурах в Карнаку. З неї видно, що обидва племена, Єгиптяне і Хети, вступили в спілку військову проти інших ворогів, і повіддавали один другому всіх полонених і злочинців. На знак приязні Рамзес узяв до двору дочку хетського князя.

Рамзес II царював 68 літ. Він мав час добудувати багато предківських будов і ще й нових настановити. Скрізь по цілому Єгипті стоять пам'ятники його царювання. В одній церкві в Абідосі знайшли багато написів давніх царів, що казав написати Рамзес II; ті написи багато помогли при розбіранні гієорогліфів. При давніших церквах та дворцях в Карнаку та в Луксорі є теж колони, статуї та обеліски Рамзеса. Скрізь повиписувано ймення Рамзеса з різними хвалебними виразами, як то було в звичаї у царів єгипетських.

На західному березі Нілу, в долині Курнаг є руїни Рамзесового дворця. Дворець той подібний до Карнакського: довгі ряди сфінксів, колони, подвійні колони навколо дворів, стовпи зо статуями і салі - з колонами в середині. Там сила малюнків та барельєфів, єсть і величезна статуя Рамзеса. На місці давнього Мемфісу теж знайдена друга така статуя.

Єсть один малюнок єгипетський, де представлено як, перевозили такі статуї.

Абу-Сімбельська підземна церква теж збудована при Рамзесі. Там є колосси висічені в цілій скелі. Там же в церкві богині Атор є статуї царя, цариці і їхніх дітей, при церкві тій багато є колон з головою богині Атор. В церкві бога Фре єсть чотири колосса Рамзеса II, що тримає синя на колінах. В сій церкві є ще статуя Рамзеса, що стоїть перед єгипетською соняшною трійцею: Ра, Горусом і Фта. Окрім того ще сила малюнків походів Рамзесових.

Хоча й Рамзес побудував багато різних будов, однак люд не заховав злої пам'яті по ньому, як по інших будівничих. Рамзес бо мало заставляв Єгиптян робити, все те було побудовано невільникми бранцями з чужих народів. Може навіть деякі його походи мали єдину мету - здобування невільників для

роботи. Через те в Єгипті де-далі зібралось дуже багато чужого невільного люду, що погибав на тяжких роботах. Між тим людом були і Жиди (Гebreї). Знайдений є на руїнах Теб малюнок, що представляє Жидів на роботі під доглядом єгиптян. Власне Жидів часто заставляли ходити на будівничі роботи. Здається що Жидам найтяжче було при Рамзесові II, вийшли ж вони з Єгипту при його синові Менефта, або при внукові його Сеті II; так думають де-які історіки, але ж се невідомо напевне. Жидівські ж книги зовуть усіх царів єгипетських Фараонами.

Могила Рамзеса II стоїть на Царський долині в Лібійських горах на захід від Теб. Місце те дуже сумне і пустинне. В горах повибивані підземні ходники, їх звать сїріагі або гіпогеї (підземелля). Там поховано багато царів. Могили всіх царів подібні між собою, тільки що одні краще, другі ж гірше прикрашені. Котрий цар довше царював, того й могила оздобнійша. Бо кожний цар починав прикрашувати свою могилу від дня вступлення на царство. Коли ж він помірав, то його клали в могилу, а двері до неї замурували на віки. Найкраща могила Рамзесова, там сила малюнків, богів, царів, там є кімнати з колонадами. В найкращій кімнаті стояв саркофаг з білого алебастру, там мала бути мумія Рамзеса, але саркофаг знайдено порожнім. Саркофаг той тепер у Британьському музею.

При цареві Менефта, синові Рамзеса II, на Єгипет напали Лібійці та ще різні бродячі народи. Вони ще при Рамзесі II мали заміри напасти на Єгипет, але Рамзес утримував їх то страхом, то війною, то мирними умовами. Після його смерті вони всі зібралися під владою лібійського царя Мармаїу і набігли на Єгипет. Вони захопили Мемфіс і зібралися йти на Теби. Се було подібне до набігу Пастухів. Народи ті йшли цілими племенами з жінками та дітьми. Сила їх була велика. Але все таки їх побили в середньому єгипті і вони мусіли вернутися назад. Царь Менефта, не був таким одважним, як його батьки, отже він сам не виходив проти ворога, послав тільки військо велике, сам же втік геть далеко і в Тебах заперся, — боги йому звістили у сні, щоб він не йшов сам на війну. Однак все таки двірські поети складали йому хвалу за „перемогу над ворогом“. Вороже військо залишило після себе деякі зостанки і вони вже оселилися в Єгипті під умовою платити податки цареві.

При тому ж таки Менефта вийшли і Жиди з Єгипту, як думають де-які історіки. Жиди в своїх святих книгах описують різні чуда, що ніби творилися перед їхнім виходом з Єгипту і під-час погоні єгипетської. Про ті дива буде спогадано в історії

жидівський; в єгипетських істориків та в пам'ятниках нічого не згадується про них. Манетон подає одну народню легенду про вихід Жидів. Там говориться, що один царь єгипетський забажав раз побачити богів на власні очі, як бачили їх давні царі єгипетські. Тоді один святець йому сказав, що він тоді побачить богів, коли вижене з єгипту всіх нечистих та проклятих. Тоді царь зібрав 8000 тих нечистих і вислав їх далеко на тяжкі роботи. Між тими нечистими були де які учені свяці. Тоді той святець, що наказав цареві те зробити, побоявся божої кари за образу святців, але боявся теж сказати цареві божу провість, яку сам знав, а написав її на папірусі, потім же сам себе забив. В тій провісті говорилося, що нечисті нападуть на Єгипет і будуть ним володати 13 літ. Царь тоді дав нечистим місто Абаріс, що було безлюдне ще від часів нападу Гіксосів. Нечисті, зібравшись там, вибрали собі за старшого одного свяця з Геліополісу, він звався Озарсіф, і присягли йому на вірність. Він тоді наказав їм не поважати святих звірів і знатися тільки з такими людьми, що теж звірів не поважають. Потім він обгородив міцно Абаріс і зібрався війною на царя. Окрім того він покликав на поміч собі Гіксосів, прогнаних з Єгипту при Тутмесі III. Прийшло їх 200,000. Царь злякався і втік до царя етіопського, що був його підданим, забрав з собою Апіса, та ще багато святих звірів, а в Єгипті лишив сина свого Сетоса,— його звали теж Рамзесом, так як дід його звався, з ним зосталося військо велике боронити Єгипет. Нечисті руйнували Єгипет і робили там усяку нечисть, плюндрували церкви, розбивали божі статуї, заставляли святців різати святих звірів, а самих святців потім виганяли голими геть. Озарсіф, що старшинував над ними, зрікся свого ймення, що походило від Озіріса, і назвався Мойсеєм. Нечисті який час владали Єгиптом, але потім надійшов царь з сином та з військом, вдарив на нечистих, побив їх дуже багато, а тих що zostалися прогнав геть аж до Сирії.

Після сього другого набігу Пастухів Єгипет знов почав свої походи та перемоги. Рамзес III, царь XX-ї династії, був царем-воюком, як Тутмес III, Сеті I та Рамзес II. Він повоював Лібійців та Таккарів, потім народів з Малої Азії і з островів, що були напали на Єгипет з моря та з Арабської пустині. На пам'ягнику Рамзеса III описана тая війна на воді: «Устя ріки було наче море човнів різного шталту, човни тиї від демена до стерна були засажені воюками узброєними.» На суходолі ж: «Піхотинці були мов леви на горах рикаючі. Коні тремтять і прагнуть топтати ворогів під ноги». Царь Рамзес каже: «Я був наче бог Мут, я став проти ворогів і вони бачили силу

рук моїх. Ті, що переступили мої границі не дочекають більше жнив.» Рамзес оселив подоланий народ Філістимлян в південній Сирії. Одному лібійському племені дав землю на захід від Дельти. Хутко після того послав морське військо на Фенікію і знов заставив її платити собі данину.

Походи Рамзеса III змальовані на мурах церкви і дворця, що стоять біля колоссів Мемнона. Місце, де вони стоять, зветься Медіне Табу, так звались давні Теби. Там є велика церква Аммона з великими пілонами, колонами зо статуями і великими круглими колонами; перший двір сеї церкви дуже зруйнований, але другий добре ще доховався. Там зосталася велика колонада покрита стелею, помальованою блакитною барвою з білими зорями. На колонах та на стінах сила малюнків. За тим другим двором було ще багато будов, але вони всі в страшних руїнах. Скрізь по тих розвалених мурах видко малюнки: все військові справи царя Рамзеса III, та хвала йому за блискучі перемоги. Далі є церква поставлена ще за Тутмесів і прикрашена за різних царів Єгипетських. Біля тієї церкви знов дворець Рамзеса III. Там теж багато малюнків: у середині дворця по стінах намальовані різні сцени двірського життя: царь серед гарему, царь граючий в шахмати і т. д. На надвірній стороні знов військові сцени.

За Рамзеса III (інші кажуть, що за Рамзеса II) була змова у дворці на життя царя. «Двірські вельможі та жінки гаремні задумали скинути царя і посадити на місце його брата його. Вони уживали до того чар бридких для богів і богинь. Царь казав їх судити і їх присуджено до темниці. Але цареві той вирок здався надто лагідним і він скарав на горло злочинців, суддів теж покарав за милосердя і казав їм зрубати голови». Так говорить в одному єгипетському пам'ятнику; Геродот же і Манетон розповідають про се инакше. У Манетона царь зветься Сетозіс; у Геродота ж Сезостріс. Манетон так розповідає: Сетозіс, воював з Кіпром, Фенікією, Асірією та Медією. Ідучи на війну, він доручив царство братові своєму Армаїсові, не дозволив йому тільки носити корони і зневажати цариці та гаремних жінок. Армаїс не слухав наказів царя. Тоді найстарший святець доніс про те цареві, царь несподівано вернувся в Єгипет і одібрав царство у брата. Геродот каже, що царь, вернувшись у Єгипет, був запрошений до дворця на обід. потім же брат його казав підпалити той дворець, де сидів царь з жінкою та дітьми. Сезостріс радився з жінкою, що йому робити, і жінка порадила взяти двох дітей, покласти їх через огонь і по них перейти до дверей як по мості. Царь

П послухав і зробив так. Двоє тих дітей згоріли, але царь з жінкою та з іншими дітьми вирятувались.

У Луврському музеї стоїть саркофаг Рамзеса III. Саркофаг той з рожевого граніту, на ньому намальоване сонце переходяче підземні країни. Могила Рамзеса III велика, має скілька хат, багато прикрашена цікавими малюнками різного змісту побутового і релігійного. Там змальовані всі доби року в Єгипті, по одному малюнку на кожний місяць. Там єсть і два знакомиті „арфісти“, що то їх кожний мандрівець змальовує. Тільки всі ті малюнки дуже поцсовані димом від факелів мандрівців вчених і невчених, та написами різних йменнів споглядачів; інші споглядачі навіть повідломували собі чимало шматків „на спомин“ либонь. Як будуть панове мандрівці так далі справлятися, то може хутко від давніх малюнків і сліду не стане.

Нзщадки Рамзеса III всі звалися Рамзесами, але про них мало що відомо. Інші вчені відносять до XX-ї династії байку, що розповідає Геродот, але вона більше цікава яко байка, з котрої пішло дуже багато варіантів у різних народів, ніж яко історичний факт. Геродот розповідає, що був колись в єгипті царь на ймення Рамсініт. Царь той мав великі скарби. Щоб краще їх заховати, царь казав збудувати велику каменницю, одна стіна тії каменниці виходила по за ограду дворця. Але будівничий, що мав лихі заміри, приладив каміння таким способом, що два чоловіка лехко могли їх виїняти. Як була скінчена каменниця, Рамсініт казав перенести туди свої скарби. Через який час будівничий, чуючи смерть, цокликав своїх двох синів і сказав їм, що, будуючи каменницю, він ужив способу, щоб зробити своїх синів багатими, щоб вони жили в достатку. Він розказав їм докладно, який то камінь, де він, як його виїмати, і сказав, що коли вони зроблять все так, як він їм казав, то вони будуть господарювати над царськими скарбами. Будівничий вмер, а сини взялися до роботи. Вони пішли в ночі до дворця, знайшли той камінь, лехко його виїняли і забрали дуже багато грошей. Одного дня царь, прийшовши оглядати свої скарби був дуже здивований, побачивши, що посудини, в які він ховав гроші, були порожні. Він не знав, хто б міг те зробити, тим більше що всі печаті, які він сам поробив на дверях, були цілі. Він приходив ще два чи три рази і кожний раз бачив, що скарби зменшались і злодії не переставали красти. Тоді царь казав поробити пастки і порозставляти їх поміж посудом з грішми. Злодії знов прийшли, один пішов просто до грошей і попався в пастку. Попавши в такий лихий стан, він кличе свого брата, наказує йому, щоб той як найшвидче одрубав йому голову, аби ніхто його не піз-

нав і щоб не сталось потім якого лиха родині. Признавши, що брат каже по правді, другий брат так зробив, потім вийшов геть, заложив знову камінь і пішов до дому, забравши голову братову. Другого дня царь знов пішов до свого скарбу. Увійшовши, він дуже здувався, побачивши тіло без голови, зловлене в пастку, а в будові не видко було жадної дірки, жадного виходу. Серед такої непевности він от що придумав: казав почепити трупа на мурі, поставив при ньому сторожу і наказав приводити до дворця кожного, хто буде плакати над трупом, або виявить який небудь признак жалю.

Мати злодія, довідавшись, що роблять з її мертвим сином, наказала другому синові, щоб він яким хоче способом одв'язав трупа од муру і приніс би їй. Вона казала, що коли се не буде зроблено, то вона сама піде і про все розкаже цареві. Хлопець, не вмовивши матері і боячись її погрози, добрав способу. Він обладував ослів міхами з вином і погнав ослів поперед себе. Коли ж над'їхав близько сторожі, що стерегла його брата, він розв'язав скілька міхів. Вино потекло, а хлепець вхопився за голову і почав несамовито кричати, і неначе не знав, до котрого осла йому кинутися. Сторожа кинулася збирати вино, що бігло потоком, силкуючися захопити його як найбільше, надіючися на даремщину. Хлопець удав розлюченого і почав їх лаяти, але вони почали його просити і він нібито помирився з ними, з'їхав з дороги і почав зав'язувати міхи. Потроху він розговорився з сторожею, вони підлещувались йому та жартували, а він ніби з добрости подарував їм міх вина. Вони сіли, почали пити і запросили й хлопця пити з собою. Він пристав до них і дав їм ще міх. Сторожа попила і послула. Як настала ніч, він обголив кожному сторожеві по пів бороди на сміх, потім одв'язав брата, положив його на ослів і, сповнивши отак наказ матері, повернув до дому. Потім царь казав своїй дочці не дуже то чесним способом довідатися таки про цілу справу. І довідавшись врешті, взяв його в свою ласку і дав за нього свою дочку, кажучи, що сей чоловік наймудрійший з усіх єгиптян, а єгиптяне наймудрійші з усіх народів.

Потім Геродот розповідає, як той самий Рампсініт, спустився на той світ, як грав там в шахи з богинею Деметер і то вигравав, то програвав, а потім вернувся на сей світ і богиня подарувала йому золотий обруч. І ніби в пам'ятку сього, що року один жрець їздив до церкви Деметер (Ізиди?) з зав'язаними очима і на возі запряженому двома вовками. Подібних «історичних» байок чимало є у Геродота.

Політичний упадок.

XX династія помалу почала приходити до упадку, як то часто бувало, з єгипетськими династіями. Не тільки в царській династії, але й в звичаях народу самого, в народній вірі зайшло чимало змін. Часті походи в чужі краї і набіги чужих племен принесли багато чужого в єгипет. Багато царів єгипетських брали собі жінок часом з Етіопії та Сирії та з інших країв. Невільники з чужих країв як Жиди та інші і помішники як, напр., Фенікійці занесли в єгипет своїх богів і свої звичаї. Єгиптяне прийняли до своїх нечисленних богів ще й чужих Астартів та Ваалів. Правда, що за те і чужі народи переймали від єгиптян багато, може навіть більше, ніж єгиптяне від них.

Значіння богів, своїх і чужих, в єгипті часто мінялося. Так колись бог Сет став нарівні з богом Аммоном, а при пануванні Гіксосів навіть переважив його, потім Атеп-Ре заслонив не на довго сих обох богів. Потім бог Аммон знов зайняв своє місце, але вже Сет навіки zostався проклятим і почав з'являти собою бога зла, подібного до перського Ангра-Маніу. Культ Аммона запанував міцно і великі святці Аммона набралися великої влади під кінець XX династії, а після сеї династії святець Гер-Гор став царем єгипту. Сеї святець, для більшої законности (як то завжди робили такі царі) взяв за себе жінку царської крові і надав їй дивний титул „Дружина Аммона Ра“ Може се ймення мало означати, що вона служила в церкві Аммона. Після вступлення святецької династії єгипет розділився на двоє і в північному нижньому єгипті в місті Танісі запанувала окрема династія і перший цар сеї династії був Смендес. Після сього поділу єгипет знов стратив владу над народами азійськими і тоді в Палестині міцно запанувала монархія жидівська.

Потім Танісска династія вигнала святецьку з Теб і запанувала цілим єгиптом, але святецька втікла в етіопію і там заснувала окрему монархію, незалежну від єгипту.

Після танісскої (XXI династії, бо святецьку більшість істориків не признає за праву династію) запанувала XXII династія, що походила з Дельти з міста Бубастіса і певне була азійського роду, бо ймення всіх царів її асирійські. Від сеї династії зосталась велика будова пристроєна до Карнакської церкви, і через се можна думати, що династія мешкала в Тебах. Будова ся дуже велика і построєна навколо церкви Рамзеса третього, так що та церква стоїть в будові як в хаті, а коли сама та церква дуже велика, то можна собі здумати, яка му-

силь бути будова, що скриває її в собі. Перед будовою величезний пілон, дві колоссальні статуї і багато сфінксів.

Один царь XXII династії завоював жидівське царство, але не утримав його на довго.

У Манетона дуже непевно списана історія цих часів постійних розділів та колотнечі,—він спогадує тільки ті династії, які вважає за справедливі. Але з різних написів можна було де що довідатись. Отже відомо, що один царь з святецької династії, на ймення Піанкі, прийшов з етіопії, завоював єгипет і зробив його підданим етіопії. Ся колотнеча межі верхнім і нижнім єгиптами не повинна так здаватись дивною, бо зв'язок між сими країнами був завжди дуже слабкий. Окрім того в нижньому (північному) єгипті набралось багато Азіятів, а в верхньому етіопів, і сі племена, яко чужі, межі собою ворогували. Де які вчені навіть доказують, ніби зроду єгиптяне верхнього і нижнього єгиптів не були одного племена, а що верхні походили з етіопії, а нижні з Азії. Однак се ще непевна теорія.

По смерті царя Піанкі, князь Саїсський Бокенрауф захопив царство в свої руки, але він панував недовго, бо внук Піанкі Шабак (Геродот зве його Сабакос) узяв його в полон і спалив живцем, яко бунтівника.

Етіопську династію зве Манетон XXV-ю.

Геродот розказує, що Сабакос панував 50 літ, що за його царювання нікого не карали на смерть, а тільки за великі провини присуджували на тяжкі роботи. Через те скрізь міста єгипетські були в доброму порядку, так само як і Нільські канали.

При Сабакосі на єгипет напали Асирійці, і хоч асирійські історіки хваляться своєю тодішнею перемогою, але історіки грецькі, єгипетські й жидівські говорять, що діло було зовсім навпаки і що Асирійці з соромом повернулися до дому. Єгиптяне казали, що їх вирятував бог Іта, наславши на асирійській табор силу мишей, котрі погризли всі щити і луки асирійські і тим знищили всю їхню зброю.

Під час етіопсько єгипетської держави, різні номи часто відпадали від монархії. Надто часто відділялися Таніс та Саїс і нераз навіть пробували князі саїсські і танісські заволодати цілим єгиптом. Один тільки етіопський царь Тарака злучив на який час під своєю владою єгипет і навіть відновив єгипетську владу в Лібії, забірався в Європу і побив раз Асирійців. Але те не довго тревало. Часи Тутмесів та Рамзесів минули. Єгипет був ослаблений усобицями, а се довело до того, що хутко над єгиптом почали панувати, то „нікчемні Куші“.

то „нікчемні Хети“. Двічі Асирійці захоплювали Єгипет. Але по єгипетських пам'ятниках про ті нещасливі часи мало що можна довідатися, бо єгиптяне любили записувати тільки перемоги.

Азіятські переможці настановляли князями над Єгиптом князів з Дельти. Двічі одвоював Єгипет царь Тарака і його нащадок Рут Амен, але вже не надовго. Єгипет раз-у-раз розбивався та роздрібнявся і в ньому не вгавала колотнеча князів та царів. Ще князі південні як небудь признавали владу Етіопії. Але князі Дельти, їх було всіх 12, одділилися зовсім і вступили між собою в союз 12-ти. Але хутко князя саїського Псаметіка почали підозрівати його товариші, ніби він на царство важить.

Геродот розповідає історію чи легенду, ніби оракул сказав князям, що той з них стане царем всього Єгипту, хто буде зливати вино в церкві Гефеста (Фта) з мідяної чаші. Одного разу, коли всі князі зливали вино богам в тій церкві, Псаметікові не стало чарки, через помилку святця, і він мусів злити з свого мідяного шолома. Тоді князі перелякались, але все таки вважали нечестю забити Псаметіка без вини, отже вони одняли від нього князівство, а самого заслали в болота, забороновши йому всякі зносини з Єгиптом.

Ображений Псаметік питав оракула, як може він помститися над товаришами. Оракул сказав, що за нього помстяться мідяні люде, що вийдуть з моря. Він не дуже то вірив тому. Але через який час грецькі пірати, втікаючи морем, прибули до Єгипту і вийшли на берег озброєні мідно з голови до п'ят, і почали грабувати країну. Один єгиптянин сказав про се Псаметікові і назвав Греків „мідними людьми“, бо він ніколи не бачив так озброєних людей. Тоді Псаметік поєднався з Греками, пішов і звоював своїх колишніх товаришів, а сам став царем цілого Єгипту.

Імення етіопських царів були позбивані. Однак всеж Псаметік взяв собі жінку з етіопської династії. Він надгородив своїх помічників Греків, давши їм землю в Єгипті і зробивши їх почесною сторожею при собі, се не було новиною, бо наймитів вояків давно вже було в Єгипті багато, та й в краєвому війську було чимало етіопів та Лібійців. Однак військо розсердилоса на царя за ласку до чужинців і 200.000 вояків помандрувало геть в етіопію з Єгипту. Псаметік хотів їх затримати, нагадував про рідний край, але, вони грюкнули списами й щитами і сказали, що поки вони мають зброю, то матимуть і рідний край, де їм сподобається.

З того виходу вояків з Єгипту не було ніякої біди для

країни. Війська було і так надто багато і свого і нанятого, воно потребувало багато коштів і клопотів, бо де далі робилося все гірше вередливим та неслухняним, привикши до здобичі військової та грабунків по чужих краях. Псаметік, ставши міцно на царстві, взявся до работ. Міста, що були зруйновані підчас войн, були відбудовані, нові церкви поставлені, в країні процвіли знову хист, ремесла і торг. З чужими племенами Псаметік став підтримувати мирні зносини, він одкрив їм вільний доступ до торгу в Єгипті і до плавання по морі і по Нілові. Надто ж добре він приймав Греків, так що вони могли заснувати чимало колоній в Єгипті, Псаметік дозволив Грекам учити дітей єгипетських грецької мови і через те потім повстало багато перекладачів (драгоманів) у Єгипті, котрі навіть населяли цілі квартали в містах. Від того часу почалися часті зносини Греків з єгиптянами і стала більше відома історія Єгипту.

Псаметік став царем в 656 р. до Р. Х. і від цього часу хронологія історії Єгипту може вважатися певною. Хронологія XXVI-ї династії (Псаметікової або Саїської) вся є записана на пам'ятниках того часу. Вона дуже одрізняється від Манетонової, після того отже як були знайдені ці пам'ятники, вчені почали критичнійше дивитися на Манетона, ніж як було до того часу.

Псаметік лічив роки свого царювання від смерти Тараки (666) і через те виходить, ніби він царював 54 роки, але в дійсности він царював тільки 44 роки. Він збудував у Мемфісі пілон до церкви Фта і дворець для Аписа, в тій будові було багато малюнків і великі статуї замість колон, але вже тих будов зовсім нема тепер. Зостались же до наших часів тільки дванадцять Псаметікових колон при церкві в Карнаку. Хоча Псаметік і його нащадки не мешкала в Тебах, однак там багато зосгалось будов після них, взагалі за саїської династії хист процвітав у Єгипті.

За царя Псаметіка Скіти хотіли напасти на Єгипет, біжучи з Європи через Азію, та женучи Кіммерійців поперед себе. Але Псаметік відкупився від них грішми і вони повернули назад на північ. Але після того, хочачи міцнішим бути в Азії, Псаметік сам напав на Палестину, але не довів облоги до кінця і вже син його Неко повоював Жидів та Сірійців і настановив там по своїй волі царя; однак він затримав свою владу не надовго, бо хутко прийшли Асіро-Вавілоняне і вигнали єгиптян з Палестини і завладали нею самі. Отже Неко згубив знов своє становище в Азії.

Царь Неко задумав було відновити один нільський канал, що був виконаний ще за Сеті I та Рамзеса II, але погім був

занесений пісками. Починався той канал трохи вище міста Бубастісу і доходив до Нілу на границі Дельти. Отже на каналі тому згинувло 20,000 робітників і Неко запитав оракула, чи має скінчити роботу, але оракул відповів, що все одно та робота здасться чужинцям, тоді царь залишив канал. Правду казав оракул, бо Перси докінчили канал. При Некові ото відбулося подоріжжя Фенікійців навколо Африки, про яке говорилося у нас в початку історії.

Неко царював 16 літ, а по ньому настав син його Псаметік II, що царював 6 літ і згинув під час походу в етіопію. Потому настав Угобра і той задумав звоювати грецьку колонію Кірену (на півночі Африки на захід від єгипту), але боячись посилати єгипетських Греків, він послав таки єгипетське військо, але те військо збунтувалося в дорозі, думаючи, що царь посилає їх в таку непевну війну, аби збутися їх, а може таки й давно те військо ремствувало на царя такого ласкавого з чужинцями. Тоді Угабра послав старшину військового Амеса, щоб той утишив бунт, бо Амеса любили вояки. Поки Амес говорив до вояків, один вояк зайшов і надів йому шолома на голову, а всі інші гукнули, що хотять собі Амеса за царя. Амес тоді став сам на чолі бунтівничого війська. Угабра послав тоді одного вірного слугу і наказав привести перед себе Амеса живого чи мертвого, але слуга вернувся з нічим, та ще й з відповідею від Амеса дуже зухвалою. Тоді Угабра відтяв слuzі ніс і вуха. Розлючений народ єгипетський повстав і перейшов до Амеса. Знати що народ не любив саїсської династії, що так підтримувала чужинців, а може тут і недавні роботи на каналі пригадалися. Угабра зібрав своїх наймитів Греків і пішов чужим військом свій народ воювати, царство від Амеса одбивати. Його побили, в полон забрали і посадили бранцем у його ж власнім дворці. Амес обходився з ним лагідно, але ж єгиптяне видобули його собі і задавили. То був 20-й рік його царювання. Амес поховав його в предківській могилі і за себе взяв дочку Псаметіка II.

Амес хоча й став царем через нарід єгипетський і ненависть його до чужинців, однак Грекам при йому стало ще краще. Він дозволив грекам сидіти ще й в місті Невкратісі в Дельті, дозволив їм будувати свої церкви, і Греки побудували їх скілька на кошт своїх багатих земляків. Амес подарував свої статуї різним містам і дав навіть гроші на відбудування церкви в Дельфах, коли вона згоріла. Він взяв собі за жінку Грекиню і поєднався з Самоським тираном (князем) Полікратом та з Крезом лідійським. Тільки з Кіпром мав він війну і наложив податок на Кіпр. Він, як і Псаметік, дуже дбав за

торговлю та хист. але від його пам'ятників зосталася тільки одна капелла з цілої скелі рожевого граніту, та ще підземелля біля Курнагу теж, здається, належать до його часів.

Амес, яко давній вояк, не любив царської пихи і поведився в своїй господі далеко простійше, зовсім не по царському; після того як одправляв що дня суд і всі громадські свої повинности, він собі зосідав до столу і бенкетував з товаришами по prostu. Вельможі казали йому, що його простота не подобає цареві, але він їм одмовляв, що сагайдак не може завжди бути натягненим. Коли спочатку царювання де хто закидав, що царь простого роду, то Амес, довідавшись про те, казав зробити статую бога з того шаплика золотого, де сам ноги мив, і всі люде молилися тому богові. Царь сказав тоді: „От так і я, перше був простим, а тепер я цар, теж мусите мене поважати й шанувати“. Тай справді став його люд шанувати, може власне того, що він був простійшим царем ніж інші. Геродот розповідає про його закон проти лінощів: усякий єгиптянин мусів доносити своєму князеві, з чого він живе, а коли ж князь довідувався, що той чоловік не чесною роботою живе, а лихими справами, то такого чоловіка на смерть карано. взагалі ж, після слів Геродота, ніколи ще в єгипті не було такого доброго ладу, як за царя Амеаса.

Але той добрий лад загинув так раптом несподівано. Отож власне тоді Персія росла і лишилось їй ще єгипет зажерти, вона ж його й зажерла. 525 р. до Р. Х. був повоюваний єгипет. 1) Під час єгипетсько-перської війни умер Амес, незабаром згинув і син його Псаметік III у перській неволі. Про полон сього нещасливого царя є дуже драматична розповідь у Геродота: „Камбіз дуже гостро обходився з царем, він казав посадити його і вельможних єгиптян біля мійської брами. Царівна та дочки вельмож, убрані як невольниці, йшли з куклями по воду. 2) Плачучи переходили вони перед батьками-бранцями, а ті стогнали, дивлячися на їхню долю. Псаметік те побачив і снуєтив погляд до долу. Потім Камбіз казав привести царевича і вельможних хлопців на стричку і з вудилами в зубах. Їх вели на смерть, щоб помститися за побитих зрадників грецьких. Царські судді наказали забити десять найвельможніших єгиптян. Псаметік поглянув на них і пізнав свого сина, всі єгиптяне навколо нього плакали й лементували, але царь поведився однаково, як тоді коли вглядів дочку свою.

Коли хлопці перейшли, царь завважив діда, що перше обідав при царському столі, тепер же сей бідний ограбований

1) Дивись про се історію Персії, розділ IV. Камбіз.

2) Пошеня води уважалося у всіх давніх народів дуже низькою роботою, невольницькою власне.

чоловік, колись багач, ходив і жебрав у вояків і навіть у пса метіка та бранців. Псаметік не міг стримати сліз, вдарив себе в голову і покликав свого нещасного друга. Сторожа донесла про се Камбізові. Той здивувався і послав спитати Псаметіка. „Камбіз, твій пан, питає тебе, чому ти не плакав, не стогнав, бачивши свою дочку невірницею і сина йдучого на смерть, а тепер журишся отим дідом, він же, як відомо, тобі не родич і не свояк?“ Царь відповів: „Сину Кіровий, недоля моя надто велика, щоб можна було її оплакати, але зла доля друга, колись щасливого, а тепер на старість доведеного до жебрацтва, здається мені вартою сліз“. Ся відповідь здалась правдивою. Як кажуть єгиптяне, Крез, що прийшов при Камбізі в єгипет, заплакав, і Перси, що були при тому, плакали. Навіть сам Камбіз був порушений, він помилював царевича, але вже було пізно, — царевича стратили найперше всіх. Може б царь Камбіз доручив управління єгиптом Псаметикові, але ж боявся зради. Псаметік же спробував здійснити повстання, але то йому не вдалось і він загинув.

Як поведився Камбіз в єгипті, як скінчився його поход в Єтіопію та на оазіс Аммона, ми знаємо. Тут же тільки скажемо, що з самого початку Камбіз ще стримливо відносився до віри єгипетської, обороняв церкви од знуцання свого війська і сам показував повагу до віри подоланих. Але все те було нещиро і не довго тревало, бо біра єгипетська, а надто її обряди були дуже противні для Персів, що не поважали ніяких образів ні навіть церков не мали. Отже хутко почалися ті знуцання та лютування Камбізові, про які вже говорено свого часу. Взагалі панування Камбізове було люте і вередливе, бо то був справжній деспот азійський, до того ще й божевільний напевне. Може б Перси довше й міцнійше затримали панування своє в єгипті, коли б не такий початок, але врешті віра і звичаї єгипетські так одрізнялися від перських, цивілізація єгипетська була настільки вища від перської, що згоди між сими двома народами бути не могло, отже відносини переможців і подоланих завжди залишалися між Персами та єгиптянами.

Дарій повів було справу зручнійше. Він навіть скарав на смерть лютого сатрапа, що гнітив єгиптян. Коли вмер Апіс, то царь надів жалобу і пообіцяв сто золотих талентів тому, хто знайде нового Апіса. Дарій хотів поставити свою статую в церкви Фта поруч статуї Сезостріса (Рамзеса II). Святці сказали йому, що він ще не дорівнявся славою до Сезостріса, бо не звоював Скїтів. Дарій тим не образився, а тільки сказав, що коли він проживе так довго, як Сезостріс, то постара-

ється йому дорівнятися. Він казав збудувати церкву Аммонові в Тебах, він же докінчив і канал царя Неко. Однак нічим не міг він погодити Єгиптян, з Персами, бо все таки царі перські ніколи не прийняли віри, звичаїв і мови єгипетських і зоставалися чужими в краю. Єгипет скільки разів повставав і при тому йому завжди Греки допомагали. Через сто двадцять літ Єгипет знову став незалежним і мав три своїх династії XXVIII, XXIX и XXX ¹⁾. Але потім знов напали Перси і царь єгипетський втік без бою в етіопію, як колись Менефта від «нечистих». Єгипет вдруге підпав під Персів і царь перський Охос лютував і знущався над єгиптом не менше від Камбіза. Єгипет був забраний вдруге 345 р. до Р. Х.

Отже як прийшов Олександр Македонський, то був він прийнятій, як несучий рятунок, і названий сином Аммоновим, себто справжнім царем єгипетським. Дотепний Птолемайос Лагід, один з начальників війська Олександра Македонського, став потім царем у Єгипті і заснував династію Птолемеїв або Лагідів, і хоч та династія була чужого коріню, однак вона так прийнялася в краю, що її можна вважати національною. Лагіди прийняли мову, віру і звичаї Єгипту. Потім надійшли Римляне і зробили Єгипет своєю провінцією, але ще й за Римлян Єгипет не втерав своєї сили і Олександрія (царське місто Лагідів) була першим містом в цілому світі після Риму. Хист єгипетський заховав ще свій стіль і, не знаючи гієрогліфів, нічого не можна було б відчитати на пам'ятниках Лагідів та й римських Цезарів. Олександрія стала осередком греко-єгипетської філософії, і та філософія одбилася в більшій частині християнської філософії. Але ж коли християнство розійшлося по світі і захопило Рим, тоді прийшов кінець Єгиптові, римські імператори-християне казали руйнувати «поганські» єгипетські церкви і нищити «поганських ядолів». Та й сам люд зрікся потім свого «поганства» а разом з тим і свого хисту, своєї культури. Що ж не було знищене, те було обернуте на користь християнству, але ж церкви Аммона, втративши «поганську» відправу, не стали як слід християнськими, так було і з народом єгипетським. Потім надійшло мусульманське завоювання, то вже до кінця добило єгипет, мусульмане нищили однаково і християнство і те, що зосталося від поганства.

Новітній європейський протекторат теж не багато поміг давній руїні: коли віце-король будує казарму, то бере каміння з пірамід та церков—для економії!..

Так сповнилася пророчість смутная єгипетського філософа Гермеса Трісмегіста: «О, єгипте, єгипте, від релігій твоїх

¹⁾ Перська династія зветься XXVII.

не лишиться нічого, крім нелевих байок, але їм не повірять нащадки; окрім слів на каменях, що промовлятимуть про набожність твою. Скит, чи Індієць, чи який инший чужинець єгипет заселить. Святе все повернеться в небо, країна ж єгипетська лишиться самотною вдовою по людях і богах!»

РОЗДІЛ V,

Пам'ятники.

Од єгипетської цивілізації лишилося дуже багато пам'ятників, не вважаючи на вікове плюндрування. Од неї все таки зосталося більше пам'ятників, ніж од якої иншої давньої цивілізації; зосталося їх багато і в Єгипті, чимало теж перевезено було в європейські музеї, а найбільше в Британський музей. Багато теж в їх в одному єгипетському музеї, що заснував один француз (Марієтт) в передмісті міста Каїру—в Булаху, музей той має не менше цікавих річей, як музей лондонський та парижський.

Від будівничого хисту zostалися будови для вжитку громадського і релігійного, себто дворці та церкви, окрім того великі кладовища, піраміди та накрополі. Окрім сього зосталося багато різних малюнків, статуї та менших річей для всякого вжитку, з них то й приходиться добачати історію культури єгипетської. Історію хисту однак все таки трудно прослідити, хоч і як багато зосталося від того хисту. Бо хоч і можна, відчитавши гієрогліфи, довідатись, до якого політичного періоду належить яка річ, але ж з того ще не виходить великої науки, бо хист єгипетський так мало одмінювався, що пам'ятники давнього періоду і періоду Птолемеїв мало одні від других одрізняються і треба бути знавцем, щоб їх розпізнати без напису, до якого власне періоду належать. Правда у єгипетського хисту були свої часи процвітання і упадку, і невеликі одмінни в способах роботи, періоди чужеземного впливу, але все таки „стіль“ єгипетський від початку до кінця зостався той самий.

Початки єгипетського хисту невідомі, про них де що можна догадуватися по малюнках пізнішого часу, де змальовані хати то що. Найдавніші пам'ятники, які zostалися належать до часу IV-ї династії, але вже по них видно, що в ті часи хист єгипетський стояв дуже високо. Великі обтесані каміння, ходники в пірамідах видко потребували багато зручності й знаття. Церкви сього давнього періоду, як видно по малюнках того часу, були дуже правого і простого стілю, покрас у них сливе

не було, стовпи і стіни були прості, рівні, високі. Від того часу либонь мало зосталося пам'ятників, бо при нападі Гіксосів Єгипет був дуже сплюндрований. Однак після вигнання Гіксосів хист єгипетський знов відродився, початок того відродження однак невідомий, коли і як власне воно почалося. Взагалі в єгипті при чужих пануваннях упадав хист, після ж політичного відродження наступало завжди і відродження хисту. Се було либонь через те, що в єгипті всі громадські будови залежали від царів, отже який царь, або, краще сказати, держава, такий і хист був, і при чужому пануванню краєвий хист ішов в занедбання, коли ж наступала знов національна династія, то вона знов бралася відбудовувати та нові будувати церкви, дворці і т. д.

Церкви єгипетські не були громадськими будовами, як наші, їх скорійше можна порівняти до наших монастирів; люде не збиралися молитися в церкві, процесії відбувалися на мійських вулицях, а поданки подавалися через святців, у церквах же тільки святці жили, та святі звірі виховувалися, та стояли статуї богів і всяке начиння для святих одправ. Трудно, сливе неможливо, одрізнити єгипетську церкву від царського дому, та воно й не дивно, бо царь же вважався за бога, а царедворці були разом з тим і святці (коли не восяки). План будівничий, всі повраси були однакові як в церкві, так в дворці, в дворці малювався Аммон та інші боги, в церквах часто малювалися царські походи і стояли царські статуї. Дворці ж і церкви одрізнялися від звичайних домів тільки великістю та багатством покрас, план же їх був однаковий: один, або скільки дворів квадратних з портіками, потім зала з колонами, потім остатній двір, оточений кімнатами, і серед нього власне й була святиня—олтарь. Вхідна брама завжди мала два пілони по обидва боки, взагалі ціла така брама з двома такими баштами зветься пілон. Перед пілоном іде вулиця обставлена сфінксами. Буває часом по дві таких брами одна за другою. Такий план домівки ще й теперь затримувався скрізь на сході по багатших домах. Тільки що замість кам'яних колон уживаються звязки лотосу, або стовбури пальм, замість кам'яних стін дерев'яні. Та й кам'яні колоні єгипетські уявляють собою наслідування тих стовбурів пальмових та лотосових стеблів. Мури, що оточують будови, зроблені знадвору одлогі, в середині прості. Надвірні колонад в єгипті не було, простий мур оточував усі будови, тільки за часів Птолемеїв почали робити колонади надвірні (під впливом Греків) але й там колони були сполучені високою балюстрадою, що доходила до трьох четв'ртів високости колон, отже ся колонада була більш похожа на ограду. Скле-

пів та арок теж не було в Єгипті, хоч в руїнах Абідосу і є стелі подібні до склепіння, але то склепіння не кругле, а зроблене виступами, взагалі ж покрівлі в Єгипті були рівні, як і тепер скрізь на оселях східніх. Може пілони власне для того робилися, щоб чимсь оживити одноставність мурів та плесковатих дахів. До пілонів приставлялися дерев'яні тонкі щогли, а на них чіплялися барвисті покраси, стрічки то що. По боках пілонів ставилися колосальні статуї та обеліски.

Єгипетські пам'ятники збудовані з пісковатого каміню з великих плит, де які частини зроблені з граніту, а часом з алебастру, Вони мало оздоблені знадвору, а більше з середини. За те в середині були прикрашені з великою розкішю, окрім величезного розміру колон і мурів, простоти ліній і товщі колон, вражають око ярі барви малюнків. Малюнки ті покривають колони, мурі, стелі. В сухому, теплому кліматі Єгипту барви заховуються добре і досі ще дивують своєю ярістю. В залах вони ще не так разять око, бо там світло прислонено вузькими вікнами, але в середині дворів світло і барви сліплять очі. Колони в залах стоять дуже густо, бо инакше не стримали б ваги стель, але через ту щільність не можна проглянути з одного кутка залі на другий, а видно тільки якийсь нескінченний ліс колон. Вражіння, правда, величне, тільки вже над міру величне.

Окрім колон, єгипетські будівничі вживали ще й стовпи різної форми. Стовпи, або простінки пішли певне від того, що при копанню великих печер, робітники лишали часто простінки, аби печера не завалилася. Стовпи оті zostалися і потім в „стовпах Озіріса“, були то широкі стовпи чи простінки, а до них була прислонена статуя Озіріса, сама статуя не впіралася головою в стелю, а служила тільки для покраси. Такі простінки, тільки вузчі, були подібні вже до стовпів, стовпи ті були обтесані з чотирьох боків, часом же були гранясті, як, напр., в Бені-Гассанських гротах, тоді вже вони були подібні до колон, та навіт вже мали щось подібне до капітелі, однак сі колони гранясті належать до давнього періоду, в середньому ж і в новому вони вже не трапляються ніде. Таке либон було походіння стовпів і колон в сторонах, де найбільше будувалося з каміню, в сторонах же, де вживалося до того дерево, колони кам'яні виїшли просто з наслідування дерев'яних, як ми вже говорили. Та хутко сей дерев'яний тип зовсім витіснив кам'яний, отже Бені-Гассанські гранясті колони зникли, а колони наслідуючі стеблі лотосу й папірусу запанували скрізь по Єгипті. Спочатку робилися колони наче

чотири зв'язані стеблі лотосу, потім наче скілька таких стеблів і по цілій колоні через те йшли нерівні рівчаки. Потім рівчаки зникли, а зостався рівний стовбур з одною квіткою лотосу замість капітелі, або з бутонем сієї квітки. Взагалі в сіх колонах, не вважаючи на їхню масивність, видно старання майстра наслідувати дуже точно рослину.

Підземні печери може вийшли просто з копалень та камнеломень, досить було в таких натуральних (або, краще сказати, випадково зроблених) печерах вигладити стіни і простінки, помалювати їх та порізьбити, зробити ширше й прикрасити вхід, щоб вийшла хороша церква підземна, або склеп могильний. Потім же, звичайне, такі гроти робилися й навмисне, але може бути, що початок їх був такий.

На стовпах в одній Абу-Сімбельській церкві пороблені обличчя Атор (Athor), первісної ночі, матері сходячого сонця. Ймення її (Athor) значить хата Гора, в написах зветься вона „царською оселею дитини“, і через те малюється завжди з пілоном на голові.

За часів Птолемеїв почали робити колони з головою Атор, (може їх робили й раніше, але з давніших часів їх не зосталося). Замість капітелі на колонах з чотирьох боків зроблено обличчя Атор з пілоном на голові. За Римлян, се обличчя Атор робилося вже поверх лотосової квітки. Ще були колони з головою Беса, потворного демонічного бога. Потім за часів Птолемеїв та Цезарів почали робити розмаїті колони з капітелями з різних квітів та листя, але то вже був грецький вплив, правдиво ж єгипетськими можна вважати капітелі лотосу, папірису та з головою Атор і Беса.

Малювання й різьба в Єгипті йшли завжди поруч із будівництвом, всі пам'ятники вкриті малюнками й різьбою, окрім невеликої давньої церкви сфінкса в Гізегу, єдиної церкви давнього періоду. Написи, пояснюючі малюнки, сами вирізані (видовбані) і помальовані; взагалі малюнки від написів одрізняються більше величиною ніж чим иншим. Єгипетська різьба була трьох способів: видовбана, пукняста і, так званий, „врізаний рельєф“ (intaille relief), себто фігура вирізана була наче в ямі, так що вона хоч і пукняста, але не виступає над рівень стіни. Се має вид, наче б фігура була вирізана пукнясто, звичайним способом, а потім вдавлена в стіну. Сей спосіб різьби властивий тільки єгипетському хистові. На барельєфах єгипетських обличчя зроблені в профіль (боком), а очі de face (цілі). Сцени релігійні і військові не однакові були по виразу, в релігійних сценах фігури дуже штивні, поважні, зовсім мов камінні, у військових більше руху і непримушених постав, видно біль-

ше близькості до природи, хоч і там всі люде один до одного подібні і тіло їхне не натурально довге і тонке, але принаймі пози розмаїтійше і ближше до природи.

Що до статуї єгипетських, то вони завжди мали вид штитивний, так сказати, будівничий, через свою великість та й через постави. Вони бувають стоячі, сидячі, на вколішках і лежачі, коли сюди лічити фігури на саркофагах. Обидві сторони статуї бувають завжди до крайнього ступня симметричні, ніколи голова не була схилена в жаден бік; ніколи тіло не буває сперте на одну ногу більше ніж на другу; у сидячих на троні руки завжди протягнуті на колінах, у стоячих заложені на грудях або спущені вздовж тіла, від котрого вони не відстають ніколи. За спиною у статуї часто буває камінна примурівка немов решта стіни, до якої вони були прислонені колись. Статуї, стоячі на колінах, тримають завжди на руках невеликий олтарець якого бога. Статуї, сидячі на землі, сидят або по турецькому, як що вони чоловічі, або присівши, як що жіночі. Волосся спадає ніби кучерами окремими, а замість бороди робився стовпчик причеплений до підборіддя. Очі трохи скісно поставлені, вуха високо, вираз лица і вся постать спокійні, штитивні наче мертві.

В малюнках, як і в статуях, пропорція (розмір) всіх частин тіла досить вірна. Зостався один недокінчений барельєф і по ньому видко, як вони робилися. Перше всього ціла просторінь кратувалася рівненько, потому малювалися контури червоною барвою і поправлялися синьою, а потім вже по тих лініях вибивалося долотом. Либонь на кожну фігуру йшло однакове число крат, а тільки, як до великості, кратувалося дрібнійше чи ширше, через те і всі люде на єгипетських малюнках немов одно з другого змальовані.

Статуї давнього періоду, як ми се вже раз казали, були краші від статуї пізнійших періодів. Тіло в них було міцнійше збудоване, мускули видатнійше, пози вільнійше. Може ще й від того статуї мемфійського давнього періоду так відрізнялися від тебанського пізнійшого, що самі типи єгиптян Верхнього і Нижнього Єгипту різнилися де в чім. У статуї нубійських обличчя й все тіло грубше й кругліше, ніс широкий, губи товщі, підборіддя в жінок одвисле. Все то залежить від місцевого типу.

Гранітні статуї були пофарбовані тільки подекуди: очі, волосся та одежа; статуї з иншого каміню часто були цілком пофарбовані. На статуях давнього періоду на щось підведені по-під очима зелені смужки. Всі взагалі барельєфи були помальвовані навіть в підземних ходах і темних хатах могильних,

що були замуровані на завжди. Найкраще заховалися до наших часів мальовані барельєфи з могили Сеті I. Єгиптяне вживали тільки мінеральні фарби, бо вони не вицвітають од соняшного світла та повітря. Малювання (малярство) справжнє повстало пізнійше розмальовування барельєфів, і ввесь час мало одрізнялося від нього. Єгиптяне на рівній площі так само не накладали барвами тінів, як і на барельєфах, де це було ще не конче потрібно. Ніколи вони не мішали барв, не давали відтінів, не зглажували границь межі одною а другою барвою, через те малюнки їхні були ярі та різкі. Краски вони розпробували клеєм або гарячим воском. Малювали по біляних або цементованих стінах, і взагали всі речі, що малися бути помальовані, наводилися перше злехка вапном або гіпсом. Часом малювалося по свіжопобіляних ще не висушлих стінах (таке малювання зветься тепер фрески). Таких фресок було знайдено чимало в тебських гротах могильних, хоч вони й дуже поцсовані, однак ще й тепер можна постерегти на них способ малювання і зміст малюнків. На них змальовані різні сцени щоденного життя, домашні й польові роботи, полювання (з котами замість собак), найцікавіші між ними ті, що з'являють збір гостей, учту якусь: сидять гості, жінки й чоловіки у кожного в руках по лотосовій квітці, перед ними невідьничі грають і танцюють.

Хист єгипетський навіть за нової держави не був цілком обмежований релігійним вжитком і темами.—як се часо говорять, хоч правда що є багато малюнків і статуї з'являючих святі речі, але ж не менше єсть військових сцен і сцен щоденного життя. Навіть в могилах можна знайти чимало цікавих малюнків зовсім не релігійного змісту, але, правда, в тих самих могилах багато малюнків про суд душі на тім світі і т. п., тільки же і в таких малюнках видно бажання маляра триматися близько до життя сього світу. Єгипетський хист видко завжди більше дбав за правду ніж за красу, тільки ж правда його була дуже одностороння і виявлялася більше в позах та в сюжетах ніж в самих формах. Раз зазначений тип,—хоч би первістно і з життя взятий,—служив далі викройкою, шаблоном для всіх малярів, все в ньому було розмірено, ясно визначено і через те малюнки різних малярів, навіть різних часів немов усі одною рукою писані. Знайдено скільки моделей для царських голов та звірячих постатів, що по них училися малярі та різьбярі. Надто видко сю шаблонність в релігійних малюнках, але се ще не так дивно, бо сливе завжди релігія вретті заковувала хист в певні рямці, як, напр, бачимо се в візантійському церковному малярстві.

Отже малюнки єгипетські мало різнилися від гієрогліфів, бо в жадній фігурі не було особистого виразу, кожна фігура виражала загальні ідеї, от як, напр., в дитячих малюнках всі люде і звірі подібні між собою, а тільки вони ставляться в різні. постави і в різному числі, щоб виражати, наче на письмі, різні ідеї, події, справи. Для вираження ідей часто вживалося навіть форм противних правді, так, напр., для вираження ідей одваги приставлялася до людського тіла голова лев'яча і т. д. Де далі навіть самі ідеї були сковані і доведені до певного раз установленого числа, надто в релігійних та військових сюжетах; всі війни були подібні між собою на малюнках, так само як і всі суди та подорожі на тім світі, всі царські короновання, всі процесії і т. д. Зостався простор фантазії тільки в сценах з життя щоденного, бо там таки труднійше було правила встановляти.

Однак все таки хист єгипетський вище від хисту всіх інших народів східних, як що не красою своєю, то розмаїтістю тем, простотою і надто грандіозністю (часом навіть пересадною). Вони все будували на вічність.

Статуї та малюнки се ще не все, що зосталося від хисту єгипетського. Треба ще згадати різні начиння, меблі, оздоби, маленькі металеві статуетки і всякі штуки з дерева, глини і т. д. Сила їх скрізь по музеях, але то мала частка проти того, що попропадало в різні часи. Церкви єгипетські були дуже пишно прикрашені, там були золоті та срібні човни, статуї з дорогого каміня та слонової кістки, оздоблені олтарі, різний посуд та начиння золоте та срібне та ще сила всякої здобичі, що царі наносили з походів. Все те було понищене разом з церквами, зосталося ж незмірно мало проти того, що було. Найгірша руйнація була після указу одного римського християнського імператора, що наказував руйнувати церкви поганські; 40.000 статуй загинуло тоді заразом, як пишуть історіки, а скільки ж то всього иншого було знищено, рознесено, розграбовано в давні та й в новітні часи.

Могили були менше плюндровані, бо до них тяжче було доступитись. Єгиптяне, боячись, щоб могили не позаливала повідь нільська, робили їх далеко де небудь в горах Лібійських або в пісках пустині. А часто ще й труну замурували в глибокій мурованій ямі до 25 метрів у глибину. Та все таки не раз і туди доставалися розбишаки різні. Однак там найбільше було знайдено цікавих для науки річей, якими заповнені всі єгипетські дільниці в музеях. Можна бачити в Луврському парижському музеї багато разного начиння, цікаві стільці на звірячих ніжках, складані дзиглики, фотелі

виложені золотом та слоновою костью. Багато єсть там ваз усяких і навіть шматки тканин, та галунів, та різних вишиванок, всі тії тканини з льону, інших нема. Багато ламп череп'яних, бронзових, порцелянових, пляшок таких самих в формі квітів лотосу, або в формі звірів, мавп то що ¹⁾ Чимало кошків та всяких дерев'яних прирядів. Багато штук до туалету: гребінців, шін'йонів, паріків, слоків різних з накривками в формі статуїок різних богів, а надто часто бога Беса, є чимало музичних струментів. Потім всякі шпильки, голки з бронзи, веретена з порцеляну, оздобні скриньочки, кошечки, пляшечки туалетні дуже тонкої та химерної роботи. Отже не треба думати, що єгиптяне тямали робити тільки щось величезне, колосальне, трудно зважити, що більше може нас дивувати, чи ті колосальні будови, чи сі зграбненькі цяцьки туалетні, подібні до тих, які ще й тепер дивують подорожніх в Китаї. Маленькі ложечки та мисочки для розтирання туалетних фарб, можуть справді дивувати, при маленьких ложечках держальця вироблені в формі звірів, людей. напр., зроблена дівчина з лотосом, дівчина з арфою, квітки, пташки. Чимало теж можна бачити намиста, всяких оздоб, ланцюжків, пороблених з золотих гадючок, рибок, очей Озірісових, ящурок, квіток лотосових з підвісками з голов Атор. Срібних річей надзвичайно мало проти золотих. Багато золотих браслетів з емалю в різні узорі, найчастіше намальований лев або грифон поміж квітами лотосу. Багато теж шкляних та бронзових покрас.

По всіх тих оздобах видно, до якого хисту в таких річах дійшли були єгиптяне вже за часів Рамзеса II та навіть і ще раніше.

РОЗДІЛ VI.

Віра.

Учені досі ще не збагнули зовсім віри єгипетської, хоч і багато літератури по ній лишилось. Але ж історік кожного народу розумів її инакше, та все приміряючи до власної віри та філософії, через те в кожного історіка вона видається зовсім иншою ніж у другого. Правда, що вона, будши дуже стародавньою вірою, мусіла мати багато спільного з другими пізнійшими вірами, і через те кожний чоловік чужої віри, знайшовши в ній те подібне, думав, що вона вся нічим або дуже мало чим одрізняється від його віри. Філософи греко-єгипет-

---

¹⁾ Де які між ними мають на собі написи з поздеровленням новорічним

ські олександрійські (часів Птолемеїв) хоч, здається, могли б щось докладніше знати про віру своєї сторони, але ж і від них не багато можна довідатися, бо вони більше займалися різними своїми філософськими теоріями та суперечками, підводячи їх або підтягаючи під єгипетську віру, як се робили пізніше (тай до наших часів) християнські філософи з християнською вірою. Отже з тих філософських трактатів дуже трудно доглядіти, що власне до давньої віри належить, а що єсть думкою самого філософа. Так само і теперішні вчені підводять єгипетську віру кожний під свою теорію. Де які німецькі вчені бачать в книгах Гермеса Трісмегіста основи німецької філософії. Інші знов знаходять монотеїзм під rozmaїтими формами єгипетських богів. Французькі вчені добачають там віру в Трійцю, і навіть догмат „слова“ знаходять сливе в тих самих словах, що в Євангелії Івана.

Можна б думати, що такі різні думки мусять бути конечно неправдиві, однак так не єсть, вони можуть бути всі справедливі. Єгипетська віра дуже давня, розвивалася довго і перейшла різні ступні розвитку, від низького до найвищого. Віра початку цивілізації єгипетської либонь мусіла бути багато в чім одмінною від олександрійської філософської віри. Ще ж до того народ єгипетський розділявся на більш освічені і темніші класи, отже і віра не могла стояти на одному ступні розвитку в тих різних класів громади. Святці були освіченою філософською кастою і їхні мудрощі релігійні не могли бути зрозумілими для простого люду, тим більше, що самі святці зовсім не старалися роз'яснити народові свої релігійні догмати, а навпаки ще може й умисне їх затемнювали, бо, відома річ, що чим темніше люд, тим лехче ним владати, чим таємніше бог, тим довше темна людина вірить в нього. До того ж хи- мерні образи богів єгипетських були власне такої натури, що їх можна було об'яснити й розуміти на різні лади. Віра святецька та їхня філософія більш нам відма, ніж народне розуміння тої віри, бо святці писали ті книги, які лишились, а народню віру можна добачати або догадуватися про неї по різних легендах, які зостались у святецьких книгах та в оповіданнях грецьких істориків, та вже таки мусіло бути й чимало спільного у вірі всіх класів єгипетських.

Звичайно віра єгипетська почалася від обожання природи, як і всі первістні віри. Надто періодичне вертання поводи нільської мусіло наводити на думку про якісь вищі сили, що заряджують і встановляють отої рух незмінний. Страшні звірі південної країни страшать первістного чоловіка і дивують його своїм чуттям (інстинктом) і він готов признати в них вищий

розум, навіть божу силу лиху, чи добру. В такій країні, як Єгипет, де Ніл правильно що року відновляв землю, де вічно чисте небо давало завважати хід небесних світел, все мусіло наводити на думку про дивний порядок світової будови, про таємний коловоріт з'явищ природи і темному, незнаючому науці чоловікові мусіло те все здаватися ділом чийогось мудрого розуму, що встановив те все так змисленно. Сонце і Ніл на очах оживляли і обновляли землю єгипетську, отже вони мусіли стати верховними богами. Той самий коловоріт умірання і відродження природи наводив на думку про відродження, воскресення чоловіка, душі людської, та й справді віра про загробне життя була дуже розвинена в єгиптян. Взагалі ж їхня віра однаково далека як від політеїзму так і від монотеїзму, вона єсть пантеїзм подібний до браманського, в ньому та сама повага до звірів, віра в переселення душ, розмаїтість богів при єдності верховного бога. Хоч трудно думати про переймання одного народу у другого віри сеї (хочі се врешті не єсть неможливим), однак подібність вражаюча і її можна хіба пояснити подібністю клімату обох сторін (долина Інду і долина Нілу).

Треба ще спогадати, що на Єгипет мали вплив різні сусідні народи, і що сами єгиптяне довго були розділені на окремі племена і ті племена могли мати різні місцеві віри, або принаймі де яких богів місцевих, як то затрималося подекуди й пізнійше. Так, напр., кожне племено (пізнійше нома) мало собі свого звіря святого і звалося його йменням (первісно може той звірь і не вважався святим, а служив тільки так для відзнак, як, напр., тепер у племен різних диких народів); звіреві тому давалася шана в кожному племені, що носило його ймення. звідси повсталала незліченна сила святих звірів, місцевих богів та святих одправ. Кожна нома мала свого звіря, але той звірь не був поважаний в сусідніх номах і там не вважали за гріх його вбити, через те часто повставали сперечки та бійки між сусідніми номами.

Можна думати, що при давній державі богів поважали тільки в образі живих звірів та сил природи, бо мальованих чи тесаних образів не було. При новій державі богів малювали або в звірячій постаті, або з людським тілом, а звірячою головою, або в людській зовсім постаті тільки з різними емблематичними покрасами на голові. Для нас мало зрозумілі ті постаті та емблеми: часом один бог малюється під скількома посталями, инший раз скілька різних богів малюються під однаковими посталями, і їх можна одрізнити по написах йменнів їхніх, алеж один бог має часто багато йменнів, і трудно розібрати, чи то яке ймення має означати иншого бога, чи може

тільки вишу постать того самого. Ті різні постаті можна бачити на численних статуях та малюнках, що то їх сила скрізь по музеях та по атласах історичних. Межи статуями найчастіше стрічається богиня Пахт з лев'ячою головою. Головні тебські боги найчастіше так малювались: Аммон «великий бог, живучий в правді» має корону з двома довгими страусовими перами. Його свята дружина Маут (себ-то мати) має подвійну корону обох єгиптів. Хонс, їхній син має яструбину голову. Нум або Хнуфіс, инша постать Аммона, господаря поводі, має баранячу голову. Велика Саїсська богиня Нейт має при собі напис: «я те, що єсть, що було і що буде; ніхто не здійняв з мене покривала, плід, що я ношу, сонце». Фта, верховний бог Мемфісу, буває то в постаті мумії з бердом і з головою хорта. то в постаті зародка з жуком на голові. Син його Імготеп (Імтес по герметичних книгах) тримає на колінах розгорнутий папірус і має обголену голову Ра, сонце, має яструбину голову. Атор має коров'ячі вуха, або пілон на голові. Ма, справедливість і правда, замість голови має страусове перо. Озіріс бог смерті і воскресення має в руках гак і батіг—емблеми влади. Ізіс його жінка і сестра має коров'ячу або шулякову голову, роги а межи рогами місячний круг. Горос, їх син, має волосся сплетене мов баранячі роги. Тот має голову ібіса, Анубіс має голову шакалову, обидва належать до Озірісових постатів та легенд.

Найраніший з єгипетських образів—є образ сонця. Його народження кожного ранку після ночі показувало ніби вічне відродження божої ясної сили. Отже небо. Його рождаюче, порівнювалось до божої матері. Божею матір'ю називалось то небо (Маут, Нейт), то первісна ніч або вічне небо (Атор), то земля (Ізіс). Віра в сонце, оживляюче землю, сталася основою цілої релігії єгипетської. Головний бог, що до нього обертаються найчастіше всі молитви, є Ра, і часто се слово додається до ймення якого місцевого бога. Через те повстало, напр., ймення Аммона-Ра. Фта довго був окремим богом, але за те він став зватись сонцевим батьком (пізнійше заходячим сонцем). Окрім віри в сонце була ще однаково міцна і розпросторена віра в Озіріса, бога смерті й відродження, але й він якось злився з представленням про підземне сонце (сонце, що йде попід землею під час ночі), потім його відродження уподобляло його тому ж таки ранньому сонцеві. Але все таки ці два культу¹⁾ Озіріса і Ра ніколи не злилися зовсім в один, бо Озіріс власне поважався найбільше яко підземний суддя і воскреситель людей (душ людських).

1) Культ значить набожна шаноба, віра, одправа.

Всі боги єгипетські діляться на два типи: батьківський і материнський, чоловічий і жіночий, отже де які звірячі постаті може для того вживалися, щоб виразнійше поставити ці два типи.

Врешті звірячі форми не мають чого так дуже дивувати коли пригадаємо собі й християнську символіку, де Ісус Христос з'являється під назвою ягняти (агнца), Дух святий в постаті голуба, де вживаються теж різні емблеми для моральних понять, напр., хрест—віра, когва—надія, серце—любов, ореол «вінець» над головою—святість і т. д. Самі ж представлення про соняшну Трійцю, божу матір, святу діву, воскресителя й спасителя душ людських, всі вони спільні для обох релігій, хоч з'являються в одмінних легендах і оздобляються різними ідеями та філософськими теоріями. Врешті ці представлення не чужі й для багатьох інших давніх релігій, як ми вже бачили та й ще будемо бачити.

Єгиптяне відрізняли бога батька і бога сина, але часом в різні часи, та в різних місцях ці два образи якось мішалися, зливалися один з одним. До сих двох особ прилучалася третя, особа матері. В Саїсі тая матір, богиня Нейт, навіть займала головне місце. В Тебах вона звалася Маут і була підрядною Аммонові. Аммон же звався чоловіком своєї матері отже таким способом в Аммонові зливалися поняття про батька й сина і він виходив ніби власним батьком. З сих догматів повстав потім дивний культ з різними незвичайними та безсоромними обрядами, як то було і в деяких індійських одправах. Ці дві країни (Індія та єгипет) сходилися і в культі святих звірів.

Ось що різні історіки говорять про сей культ. «Тому, що розповідають, каже Діодор, про одправи Апісові в Мемфісі, Мневісові в Геліополісі, цапові в Мендесі, крокодилові при озері Меріс, левові в Леонтополісі, та ще иншим святим звірям, трудно було б вірити, не бачивши того на власні очі. Їх виховують по окремих будовах, поважні особи дають кошти на їхнє утримання. Їм дають найкращу муку, молошну кашу, медові пироги, гусятину верену або печену, а тим, що їдять тільки сире м'ясо, тим дають птиць, умисне для них зловлених в сільце. Їх купають в теплих ваннах, мажуть помадами та всякими пахощами, спати кладуть на килимах та дорогих тканинах, і навіть утримують для них великим коштом гарем з їхніх самок». Далі Діодор розказує, як єгиптяне роздерли одного римлянина за те, що той, нехотачи, забив святого kota. (Подібна пригода, сталася недавно в Індії з одним Англичанином).

Геродот так розказує про те виховання святих звірів. „Жінки й чоловіки вибиралися навмисне для доглядання святих звірів, і ця повинність переходила в спадок до дітей отих доглядачів. Те вважалося почесним обов'язком. Цілі міста склалися на кошти для виховання звірів, даючи різні обітници. Коли який звірь був забитий навмисне, тоді злочинця карано на смерть; коли ж хто ненавмисне забивав, то той тільки платив скільки було присуджено; але як що був забитий ібіс або яструб, то забивця карано на смерть, не вважаючи на те, чи вільний чи невільний був його вчинок. Коли ж в якому домі святий звір гинув своєю смертю, то живучі в домі голили собі брови на знак жалоби, така жалоба була по святому коті, по собаці треба голити цілу голову. Кошачі трупи бальзамували і одвозили в Бубастіс, де їх ховали в освячених могилах. собак ховали в тому місті, де вони жили, і теж в освячених могилах, так само з ікневмонами. Польових мишей та яструбів ховали в Буто (в Дельті). ібісів у Гермополісі (в середньому Єгипті). Ведмедів та вовків ховали там, де знаходили неживими

Крокодили були святі в одних місцях Єгипту, а в других ні, і там їх навіть ловили та били. єгиптяне Тебаїди та озера Меріс поважали крокодилів, вибирали де яких з них, виховували старанно і приучали до людей. Крокодилам надівали серезки та браслети, годували хлібом та м'ясом. По смерті їх бальзамували і ховали в посвячені могили».

Спрзвді близько пірамід Саккара знайдено, окрім могили Апіса, багато могил з муміями гадюк та ібісів, гадюки зашиті в білі плати, неначе матраци, ібіси лежать в круглих пуделках. Близько Теб, коло кладовища цариць є кладовище мавп. В иншому місці є кладовище крокодилів, до нього трудно дістатися, бо треба лізти вузькими підземними ходами серед пороку мумій. Там сила крокодилів різного зросту, найбільше ж малесеньких, що пов'язані в пачки, мов сігари. Є навіть яйця крокодилячі. Дивно, навіщо єгиптяне губили отак нащадок своїх святих звірів, але вже либонь на те була якась свята установа.

Не самими тільки святими одправами займалися єгипетські святці. Вони займалися медициною, астрологією а надто релігійною філософією. Не любили вони одкривати перед людом всіх своїх мудрощів, але й те що одкривали висловлювали так темно, що трудно було там до самої речі добратися. Темні речення здавалися надто мудрими і таким способом ще більше розпросторювалася слава про мудрість єгипетських святців.

Зосталося скільки єгипетських філософських книг, їх ще

досі як слід не розібрали і не зрозуміли в них багато де чого, але всеж де далі більше дається постерігати, яка була єгипетська віра. Книги ті звуться герметичні книги (Гермеса Трімегіста). Сі книги писані не одним чоловіком (як більшість давніх релігійних книг), їх складали різні люде в різні часи. єсть переказ, віби єгипетськи святці записували усякі мудрі, речення на колонах без імени автора. Колони сі були книгами Тота, бога письма, Греки звали його Гермесом, звідси назва «герметичні книги». Тот був святецький бог і вся мудрість святецька до нього належала, через те і всі книги святецькі звались його іменем. Та се часто бувало, що книги святецькі приймали ймення бога або святого, богом обраного чоловіка (напр., закони Будди, Ману, Зороастра, Мойсея і т. д.) таким способом вони могли собі придбати більше поваги в очах віруючих. Тих книг було дуже багато, але до нас дійшло дуже мало. Ті, що ми маємо, проводять теорію віри досить подібну до браманської і навіть окремі вирази є дуже подібні до тих, що в Багават-Гіті. Книги сі дійшли до нас у грецькому перекладі; переклад був зроблений вже десь в римські часи, але по складові речі та ідей здається, що сі книги мусіли бути зложені за давнійших часів. Склад речі нагадує гебрайські (жидівські) книги, але ідеї нагадують індійські. Ось переклад розповіді про створення світу:

„Над безоднею була темрява безгранична, вода та дух змишленний, проникаючий все; сила свята тримала їх в хаосі. Тоді блиснуло світло святеє і з під пісків вийшли елементи (стехії) з вохкого стану, і всі боги споряжали природу. Світ був у неладі та в змішанні; легкі елементи знялися в гору, а важчі були покладені основою під вохким піском, всі речі були розділені вогнем і завішені в повітрі, щоб бути впоряженими духом. Небо було розділене на сім кругів і боги з'явилися в постаті планет, кожний з своєю вдачею, і планети стали поважатися вкупі з богами, що в них. Повітря оточило остатній найбільший круг і дух святий дав йому рух коловий.

Кожний бог, по своїй змозі, робив діло, що було йому доручене. І народилися звірі четвероногі, і плазуючі гади, і водяні створіння, і крилаті створіння, і всяке збіжжя родюче, і трава, і квіти, і все мало в собі насіння відродження. Вони (боги) посіяли племена людські, щоб було кому пізнавати діла божі, свідчити силу природи. Ота громада людей мала панувати над усім, що було під небом, і знати його, щоб рости і множитись у великім числі, всяка душа у людському тілі мала споглядати небо, хід богів небесних, діла божі і сили природні, мала ділити добро, мала пізнавати божу владу і

одрізняти добро від зла, і навчатися всякого хисту пожиточного. Життя і мудрість управляються від початку самого ходом богів кружачих на небі і ними ж розрішаються. Буде багато великих і пам'ятних діл на землі, і все зоставатиметься по них руїна для відновлення в пізнійші часи. Кожне покоління живих створіннів, всяке насіння рослин і всі дочасні речі відновлятимуться через божу конечність і відновлення і через розмірений коловорот натури. Бо все боже єсть порядок світовий і натуральне відродження, і натура вряжена по божому“.

Єсть ще друга розповідь про початок світу, уривок з одної «святої книги». Єсть то розмова Ізіс із своїм сином Горосом про створення світу, про перехід душ. Ізіс розкаже своєму синові, що душі були створені з найчистішої частини світової матерії і їм вже створитель доручив творити весь світ, давши їм на зразок небесних звірів. Душі так записалися своїм завданням, що перейшли границі їм показані і за те були вони покарані і посажені в тіло. І був їм з того жаль великий. „О, небо,—казали вони,—початку нашого життя! Етер, повітря чисте, руки і дихання найвищого бога, і ви, світла блискучі, погляди божі, невтомне світло сонця й місяця, наша одвічна родино, який жаль нам, яка туга!.. Покинути тее сяйво велике, країну святую, красу її пишну, щасливу громаду богів, і бути скинутими в нужденні нікчемні оселі!..“ І вони благають творця, «що став байдужий до своїх створіннів,» щоб він сказав їм ще скілька остатніх слів, поки вони ще можуть бачити небесну країну і чути божу мову. Тоді бог змилювався і розказав, їм путь, по якій вони мають вертатися з землі на небо, розказав, через які тіла муситимуть вони переходити, щоб вернутися знов до первісної чистої постаті. Найсправедливіші і найсвятіші душі житимуть в царях, в святцях, в мудрих, в лікарях, в орлах, в левах, в драконах, в дельфінах. Тіла ж поробив Гермес (Тот) з останків та осадків того, з чого були зроблені душі; під час роботи прийшов Момос (Бес) і сказав Гермесові: «О, творче, невже ти думаєш, що добре дати всю волю сьому прийдешньому вивідувачеві чудових таємниць натури? Невже ти лишиш без горя того, чия думка досягне світових границь? Люде повиривають коріння рослин, пізнають силу натуральних соків, вивідають природу каміння, порозсікають не тільки звірів, але й самих себе, хочаби довідатись, як вони створені. Вони досягнуть до моря і, рубаючи первісні ліси, попливуть, від берега до берега, шукаючи один одного. Вони вивідають таємниці натури і захотять вивідати ще й небесний рух. Ще й сього не досить, вони захотять дійти до кінця світу, вони шукатимуть границі вічної ночі. Як що

їм не буде препони, як що вони житимуть без біди, без клопоту, без страху, то й само небо не втримає їхньої відваги і вони забажають владати цілим світом». І Момос порадив Гермесові дати людям бажання і марну надію, клопот і жаль зраженого сподівання, кохання і жадання то вдоволені, то розбиті, „щоб навіть радість осягненого бажання затягала їх раз у раз до більшого лиха“.

Тут Ізіс обертається до Гороса: „Ти смутишся, сину, слухаючи розповідь своєї матері? Диво та чудо обгортають тебе, коли ти чуєш, як готується лихо нещасним людям? Ще й гірше почувеш. Слова Момоса сподобалися Гермесові, рада здалась йому доброю і він послухав її.“ Він дав людям невмолимий закон долі (конечности). Тоді розлючені люде, не мігши змагатися з богами, почали битися затято межі собою. Тоді увесь світ сплямований кров'ю та гріхами почав скаржитися до бога на людей і просив, щоб бог послав від себе ратівника, щоб вигубив зло і вирятував людей. Бог послав Озіріса, що вернув світові спокій, научив людей віри святої та добрих звичаїв, а після того сам став суддею мертвих.

Сі розповіді зложені в пізнійші часи і належать до греко-єгипетської філософії.

Є теж розповідь, що Озіріса забив його брат Сет, а потім його оживила жінка його Ізіда, а син Горос помстився за нього. Ся розповідь запевне була зложена пізнійше XVII династії, бо до того часу Сета не вважали за лихого бога, а вже пізнійше його образи були позбивані і він почав уважатися за бога зла от як Ангра-Маніу перський. Таким він з'являється в „трактаті про Ізіс та Озіріса“. Підземне сонце, Озіріс, стався царем і суддею мертвих, Анубіс, давній бог, сторож могил з головою шакала, став помішником бога смерті і відродження. Люде сподівалися, що й вони воскреснуть, як Озіріс, і кожна душа людська неначе прилучалася, в понятті єгиптян, до душі Озіріса, принаймі в погребових молитвах про мертвого завжди говориться Озіріс такий то (як, напр., у нас говориться покійний такий-то, Іван, чи там як). Сам Апіс, що при житті вважався за постать бога Фта, по смерті звався Озіріс-Апіс, з сеї назви Греки зробили Сарапіс і так звався Олександрійський найстарший бог.

Віра єгипетська про життя на тім світі досить темна й непевна для нас, як і вся їхня віра. Писаннів про неї зосталося багато, але їх трудно розібрати і погодити межі собою. Напевне віра про тогосвітнє життя в різні часи була різна. Певне тільки те, що єгиптяне з найдавнішніх часів вірили в безсмертя душі і дуже займалися погребовими обрядами. Ра-

нійше потішаючої віри в Озіріса, була віра про смутне, страшне царство вічної смерти. Ось один смутний напис, ніби річ одної жінки до свого чоловіка: „Брате мій, друже мій, дружино моя, пий, їж, осушай кубок радощів, кохай, бенкетуй! вдовольняй свої бажання, не давай смуткові входити в серце твоє, поки ти на землі. Бо Амент є країна сну і темряви, оселя смутку для тих, що в ній застаються. Вони сплять там в невиразних постатах, не встають до своїх братів, не пізнають батька й матері, не рушаються до своїх жінок та дітей. Кожний п'є там воду живуццу тільки я жадібна. Вода єсть для того, хто живе на землі; тут де я, навіть вода будить згагу. Я не знаю сама, де я; з тії пори, як прибула я в сю країну, я плачу по тії воді, що текла там (на землі), я плачу по вітрові нільському береговому. щоб він прилинув і освіжив мое серце в тузі. Бо тут оселя бога, що зветься Смерть. Він кличе всіх до себе і всі йому коряться, третячи перед гнівом його. Не вважа він ні на богів, ні на людей,—великі й малі рівні перед ним. Всякий боїться молитися до нього, бо він не слухає. Ніхто не славить його, бо він не має ласки до того, хто поклоняється йому, він не дивиться на жадний поданок, що дається йому.“

До сього погляду, що треба втішатися життям, поки живеш, причепляли давні та й новітні історіки один загально звичай у давніх єгиптян, а власне ось який: часто на великих бенкетах, коли гості сиділи при столі, в хату вносили мумію, або малюнок мумії, і ставили на видному місці. Геродот об'ясняє се так, ніби єгиптяне хтіли тим нагадати, що ось чим кінчається життя людське і треба ним тішитися, поки є час. Другі знов думають, що се власне робилося для того, аби повздержати непомірну веселість бенкетуючих. Але і те і друге мало ймовірно, а мусить бути єгиптяне таким способом виявляли пошану до помершого родича, запрошуючи його на бенкет до себе; може навіть сам бенкет робився для поминок, як се ще й досі буває у християн, де часами zostавляють трохи страви на ніч для „померших душечок“, або навіть ходять бенкетувати на могилки. Таке об'яснення здається нам певнійше. Тим більше, що єсть малюнки з'являючі приношення поданків мертвому, отже, значить, єгиптяне вважали своїх мертвих за святих і коли могли їм приносити поданки, то могли й у себе в хаті ставити образи покійників при всякому родинному святі.

Діодор каже, ніби в єгипті був такий суд, що судив людей після їх смерти, але зовсім сьому трудно повірити, знаючи з якою повагою і обожанням дивились єгиптяне на свих мертвих. Всі нагробні написи не виявляють ніякого нахлону до суду

над мертвим за його гріхи на землі, навпаки скрізь вихваляються його праведні діла, напр.: „Надивившись на все, я вийшов з цього місця (світа), де я говорив правду, де я робив по правді. Будьте добрі для мене, ви, що настанете по мені, і признайте заслуги свого предка: „він робив добро, коли б же й ми так могли робити на сім світі!“ Хай скажуть так тиї, що потім настануть. Ніколи я нікому жалю не завдав, нікого не забив. О, Владарю неба, господарю всесвітній, я той, що з миром проходить, я був праведним, любив свого батька, любив свою матір, добрий був до всіх, що були при мені, я був потіхою своїм братам, мене любили слуги“.

В иншому написі сказано так: «Він дав хліба тому, хто був голодний, дав води тому, хто був жадобний, дав одержу тому, хто був голий.» З сих написів, окрім усього, видно ще і те, що єгипетські поняття про добре праведне життя були дуже близькі до заповідів Старого і Нового Завіту, напр., поважати батька й матір, не забивати, не брехати, любити всіх, помагати всім і т. п.

Отож, мусить бути, Діодор змішав віровання про суд на тім світі, або може при погребових процесіях представлявся аллегорічно суд божий над душею.

У єгиптян була книжка святих законів і звалася вона „Книга про діла Світла“, учені теперішні прозвали її „Рітуал“ (одправа свята), ся назва коротша, отже ми будемо так її звати. Рітуал сей розділявся на скілька книг, поділених кожна на скілька розділів, в кожду труну клався переписаний котрий небудь розділ з сеї книги. Через те їх знайдено дуже багато, але все таки зовсім цілої книги нема. Сі уривки з Рітуалу були написані на звитках папірусу, і на них було чимало малюнків. Число малюнків, краще або гірше письмо, довгість уривку залежали від заможности покійника. Порядок розділів не завжди однаковий. В тому Рітуалі часто йде річ про суд на тім світі, єсть і малюнки до сього, як, напр., в одному такому папірусі XVIII династії. Там намальований найперше покійник, а при ньому його сестра, що молиться до Озіріса. В сьому першому малюнку Озіріс помальований зеленим і має білу діядему Верхнього єгипту, в руках має царські та божі берла. Далі вже намальований Анубіс, а за ним покійник в сонцевому човні. Далі різні постаті, через які душа мусить переходити на тім світі: чапля, посвячена Озірісові, золотий яструб, ластівка і т. д. (От сим власне єгипетська віра про переселення душ одрізнялася від індійської, що у єгиптян се переселення було на тім світі, а вже тільки праведні душі могли по своїй волі вертатися на землю, і жити який час в

людській, чи в якій звірячій постаті). Далі є намальований рай «Аенру» з 15-ма брамами, там же який час душі мали займатися польовою роботою.

Потім змальовані 40 суддів підземних і до кожного написана молитва за душу. Там списані різні гріхи, напр., забивство, крадіж, неправе кохання, образа святощів і т. д. Між иншим ще й такі, як „надто довгі розмови“, „завдавання жалю кому“, є теж наказ „поважати закони і права на воду“ (Нільські закони). Далі вже йде самий суд. На вазі важиться серце покійника на одній шалі, а страусове перо (ідея правди) на другій. Над тим наглядає Тот в постаті собакоголової мавпи (ідея рівноваги) і дві богині з гадюками в руках (ідея кари і надгороди). Далі огняне озеро. Його стережуть чотири собакоголової мавпи, вони мають в остатне очистити душу. Далі вже намальоване сонце з яструбиною головою. Сидяче в човні, а за ним праведна очищена душа. На другому подібному ж малюнку є ще поверх ваги на довгому човні мавпа, що жене прутом свиню, невідомо напевне, чи та свиня має з'являти грішну душу, чи бога зла Сета.

єгиптяне вірили не тільки в безсмертя душі, але в воскресення тіла, як і христіяне. Через те вони дуже дбали про те, щоб тіло не псувалося по смерті. Се було добре і для другої причини, а власне для того, що в такій гарячій стороні, як єгипет, такий спосіб ховання, як у нас, напр., міг розпросторювати заразу, а палити трупи було трудно, бо в більшій частині єгипту для сього було дуже мало дерева. Тільки ж певно, що не для сих причин єгиптяне бальзамували своїх мертвих, а власне таки для того, що сподівалися воскресення тіла і хотіли, щоб тее тіло було ціле і не зіпсоване в день свого воскресення.

Бальзамування робилося в різні способи. Найдорогший спосіб був такий: залізними гаками, та ще якоюсь мікстурою витягався мозок з голови. Потім надрізувався живіт, витягалась уся утроба, перемивалась пальмовим вином та всяким пахучим соком і вкладалася назад у тіло з усякими пахощами та коріннями, потім живіт знов зашивався, а тіло солилося і вкладалося в луг на 70 днів. Потому виймалося з лугу і завивалося в довгі завої просмолені живицею, а там вкадалося в дев'яну труну і ставилося на який час в окромій хаті, де над ним одправляли одправу.

Дешевий спосіб був такий: просто витягали мозок та утробу, назад її не вкладали, а клали порожнє тіло на 70 день в луг і після того ховали. Такий спосіб був для бідних людей. ¹⁾

¹⁾ Сі способи розказані в Геродота.

Інші історіки пишуть, що святці, витягши утробу з тіла, і прочитавши над нею задушну молитву і показавши її сонцеві, кидали її в воду.

Знов же був звичай (невідомо тільки чи у всі часи) класти лехке, серце, печінку та кендюх в чотири вази. окроме набальзамувавши і посвятивши їх чотирьом богам підземним, і ставити їх в могилу біля саркофагу. Вази ті мали накривки зроблені так, як голова людська, собача, шакаляча і яструбина. Звуться вони канопи (від грецького слова *κωνώπις* або латинського сапурс собакоподібний). Таких каноп знайдено чимало по могилах, робились вони з глини, алебастру або каміню.

Потім уже мумії, оті набальзамовані тіла, клалися в труну з дерева або з полотна, намоченого в гіпсі. Труни ті вироблялися на шталт людського тіла в лежачій постаті зо складеними на грудях руками і були навколо геть пописані різними уривками з Рітуалу. Ота перша труна вкладалася в другу, а та знов у третю, всі вони щільно приходились одна до другої і всі три вкладалися в дерев'яний або камінний саркофаг теж пописаний молитвами та малюнками про подорож душі на тім світі. Зверху на саркофагу або в середині і навіть межі завоями мумій вкладалося дуже багато різних оздоб, статуїок глиняних та дерев'яних і багато всяких малесеньких річей, дарованих мертвому від його приятелів для послуги та охорони йому на тім світі. Через те маємо таку силу тих дрібниць скрізь по музеях. Там маленькі статуїки богів, різна зброя та начиння до всякого ремесла, відповідно тому, чим займався чоловік за життя, або що він любив.

Жінкам вкладалися зеркальця, гребінці, слоїки різні, малярям краски та всякі приряди малярські, письменникам каламарі то що, дітям ляльки і т. д. Ще знаходиться в могилах безліч жуків кам'яних, шклявих, глинявих, вони проколяні усі і навізані на нитку, їх часами вправляли в перстень і вони разом з тим служили печатками. Жук той з'являв собою ідею безсмертя: як він вилазить з землі та з гною на світ і летить до ясного неба, так і душа людська має відродитись для кращого, яснійшого життя.

Може бути, що убогі ховалися на спільних громадських кладовищах. Але багаті ховали своїх мертвих окроме в осібних могилах з каплицями, де їм давалися поданки і правилися одправи.

Діодор каже, ніби часом Єгиптяне давали в заставу за довг мумію свого батька або матері, а коли потім хто лишав ту мумію не викупленою, то був обезславлений на ціле життя, а по смерті позбавлений погребу.

Небагаті люде купували місця на кладовищах, що належали до святців, званих Колхітами. Ті Колхіти займалися погребовими одправами і стерегли могил, та утримували в порядку кладовища. в тому їм мусіла помагати мійська сторожа, оберегаючи могили від злодіїв. Злодії ж мусіли часто навідуватися до могил, бо там завжди могли знайти дорогі оздоби. Багато є колон могильних, на котрих поздирана позолота, так само, як на лицах трун. Видно, що то були злодії давніх часів, бо вони лишили скрізь не обдертими образи Озіріса, а вже новітні злодії не побоялись би його обдерти.

Постоявши якийсь час в залі, де чинилися поданки, мумія відносилася на остатній спочивок у могилу, часом приходилось її везти, або переправляти через Ніл (як от у Мемфісі). Коли ховали царів або вельмож, то процесії були дуже пишно уряжувані; процесії ті є намальовані в різних могилах. Намальовані там цілі юрби слуг з квітами лотосу в руках, та з усякими поданками, та з різними оздобами, що мали вкладатися в могилу. Потім гурт плачущих жінок та приятелів покійного, потім віз на полозах, або човен з труною на катафалку. Човни ті дуже гарні, оздобні і нагадують ті човни, в яких перевозилися статуї божі. В переправах через Ніл намальовані, окрім човна з труною, ще й менші човни з жінками плачущими, святцями та приятелями, всі ті човни мають на обох кінцях по великій лотосовій квітці, квітка та була теж знаком відродження та безсмертя.

Саркофаги робилися з граніту, базальту, вапняного каміню або з алебастру. Всі вони вкриті малюнками. В середині саркофагу на дні намальована богиня Аменгі, образ підземної країни. на ній клалася труна з мумією, на покрищі намальована богиня Нуг, постать небесного склепіння, вона найчастіше малювалася в постаті жінки з дуже довгим тілом голим, упираючись ногами і руками, а спина вилучена як склеп. Форма і покраси саркофагів були різні в різні часи. Найдавніші були зроблені просто, як скриня, часом таких скринь було три, що вкладались одна в другу. А вже близько XI династії (Антев) почали робити труни в людській постаті. Обличчя тій труні часто було позолочуване, а інші, як, напр., труна цариці Аа-Готеп, мали цілу покришку позолочувану, посередині тій труні зроблена золота царська змія Уреус, а очі їй зроблені з каміню білого та зо шкла, в тій же труні було знайдено багато оздоб різних.

Тепер скрізь по музеях багато тих трун, саркофагів, малих пірамідок, каноп, звірячих та людських мумій, завитих у завої та з масками наложеними на обличчя, маски ті по-

золочувані, а очі їм з емалю. Маски, помальовані рожевою краскою, належать до часів Птолемеїв, портрети, краще зроблені, належать до римських часів. Окрім того, є багато статуїнок різних, та шматки тканин з одержі, та подотна з мумій. А надто багато тих жуків, що то вкладалися до труни; різні вони: і з глини, і з каміню дорогого, і з алебастру, і з блакитної порцеляни, і з зеленого яспісу і просто шклянні. Є також багато папірусів, ще не зовсім розібраних, або ще й ніяк не розібраних, колись, може, як розберуть їх, то роз'ясниться багато темних річей про єгипетську віру.

РОЗДІЛ VII.

З в и ч а ї.

Говорячи про богів єгипетських, можна було б спогадати при тому ще й царів, бо вони ж уважалися синами божими і шана їм була теж божа, от все одно, як Апісові. Царів єгипетських можна зрівняти з царями індійськими по тому обожанню, яке їм давалося від підданих. І по смерті царі вважалися богами. Всі написи над царськими статуями та малюнками показують страшенну пиху царську та повірність підданську. Отакий культ царя одразу вражає, може, більше, ніж культ святих звірів, однак, як поглянути на деякі зовсім новітні монархії (царства), то сей культ може перестати так дивувати. Одні тільки люде мало боялися царської сили, навіть обертали її в свою користь, навіть самі над нею не раз брали гору, — сі люде були святці. В Єгипті, як і в Персії та в Індії, була вічна боротьба між святецькою та царською владою, тільки в Єгипті вона була більше потайна, великих святецьких змов та повстаннів (як от Гаумати після Камбіза) не було, коли не лічити захоплення влади в святецькі руки при етіопській дінастії, але то не можна назвати справжнім повстанням, бо святці захопили владу, користуючися непевними часами, коли так легко було кожному захопити ту владу. Взагалі ж вони жили в ладу з царем, а тільки опутували його придворними звичаями та релігійними, заколихували дух славою та хвалою безмірною, і таким способом потроху робили з нього живого ідола, пишного, славного, але до діла нездатного. Діло ж робили тим часом порадики святці, вони взяли під свою релігійну опіку нільські канали, а потроху і громадські закони. Однак се було можливо при царях довго пануючих дінастій, що вже звикли до тієї святецької опіки, нові ж царі, одважні, що захопили силою не так давно владу в свої руки, такі царі нових дінастій, як Сеті I,

Рамзес II, або царь самозванець Амес, не давалися так хутко під святецьку оруду, бо вже ж вони не на те силоміць добивалися влади царської, аби віддати її в чужі руки, а самому скласти руки спокійно. Але й такі царі не були зовсім вільні від давніх пут, вони мусіли дбати про згоду з святцями, щоб доказати законність свого царювання і царювати без перешкоди та мати собі таку саму божу хвалу, як попередні царі. Тоді при згоді з святцями новий царь наряжав суд над скинутим царем, суд, звичайно, судив, як цареві хотілося, подоланого царя називали врешті злочинцем, неправим владарем, його образи збивалися скрізь, а новий „правий“ владарь брав собі все таки жінку з роду того „злочинця“, аби загодити друзів пропащої династії, потім святці називали його сином сонця, і все вступало на давнійший шлях потроху. Царь самозванець був часом до кінця життя досить вільним, але вже його нащадки робилися де далі такими самими живими ідолами, як і давні царі. Таким способом сталося, що нащадок Сеті та Рамзесів був нікчемним, слабким, лехкодушним Менефта. Та може й без святців царі єгипетські дійшли б до такого кінця, бо така божа шана не може не розпустити людини, але ж при святцях се робилося скорійше й вони про те власне, може, найбільше дбали, аби зробити царя чимсь напталт вола Апіса, при которому так добре було жити прислужникам Апісовим.

В браманській Індії каста були дуже суворо межі собою поділені, се виходила почасти з того, що низші каста були з чужого подоланого народу і переможці Арійці не хотіли чи боялись єднатися з ними. В Єгипті всі належали до одного народу, отже таке крайне розділення не було потрібним і можливим. Скоріш єгипетські каста можна називати не кастами, а просто станами, от як у нас. Тих станів було чотири: святці, вояки (з них же й царі), хлібороби і зарібники (зачисляючи до них усіх, хто собі заробляв на хліб чим иншим, а не хліборобством).

Земля була розділена межі царями, вояками і святцями. Сі три стани найвиразнійше одрізнялися межі собою, але й то не так різко, як в Індії, бо часто святецький, вояцький та ще який инший громадський уряд єднались в одній особі. Геродот розповідає про одного царя Сетоса, що тримав дуже в ласці святців, а вояками нехтував і за те вояки не схотіли його обороняти при асирійському нападі. Се хоч і легенда, але з неї видно, що і в Єгипті була боротьба каст. Отже святці і вояки були правлячими станами¹⁾, однак, хоч і не часто, та

¹⁾ Уряд святецький та вояцький переходив від батька до сина звичайне, часом тільки бувала зміна в тій спадковій владі.

все таки і людям низших станів часами траплялося добутися до вищого уряду. Так в одному папірусі один син рибалки розказує, як він став військовим старшиною; часом теж письменники досягали великого впливу і розкішного життя. Взагалі зо всіх зарібників письменці вважалися найбільш близькими до пануючих станів, як от се видно з того папірусу, що ми вже раз споминали, де старий письменець радить своєму синові, яку той має вибрати роботу.

До святців належали найкращі землі в Єгипті. Вони казали, що їм ті землі подарувала сама богиня Ізіс, як ходила по землі. Землі їхні були вільні від податків. Ось як грецькі історіки (Діодор та Геродот) розповідають про побут святців. Вони могли мати тільки одну жінку, а всі інші Єгиптяне могли їх мати по скілька¹⁾. Геродот каже: «Святці голять собі ціле тіло через кожних три дні. Вони вдягають тільки одну лянну одєжу і сандалі з папірусу. Їм не вільно мати иншого убрання або узуття. Вони миються холодною водою двічі на день і двічі на ніч. Та ще мусят вони справляти силу всяких дрібних обрядів. Але ж за те мають собі великі користи. Вони не тратять нічого з своїх добр на своє утримання. Кожний з них має собі назначену порцію свяченого м'яса, що дається йому вже печеним, що дня, окрім того, їм дається ще багато волонини та гусатини. Окрім того, ще дають їм вина багато, тільки риби не вільно їм їсти. Єгиптяне не садять ніколи бобу на своїй землі, а як що він сам виросте, його не їдять, святцям же не можна на нього й дивитися, вони думають, що то нечиста рослина. Для кожного бога є скілька святців і найстарший над ними святець. Як хто з них вмирає, то син заступає його місце».

Вояки владали другою третиною землі єгипетської, але вони вже мусіли жити з своєї землі і на свій кошт узброюватися, мусіли теж служити цареві у всіх війнах і сторожею в дворці йому бути. Зброя їх була: спис довгий або короткий, сокира, коротка шабля, щит закруглений вгорі, лук і праща. Було в них кінне військо (на возах), піше, стрільці та пращники. Військо ходило на війну з музикою, з бубнами та сурмами.

Царь малюється завжди в повозі, сам стріляє з лука, а візник править кінцями. Кожний гурт військовий мав свій значок, значків тих було дуже багато, все то були святі емблеми: божий човен, голова святого звіря, голова бога, царське ймення на картці і т. д. Окрім сього краєвого війська, були ще бранці військові, помічники з підвладних народів, та наймити з чужих, Вони були платні. Були то Азіяти, єтіопи, Лібійці,

¹⁾ Розповіді Діодора.

а пізнійше Греки (від XVI-ї дін). Вони стерегли завойовані краї або ходили на війну вкупі з єгипетським військом, але з своїми значками.

Третій стан був дуже мішаний, і його трудно означити якоюсь одною назвою, бо він мав людей, що наближалися до обох пануючих каст, і таких, що ближше були до четвертої підбевільної. Так судді та лікарі наближалися до святців (часом ними й були), матроси до вояків, писарі були з простих, бо в Єгипті, каже Діодор, всі ремісничі діти вчилися читати й писати. Але вже письменці (вчені) становили собою немов особний від інших гурт, бо Єгипет був дуже письменською стороною і при уряді потребувалася сила писання. Тільки все ж ці люде не мали вже землі і жили своєю роботою і заробітком, чи добре чи зле заслуженим, то вже инша річ. Земля ж була поділена на трое між царями, святцями та вояками. Той же власне люд, що робив на тій землі, не владав нею, він робив наче на чужій землі, на панській. На ньому лежала робота, податки, усякі повинності, будівництво, греблі, канали, копальні в горах і т. д. Був той люд подібний до нашого люду в часи кріпацтва, його робота, його земля були чужою власністю. Про те він поважав, часом і любив своїх царів. Приголомшений темний люд не чув у собі сили до самостійного, вільного життя, він звик до своїх пут, що мусів носити. Святців боявся, бо вони тримали божу ласку й гнів у своїх руках (що було почасти й правда, бо вони тримали в руках нільську повідь); вояків боявся, бо вояки були зброєю сильні, а може й поважав, бо вояки боронили його від чужинців. Царь же—царь був богом, сином сонця, найвищою істотою, з необмеженою владою, жив він далеко в величезних препишних будовах, люд його бачив на величких процесіях, ідучого або вертаючого з походу зо славою, бранцями, здобичею; бідний люд звик вважати славу царського війська за славу свого рідного краю. Збунтуватися проти царя—збунтуватися проти бога самого сонця. Хіба вже, що царь той був найбезсоромніший самозванець або такий, що тридцять літ будував піраміди, та й то помста приходила по смерті царя, коли може його новий царь та святці вже „злочинцем“ нарекли. Царь, святці та вояки правили Єгиптом і людом, а люд гнувся, робив і мовчав, як мовчить і досі під чужим ярмом.

Однак можна дивуватись яким способом народ допустив запрягти себе в те ярмо. Діодор каже, що то Єтіопи напали на Єгипет і запрягли люд в неволю, а самі стали пануючими кастами. Але ся розповідь зовсім безосновна. Запевне, ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, обережно, от хоч би

як у нас на Україні, або й по цілій Європі в феодальні часи. Ця історія скрізь була однакова. Спершу вояки силою або в надгороду за оборону краю одбирали собі по шматках землю що найкращу, а збіднілі, пошарпані ворогами хлібороби йшли до них на чинш і віддавали їм спору частку своїх жнив за право сидіти на безпечній землі. Вояки що далі набіралися сили, потім вибирали старшого, що ставав потому царем, царь знову теж набірав сили і забірав під свою владу і вояків і люд з його землею, та порядкував потім тею землею і дарував її, кому хтів: воякам, святцям, чи кому там иншому. А селяне потроху, непомітно робилися з чиншовиків кріпаками. Одміна в такій історії була часом ще й така, що на один народ нападав другий народ і обертав його в кріпацтво чи раптом, чи помалу; раптовий спосіб однак часто викликав повстання, а повільний був вигідніший, бо запряжений люд, поки завважував, що він у неволі, був уже так приборканий та оплутаний, що инший раз уже й не зважався борікатися. Коли до сього ще додати релігійні пута, то вже легко зрозуміти, чому такий прибитий народ, як єгипетський, так тихо ніс своє потрібне ярмо.

Тут се все сказано в надто коротких словах, аби показати саму основу, а щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже-дуже багато мови і се становить цілу окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів. себ то їх історія.

У Біблії цікава є легенда про те, як голодом царі завладали народом. Може бути, що в сій легенді є чимало правди. Коли Іосіф, проданий до Єгипту, розгадав сон, що снівся цареві, то потім був прийнятий у старші царедворці. Сон же царський провіщав сім добрих і сім голодних років. Отож Іосіф порадив цареві зібрати великі запаси збіжжя під час добрих років. Потім же як настали голодні роки і ні в кого не було хліба, то Єгипетські племена приходили до царя купувати збіжжя, перше купували за золото й срібло, потім за бидло, далі вже й землю віддали, і самі стали царськими рабами: «Чого маємо гинути на твоїх очах? (казали вони цареві). „Купи нас і нашу землю; бери за хліб нас і землю нашу, ми станемо рабами Фараона (царя) і земля наша буде його“... Іосіф зробив з того закон, і закон той досі панує в Єгипті, і всі мусять віддавати п'яту частину цареві. Тільки землі святців не сталися царевими.

Однак все таки хліборобам ліпше було в давньому Єгипті, ніж в теперешньому. Все ж податки були менші. А найголов-

нійше, що уряд сам дбав про добрий стан країни, він правив нільським розливом, глядів шляхів і т. п. Тепер же все то запущене, уряд ні про що не дбає, окрім податків.

Ті давні кавали, будови, а ще більше блискучі релігійні процесії так поривали грецьких та римських істориків, що їм инший раз здавалося, ніби в Єгипті все йде як найкраще. Вони, правда, більше оберталися у військовій та святецькій громаді, то й справді їм могло здатися, що в Єгипті люде живуть, як у раю. Тільки часами, може несподівано для самого історика, прокидався в його розповідях инший бік життя, життя народнього. З тих одривчастих фактів приходиться теперешньому історикові складати картину народнього життя в Єгипті, не так може блискучу й принадну картину, та проте ближчу до правди.

Де які звичаї і закони Єгипетські, що описує Діодор, можуть здатися дивними, але трудно провірити його розповіді і через те невідомо, чи то правда тому, що він каже, чи ні.

Так, напр., він каже, ніби в Єгипті закони признавали злодійське ремесло, що була ціла громада злодіїв, мала старшого над собою, до котрого зносилося для розділу все крадене. Коли хто хотів вернути яку річ украдену в нього, то посилав начальника злодійському описання тієї речі, час і місце, де вона була украдена, а потім міг її вернути собі, заплативши скільки там вже в них було положено. Мусить бути, що по було се законом,¹⁾ а тільки звичаєм, от як у нас часом можна вернути собі вкрадені коні, вдавшись до привідці конокрадського, бо і в нас конокради, можна сказати, становлять осібну громаду. Геродот подає легенду, що царь Амес за молодих літ був злодієм.

За зламання присяги, каже Діодор, карано на смерть, бо то вважалося гріхом перед богом і нечестю перед людьми. Того, хто бачив, як людину розбійники вбивали, а не боронив її маючи спосіб до того,—карано теж на смерть. Коли ж хто був не в силі боронити, то мусів принаймі донести на злочинця, коли ж того не вчинив, то йому давали сто батогів і не давали їсти три дні.

За душегубство теж на смерть карано, все одно, чи вбитий був вільний чоловік, чи невільник. Батьків, що своїх дітей вбивали, заставляли прилюдно тримати на руках забиту дитину три доби під сторожею. Коли ж діти вбивали батьків то їх сікли на шмаття і живих палили.

Коли вояки не слухали старшини, або з війська тікали, то їх карали безчестям, однак вони могли собі вернути честь,

¹⁾ Коли б се було законом, то злодіїв не судили б, а ми бачимо малюнки про суд над злодіями і пре кару над злодіями.

заслуживши її одвагою на війні. Зрадникам язика втинали. Коли чий довг нігде незаписаний, а довжник присягне, що не винен, то довгу не правлять. Проценти ніколи не повинні доходити вище позиченої сумми. В заставу можна було все давати, але самого себе завдавати в неволю за довг ніхто не мав права. бо кожна особа належала до держави, а не тільки до самої себе. Невірну жінку тяжко карали, їй втинали носа, тому, хто її любив, давали тисячу кув. Сей закон однак здається непевним для новітніх істориків, або як що він і був, то здається тільки в теорії.

Царі Єгипетські тримали багато жінок і одна з них була старшою жінкою, отяк то було у Персії. Люде біднійші мали тільки по одній жінці. Мешканці Дельти всі мали тільки по одній жінці. Святці не мали права мати більш як одну жінку. Діти всі вважалися законними, бо вони вважалися належними до батька. Разом з тим Діодор каже, що жінки були в сім'ї старшими від чоловіка, але може то він так зважив, порівнюючи вільнійше життя Єгиптянок, до несвільного життя Грекинь.

Геродота дивувало те, що у Єгиптян чоловіки часом сидять за кроснами, в той час як жінки торгують на базарі та займаються різними справами, не жіночими, як йому здавалося. Товариські звичаї в Єгипті де в чому справді були більш подібні до наших, ніж до звичаїв давніх Азіятів та європейців. Є малюнки, де жінки вкупі з чоловіками сидять при якійсь забаві. Невільниці танечниці намальовані голі, а пані в лехких убраннях. Геродот каже, що єгиптяне вбірали по дві сукні на себе, а єгиптянки по одній.

Діодор каже, що в Єгипті дітей виховували дуже суворо, давали їм тільки ростиhi їсти, водили їх голими й босими, так що виховання їхне дуже мало коштувало. Однак се непевна відомість, бо видно по малюнках, що діти часто ходили на різні забави укупі з матерями. А вже дорослі люде, то видно, хутко забували суворе виховання, бо в малюнках, де жінки й чоловіки виставлені не дуже втримливими на їду та на пиття.

Діодор каже, ніби єгиптяне не любили ні музики, ні танців, ні гімнастики. Але ж по малюнках видно, що вони навіть дуже любили все те, а музичних інструментів сила скрізь по музеях. Гімнастикою займалися навіть жінки, так само як і танцями. Тільки то були жінки невольниці, що танцювали, пані ж сами не танцювали, а тільки дивилися на танці.

Коли б почати описувати достотно усі хатні й товариські забави та звичаї єгиптян, то прийшлося би написати цілу велику книгу. Найкраще можна їх побачити, колиб можна було

оглянути всі малюнки єгипетські, але ж се не легка річ. Отож тут буде сказано далеко не все, а тільки де що.

Орали в Єгипті сохою з дерева, в неї впрягались або воли або й люде, а часом копали просто лопатами. Жали не так, як у нас, а перше зрізували самі колоски, а потім саму солому. Молотили так, як у нас на степах—волами, себ то гарманували. А потім уже звозили змолочене збіжжя в клуні. В музеях є подекуди збіжжя єгипетське знайдене в могилах.

Видно в Єгипті любили полювання, бо до нього є багато малюнків, і зброї мисливської чимало зосталося. Зброя та сльиве не одрізняється від вояцької. Тільки є одна цікава річ: вилучений плисковатий шматок важкого дерева, його кидали на пташок, а зроблений він так, що коли його зручно кинути, то він, злетівши високо в гору, вернеться знову на те місце, звідки був кинутий. Така палка є й тепер у диких Австралійців і зветься вона бумеранг. Звичайні палиці старечі були часто дуже гарно оздоблені і прикрашені цікавими написами.

Музичних струментів зосталося багато: дудки, цимбали, сурми бронзові, бубни великі й маленькі, круглі й чотирикутні, лютні, арфи, флейти з покриттям на них дуже оздобним.

Про барки, меблі, начиння та вироби різні ми вже говорили в иншому місці. Тут тільки спогадаємо шклянні штуки помальовані з середини (як от галочки одної гри, що зветься солітер).

Зосталося чимало малярських палітр, в них завжди є дірки для пензлів, очеретяних палічок та для різних фарб. Писарі писали такими самими фарбами розпроваженими у воді і потребували таких самих палітр, тільки фарб вони потребували всього дві, червону і чорну. Є теж і збаночки для розпроважених уже фарб, збаночки ті бувають у формі різних звірят, їжака, жаби і т. д.

Як уже було спогадано, папірусів зосталося дуже багато. Єсть там різні купецькі контракти, судові акти, є список царських династій (дуже попсований), скільки медичинських розправ, та замовляння від усяких хвороб, є теж усякі оповідання, вони ще не всі розібрані, але де які дають повод думати, що багато легенд арабських, жидівських та инших пішло з єгипетського джерела.

З папірусу робили не тільки папір для писання, але різні речі: навіть цілі човни, вітрила, кошики, сандалії і т. и. Частину папірусового стебла ту, що при самому коріні, то навіть їли сиру або печену. Папірус для писання так робився: стебла розділялися голкою на тонкі й широкі стебла, потім ті стебла розкладали на столі, одні на другі накладали, мочили нільською мулистою водою, пресували і сушили

на сонці. Папірус виходив у формі довгого паса, котрий потім скручували в сувій. Папірусом довго торгували в Єгипті і розвозили його по різних чужих краях, але царь Птоломеї Філадельф заборонив вивозити його з краю. Тоді ото царі Пергамські видумали виробляти волову або иншу шкуру так, щоб на ній можна було писати, і така шкура звалася пергамент. Наш теперішній папір не хутко увійшов до вжитку в Європі, вже аж в середні віки; вироб його європейці перейняли з Азії. Папірус де далі зовсім перестали робити в Єгипті і він навіть не росте там тепер.

РОЗДІЛ VIII.

Письмо.

Єгиптяне думали, що письмо видумав бог Тот, він же видумав і математику і філософію. Грецький філософ Платон подає легенду про те, як єгипетський царь Тамус розмовляв з богом Тотом про його науки, а потім запитав його навіть він видумав письмо. Для того, відповів Тот, щоб зробити людей розумнішими, а їхню пам'ять міцнішою; письмо спосіб, щоб навчатись і пам'ятати науку. „О, змислений Тот! сказав царь, один видумує способи, а другий розсужує користь їхню і шкоду. Ти еси батько письма, то ти й загадуєш йому не той skutok, який воно матиме справді. Ті, що навчаться письма, привикнуть забувати, бо не дбатимуть за пам'ять, покладаючися більше на чужу поміч, ніж на власну пам'ять. Се не буде зміцняти пам'ять, а тільки доповнятиме її. Та не буде то справжня мудрість, що ти даси своїм ученикам, то буде тільки мана. Вони навчаться багато, не доходячи сами ні до чого, і здаватимуться мудрими, але взагалі вони будуть невігласами і трудне їм буде життя, як усім тим, що вважають себе мудрішими, ніж ест насправжжк“.

Може й правда, що письмо не робить пам'ять міцнішою, бо у єгиптян мало було таких легенд і розповідів, щоб розповідалися на пам'ять. Тай поезії справжньої не було у них, коли не лічити хіба Пентаурової поеми, але ж і вона була писана і писана вже в пізнійші часи (за Рамзеса II). У тих же народів, які довго не знали письма, поезія росла дуже, бо щоб запам'ятати краще яку розповідь, вони мусіли вкладати її у вірші, в розмірену річ, бо розмірена річ лехче дається запам'ятати і не так хутко забувається, як розповідь, розказана звичайним способом. Врешті трудно зважити, чи ранне знаття

письма було єдиною причиною тому, що у Єгиптян ніколи не процвітала поезія, але все ж се було коли не єдиною, то все ж значущою причиною. Само ж письмо єгипетське спочатку було таке, що не передавало достотно всіх слів, а тільки загальні думки. Спочатку, просто кажучи, писати і малювати було одно й те саме і одрізнялось одно від другого хіба тільки більшістю чи меншістю погратів. Отже ті малюнки можна було читати, себ то розказувати, різними словами. Такий був напевне початок єгипетського письма, але вже на самих ранніх пам'ятниках сей спосіб не заховався в своїй самій первістній формі, там уже поряд з найпростішими малюнками (первістного вжитку) є вже й такі знаки, що мають з'являти окремі певні слова, і кожне з них вже не може бути розказане різними словами. Се повстало через те, що прийшлося писати такі поняття, що їх не можна просто намалювати, а треба було вживати якихсь таких знаків, щоб виражали те поняття хоч і не прямим способом; таї справді, як намалювати просто, наприклад, таке речення: „я те, що єсть, що було і що буде“¹⁾ Отгуг уже прийшлося видумувати умовні знаки, себ то те, що у нас зветься буквами. Тільки букви сі означали не окремі згуки, а цілі склади, і для означення того самого складу часто вживалося різних знаків, не завжди однакових, се повстало з того, що для означення якого складу брався знак такої речі, котрої назва починалася тим складом, який треба написати (напр., для означення слова Рамзес, малювався в початку знак сонця Ра. А слів, що починалися на склад ра, було багато і між ними можна було вибирати, через те часто один склад писався на різні способи). Далі вже з'явилися подекуди знаки для окремих згуків, щоб одрізнати між собою подібні склади (напр., ра, ро і т. д.). Але сей остатній спосіб (фонетичний) писання не витіснив перших двох (ідеографічного і сіллабичного).²⁾ Всі три способи вживалися поруч одночасно.

Потім спосіб писання цілими фігурами (гієрогліфами) здався надто загайним для скорого писання, коли прийшлося більше писати. Тоді святці почали скорочувати свої знаки, робити їх простійше, так що вони хоч і не були такі гарні і розбірні (на погляд), як гієрогліфи, та за те їх лехче було писати. Таке

¹⁾ Для яких нематер'яльних понять вживалося так званих, символів, знаків, що виражали головну прикмету того поняття яким небудь умовним способом, напр., любовь—серце.

²⁾ Ідеографічний той, що виражає цілі ідеї (думки, поняття); сіллабичний що виражає склади; фонетичний — згуки окремі.

простійше письмо звалось (у Греків) гієратичним, себто—святецьким, бо святці його видумали і найчастійше уживали в своїх папірусах. Потім ще й се гієратичне письмо скоротили так, що воно вже зовсім стало одмінним від малюнкowego письма, сей новий спосіб письма звався демотичним—людовим, і його вживали для листів та всяких громадських актів, от же воно було найбільш розпросторено серед єгипетського люду, ним же й найлехче було писати. хоч може й не так добре читати. Як, напр., тепер нам краще читати друковані букви, але всі ми пишемо скорописними буквами, що хоч і не так розбірно для читання, та за те далеко лехче для писання. Отож, як були видумані два лехчі способи гієратичний та демотичний, то вже гієрогліфами ніхто з громади не писав, а zostались вони святим письмом і уживано їх тільки для написів на статуях та церквах, себ то zostалися вони для урочистих, святих потреб. Як от у нас тепер ще часом друкують святі книги, так званою, кирилицею, але з щоденного вжитку вона вже давно зникла. Письма гієрогліфами знали тільки святці та майстри, що училися. Його навмисне, з простих людей його сливе ніхто не знав.

З початку воно дивно здається, як то в одній країні одночасно могло вживатися різних способів, писання та ще й кожний спосіб був построений на різних правилах. Але ж от, напр., і в нас тепер справа стоїть сливе так само: ми уживаємо 1) друкованих буков, 2) писаних буков, 3) для чисел цифрів, 4) для математичних поняттів окромих знаків (=, ×, --, +, :), 5) для прудкого писання стенографичних знаків і т. д. Тільки, що правда, всі наші знаки лехчі і для писання і для читання, ніж єгипетські, але ж і єгипетські не були б нам такі трудні, коли б ми знали єгипетську мову.

Довго учені не могли розібрати єгипетського письма, у грецьких істориків є тільки напевні росповіді, видно, що самі вони сього письма не знали. Геродот, напр., тільки говорить, що було два способи письма—святецький і простий (гієратичний та демотичний) і що єгиптяне писали з права на ліво. Другий історик каже, що вони писали тільки фігурами (ідеографичним способом), і так довго думали європейські учені тай не могли дійти ніякого толку. Тільки вже, як знайшли одно писання олександрійського грецького історика, то там спіткали росповід про те, що єгиптяне писали різними способами, а не самим тільки ідеографичним. Хоч росповід ся дуже темна і не зовсім зрозуміла, але все ж вона вже показала дорогу, якою треба було йти до пізнання єгипетського письма. Але от з чого власне почалося справжнє знаття єгипетського письма: в

Олександрії знайшли вчені чорного каменя з трьома написали на двох мовах, єгипетській і грецькій, перші два написані по єгипетські тільки один гієрогліфами, а другий демотичним письмом, третій же звичайним грецьким письмом по грецькі. Був то якийсь наказ царя Птолемея. Отож Птолемей, яко імя грецьке, мусіло бути написано не фігурами, а знаками окремими (буквами), його найперше розібрали і таким способом пізнали скілька знаків єгипетських, а окрім того довідалися, що у Єгиптян були букви, а не самі тільки ідеографічні фігури. Потім було розібрано ще скілька царських йменнів з династії Птолемеїв на різних пам'ятниках їхнього часу, і вже стало відомо чимало знаків. Окрім того, вчені навчилися коптської мови, що повстала з давньої єгипетської. Мовою тією народ перестав говорити ще в XVII ст., але нею ще й досі читають одправи в єгипетських церквах християнських. Отож, знаючи мову коптську, можна вже було розібрати не тільки царські ймення давніх династій, але й звичайні слова. Чорний камінь з трьома написами і коптська мова були тим для єгипетської історії, чим була скеля Бегістунська та ново-перська мова для історії перської.

При перській історії ми говорили докладніше про спосіб розбирання давнього невідомого письма, отже тут можна цього не переказувати в друге.

Гієрогліфи були розібрані найперше і найлегше, потім гієратичне письмо, а демотичне і тепер ще не зовсім розібране, однак його що далі все більше розбірають. Багато папірусів уже прочитані, є вже граматики і словорі давньої єгипетської мови. Є переклади Ритуалу і різних уривків святої і простої літератури єгипетської. Багато ще треба роботи над пам'ятниками хисту і літератури єгипетської, але ж не даремне буде потрачена та робота,— вона раз'яснить історію найдавнішої в світі цивілізації і покаже, як далеко розходився її вплив на чужі народи.

Історія Асирійців та Вавілонців.

РОЗДІЛ I.

Країна Тігру та Евфрату.

На високих Арменських горах починаються обидві річки, Тігр та Евфрат. Ті річки спочатку течуть далеко одна від дру-

гої, але потім, помалу зближаючись, зливаються в однім ложі і впадають в Перську затоку. Колись дві ці річки впадали в море кожна окреме, але їх гирла були так близько одно до другого, що, розливаючися широко кожний рік, вони врешті вимили собі спільне ложе. Сторону між Тігром та Евфратом Греки прозвали Месопотамією, себ то Межиріччям. Сторона ся розділялася на дві держави: Асірію та Халдею, границі сих двох держав були не зовсім виразні. Асірія лежала на півночі, головне місто в ній була Ніневія, що стояла над Тігром, Асірія займала ще й східній берег Тігру аж до самої Меді. Халдейська держава була, на полудні, її головне місто Вавілон лежало на обох берегах Евфрату. Вавілонська цивілізація була найдавнішою в Азії. Політична перевага переходила то до Ніневії, то до Вавілону, як, напр., переходила вона в Єгипті то до Мемфісу то до Теб.

Країна Тігру та Евфрату часто заливалася великими повідями сих річок, отож не диво, що звідти пішла по світі легенда про всесвітній потоп; може коли в дуже давні часи була така велика повідь, що затопила всю Месопотамію. Зостався уривок з твору одного халдейського письменця Бероза, перекладений на грецьку мову. Там розказується, що одному цареві, на ймення Ксізутрос, найвищий бог сказав, що в такий і такий день має бути потоп. По божому наказу, він заховав у землю книги давніх часів у місті Сефарваїмі (сонцевому місті), потім збудував судно, просмолив його і сів у нього з родиною та з приятелями, взяв їжи, скільки треба було, і взяв по парі з усяких пород звірів, птиць і гадів. Настав потоп, а коли він ущух трохи, то Ксізутрос пустив скількох птиць летіти, але вони вернулися назад, не маючи де спинитися. За другим разом вони вернулися з болотом на лапах; за третім разом зовсім не вернулися. Ксізутрос тоді вийшов з судна з жінкою, дочкою та керовничим; вони поклонилися землі, дали поданок богам і зникли. Ті, що zostалися на судні, почули, як голос якийсь казав, що Ксізутрос був узятий до богів за своє благочестя. Вони вернулися у Вавілон і відкопали давні книги, заховані перед потопом. Судно ж запинилося в Арменії в стороні Гордійців, де шукали потім його обломків і збирали їх, як святощі.

В того ж таки Бероза є розповідь про „ствоптворення“ Вавілонське та про змішання мов: після потопу люде зробилися де-далі дуже горді своєю силою і почали нехтувати богами. Потім вони почали будувати у Вавілоні дуже високу башту, аж до неба, і вже от-от досягали до самого неба, але вітри прилинули на поміч богам і перекинули башту на ро-

бітників. До того часу люде мали всі одну мову, але після того боги зробили їм так, що вони всі стали різно говорити.

У різних індо-європейських народів є легенді про те, як велетні (хмари, злі духи) хотіли злізти на небо, се просто поетична картина бурі, коли чорні хмари застилають небо, а потім разсипаються дощем і туманом під промінням сонця та під подихом вітру. Але в жадній з тих легенд нема спогаду про змішання мов. У Вавілоні скорійше, ніж де, могла з'явитися подібна легенда, бо там з найдавніших часів був збір усяких племен, що говорили різними мовами, бо місто се було здавна багатим, промисловим та ремісничим. Само ймення Вавілон чи Бабель де-які перекладають „змішанням“, хоч воно, здається, має властиво значити «божа брама».

Племена, що стрічалися у Вавілоні, спогадуються під різними назвами в Біблії, у грецьких та римських істориків, та в написах асирійських і вавілонських. Але дуже трудно розібрати, які то власне були племена і як вони ріднилися межі собою.

З найдавніших пам'ятників видно, що халдейський народ склався з двох племен, Аккадів і Сумірів. Аккади жили на полудні понад Перською затокою; здається, вони належали до етіопської раси, і може сі Кушити, що Греки називали етіопами, походять з гір Гінду Куш. Вони дуже смугляві сливе чорні, але зовсім не подібні до негрів, їхні мови наближаються до так званих семітичних (як, напр., давня гебрійська).

Суміри жили далі на північ, велика частина їх увійшла в народи Медії та Сузіани. Тепер їх зачисляють до раси скітської або туранської, що звуть тепера угро-фінською, раса та дуже розпросторена і племена її єсть і понад Амуром і в Фінляндії і у Венгрії. Вона середня між жовтою расою і білою і, може, повстала від їхнього змішання.

Халдейці звуться в Біблії Касдім, теперішні їхні нащадки звуться Курди. Греки звали Халдейцями святців вавілонських.

Назва Асирійців пішла від назви Асура, найвищого бога ніневійського. В Біблії відносини межі народами завжди представляються в формі родинних відносин, отже там говориться, що Асур був сином Сема (Сіма) і братом Елама, батька Персів, Арама, батька Сирійців, та Арфаксада, батька Гебреїв і Арабів. Перший же цар Вавілону Немрод зветься вже сином Хама і братом Куша, батька етіопів, Мізраїма, батька єгиптян і Ханаана, батька Фінікійців.—Отже, значить, Біблія зачисляє Асирійців до семітичних народів, а Вавілонян (Халдейців) до етіопських.

Так говориться в Біблії про першого царя вавілонського Немрода: «Куш породив Немрода, що став потужним на землі і був сильним ловцем перед Ягве (богом); звідси пішло примівля: не-

наче Немрод, сильний ловець перед Ягве. Початком його держави був Вавілон, Арах, Аккад і Халанне в землі Сеннаар. З сеї ж землі вийшов Асур і збудував Ніневію і майдани в сьому місті, і Халу, і Резен між Халою і Ніневією; се велике місто“.

З сього видно, що Біблія уважає вавілонську державу давнішою ніж асирійська. І хоч зачисляє Асирійців до иншої раси, але каже, що вони вийшли з вавілонської держави.

На барельєфах Ніневії часто стрічаються сцени царського полювання. Диких звірів, а надто левів було багатов долинах Тігру та Евфрату. Отож не дивно, що в легендах затримався образ героя, що побиває диких, непевних звірів. Є дві великі статуї асирійські, що представляють Самдана, героя асирійського, він придушує правою рукою лева до своїх грудей. Де далі ловці вигубили і повиганяли диких звірів і почалося хліборобське життя. Де які племена, вибравши пастуший спосіб життя, перейшли Евфрат і пішли в Гарран, а звідти в Палестину. Їх стали тоді звати Гебреями (зарічними людьми). Вони вийшли з міста, що зветься в Біблії Ур Касдім (Ур халдейський), се було велике місто давньої держави, але від нього zostалися тільки непевні легенди та величезні звалища. Про початок халдейської цивілізації є в Бероза легенда, де говориться, що колись бог Оаннес, що мав риб'ячу постать, виходив що дня з моря і навчав людей. Він навчив їх письма, науки, хисту, будівництва, законів та хліборобства. При заході сонця він вертався знов у море. Можна думати з сеї легенди, що халдейська цивілізація починалася десь в країні ближшій до моря.

Долина Тігру та Евфрату була досить подібна до нілської долини. Там низина, там дуже гаряче і дощ іде дуже рідко. Поки там не було каналів, що робили з неї родючу країну, вона певне була тим, чим є тепер,—пустинею то пісковатою то болотяною. Так її описує один римський історик: „Евфрат розливається що весни, коли ростають сніги на горах Арменських. Всі поля були б затоплені і обернені в озера, коли б люде не одводили зайвої води каналами та ровами, от як роблять і в Єгипті з Нілом. На ті канали йде багато роботи, бо земля там дуже м'ягка і легко розмивається потоками: от чому ниви не родять, коли гирла та канали переповняються, звідти походить, що лишня вода розливається по рівнинах близьких до моря і там робить озера, зарослі очеретом. Копання каналів конечно потрібне, але забірає багато рук робочих; надто велика вода однаково шкідлива для хліборобства, як і велика посуха“.

Отже в халдейській державі було сила каналів, вони про-різували країну вздовж і впоперек, еднали Тігр з Евфратом, де які з них були такі широкі, що по них могли ходити кораблі. Сі одводи зменшували бистрину Тігра, так що по ньому могли плавати судна. Греблі стримували Евфрат в його ложі і не давали йому затопляти землі. Сі водяні роботи робили з сеї низини розкішну країну. Геродот її так описує: „Між всіма сторонами, які ми знаємо, ся сторона найбагатша на дари Деметрія (на збіжжя). Земля не пробує там родити фіг, винограду та маслин, але вона дуже здатна до всякого збіжжя. що вона вертає двісті раз стілько, як посіяно, а в роки, коли вона сама себе перевершає, то віддає її до трьохсот. Листя на пшениці та на ячменю мають чотири пальці завширшки, Вавілоняне вживають кунжутувий олій. Рівнина вкрита пальмами. Більшість пальм родить плід, його їдять, з нього роблять вино і мед. Вони так вирощують пальми, як ми вирощуємо фіги.“

З очерету, що ріс по болотах, робили мати, вітрила, кошики різні, або залиті асфальтом, щоб стримували рідке, або прості.

Каміню в Халдеї не було, дерева, окрім пальм, теж не було, але глина була дуже добра, отож з неї робили цеглу випалювану на вогні, або висушувану на сонці. З тієї цегли й будували хати, перекладаючи її очеретяними матами заасфальтованими. З такого матер'ялу були збудовані найдавніші халдейські міста, що від них zostалися досі великі звалища. Численні канали поліпшували рільництво, а разом з тим улекшували зносини між різними містами. Через те в Халдеї рано почалася торгівля. Цівілізація почалася в Халдеї, потім перейшла в Асірію і з'єднала різні дрібні племена під сими двома великими державами. Через се тепер трудно довідатись, які вони були ті дрібні племена, що зложили потім велику державу, і скільки кожне з них доложило свого до великого діла цівілізації. Думають що туранська раса почала виробляти метали і видумала те дивне писмо, що зветься кунаїчним (клинчастим). Останніми часами однак учені схиляються на сторону аккадійської культури.

РОЗДІЛ II.

Первістні часи.

Халдейські та асірійські племена жили довго незалежно одно від другого, от як спочатку були єгипетські племена. Кожне місто мало свого князя, часами один з них брав гору

над іншими. У Бероза є список різних династій, але трудно розібрати, до яких племен і часів кожна з них належала. Взагалі списків царів ще мало для того, щоб зрозуміти історію народу. У грецьких та римських істориків все більше легенди самі про ті давні часи. Так, наур, у всіх багато говориться про Семіраміду, царицю вавілонську. Легенди про неї подібні до легенд про Сестоїса: всі великі давні будови, канали, греблі, все то зачисляється до часів її панування. Легенда говорить, що вона одружилася з асирійським царем Ніносом і вони вкупі звоювали Скітію та Бактріану. Нінос має, здається, означати просто місто Ніневію. Семіраміда може взята й з історичної якої особи, але до неї причеплено дуже багато чисто легендарного, так, наур., розповідь про те, що Семіраміда була дочкою богині риби Деркетю, а що виховували її голуби. Правда на одному написові знайдено ймення цариці Саммураміт, а в другому давнішому ймення царя Гаммурабі, що хвалиться своїми каналами. Отже може з Саммураміт зробили Семірамісі і приточили до неї всі роботи царя Гаммурабі.

Остатніми часами багато знайдено пам'яток асиро-халдейських. Багато знайдено барельєфів та плиток з написами. Асирійці вживали для писання глиняні таблички і писали на них, поки вони були ще вохкі. Писали вони письмом кунаїчним, так як Перси, тільки що у Персів кожний знак ставав за букву, а в Асирійців за цілий склад. Отже їхній спосіб писання був сіллабичний і потребував дуже багато розмаїтих знаків. Учені довго не могли дійти толку з тим письмом, аж поки не знайшли Бегістунської скелі. На ній розібрали найперше перський напис, бо він був найлегший, а потім уже медійський (скітський), а потім халдейський (асиро-вавілонський).

Хоч письмо халдейське було дуже трудне, однак його прийняло багато сусідніх народів, що говорили різними мовами: Сузіане, Арменці, Медійці та Перси, і тільки Перси переробили те письмо в фонетичне.

В руїнах дворця царя Санхеріба знайдено цілу бібліотеку з глиняних таблиць. Всі ті писання заняли б наших аркушів 10,000. Їх ще дуже небагато розібрано. Тим часом між ними мало знайдено таких, щоб відносилися до первісної історії. Нігде не знайдено згадки про напад єгиптян (царів XVIII дін.) на Асірію, про нього відомо тільки з єгипетських пам'яток. Але се не дивно, бо Асирійці любили писати тільки про власні перемоги, а де їх було побито, про те вони найчастійше мовчали. Однак на Евфраті знайдено руїни замку Тутмеса III, отже, значить, єгиптяне там були. Врешті ці єгипетські перемоги не були дуже сталими. Окрім того, єгиптяне вдовольнялися податями, а царів зоставляли краєвих. Коли царі асирійські

та халдейські бились межі собою, то теж справа кінчалася на податях. Імення де яких з тих царів списані на тих таблицях, але ще не зовсім розібрано, як треба їх читати. Для пізнішої історії ймення вимовляються так, як вони подані в Біблії.

Один напис з тих давніших часів відноситься до війни одного царя Тіглат-Пілезера. Напис той займає три круглих валика (часом, замість таблиць, уживалися круглі стовпчики, циліндри так звані). В написі тому говориться, що царь той ходив з військом у гори на північ і на схід від Асірії, звоював скілька племен між Евфратом і Середземним морем, а потім напав на Вавилон і звоював його. Далі царь той хвалиться своїми полюваннями та будовами.

На другому (зовсім іншому) написі видно, що пізніше Вавилонці самі звоювали Тіглат-Пілезера. З тих різних написів виходить, що Тіглат-Пілезер царював в XII віці до Р. Х. Се найдавніший відомий для нас історичний час.

Нащадки Тіглат-Пілезера втерляли все, що він завоював у Сирії та Armenii. Потім настала нова династія, але ймення її царів також мало відомі, як і ймення нащадків Тіглат-Пілезерів.

Більше історичних відомостей зосталося, починаючи від панування Асур-ак-пала чи Асур-назір-пала, що царював десь у 9 чи 8 віці. Зосталися руїни дворця сього царя. При сьому дворці була теж церква бога війни, обидві будови стоять на штучно зробленій горі, як і всі асірійські великі будови. Мури дуже товсті, з невипаленої цегли, накладені зверху гіпсовими кафлями з барельєфами та написами. При дверях, по обидва боки, стояли великі статуї то левів крилатих, то крилатих биків з людською головою, то всяких постатів з орлиними та лев'ячими головами. В середині залі всі ті переходи теж були вкриті барельєфами, що зв'язували царське полювання на різних звірів, або царські походи. Всі ті малюнки забрані в Британській музей.

Асірійці були народ жорстокий та войовничий; жаден люд так не поважав сили і не утискав подоланих. Їхня влада була дуже тяжка і через те часто повставали проти них. Перемоги їхні ніколи не були певні. Асірія була чисто військовою державою. В написах, де вихваляються царські війни, ніколи не говориться про добре правління, про дбалість за підданих, тільки завжди про кари і муки над повстанцями. Так, напр., цар Анур-назір-пал хвалиться, що він зломив повстання: «Я забив кожного з двох (половину всіх). Я поставив мур перед мійською брамою: я здер шкуру з їхніх старшин і покрив нею мур. Скільки їх було замуровано живцем в муруванні, скіль

розіп'ято і на паль посажено вздовж муру. Скільком я казав здерти шкуру на моїх очах і покрити мур їхньою шкурою. Я казав уложити їхні голови наштальт вікна, а з їхніх тіл проколених зробити гірлянди». Жаден опис війни не обходиться без таких подробиць: «Одним я повідтинав руки й ноги, иншим носи й вуха, иншим виколов очі. Я поставив один мур біля міста і там запер полонених живих, поставив другий і там виставив голови мертвих і т. д.» Після такої перемоги царь тішився: „На руїнах лице мов розпускається; в захоженню гніву свого я маю потіху“.

До царювання сина Асур-назір-пала Салманесера відноситься один цікавий пам'ятник—обеліск чорного базальту, півтора сажні заввишки з трьома сходами на версі. Він покритий п'ятьма рядами барельєфів і довгим написом, де списана історія Салманесерового царювання. Барельєфи дуже добре доховалися, вони з'являють царя, що приймає дари подоланих народів, між тими дарами різні звірі: мавпи, слон, двугорбі верблюди, дикий віл, антилона і ще якийсь звір, думають, що то носорожець, але він зовсім не подібний до носорожця.

Сі звірі (мавпи та носорожець) наводять на думку, що то змальовані племена з Індії та Бактріани. Є на барельєфі якийсь чоловік, що кланяється цареві до ніг, думають, що то Іегу, цар жидівський. На написі стрічається ймення Іегу і теж Газаеля, царя Сирії.

Салманесеровий дворець стоїть по середині руїн двора його батька Асур-назір-пала. Там при брамі стоять два крилаті бики з людськими головами, на них списані війни царські і вся історія завоювань. Є в тому дворці скільки статуй царя і царедворців і богів, а окрім того, велика сила барельєфів уже з військового побиту: міста в облозі, жінки в полоні, утікачі на верблюдах, здоганяючі стрільці на конях, тарани розбиваючі мури, бранці на полях, євнухи, що лічать голови забитих, і хижі птаство, що налінуло після війни клювати трупи. Написи подібні до тих, що ми недавно споминали: «Я забрав їхніх вояків у неволю, я напав на них, наче бог повіді. Він, я сповнив пустиню трупами їхніх кінників, я попалив їхні тіла, я склав гору з їхніх голов при мійській брамі, я сплюндрував і спалив їхню країну“.

Статуї асирійських було далеко менше знайдено, ніж барельєфів. Є статуя Асур-назір-пала з гаком і з батоком в руках, друга статуя невідомого царя дуже побита, дві статуї святих якихсь, на одній з них згадується ймення царя Пула. Жінкою сього царя була та Саммураміт, що з неї зробили Семіраміс.

Царі сього давнього періоду, як уже сказано, мало відомі. У грецьких авторів є легенда про царя Сарданапала. Імення се повстало може з іменнів двох царів: Асур-назір-пала і далеко пізнійшого Асур бані пала, але вони а ні вдачею, а ні вчинками нічим не подібні до того легендарного Сарданапала. Ось яка ся легенда: Проти асирійського царя Сарданапала повстали Арбакес, ватаг медійський, та Белезіс, святець вавілонський, їм же помагав і царь арабський. Сарданапал до тої пори провадив життя розкішне та бездільне, але при непевному стані річей йому вернулась одвага його предків. Три літа він витримував облогу і тричі одбивався од ворогів, але потім помічне військо з Бактріани зрадило його і перейшло до повстанців, повідь Тігру розмила Ніневійські мури, ворог вступав до міста. Тоді Сарданапал, бачивши, що все пропало, спалив сам себе, і скарби, і жінок своїх укупі з власним дворцем. Ніневія була зруйнована, Асирія розділилась, Арбакес та Белезіс заложили свої власні держави, перший в Медії, другий в Вавілонії.—Більша частина вчених уважають сю розповідь за чисту легенду, але інші стараються погодити її з історією, підставляючи тільки інші імення та інші часи, але всі їхні об'яснення дуже непевні.

В другій половині VIII віку до Р. Х. царював Тіглат-Пілезер II. Він збудував два великі дворці, але їх розвалив один з його нащадків Есар гаддон і збудував собі з них новий дворець. Через те пропало багато написів Тіглат-Пілезера. Проте всеж відомо, що він звоював царя Вавілонії Меродаха Баладана, звоював Дамаск, Самарію, Тір (фінікійську колонію), частину Арабії та Синайський півострів. Біблія ще пише, ніби він ходив на ізраельського царя Пекага і звоював частину Палестини, але в асирійських пам'ятниках нема про те спогаду. Так само в тих написах нічого не споминається про Шалманезера нащадка Тіглат-Пілезера, що ніби теж ходив на Палестину. Може бути, що Біблія переносить на тих двох царів війни, що були при Саргоні. Саргон же тільки раз спогадується в Біблії. Від сього царя (Саргона) починаються певніші, більш відомі часи асирійської історії.

Р О З Д І Л І І І.

Саргоніди.

Недалеко від руїн Ніневії, біля міста Хорсабаду знайдено великий дворець царя Саргона. Всі мури в тому дворці вкриті барельєфами, брами і передні мури прикрашені статуями величезних крилатих биків з людськими бородами та рога-

тими головами (рогів тих чотирі і вони пристають до високої шапки). Верхньої частини дворця нема, вона була певне з дерева і через те згинула, що ж було з каміню, те зосталося. Барельєфи з'являють різні баталії, облоги, процесії, полювання, царів, святців, богів. Подекуди видко сліди барв, отже Асирійці красили свої барельєфи. Написів велика сила, з них вичитано багато нового для історії. Ті барельєфи завезені в парижський музей. На придверних крилатих биках є напис царя Саргона: „близько гори Мусрі, замість Ніневії, я збудував, по волі богів і по волі мого серця, місто Гізір-Саргон“. Далі вичисляються боги й богині, що благословили се місто. Потім пишеться, яких матер'ялів ужито до будови: чорне дерево, сандал, кедр і фісташкове дерево. Але жадного того дерева не зосталося, бо, видно, в дворці була пожежа колись, так що навіть деякі глиняні барельєфи від вогню попусувалися.

В написах нічого не споминається про Саргонових предків, отже певне він був або яким бунтівником, що захопив собі царство, або з нього починалася нова династія, здалека споріднена з попередньою династією. В написах все говориться про походи, що провадилися під час 17 літ. Вони вичисляються по порядку. Спершу поход в Сузіану і перемога над сузіанським царем. Потім поход в Палестину і зруйнування там міста Самарії. Війна з єгиптянами та Філістимцями і перемога над ними. Покорення цариці Арабії. Потім повстала Сирія і Саргон зломив повстання; усмирення повстання описано з тою властивою Асирійцям жорстокістю, яка не змінється нігде в їхніх пам'ятниках. Повстання в Арменії теж було зломлене таким самим способом.

Всі ті розповіді про війни дуже однакові і описані дуже одномаїго. Причиною до війни найчастійше виставляється неслухняність чужих народів асирійським богам. Чужі боги беруться в полон, рубаються в пень, святі діброви теж вирубаються. Вавілонський царь Меродах Баладан не досить шанував богів, тоді Саргон пішов на нього, розбив його, одібрав усі царські клейноди і заставив собі покоритися і поклонитися. Потім Меродах Баладан втік назавжди з Вавілону. Походи Саргона сягали аж до Малої Азії і до острова Кіпру.

Після Саргона настав син його Санхеріб. На руїнах Ніневії знайдений дворець Санхеріба. На сьому дворці теж знати сліди пожежі, скрізь вугіль і попіль. Однак зосталося там сила барельєфів досить добре дохованих. 70 хат було в тому дворці і сливе всі прикрашені барельєфами походів Санхеріба, на возну хату осібний поход, або облога міста над річкою, або поход в гори, або в долину порослу пальмами, або на

болота. Інші барельєфи з'являють уже не походи, а способи будівання, різні будівничі приряди, рештування, перевоз колосальних статуй і т. д. У дворці Санхеріба знайдено 27 дверей з биками та левами та з різними фігурами, що мають голови орлині, риб'ячі або лев'ячі.

По асірійському звичаю в сьому дворці списана історія царювання Санхеріба на головних придверних биках. Ще в Сирії знайдено багато написів, що належать до часів Санхеріба.

Санхеріб царював 24 роки в кінці VIII і в початку VII віку. Перший його поход був на Вавілон. Вавілонське царство було звоюване і Санхеріб посадив там царем свого вихованця. Потім Санхеріб пішов на Медію, Арменію, Малу Азію, Сирію та Фінікію. Далі він напав на Іудею, пройшов через неї „огнем і мечом“, але на поміч Жидам та Фінікійцям прийшли єгиптяне та Етіопи. Санхеріб пише, ніби він побив їх усіх, але в Біблії говориться, що перше царь Іудейський хотів від нього відкупитись, але Санхеріб не згодився на викуп, тоді Ангел Божий прилетів у ночі на асірійський табор і вигубив багато війська, так що після того Санхеріб мусів завернутися в Ніневію. Геродот розказує єгипетську легенду, ніби на асірійський табор напали миші і погризли всю зброю, так що Санхеріб мусів покинути війну. Деякі вчені кажуть, що Ангел у Жидів, а миші у єгиптян означали лихе повітря, пошесть. Але як би там не було, тільки певне те, що Єрусалим тоді не був звоюваний. Тим часом Меродах Баладан знов вернувся у Вавілон і готував там повстання. Санхеріб вийшов з Палестини і більше туди не вертався, а провадив війни з Арменією, Сузіаною та Халдеею. Покорив знов Вавілон і настановив там царем свого сина, але тільки що Санхеріб вийшов з Вавілону, як там знову повстали. Найшовся якийсь во- як Сузуб (Меродаха Баладана вже не було на світі) і назвався царем Аккадів та Сумірів. Його побили й взяли в полон, але він утік, награбував золота по церквах, з'єднався з царем Сузіани і вдарив на Вавілон, але через зраду одного головного старшини Санхеріб побив Сузуба і Сузіан. Ся перемога, як завжди, описується на асірійському пам'ятнику в самохвальному і жорстоко-дикому тоні.

До тої пори царі асірійські уникали руйнувати Вавілон, яко місто народу близького по вірі. Але на сей раз Санхеріб його не пожадував, розруйнував у пень, навіть церкви розграбував та попалив, позабіравши зідти богів ще тих, що то колись Вавілонці забрали у Тиглат Пілезера. Потім він заставив моряків фінікійських тримати сторожу при Халдеї та Сузіані, плаваючи по Перській затоці. Звичайний спосіб утриму-

вання в покорі подоланих народів був у тому, щоб переселяти племена у чужі сторони між чужі народи, щоб вони не могли єднатися з рідними собі племенами для повстання. Отож асірійські царі часто переселяли цілі племена в далекі країни. До себе ж перетягали людей з далеких країв. Тих чужих людей уживали на тяжкі роботи, як то було і в єгиптян. Не диво отже, що з награбованих скарбів полоненними людьми царі асірійські ставили собі великі та пишні будови: не жаль було тих скарбів, що легко здобувалися, не жаль було й життя тих чужих людей, що гинули на тяжких роботах.

Різні походи в інші краї різно малювалися на барельєфах: кожна країна малювалася з властивими їй рослинами, звірми, кожний народ у властивому йому убранню. Окрім того, над ними завжди були вгорі пояснюючі написи, але в дверці Санхеріба барельєфи вгорі дуже попсовані вогнем, так що написи по більшій часті пообвалювані. Однак там можна розпізнати, що один барельєф відноситься до походу в Палестину, власне змальована там облога міста Лажісу, звідки Санхеріб посилав військо на Єрусалим.

Санхеріба забили в церкві два його сини, але їм з того нічого не прийшло, бо царем став третій син Санхеріба, що зветься в Біблії Есар-Гаддон, а в асірійських написах Асур-акге-ідін. Знайдено два глиняних валики, де списані його дев'ять походів. Перший поход на Фінікію і перемога над нею, потім переселення одного племена фінікійського в Асірію. Далі знов війни з Арменією, Малою Азією, Халдеєю, Сузіаною та Арабією. Він наставив одну свою гаремну жінку царицею в Арабії. Потім поход в Єгипет. Есар-Гаддон збудував собі дворець, розваливши для того дворець Тіглат Шілезера I. Він збудував теж дворець у Вавілоні і взагалі відбудував се місто, що батько його Санхеріб зруйнував.

В кінці Есар-Гаддонового царювання, етіопський царь Тарака напав на Єгипет. Син Есар-Гаддона Асурбаніпал пішов обороняти єгипетських князів, що були піддані Асірії. Асурбаніпал одбив Етіопів, але тільки що він одійшов від єгипту, як Тарака знов зайняв єгипет. Тоді Асурбаніпал вернувся, обложив Теби, звоював їх і награбував з них багато скарбів. Єгипет після того якийсь час при дванадцяти князях уважався підданим Асірії, але то було не довго. Взагалі Асірія не вмiла утримувати довго за собою звоюваних країв.

У Вавілоні сидів намістником брат Асурбаніпала, але хутко він схотів бути сам царем і здійняв повстання в Сузіані та Арабії. Однак Асурбаніпал обложив Вавілон, голодом примусив його покоритися, розруйнував його самим найстрашнішим способом, як було в звичаї у царів асірійських. Брата ж свого

він, як кажуть одні історіки, помилував по прозбі сестри, але як кажуть другі, він його живцем спалив, та се щось більше походить до асирійських звичаїв. Однак повстання не було так одразу тим задавлене. Панування асирійське було таке тяжке й жорстоке, що при ньому тоді тільки можна було думати, що повстання зовсім утихло, коли вже нікому було повставати. Проте після довгої війни повстання в Сузіані та Арабії на який час вгамувалося.

Свої військові перемоги Асирійці уважали перемогами своїх богів над чужими, і через те після перемоги нищилося і плюндрувалося все, що належало до чужої подоланої віри. Зосталося чимало малюнків, де видно, як рубалися чужі святі діброви, розбивалися чужі ідоли, руйнувалися чужі церкви і т. п. Запевне се не могло встановляти згоди між переможцями і подоланими. В двох дворцях Асурбаніпала змальовані його походи і перемоги в самих дивних сценах: облоги міста, цілі зграї пов'язаних бранців, жінки й діти подоланих, співаючі хвалу цареві, подолані царі і князі в ногах у Асурбаніпала, потім усякі найстрашніші муки і знущання над бранцями, врешті поле, вкрите трупами та хижим щаством... От такі малюнки, видно, були дуже милі для царів асирійських, бо їх по всіх дворцях було чимало. Багато теж малюнків полювання царського, але то скоріш було різницею, а не полюванням. Звірів для царського полювання ловили в клітки, а потім для царя пускали їх в обгородені місця і там царь їх бив та стріляв. Один тільки барельєф знайдено, що з'являє царя просто в саду, лежачого на софі, а при ньому на стільці сидить його жінка (єдина фігура асирійської жінки), обоє щось п'ють.

Ще в одному дворці Асурбаніпала знайдена ціла бібліотека з таблиць, стовпчиків та валиків глиняних. На де яких писання таке дрібне, що його треба в лупу розглядати. При дверях тої бібліотеки знайдено барельєф бога з риб'ячим тілом, учені думають, що він має з'являти Оаннеса, згаданого у Бероза. В бібліотеці багато всяких записів: описання походів, царські накази, списки богів, описання податків, календарі, астрономічні вичислення, контракти, печаті різні і сила різних сліварів.

Невідомо напевне, скільки царював Асурбаніпал, які були його нащадки, коли і як скінчилася династія Саргонідів і Ніневійської імперії. Після найбільшої сили і влади Асирія раптом стратила волю і незалежність. Такі переміни часто бували межі давніми східними царствами. Сталося найперше, що Єгипет зовсім вибився з під асирійської влади при саїській династії. Потім Медія за Дейокеса почала набирати сили і злучитися в одну незалежну монархію. Син Дейокесовий Фраортес хотів зовсім визволитися з під Асирії, але загинув на війні разом з більшою частиною війська. Син Фраортеса Кіаксарес розбив

асірійське військо в полі і вже підступав облогою під Ніневію, коли набігли Скити з Європи. Скити, як відомо, промчались огнем і мечем аж до Єгипту і тоді багато азійських країн попало під їхню владу, між іншими і Медія і Асірія. 28 літ сиділи Скити господарями в Азії. Врешті Медійці їх вигнали і стали самі великою державою, а потім забрали під себе і Ніневію; яким способом вони її зихопили — невідомо. Є легенда, ніби остатнього ніневійського царя Саракоса обложили в місті Медійці та Вавілонці, і він, не мавши де дітись, спалив сам себе з дворцем, як Сарданапал. Правда, в руїнах Карсабаду та Куюнджіку знати сліди пожеару, але ж невідомо, коли і як був той пожеар. В жадних написах нема спогаду про таку справу з Ніневією. Забравня Ніневії зачисляють до VII в (625 р.) до Р. Х.

РОЗДІЛ ІV.

Халдейська держава.

Халдейські царі часто пробували відділятися від Асірії і часом то їм вдавалось, але не надовго. Один царь вавілонській Набонасаргак прославився тим, що від першого року (747 до Р. Х.) його царювання святці халдейські лічили астрономичні роки. За царя Меродаха Баладана здіймалися раз у раз повстання у Вавілоні, однак все таки Вавілон не міг визволитися з під Асірії аж до самого нападу Скитів. Однак се не значить, щоб Вавілон був зовсім з'єднаний з Асірією, ні, у ньому були завжди свої царі (часом тільки, в небезпечні часи, вони замінялись асірійськими намісниками) і свої порядки громадські, але Вавілон був залежний від Асірії, він мусів платити податки асірійському цареві, постачати йому військо, помагати в роботах великих і т. п. Така залежність була може ще тяжча, ніж справжнє підданство, бо людові приходилося платити податки і служити двом царям, та ще царям азійським, диким, жорстоким та ненаситним. При тому ж іще податки переходили через руки вавілонського царя, перш ніж дійти до асірійського. Царям вавілонським теж було прикрим панування Асірії, бо вони були гордими царями найбагатшої в Азії країни, мали всі царські звичаї хотіли, щоб тією багатю країною не ділитися ні з ким. А людові теж краще було мати свого одного царя, ніж двох, зовсім же без царя азійські народи вже здавна не звикли бути. Ото ж царь вавілонський і люд раз у раз повставали проти спільного ворога—Асірії, але надаремне. Коли ж набігли Скити і зробили великі переміни в

політичному житті усіх західно-азійських народів, то Вавілон набрався більше сили, та й зруйновану Асірію не тяжко було подолати. Ото ж вавілонський царь Набополасар, що був наставлений у Вавілоні намістником асірійського царя, з'єднався з медійським царем Кіаксаром, вони вдвох подолали Асірію і розділили її між собою і всі її країни, які ще залишилися під її владою при Скїтах. Кіаксар узяв собі саму Асірію. Арменію і Малу-Азію до річки Галіса, Набополасар узяв Сузіану, Месопотамію, Сірію та Палестину. Після того Набополасар уже ні з ким не воював, а впорядкував своє царство, надто ж Вавілон дуже розруйнований за царів асірійських—Санхеріба та Асур-бані-пала. Невідомо тільки, що власне він відбудував, бо всі найбільші роботи та найкращі будови вавілонські історіки зачисляють до свого найславнішого царя Набукодоросора (сина Набополасарового), а Геродот відносить їх до напів-легендарної цариці Нітокріс, матері остатнього царя вавілонського. Геродот вихваляє сю Нітокріс за те, що вона поробила багато каналів на Евфраті і тим затримала надто бистру течію його і надто простий напрямок, так що ворогам стало тяжче добіратися до Вавілону. Окрім того, вона викопала велике озеро близько Евфрату і в те озеро спускали лишню воду з річки, озеро було глибоке, але все вимощене та вимуроване каменем. Ще вона зробила міст через Евфрат в самому Вавілоні, і той міст міг здійматися геть, коли треба було.

В халдейській та медійській державах був який час спокій, коли се царь єгипетський Неко задумав собі уділити шматок Асірії і пішов через Палестину, не чіпаючи її, просто до Евфрату. Але царь іудейський Іосія належав до прихильників халдейських і хотів спинити єгипетське військо біля міста Магеддо, де вже не раз єгиптяне били Гебреїв за Тутмеса III. І тепер єгиптяне подолали Гебреїв і пішли далі на халдейське царство. Але Набополасар послав свого сина Набукодоросора; той подолав царя Неко і гнав його аж до самої Пелузи і хотів гнати ще далі, але в Пелузі він почув, що умер його батько Набополасар, отож він оставив своє військо, а сам вернувся у Вавілон прийняти царство по батькові.

За царювання Набукодоросора, під час 43 літ (від 604 до 561) вавілонське царство було в найбільшій силі і славі. Однак ніхто з греко-римських істориків не згадує про сього царя; тільки один каже, що він робив подорожі в Африку та Іспанію. В написах вавілонських багато говорить про його будови, але нічого про його війни. Тільки в Біблії говорить про його походи. принаймі про походи на Палестину.

Новий царь іудейський був настановлений при допомозі Набукодросора і корився спершу йсму, але був таємним прихильником Єгипту. Через який час він повстав, взліучися на поміч з Єгипту, але жадна поміч не прийшла. До вавілонського війська прилучилися сусідні племена що Жиди вигнали з Палестини. Усе те військо стало облогою під Єрусалимом. Царь іудейський умер під час облоги, а сина його з жінками та царедворцями узятю в полон і він сидів 37 літ у темниці в Вавілоні. Все військо іудейське було переведене у Вавілон і багато мирного люду з ним, надто ремісники, ковалі та слюсарі, либовь для того, щоб нікому було ковати нової зброї Іудеям. Церква Єрусалимська і царський дворець були зовсім пограбовані.

Набукодросор сподівався, що вже Іудея приборкана зовсім, але того ще не було. Новий царь, теж настановлений від Набукодросора, мусів зліняти повстання, бо люд іудейський, що zostався в країні, конечно хотів визволитись. Отож той царь вступив у спілку з єгиптянами та Фінікійцями і повстав. Набукодросор знов обложив Єрусалим, облога тревала півтора року, в місті вже зовсім не було хліба, коли ворог увійшов, проломивши стіну. Вороги церкву спалили, місто розруйнували, остатніх людей в неволю забрали, zostавивши в країні тільки що найбільшійших, щоб управляли землю. Старшин повбивали, царських дітей стратили у батька на очах, самого царя осліпили і вкинули в темницю вавілонську, там він і вмер. Потім Набукодросор воював з Фінікійцями та єгиптянами, але невідомо, чим та війна скінчилась.

Як і всі войовники-царі, Набукодросор багато будував. Бранці з різних племен зробили Вавілон найкращим містом того часу. Місто те займало великий чотириохкутник і було обгорожене подвійним муром, квартали міста становили кожний немов осібне місто і всі вони між собою розділялися ланами збіжжя. На східному березі Евфрату був царський дворець і, так звані, „висячі сади“, були то штучно насипані гори з терасами, на терасах тих розсажені були сади: сади сії царь насадив для своєї жінки, дочки медійського царя Кіаксара, аби вони нагадували їй чудесні гори медійські. Біля царського дворця була ще піраміда зо сходами, де святці правили одправи перед богом Меродахом, ся піраміда є найдавніша будова халдейська, а Набукодросор тільки поправив її, про се говорить ся в одному написові, що вирізаний на чорному каміні; напис той великий і цікавий, там описується спосіб збудування церков та дворців вавілонських. Найславнішою будовою була церква Бела (Вала) і башта на вісім поверхів в різні барви

помальована, та сама башта, що про неї склалася легенда «стовпотворення вавілонського». Башта ся стояла з незапам'ятних часів нескінчена, а Набукодоросор її поновив і прилучив до міста Вавілону, провівши мійську стіну поза нею, перше ж вона стояла на одшибі від міста. На місці тому і досі є величезні звалища і сливе на кожному каміні виписане ймення Набукодоросора.

Набукодоросор царював 43 роки. Про кінець його царства Жиди склали легенду і з неї видно, що вони найгірше з усіх царів вавілонських ненавиділи сього. В книзі пророка Даніїла розказується, ніби Набукодоросор був покараний за свою нечесть і знущання над божим народом страшною карою: він був обернений у вола і сім літ жив серед диких звірів, „Йому давали, наче воліві, їсти траву, тіло його кропила роса небесна, аж поки не виросла на ньому шерсть“. Може се яка небудь перекирена вавілонська легенда, а може Жиди, бачивши крилатих волів з людською головою, та левів, та інших аллегорічних звірів на дверях царського дворця, уявили собі, що то остаті царя. Там же у Даніїлї розповідається й про Балтазара (ніби то сина Набукодоросора), як він справляв бенкет і на стіні з'явилася рука, що написала три огнистих слова, віщуючих погибель Вавілону: Балтазара ніби в ту ж ніч убито, а другого дня Дарій завоював Халдею. Все це легенда, бо вона не сходиться ні з іншими пам'ятниками, ні з хронологією, бо коли настав Дарій, то самостійного вавілонського царства давно вже не було, а були тільки від часу до часу повстання, та їх Дарій хутко пригнічував. Взагалі книгу Даніїла не вважають певним історичним свідоцтвом, бо вона написана в пізнійші часи і замість історії там більше легенди, правда, цікаві, але вже для інших причин.

Взагалі швидко погибель вавілонського царства послужила для сили легенд. У Героза говориться, ніби сам Набукодоросор перед смертю заповідав погибель Вавілонові. По трьох царях нічим не славних настав Набонагід, остатній нащадок Набукодоросора, тоді прийшов Кір з Персами та Медійцями і обложив Вавілон. З історії перської ми знаємо подробиці цієї облоги і яким способом Вавілон був звоюваний. Може ся облога Вавілону Персами та Медійцями (за Кіра однак, а не за Дарія) і велике свято, що на той час справляли Вавілонці, і послужили до легенди про Балтазаровий бенкет. Як зайняли місто, то Набонагід сам віддався Кірові і за те було йому життя подаровано і дозволено доживати віку в чужій країні. Після того разів два здіймалося повстання у Вавілоні і виставлявся царь названий, ніби син Набонагіда, Набукодоросор II, але ті

повстання Дарій загнітив у початку. Потім уже ні Асірія ні Халдея не були незалежними ніколи.

Р О З Д І Л V.

Пам'ятники.

Всі асірійські будови ставилися на штучно насипаних горах з сходами, гори ті були обкладені великою цеглою, отже виходило наче підмурівок. На сі підмурівки йшло сливе стілько само роботи, як і на саму будову. В Халдеї (звідки, здається, й почався хисть будівничий асіро-вавілонський), там сі підмурівки були потрібні, аби повідь не займала будов, а в Асірії вони були хіба за для того, щоб надавати величності царським будовам. На такій штучно насипаній горі робилася долівка для будови, вона складалася з двох накладок товстої цегли та піску, мури теж цегляні, часом облицьовані тесаним каменем, часом кахлями мальованими, або гіпсом, або просто вапном, і завжди прикрашені малюнками. Будови завжди були на чотирі кутки і дві стіни були лицеві. В середині було багато довгастих кімнат, або одна галерея, що оточувала головний двір, або середню одкриту салю; вікон не знайдено в жадній давній асірійській будові. По обидва боки дверей на кутках при одвірках стояли крилаті воли з п'ятьма ногами так, що, дивлячися на вола з боку, видно чотирі ноги, а дивлячися з переду—дві. Воли ті причеплені до муру, от як єгипетські статуї Озіріса. Часом, замість волів, були леви. Двері були в горі закруглені і помальовані жовтими фігурами людей та звірів на блакитному полі. Асірійці рано вивчилися робити бані та арки, либонь через те, що будували все з цегли, а з неї трудно инакше дах зробити. Подекуди були й дерев'яні дахи, бо на руїнах знаходилися обгорілі балки межі цеглою. Певне були й колони, бо вони є на малюнках, але їх ніде не знайдено, отже певне були вони з дерева, або дуже мало вживалися при будовах.

Цегляна долівка певне вкривалася матами та килимами. Пороги при хатах були виложені каменем з різьбою узорною. На лівій стороні цегел та плит кам'яних було вибите ймення того царя, чия була будова. На порогах, підмурівках, межі придверними волами часто знаходилися малі ідоли з написами, що мали боронити будову від лиха. Ось один напис про закладання будови з дворця Саргонового: „я вибрав місце для за-

кладин, я поклав невипалену цеглу,¹⁾ збір жінок кинув на середину амулету охоронні проти злих духів, щоб перепросити богів за образу, що покопано землю на честь богам Нісрош, Сера, Мілітта. За їхнім високим дозволом я збудував собі царську оселю і салі з слонової кости, з чорного дерева, з мастікового дерева, з кедрини, з соснини, з фісташкового дерева. я сповів їх рівними балками з соснини та мастікового дерева і стримав залізними штабами“. Є малюнок, як перед царем бранці возять матер'яли і будуть дворець, інші знов везуть крилатих волів, котячи їх на валиках і підважуючи киями. Робітники все чужинці, а Асірійці тільки наглядають над ними.

Дворці асірійські були дуже великі, церкви ж маленькі (принаймі всі, які досі знайдені), ставилися вони наче придомки до дворців. Були теж піраміди, чи башти з уступами,²⁾ вони були разом і церкви і обсерваторії астрономічні. Вони мали сім поверхів кожний поверх посвячений окрім планеті і кожний різно пофарбований, сонцевий поверх був золотий, а місяцевий срібний, се були найвищі поверхи. Сі башти, так само як і мурі Ніневійські та Вавілонські, зовсім розвалилися, бо вони були тільки облицьовані цеглою, а насипані з землі, отож коли облицьовка обвалилася, то й земля зовсім розсипалася, так що тепер ледве знати сліди тих величезних валів та башт. Отож з міста Вавілону ледве zostалися сліди його колишнього плану, а про всі преписні будови, розкішні сади і т. д., що робили його найкращим в світі, ми не можемо навіть мати поняття. З малюнків та статуй теж сливе нічого не зосталося. В Ніневійських руїнах знайдено більше, бо там будували з міцнішого матер'ялу. Однак все ж недавно знайдено вісім статуй вавілонських з зеленого твердого каменю. Всі ті статуї подібні між собою, і сидячі й стоячі мають руки складені на грудях, будова тіл міцна, постаті кремезні, локті дуже гострі, голови однак всім пооббивані, так що не видно, до якого типу людей належали. Окріме знайдена голова досить доброї роботи з дуже виразними рисами лица, тільки ніс одбитий, так що теж трудно розглядіти її тип. На статуях багато написів, але вони ще не розібрані.

Асірійці може й перейняли де які способи хисту єгипетського, однак їхній хист дуже одрізнявся від єгипетського по своєму стилю. От хоч би й в розмірі людського тіла: єгипетські постаті довгі, аж худі, немов безжилі, асірійські кремезні і мускули в них надто виразні, Асірійці, як і єгиптяне, краще малювали звірячі постаті (надто ж кінські), ніж людські, але і

1) Завжди ж цегла випалювалася на сонці.

2) Здається то були ті „високі місця“, про які говорить в Біблії.

там межі двома народами зоставалася та сама ріжниця в стілях. Єгипетський хист найбільше служив релігії,—асірійський— царям. Єгиптяне лишили по собі і церкви та могили (де дворець, де церква, часом трудно вгадати), Асірійці лишили великі дворці і малесенькі церкви. Єгиптяне малювали і походи царські, і звичайні людські роботи та забави, і святі одправи, і життя на тім світі, і безліч богів; Асірійці малювали царів, царську челядь, царські війни, царські полювання. Увесь хист служив царській славі.

По слідах фарб можна думати, що барельєфи асірійські були помальовані, здається, не цілком, а тільки подекуди. Шматки позолоти теж наводять на думку, що в дворцях вживалася і ся покраса. Що до статуї золотих та срібних, то їх ніде не знахожено, хоч у давніх істориків часто про них сподгадується. Знайдено багато маленьких річей бронзових, залізних, глиняних, алебастрових, ваза з іменням Саргона; різні штуки з слонової кости, уламки меблів, багато гирь до ваги в постаті лежачих левів: з написами, на деяких написи на двох мовах: фінікійській та асірійській. Великий бронзовий лев, знайдений в Харсабаді, що тепер в парижському музеї, не єсть гиря до ваги, хоч і має кільце на спині, немов до чіпляння, бо він надто великий, на тяжкому п'єдесталі і видно, що колись він був міцно пришрубований до чогось. Лев сей досить гарної роботи, хоч і чудного стілю. Невідомо, до чого власне він служив.

Асірійці дуже любили різьбу на каміні. Знайдено дуже багато малих камінних стовпчиків чи то валиків, учені звать їх циліндрами вавілонськими. Були то властиве печатки, щоб прикладати при всяких записях, контрактах і т. п. На них були вирізані барельєфом (як от єгипетські вдовбані барельєфи) різні постаті, найбільше святих істот. Работа на деяких циліндрах дуже тонка, але більшість дуже недбало зроблені. Циліндри робилися зо всяких твердих камінів, дорогих (як от кристаль, агат, лапіс-лазулі і т. п.) або й недорогих (як от кремій і-т. п.). Всі ті циліндри були продіравлені, щоб можна було всадити дрота залізного і при помочі його качати циліндр по глиняній табличці, на якій треба приложити печать. Найкращий циліндр дуже тонкої роботи учені вважають печаткою царя Санхеріба. На циліндрах малювалися цілі сцени з царського побиту, але найчастійше з релігійного. Дивні постаті, мішані форми звіро-людські часто можна бачити на тих печатках, але ще не відомо напевно, що кожна з них значила, яке релігійне поняття. Нписи на них короткі на різних мовах, різними буквами. Циліндри вавілонські одрізняються від асірій-

ських і стілем і вибором тем до малювання. Найбільше знайдено вавилонських циліндрів, асирійських менше, а перських та фінікійських зовсім мало.

РОЗДІЛ VI.

Віра.

Віра асирійська та халдейська ще мало відома, хоч над нею багато стараються вчені, щоб зрозуміти її систему, бо та віра видимо мала великий вплив на віру сусідніх народів, надто на віру жидівську. Сусідні народи теж внесли багато свого в асиро-вавилонську віру, але тепер поки що трудно ще зважити, скільки хто від кого перейняв. Що змішання різних вір мусіло бути в Асиро-Вавілонії, се легко здумати, коли пригадати, скільки усяких людей приводилося з різних сторін, і як далеко сягали походи асирійські. Самий вже звичай мішання та переселення подоланих народів багато помагав змішанню віри. Про те з усіх тих порізаних частин витворилася помалу одна віра, що розвивалася і перемінювалася поступово, все приймаючи і перетворюючи впливи чужі. В Асирії віра була трохи одмінна від вавилонської, але більше в назвах богів, та в їх розположенню по старшині, ніж в самому духові релігії.

В Асирії найстарший бог був Асур, до нього ж завжди зивають асирійські царі, і ймення царські часто починаються з імення бога Асура (Асур-бані-пал, Асур-назір-пал і т. д.), або кінчаються ним (Набу-кудур асур). Від нього походять три бога—створителі світа: Оанес, Бел, Ау і їхні жіночі форми: Анаїтіс, Мілітта, Тааут. Потім була трійця: Самас (сонце), Сін (місяць) і Бін (повітря). Далі боги планет: Адар (Сатурн), Меродах (Юпітер), Нергал (Марс), Істар (Венера), Небо (Меркурій). Ще стрічаються ймення богів Нісрох та Нуаг і богинь Нана та Зерпаніт, але невідомо, які то властиве були боги. Окрім сих головних богів, було ще дванадцять порадників небесних, що з'являли дванадцять знаків зодіака. Далі була велика сила менших богів, духів, ангелів і т. д.

У Вавілонії найвищий бог звався Ел чи Бел (в Біблії Віл або Ваал). Де які вчені думають, що те слово прикладалося до всякого бога, от ніби святий. При новій халдейській державі найстаршими богами були, здається, Небо і Меродах, принаймі їхні ймення часто входять в імення царські (Небо-поласар, Меродах Баладан і т. д.). Ще стрічаються інші ймення богів, але невідомо, які сили світові мають ті боги з'являти.

Багато є також на малюнках дивних символічних постатів, але теж трудно зважити, що то за постаті, чи богів, чи так яких ідей. Є усякі рогаті, крилаті, звіроголові людські постаті, є постаті чудні мішані, де поєднані частини тіла різних птахів та звірів. Є і просто людські постаті богів, але часом трудно розібрати, чи то змальовані чужі, чи таки асіро вавилонські боги, от як на одному малюнку, де вояки несуть на плечах богів та богинь, чи то боги асірійські відобрані з чужого полону, чи то чужі боги забрані в полон, трудно вгадати.

Асірійці як і єгиптяне любили сполучувати людські форми з звірячими. Може навіть вони просто перейняли ці постаті мішані від єгиптян, та тільки переробили їх на свій лад. Знайдено було два сфінкса асірійських, що були зовсім подібні до єгипетських, тільки мали на голові шапку з рогами і були крилаті. Крилаті бики та леви дуже подібні до тих сфінксів, тільки що стоять, а не лежать і мають довгу бороду, голова у них людська, тільки вуха воліві. Певне ці крилаті створіння мали якесь особливе значіння для Асірійців, але нам трудно домислитись, яке власне, чи були то боги світла, чи емблеми сили і влади. На одному барельєфі є змальовано, що побіч риб по воді пливуть ще й крилаті бики, один з них має голову людську. На перських руїнах знаходяться такі самі крилаті воли, тільки крила у них трошки инакші. Перси певне перейняли ті фігури від Асірійців, так само як і фігуру „Феруера“, генія царського. На асірійських малюнках над головою царя є постать ніби людини до пояса з луком в руках з крилами і хвостом птичим, на ньому надітий круг наче колесо, часом, замість людської постаті, буває просто круг, а від нього йдуть крила і хвіст птичі. На одному циліндрі перед постаттю царя Санхеріба є такий самий „Асур“, тільки він має не одну, а три голови, можна думати, що то з'являє трійцю Самас, Сін і Бін, під ним внизу намальоване фантастичне дерево з овочами. Таке дерево часто стрічається на барельєфах, здається, воно має бути „святим деревом“ або „деревом життя“, про яке споминається і в жидівських легендах про рай. Часто при ньому намальовані фігури ангелів, що стоять на колінах, тримаючи поданки, або різних богів та царів, що, здається, правлять перед ним якусь одправу. Ангели ті завжди міцного, кремезного типу і мають по четверо або по шестеро крил. Взагалі при тому дереві малювалися різні надзвичайні істоти, такі люблені в асірійському хисті, трудно було б перелічити, скільки було різних поєднаннів усяких форм в асірійському фантастичному хисті, хіба може єгиптяне переважили їх у сьому. Слід тільки спогадати, що на тих малюнках дуже часго стрівається постать

рибо чоловіка і вона зовсім відповідає описанню бога Оаннеса у Бероза, отож либонь то і єсть бог Оаннес; стрічається теж і жіноча постать рибо-людини, її уважають богинею Деркето, матірью легендарної цариці Семіраміди.

Сі мішані істоти знаходять собі де-які пояснення в легенді про створення світу, що є списана у Бероза: «Був час, коли все було темрява і вода, і в сій воді зародилися потвори, звірі, що сами собою родились і постаті у них були різні: люде з двома крилами, де-які з чотирма, з двома обличчями, з двома головами, одна чоловіча, друга жіноча, обидві на одному тілі і тіло те разом чоловіче й жіноче. Люде з козиними рогами й ногами, або з кінськими ногами, інші мали ноги кінські, а руки людські. Були теж бики з людською головою, собаки з чотирма тулубами і з риб'ячим хвостом; інші четвероногі змішаної постагі, риби, плази, гадюки і різні дивні потвори еднаючі в собі частину різних царств природи, їх образи можна бачити в церкві Бела. Жінка на ймення Оморка панувала над тими створіннями, в мові халдейській вона зветься Тааут, у Греків море і місяць. Коли все було в такому стані, Бел прийшов і розрубав жінку на двоє: нижня половина її тіла стала землею, а верхня — небом, створіння ж, що жили ранійше, зникли. Се єсть спосіб вираження в образах того, яким способом во́жка матерія створила світ і все живе створіння¹⁾. Бел потім розрубив свою власну голову, а інші боги змішали його кров з землею і з того повстали люде і через те вони наділені розумом і приймають участь в божій думці. Бел, розділивши темряву, одрізнув небо і землю і впорядив світ; і всі створіння, що не могли знести сили світла, погинули. Бел побачив, що земля незаселена, хоч і родюча, казав одному меншому богові розрубати собі самому голову і, мішавши з землею кров, що текла, він створив звірів, що можуть жити на вільнім повітрі. Бел створив теж зорі, сонце, місяць і п'ять планет».

Хоча з сього уступу з книги Бероза можна б думати, що потворні постаті на малюнках мають з'являти первістних створіннів хаотичного світу, однак сям не можна всього пояснити. Бо на багатьох малюнках ті потвори очевидно з'являють богів, подібних до єгипетських, або аллегоричні фігури сил при-

---

¹⁾ З сєй фрази видно, що Бероз, бувши чоловіком пізнійших часів (власне Олександра Вел.), відносився вже критично до народних легенд. Можна думати, що він їх часом підиравляв для ідеї. Треба однак пам'ятати, що книга Бероза вже пізнійшого часу. Там, правда, могли затриматись і дуже давні легенди, але мусіло бути теж багато примішки філософії того часу, — єгипетської, а то й грецької, от хоч би фраза про „вожку матерію“ — себ то водяну стіхію, се нагадує певний напрямок грецької філософії, де доказувалося, що світ повстав з «елементу води».

роли. Часто бачимо на малюнках боротьбу крилатих ангелів та сильних героїв з потворами, у потвор тих обличчя не то страшні, не то смішні і нагадують обличчя чортів на давніших іконах християнських. Такі самі малюнки стрічаються і на перських пам'ятниках, там їх пояснюють боротьбою добра і зла або Ормузда і Арімана.¹⁾ Здається, що таке саме пояснення може підходити і до асирійських картин боротьби геніїв з потворами. На багатьох циліндрах є ті картини і циліндри ті вживались як амулети від слабостів, бо Асиро-Вавілоняне вірили, що всяка слабкість походить від злих духів. Через те у Вавілоні була дуже розвита наука заклинанців—магія. Астрологія не менш була розвита, бо планети і зорі уважались маючими силу над долею людською, отже ворожба по зорях була дуже розпросторена у всіх давніх народів, надто ж у єгиптян та Халдеїв.

Трудно вгадати, яка була віра у Асирійців про життя на тім світі. Зосталося, правда, щось подібне до трактату на сю тему, під назвою: „Схід Істар в підземне царство,“ так описується там ся „незмінна країна“. „Се оселя, куди виходять і не виходять, куди спускаються і не вертаються, се темниця, де для голодного є тільки порох, де замість їжи болото, де світла не видно, де живуть у темряві, де тіні, мов птахи, наповняють склепіння“. Се описання підходить однаково, як до міфичної «підземної країни», так і до справжньої могили; врешті всі предствалення первістні про «той світ» повстали з прямої думки про могилу і темряву, яка в ній панує, се ми бачимо у всіх народів на первістних ступнях розвитку релігії. Потім уже, коли більше розвиваються теорії про душу окрему від тіла, про одрізнення праведних і грішних душ на тім світі, про надгороду і кару їх, тоді починають вироблятися легенди про рай для праведних і пекло для грішних, поки ж ці теорії не мають розвитку, то для всіх людей кладеться один кінець—«незмінна країна», «царство вічної темряви» і т. д., надгорода ж за добрі і злі діла дається тут на землі. Так, здається, було в Асиро-Вавілонян, так напевне було у Жидів. Взагалі семітичні племена одрізняються від арійського і коптського мало розвиненою вірою в життя на тім світі, віра ся, коли й розвивалася у них, то вже в пізніші часи і під чужими впливами. При такій вірі не дивно, що Асиро-Вавілоняне мало дбали про могили, домовини і задушні одправи; через недостачу могильних пам'ятників, історія не має такого багатого археологічного матеріалу, який мала напр., в Єгипті. Навіть поли-

¹⁾ В асирійській вірі було чимало подібного до перського дуалізму, хоч у Асирійців сей дуалізм не був таким виразним.

в'яні глиняні домовини, знайдені в асирійських могилах, відносяться вже до пізніших часів.

Про обряди асирійські теж мало звісно. На деяких барельєфах є малюнки принесення поданків та одправ перед богами, але їх трудно добре зрозуміти, не маючи в руках їх описання. Більше можна де чого довідатися з біблійних розповідів, надто з книг пророків, але все ж і там часто описи бувають темні, а в деяких місцях видно, що жидівські пророки дуже мало розуміли віру халдейську і її обряди, при тім же завжди відносилися до неї вороже і з призирством, як і взагалі до всіх чужих релігій. В Біблії Халдеї (Вавілонці) з'являються політеїстами, мало не дикими идолопоклонцями та огнепоклонцями, вірячими більше в самих идолів камінних, ніж в сили природи безпосередні. Біблія надає їм чарівництво «волхованіе», хоч разом з тим признає за ними й певну мудрість, часто стрічаються вирази: „мудреці халдейські“. Але Жиди дуже пристрасно судили про Вавілонців, бо ті довго були їхніми зятими ворогами, через те до біблійних описаннів «мерзости вавілонської» треба відноситися дуже обачно і не брати всього на чисту віру. Більш усього можна бачити халдейські обряди по тих звичаях, яких набралися сами Жиди після полону вавілонського, але сі звичаї краще буде розібрати при історії жидівській.¹⁾ Слід тільки сказати, що огнепоклонство і чарівництво було справді розпросторено у Вавілоні, як то видно по малюнках і по численних закляттях на циліндрах, досить вже хоч би того: дві псевдо науки, що так панували в Європі в середні віки, — астрологія та магія походять з Вавілону (хоч туди початки їх могли бути занесені з Єгипту, а надто астрології). Цікаво тут згадати деякі малюнки, що відносяться до невідомих обрядів поклонення перед гадюками. Так, напр., є малюнок якоїсь одправи перед двома гадюками прив'язаними до хрестів, у одної голова собача, у другої лев'яча. Трудно сказати, що мають значити сі гадюки, хоча видно з других джерел, що культ гадюк був розширений у всіх семітичних народів. На вавілонських малюнках гадюки часто стріваються. Де які вчені поясняють, ніби гадюки були сімволами кривого ходу світил небесних, інші кажуть, що вони означали мудрість одвічну (в Біблії змії часто зветься „мудрим“), інші бачили в них емблему блискавиць і т. д. Окрім гадюк, не видко, щоб іще поклонялись яким звірям живим (як у Єгиптян) або робленим, є часто звірячі форми у богів, але вони завжди поєднані з людськими, отже то мають бути фантастичні емблеми, щось може на-

¹⁾ При ній можна буде краще оглянути взагалі характер віри семітичних народів.

штальт великих гієрогліфів, а слідів поклонення просто звірям (як у Єгиптян та Браманів) не знайдено.

Зосталася сила талісманів, гороскопів, альманахів вавілонських. поняття про них в певній мірі можуть дати наші „Соломони“, „Оракули“ і т. д.) Все то було мудростею святців вавілонських і сією то мудростею вони найбільше тримали в руках громаду і державу. Так описує Діодор магів халдейських: «Халдеї—то найдавніші з Вавілонців, вони складають у Вавілоні окрему громаду, подібну до святецької касты в Єгипті. Настановлені, щоб глядіти божих одправ, вони проводять життя в медитаціях про філософські питання, і вони придбали собі велику славу яко астрологи. Найбільше вони займаються ворожбою і провіщають прийдешність. Вони стараються одвертати лихо і привертати добро чи то очищеннями, чи то поданками, чи то чарами. Вони вміють ворожити, угадувати долю по птичому літанняю, вони вміють розгадувати сны і дива. Знаються на розгляданні утробы поданкових звірів і кажуть, що знають усе по правді ворожити. Але у них того всього учаться инакше, ніж у Греків. У Халдеїв та наука переходить з роду в рід, син переймає її від батько і за для своєї науки увільняється від всіх новинностей громадських. Маючи за учителів своїх батьків, вони мають подвійну користь,—одно, що вони пізнають все без затайки, а друге, що більше можуть вірити своїм учителям“.

Отож можна думати, що ці «науки» чарівництва та ворожби були більше відомі і поважані в Асіро Вавілонії, ніж справжня наука, хоч, як пізніше побачимо, і та наука стояла там досить високо, наскільки в ті часи були до того способи.

Замість медицины більш обходилися магією, соб то заклинаннями та різними талісманами, котрих так багато скрізь по музеях Коли б ці магичні ціліндри усі розібрати як слід, то вияснилось би чимало тепер темного в релігії асіро вавілонській. Магія та астрологія звязувала релігію з наукою, так що розібрати ці обидві науки було б дуже корисно для того, щоб знати, в якому стані була тоді наука, як вона відносилася до релігії, і врешті, що нам тепер зосталося переживати з чарівництва і релігії асіро-вавілонської. А мусіло зостатися чимало, бо колись маги та астрологи халдейські були славні по цілому світі і наука їхня далеко розходилася, пішла і на захід до Фінікіян, а через них до Греків, а через Греків по цілій Європі. В середні віки по цілій Європі може не менше було магів та астрологів, ніж у давньому Вавілоні, але наука їх навряд чи багато пішла вперед проти вавілонської. Спадщину вавілонсько-європейської магії та астрології маємо ми, й тепер

в „Оракулах“, „Сонниках“ і т. п. книгах, що й досі ще у великій честі між неосвіченим людом. Наскільки багато там вавілонської мудрости, видно хоч би з того, що де-які «магічні слова», що вживалися в чарівних закляттях в середні віки, учені познаходили на вавілонських циліндрах, напр., формулу закляття магічного: „Гілка, гілка, беша, беша“. По вавілонському то значить: „геть, геть, лихий, лихий!“ Подібні слова перейшли в Європу і zostалися там хоч не зрозумілі, та власне через те вони здавалися ще більш чарівними для людей, що їх не розуміли. Напевне не менше zostалося нам і від релігії вавілонської, бо вона мусіла мати великий вплив на віру жидівську, а всім відомо, який вплив мала жидівська давня віра на християнську. Але поки що ми сами ще не знаємо добре, скільки полишили нам спадщини давні народи.

Р О З Д І Л VII.

Звичаї.

Хоч і мало zostалося малюнків на релігійні теми, мало церков та статуй божих, однак по стилу написів царських видно, що Асирійці (або принаймі їхні царі) були дуже побожні. Царі завжди провадять війни ніби-то для слави бога Асура, по його ж наказу ніби і робляться ті війни, перемога над ворогом—єсть то перемога бога Асура над чужими богами і т. д. Але царі асирійські не звать себе синами божими, як царі єгипетські, вони звать себе слугами божими, «рабами божими». В їхніх молитвах прокидається часто принижений тон властивий семітичним народам; так, напр., говоритья в написі Асур баніпала: „Хай ніколи не наблизиться до мене гнів і лютість бога, хай мої провини та гріхи зникнуть, хай я погожуся з богом, бо я раб його погуги, низькопоклонець величних богів“. Або знов у написі Набукодоросора: „Я доручив себе богові Меродахові, я взяв край його штаги, і він пізнав усі таємні бажання мого серця. Владарю! я тебе благословляю, я створіння рук твоїх. Хай вищея влада твоя висока, хай ширитися поклонення твоїй святости, хай мое серце шанує тебе (бога), хай мое життя буде тобі присвячене».

Царь певне був старшиною святців, головою релігії, принаймі він часом малюється з такими емблемами, що належать до богів і святців—батіг і гак, але, врешті, не слід забувати, що були то теж і символи влади караючої і стриму-

ючої, отож могли відноситись однаково до світської і до релігійної влади. Звичайне царь малювався так: в подвійній тїарі з торочками, в сергах, в браслетах на руках і на ногах, борода і волосся круто кучеряві; одежа оздоблена зірками і облямована тороченням; за ним слуги несуть парасоль та опахала.

Влада царська була необмежена. Царь настановляв сам вищих урядовців, найчастійше з своїх царедворців приближених, євнухів, то що, сі всі вищі урядовці були подібні до перських сатрапів. Сі вищі урядовці правили частіш округами асїрійськими, завойовані ж краї мали своє управління і тільки після одного або кількох повстаннїв царь настановляв над ними своїх урядовців, „обертався з ними, як з Асїрійцями“. Тоді вже ті урядовці збирали податки в подоланих краях, наби́рали військo і взагалі брали в свої руки все, що було доти в руках місцевої влади. Над усіма такими управителями в кожній країні був старшина, а при ньому рада краєва. Спадкових каст не було в Асїрії, нація розділялася на урядовців і на простих людей, платячих податки, з сих же людей і військo набіралoся, та й урядовці з них же виходили, тільки вже ставши близьше до влади, вони тримали себе по панському, яко маючі силу в країні. Тільки у Вавілоні, де було змішано багато чужих усяких племен, племя халдейське забрало собі святецьку владу і сталося ніби святецькою кастою, разом з тим кастою мцною, маючою великий вплив і владу. Святці халдейські були вищі від інших племен ще й тим, що, окрім святецької філософії та святих одправ, знали найкраще науку і, як на ті часи, вона була у них дуже розвинена. Напр., астрономія з найдавніших часів була більше розвинена у Вавілоні, ніж навіть в Єгипті. Все, що можна було постерегти на небі простим оком (без помочи оптичних струментів), все те вже знали Халдейці. Довго де які одкриття астрономічні європейські вчені залічували до Греків, а потім виявилoся, що ті одкриття зробили ще далеко раніше халдейські вчені. Наука про числа була теж досить розвинена. Знайдено багато арифметичних трактатів, по них ми можемо думати, що Піфагор взяв свою знаому таблицю множення від Халдеїв. У бібліотеці Асурбаніпала знайдено багато таких арифметичних та астрономічних розправ. Асїрійці були вже учениками Халдейців і далі від них не пішли. Астрономи халдейські, наглядаючи за місяцем, дійшли бо того, що могли розлічувати час по місяцю і влічувати затміння місячні дуже достотно. Затміннїв сонця вони не одважувалися влічувати, а тільки записували їх дуже пильно. Халдейці ж видумали поділ круга на

360 градусів, градуса на 60 минут, минути на 60 секунд, секунди на 60 терцій. Вони встановили дванадцять знаків Зодіака. Вони встановили тиждень в сім днів присвячених кожний якійсь планеті, сей тиждень і досі не змінився. Вони видумали годинник соняшний, встановили поділ дня на 24 години, години на 60 хвилин, хвилини на 60 хвилинок. Вся лічба халдейська була основана на системі 60, поділи і помноження цього числа становили усякі міри геометричні та арифметичні. Така система і досі вважається найкращою, бо вона дає можливість поділу на всі дільники 10 й 12 разом. Основою міри лінійної був локоть, він ділився на 60 ліній, локоть же помножений на 360 складав стадію (в Асіро-Вавілонії шляхи мірялися на стадії, як у нас на версти). Окрім того, був прийнятий ступінь в 36 ліній і він, взятий в квадраті, становив основу міри площин. Ступінь, взятий в кубі, був основою міряння плинів (як у нас кварта або гарнець) і становив собою медімн, вага такого медімна, налитого водою, звалася талантом і бралася за основу всякої ваги, талант ділився на 60 мін, міна на 60 драхм.¹⁾ Більша частина халдейських мір була прийнята в різних сторонах Азії, потім в Греції, а звідти де що пішло і далі в Європу.

Окрім математичних наук Халдейці займались і науками природничими, але тут трудніше зважити, як далеко сягали їхні відомости, бо від їхніх природничих розправ позоставалися тільки дуже понижені уривки. Однак знайшовся між иншими і такий уривок, де списані були звірі, відомі тодішнім вченим, при кожній народній назві кожного звіря приписана ще й наукова назва і теж до якої сем'ї звірячої він належить і описання признаков того звіря. Се показує, що природничі науки, надто описуючі, були досить широко розвинені в Халдеї.

Однак люд більше поважав і боявся халдейських святців за їхні ворожбитські науки, ніж за справжні, тим же непевним впливом найбільше вони трмалися.

Асірійці були учнями Халдеїв, що до наук світських та релігійних, що ж до влади і сили військової, то ще вони часто брали гору над Вавілонцями. Асірійська держава була військова. З історії асірійської мало що лишилось, окрім описів військових тріумфів, але за те сих описав дуже багато. Так званий, „військовий хист“ був у них дуже розвятий. Ми бачимо на малюнках такі військові приряди, що, здавалось би, могли б бути тільки при пізнійшій греко-римській цивілізації. Єсть там тарани ручні, щоб розбивати стіни, тарани на коле-

¹⁾ Всі ці назви: стадія, талант, міна, драхма—назви грецькі.

сах, башти на колесах, засажені войками стрільцями, є на малюнках, як люде підковуються підземними ходами під ворожий замок, як стрільці йдуть геть укриті щільно здвигнутими щитами і кидають запалені стріли, як вояки лізуть на мурі, закидаючи шнурові драбини. Напади, рабунки, юрби полонених, купи здобичі раз у раз бачимо ми на малюнках асірійських, так само часто як і на єгипетських, та й ще частіше і з більшими подробицями в малюванні. Тут ми бачимо і більшу лютисть асірійських військових звичаїв, в порівнянні з єгипетськими. Єгиптяне більше любили показувати на малюнках просто більшу зручність і силу своєю військовою і державною, але вони не кохалися так як Асірійці, в самому лютуванні своєму, в жорстоких сценах руйнування і завдання мук подоланим. Асірійці ж власне кохалися в тому. В їхніх описах і малюнках повно самих страшних тортур і знущання над бранцями. Зразки таких описів ми бачили при історії воєн асірійських, нема потреби їх тут наводити. На малюнках можна теж бачити різну військову одягу та зброю: є та мпанцирі, зроблені з малих блях, наче з луски; є кольчуги з кільців залізних; є шоломи з кольчужними запонами; є сливе вся та зброя, що пізніше вживалася у Греків та Римлян. Зброя та військові способи, як видно, були кращі в Асірійців, ніж у Єгиптян. Так, напр., у них було кінне військо, верховці, чого Єгиптяне не знали сливе до остатніх часів своєї незалежності; на повозах їздили царі та старшина, а прості вояки верхи, або йшли пішки. Часто видно на малюнках вояків, що, їдучи, обертаються на коні цілим тілом назад і стріляють з лука, такий спосіб потребував чимало зручності і він показує, наскільки вивчене було військо Асірійське.

Бавілонська держава була не така сильна військом, але за те сильна багатством, наукою і ремісництвом. З найдавніших часів виробі вавілонські були славні по всіх цивілізованих країнах. Тканини вавілонські були, по грецькому виразу, «м'яжкі та ніжні мов сон», либонь вони були подібні до теперішніх шалів кашемірських та едабів індійських. Тканини ті були живих ярих барв з дивно витканими або вишитими малюнками квіток, зірок або тих надзвичайних створіннів, що в них так кохалися Вавілоняне. Фінікійські купці розвозили тканини ті по всіх усядах і люде переймали те вишивання та прилажували його кожний під свій смак. На асіро-вавілонських малюнках завжди дуже старанно вироблені вишивання на одяжі царів, богів та старшин, з того можна постерігати, до якого хисту дійшли вони в оздобних виробках. З тих же малюнків ми бачимо, яка тонка робота була і в ме-

тальових покрасах, браслетах, намистах, перстнях і т. д. Робота в сих речах не нижча від єгипетської. Асирійське золотарство цінили навіть атенські Греки, а вони вже знали на тому. Надто любили Асирійці рельєфи на блясі, такої роботи багато в руїнах дворців. В палаці Асур-назір пала знайдено силу дрібних оздоб з золота, слонової кости та з дорогого каміння. Де які з них роботи єгипетської, в єгипетських же могилах не раз знахожено речі роботи асирійської. Але скоріш можна думати, що єгиптяне були учителями Асирійців у тому всьому.

Вже в дуже давні часи Вавилон був осередком торгівлі азійської. Скілька великих караванних шляхів проходило через Вавилон: один на Аравію та Єгипет, другий на Бактріану та Індію, третій на Арменію та Малу-Азію. Шляхи ті були добре утримувані і по них стояли навіть заїздні двори для мандрівців. Великий торговий рух був теж на Евфраті та на Перській затоці. Водю тією плавали різні човни: круглі без носа і корми плетені з лози та обшиті просмоленими шкурами, ті човни наладовувалися товаром і на них зводились осли, такими човнами плавали купці арменські і взагалі купці з верхніх сторін у Вавилон. Продавши у Вавилоні товар (найчастіше було то пальмове вино), купці продавали і лозу та дерево з човнів, а шкури навантажували на ослів і вже ослами їхали до дому, бо вгору Евфратом не можна було плисти,— надто бистра була течія. Не всі човни були круглі, були і довгі на шталт єгипетських і подовгасті, тільки на жадних не було вітрил. Ще часом перевозили дерево то що на шкуратахних міхах, надутих повітрям, таким способом плавали часом утікачі, як то видно з малюнків, спосіб сей і досі вживають мешканці Месопотамії. На Перській затоці мали Вавилонці чималий флот, він провадив торг корінням та пахощами арабськими; золотом, слоновою кістю та чорним деревом етіопськими, і великими собаками індійськими. Ті індійські собаки були одного часу так у моді, що за перського панування один сатрап віддав чотирі міста халдейські на утримання тих собак. Понад Індійським океаном Вавилонці теж мали свої торгові порти найбагатші в тодішньому світі. Взагалі флот вавилонський був тоді в славі великий.

Вавилоняне не мали справжніх грошей, а розплачувалися дорогим металом на вагу, або розмінювалися товаром. Раніше ніж видумати гроші, вони видумали векслі, може власне через те, що такі гроші, як їхні, були за тяжкі для перевозів по караванних шляхах і легко можна було статись ограбованим та окраденим у дорозі. Отож і видумали замість важкого ме-

талу посилати далеким купцям легеньку табличку з записом довгу, щоб купець той (вірник) міг собі, приїхавши у Вавілон отримати свої гроші, а до тієї пори бути певним, що колись мусить отримати їх. Від таких векслів не далеко вже було до такої торгівлі, яка розширена тепер в Європі. Переважити Вавілонян в торгівлі не могли й Фінікійці, бо вони торгували більше чужим товаром, а Вавілонці мали до того ще й своє надзвичайне ремісництво та натуральне багатство. Вавілон тримав у себе в руках торгівлю довго, навіть при перській владі, тільки вже коли його звоювали Греки, та позасновували скрізь по близу свої грецькі колонії, та подавали тим колоніям різні привілегії, тоді вже Вавілон мусів уступитися, торгівля перейшла до Греків та Фінікійців, а Вавілон швидко пішов на упадок, стративши головну свою силу—багатство і торгівлю. За римських часів Вавілон вже лежав у руїні цілковитій і більше не відродився.

З асіро—вавілонських пам'ятників не видно так усього народного життя, як, напр., з єгипетських, з них видно тільки виставне військове та трошечки торгове життя. Через те, щоб пізнати хоч трохи стан культури асіро вавілонської, ми мусимо вдаватися до істориків з чужих народів, надто до грецьких та жидівських. Всі вони сходяться на тім, що моральна культура вавілонська (так само асірійська) стояла дуже низько. Напр., положення жінок там було не краще, ніж у Турції тепер. Геродот розказує про давній вавілонський звичай продавати дівчат з публічного торгу. Релігія їхня дозволяла і навіть вимагала неслівських вчинків, людських жертв, грубого идолопоклонства і всяких соромних одправ, коли вірити росповідям біблійним. Пророки жидівські не жалують темних барв, малюючи звичай в сучасному їм Вавілоні, ставалять його нижче Содому та Гоморри і т. д. Однак не треба при сьому забувати, що жидівській народ був у вічному політичному ворогуванні з Вавілоном, отож не дивно, що йому все вавілонське мусіло здаватися бридким. Більше можна покладатися на грецьких істориків, однак і тут треба пам'ятати, що багато бридких звичаїв, про які розказують греки (ми можемо тут обійтись без описування їх), залежали більше від вимаганнів релігії, ніж від вимаганнів культури. Але, що правда, який народ, така й його віра. Врешті не дивно, що таке велике місто, як Вавілон, з різноплеменним людом торгівлі, шукаючим поживи і темним, могло зробитися гніздом усякої нечесті. Досить, щоб зрозуміти се, придивитися до теперішніх великих та торгових міст і пригадати різницю між теперішньою та давньою вавілонською загальною освітою та культурою.

Історія Фінікійців.

РОЗДІЛ I.

Країна Фінікійська.

Фінікійцями Греки звали людей, що жили по Сирійському березі Середземного моря, межі морем та Лібанським краєм. Невідомо, чи так себе звали самі ті люде, думають, що давніша їхня назва—Пунт, її відшукали в єгипетських написах. По мові їх можна б зачислити до племен семітичних, але ж Біблія відносить їх до раси ханаанської, себ то до тієї самої, що єгиптяне та Етіопи. Геродот каже, що вони прийшли з берегів Ерitreйського моря (себ то океану Індійського і його затоків), та ще й пізніше над Перською затокою зоставалося два міста з фінікійськими назвами: Тір і Арад. Такої самої назви були два знакові міста фінікійські над берегами Середземного моря. Отож деякі історіки кажуть, ніби з тих давніших (надокоеанських) Тіру та Араду Фінікійці вибралися через землетрус, пішли перше над Генесаретське озеро в Палестину, а потім звідти над море Середземне, де й оселилися на довго. Невідомо, коли було те переселення, тільки воно було раніше виходу Жидів з Єгипту. Як Жиди прийшли в Палестину, вона сливе ціла була зайнята Фінікійцями. Жиди їх притиснули до берега морського і там вони заснували нові Тір та Арад, що сталися потім дуже багатими і сильними містами. Але ще і раніше приходу Жидів Фінікійці мали багато міст по березі морському і їхні поселення сягали аж до єгипетської границі. Які народи заселяли Палестину раніш Фінікійців, невідомо, в Біблії вони згадуються тільки по йменнях і зуться велитами, певне то були якісь зовсім дикі народи, бо не лишили по собі жадного сліду. Певне бродячі народи, що зоставалися ще довго після приходу Жидів, належали до тієї давньої раси, частина їх змішалася з Фінікійцями, а деякі ще довго жили самостійно, або входячи в спілку то з Жидами, то з Фінікійцями, то з іншими народами. І ці народи ще довго жили по долинах, тоді як Жиди жили по горах. Власне назва Ханаан (Фінікія і західна частина всеї Палестини) значить „низина“. З усіх племен фінікійських найміцніше було те, що сиділо в місті Сідоні.

воно було разом з тим найбільше помішане, бо до нього приставадо багато племен, вигнаних Жидами з Палестини.

Фінікія за часів найбільшої своєї сили займала небагато землі: морський берег від міста Араду до гори Кармеля, від 35° до 33° широти північної, на заході було море Середземне, на сході кряж Лібанських гір. Сторона ся убога та камениста не могла вигодувати своїх мешканців, отож вони жилилися не з хліборобства, а з торгівлі та піратства. Гори Лібанські спиняли рух Фінікійців на схід, а вони давали дерево кедрове, соснове, та кіпарісне, а се був дорогий будівничий матер'ял, по березі було багато малих заток, над ними будувалися міста і селилися матроси, рибалки, та багаті купці. Сі міста, часто збудовані по острівцях, були незалежні одні від одних, тільки трималися в спілці між собою, але та спілка була не дуже міцна, в кожному місті був свій князь і свої особливі релігійні звичаї. Ніколи фінікійські міста не сполучувалися в одну державу, тільки часом одно яке місто набіралося більшої сили й багатства і мало якийсь час вплив на інші міста. Такими великими містами були Арад, Біблос та Сідон, потім, коли Сідон звищили Філістимці, то сила його й багатство перейшли до Тру. Міста фінікійські були тісні, густо забудовані, ще густійше заселені різним людом фінікійським і різноплеменним, шукаючим легкої наживи. Різні звичаї і релігії тут сходились і всі зливалися в диких фантастичних культурах.

Фінікійські звичаї та віра малюються темними барвами у різних істориків. Сами Фінікійці казали, що вони народилися з муду. Великі боги їхні—Кабіри були майстерні митці з величезними животами. Старші боги були: найвищий бог Ваал, Молох бог вогню та Астарот богиня місяця та ночі, мати всіх богів; що року її несли в процесії під покривалом шукати тіла її умершого чоловіка Адона, жінки й дівчата плакали та голосили по Адоні, червоний пісок, що збігав з потоками гірськими, то була кров Адона, над потоками заводилися дикі танки погребові, ридання та оргії, вони кінчалися несамовито веселим святом,—бог Адон воскресав, то було свято весни.

Скрізь палилися кострища і приносилися живі діти в жертву Молохові, навколо люд танцював з музикою, співами, криками... Мало зосталося певних розповідів про віру фінікійську, але вона мусіла мати в свій час великий вплив у східних країнах, бо не дарма пророки жидівські так борються „з Ваалами та Астаротами“ в своїх книгах. При цьому треба згадати, що в кожному місті були свої особливі культу релігійні, і трудно одрізнити місцеві культу від загального культу спільного всім фінікійським племенам.

Фінікійці були першими мореходцями і довго єдиними моряками з усіх народів. Коли саме рибальство не могло загодити їхніх потреб, то вони кинулися до торгу та до розбою на морі. Вони заходили скрізь по дуже далеких краях, розвозячи, перевозячи та скуповуючи товари. Вони з'їздили все море Середземне і всі острови Архіпелагу, продаючи тоді ще ампідиким Грекам єгипетські та азійські вироби, а самі грабували їх і крали у них жінок та дітей і продавали в неволю тим же єгиптянам та Азіятам, правда, пізнійше Греки переважували й Фінікійців і в торзі і в розбої. Торг невольниками, набраними розбоем та накупленими за дешево, прилосив чимало багатства Фінікійцям, вони найбільше поставляли рабів на всі східні країни.

Р О З Д І Л І І.

Сідон і Тір.—Картагена.

Походи та напади єгипетських царів XVIII, XIX та XX династій не спинили поступу торгівлі фінікійської. Фінікійці не дуже змагалися з єгиптянами, хутко признавали владу їхню, входили з ними в спілку і то навіть було корисно для Фінікійців, бо вони здобували собі право торгувати та їздити срізь по Червоному та Середземному морю. Підчас підданства єгиптянам Фінікійці заложили колонії на західному березі Малої Азії, на Кіпрі, на Криті, та на деяких островах Архіпелагу, та на північному березі Африки. Сідон з малого рибальського селяця зробився великим торговим містом і до нього перейшла сила Араду та Біблосу. Він мав велику владу над морем. Коли в ньому зібралося багато племен ханаанських, вигнаних Жидами з Палестини, то рух колонізації пішов ще шпарче, може бути, що то власне тоді Фінікійці посунули свої колонії до Африки і може близько того часу вони пробували селитися в Греції, як то видно по грецьких легендах про Фінікійця Кадма.

Сила Сідону пропала за царя Рамзеса III, коли Філістимці оселилися на полудні Палестини. Філістимці хутко переважили Сідонян в торгівлі та в піратстві і навіть царь філістимського міста Аскалону напав на Сідон і звоював його. Тоді більшість мешканців з Сідону перейшла в Тір і Тір став осередком сили фінікійської. Тір (слово Тір значить скеля) складався з двох міст: одно було на островку близько берега, друге проти нього на березі, те друге місто Греки прозвали Палаїтір (старий Тір), однак невідомо, котре місто старіше. В

тірській легенді говориться, що обидва міста збудували одночасне два брати—Самерумос та Узоос. В обох містах було по церкві бога Мелькарта, що нагадував Геракла грецького. Краща церква Мелькартові була на острові, там було два стовпи, один золотий, другий ізумрудний і вони світили в ночі, так каже Геродот, може то були шклявні стовпи з ліхтарями в середині. Ймення Мелькарт значить „царь міста“, здається то була друга постать бога Ваала, а разом з богинею Астарот вони складали трійцю, подібну до єгипетської. В Тірі найбільше поважали Мелькарта і тірські мореходці скрізь по головних своїх пристанях морських ставили церкви або стовпи Мелькартові. Греки, заселивши згодом ті фінікійські пристані, побудували там церкви, замість Мелькартові, Гераклесові, своєму героєві мандрівцеві, „Гераклесові стовпи“ на Гібралтарі нагадували Мелькартові стовпи в Тірі; на острові Мальті теж знайдено дві фінікійські колони з написами. Скрізь, де потім повстали грецькі міста з назвою Гераклея, можна думати, що там були фінікійські пристані з церквами Мелькартові. Деякі історіки бачать в грецьких легендах про мандрівки Гераклеса спогади про мандрівки фінікійських купців та піратів.

Хочай Жида ворогували з племенами фінікійськими, що жили в Палестині, але з Фінікійцями, надто з Тірійцями приморськими були завжди в згоді, а часто і в спілці торговій і військовій. Жида продавали Фінікійцям збіжжя олій та бидло, а Фінікійці Жидам дерево, метали та ремесничі вироби. За часів Соломона Фінікійці та Жида провадили велику спільну морську торгівлю чужеземними товарами. Той же Соломон спровадив майстрів із Фінікії, щоб будувати велику церкву в Єрусалимі, бо у Жидів ніколи не було своїх добрих майстрів, а Фінікійці здавна вславились як добрі майстри, надто ж як золотарі. Церква єрусалимська була дуже славна по цілому Сході. Легенда каже, ніби Соломон давав в надгороду за збудування її скілька міст в Галілеї цареві тірському, але той не взяв, „бо йому здавалося того за мало“, каже Біблія, але скоріше хіба через те, що для морської держави нецікаво було розширяти свої земні границі.

До нас дійшло скілька йменнів нащадків того тірського царя Гірама, але всі вони дуже поквалічені грецькими перекладами та переписуваням, тай взагалі ті ймення нічого не роз'ясняють в історії Тіру. А здається, що та історія була дуже турботна в часи панування Гірамової династії. Принаймі ось одна росповідь про ті часи, яка до нас дійшла у грецькому переказі: внука царя Гірама забили сини його мамки, і сами захопили собі царство, але після знялося повстання і на

царстві сів Ітобаал, старший святець богині Астарот, його ж дочка Ізабель пішла за жидівського царя Ахаба. Підчас отих турбацій було ще повстання рабів (можна думати, що то було повстання народу проти панів-купців, а в той самий час панська і царська влада сперечалися між собою). Онук Ітобааловий лишив по собі на царстві дочку Еліссару та сина Пігмаліона, а Еліссара пішла заміж за свого дядька Сіхарбала, першого чоловіка в місті після царя, старшого святця бога Мелькарта.

Сіхарбал був дуже багатий і Пігмаліон, позаздрившись на його скарби, забив його при олтарі. Еліссара втекла, забравши скарби свого чоловіка, і поїхала морем до північного берега Африки, де вже здавна були фінікійські колонії. Там, близько давньої фінікійської колонії Утіки, на місці города сідонського Камбе, Еліссара заложила нове місто Картадаст, що Греки прозивали Кархедон, а Римляне Картаго (Карфаген, Картагена або Картагіна по теперешній вимові). Еліссара ся, більше відома під йменням Дідони (що значить утікачка), єсть може легендарна особа, тільки в Картагені їй віддавалася шана немов богині. Картагенці казали, що вона закололася на кострищі від того, що її засватав царь того краю, а вона бажала зостатися вірною пам'яті свого покійного чоловіка. Римський же поет Віргілій заставляє її заколотися від нещасного кохання до мандрівця Енея.

Закладниці міста Картагени були десь в половині дев'ятого віку до Р. Х. То була пора найбільшої сили міста Тіру і найбільшого розвитку його колонізації. Коли Греки потроху витіснили Фінікійців з островів Архіпелагу, то вони почали закладати міста на західному побережжі Середземного моря. в Іспанії, Галлії, Італії, Сіцилії, Мальті, Корсіці, Сардинії та на островах Балеарських. На заході розширилися і процвітали колонії фінікійські, але стара Фінікія на сході була в тяжкому стані. Асірія росла і загрожувала фінікійській незалежності. Арад, Біблос, Сідон і Тір платили податки Асурназірпалові. Царь тірський Елулай повстав проти Асірії за царя Сальманезера. Інші міста фінікійські не пристали до Тіру, а ще послали 60 кораблів Асірійцям на підмогу, але 12 тірських кораблів одбилися від них усіх. Тоді наступив Сальманезер і тримав Тір в облозі 5 літ, він хотів безвіддям довести Тір до краю, але Тірійці покопали колодязі в місті і таки витримали облогу. Саргон, що забрав Кипр, теж обложив Тір, але надаремне, тільки вже син його Санхеріб звоював Тір, се було в 700 р. до Р. Х. Тір стався підданим Асірії.

Підчас облоги Тіру Сідон знову набрав сили, але потім, коли він повстав проти Есар-Гаддона, то був зруйнований, а його мешканці виведені в Асірію. За Асурбаніпала Тір та Арад пробували повстати, але повстання хутко було задавлено.

Напад Скитів визволив Фінікійців від Асірії. Але знов Саїсська династія єгипетських царів забрала Фінікію, а що влада єгипетська була лехча від асірійської, то Фінікійці не дуже ї змагалися проти неї. Отож тоді за царя Неко відбулася та подорож Фінікійців навколо Африки, про яку говорилося давнійше. Але от Халдея виступила замість Асірії і всіх народів підданих Єгиптові, або прихильних до нього, спіткала лиха доля. Набукодоросор, зруйнувавши Єрусалим, пішов на Тір і тримав його в облозі 13 літ. Невідомо, чим скінчилася та облога, одні кажуть, що Тір був забравий, другі кажуть, що ні. Певне тільки те, що коли царь єгипетський Априес пішов на Азію, то Фінікійці вже були проти нього. При допомозі Греків він подолав Тір, Сідон та Кіпр, але не довго там утримався, бо хутко його подолав Кір і вся Фінікія покорилася Персії (V в. до Р. Х.).

РОЗДІЛ III.

Торговля. Ремісництво. Колонії.

У пророка Єзекіїля*) є опис великої торгівлі та багатства Тіру за його часів (V в. до Р. Х.). Там споминаються різні міста, з якими торгував Тір, і їхні вироби та товари. Але не скрізь можна розібрати, про які країни там говориться. Напр., місто Тарсіс інші перекладають Картагена, але певно то було якесь місто в Іспанії, бо сказано, що звідти Тір має срібло, залізо, оливу, а сі метали власне вивозилися найбільше з Іспанії. Є розповідь, ніби одного разу Фінікійці набрали там стільки срібла за свої товари, що не могли вкласти його на кораблі, та ї поробили з нього усе корабельне начиння, навіть котвиці були срібні. Завжди торг металами приносив найбільше прибутку Фінікійцям. Метали вони здобували, окрім Іспанії, ще на островах Архіпелагу та на острові Кіпрі, де було дуже багато міді, ще заїздили вони по оливу на острова Кассітерідські (Британські). Іздили навіть в Балтійську затоку по янтарь. Сі далекі подорожі відносяться до часів Картагенської потуги. Врешті ще невідомо, як власне далеко сягали їхні подорожі,

*) Єзекііль гл. 27 (28).

бо вони крилися з ними, не хотючи одкривати шляхів своїх Грекам, і через те видумували часто страшні байки на те, щоб залякати сусідів своїх моряків та купців.

Фінікійці провадили торг і на суходолі, їхні каравани ходили на північ в Арменію та на Кавказ, звідти вони вивозили мідь, коней та невільників. Ходили вони на схід у Вавилон через Пальміру, з Вавилону в Медію та звідти аж до Індії та Китаю, але може бути, що вони забирали індійські та китайські вироби в складах Персії та Бактріани, або на півдні Арабії, де приставали кораблі індійські. В Арабії в давні часи купувалося золото, дорогі каміння, та инший дорогий товар, через те думали, що Арабія дуже багата країна на такі річі, але все те тільки перевозилося через неї, а властиво походило з Індії та Етіопії. Так само колонії північно-африканські Картагена, Утіка і т. д. тільки вивозили з середини Африки та з Єгипту усякі річі, а свого виробляли дуже мало. Надто багато вивозилося виробів хисту з Єгипту та Вавилону, звідти теж були і ті коштовні тканини, що так були розпросторені по цілому побережжі Середземного моря. Таким способом Фінікійці передавали напівдиким європейським народам здобутки давніх східних цивілізацій. Сами вони власного свого нічого не мали, що могло б принадити чужих народів, бо не мали ні власного хисту, ні літератури, але зате вони широко розносили культуру різних країн.

Хоч Фінікійці не мали справжнього свого хисту, то зате вони були добрими ремісниками та промисловцями. Вони вміли солити рибу і робити чудові вина. В Біблій вони вихвалені, яко добрі мулярі, теслі, будівничі, мідники, золотарі та різьбярі.

Давні Греки думали, що Фінікійці перші вивчилися робити скло, але при роскопках в Єгипті вчені довідалися, що Єгиптяне робили скло ще за багато віків раніше від Фінікійців. Знайдено на Родосі та Кіпрі вази дуже грубої роботи, але невідомо, чи вони напевне фінікійської роботи. Найбільше вславилися Фінікійці фарбуванням тканин в пурпурову барву, надто в Тірі вміли робити найкращий пурпур, в жадній стороні такого не вміли робити. В Тірі було так багато фабрик пурпуру, що аж всі вулиці пропахлися краскою, так що чужеземцеві прикро було по них ходити.

Скрізь, де тільки на побережжі Середземного моря була яка добра пристань, там Фінікійці ставили замок, де складалися товари, і церкву, а потроху там заводилося місто, де селилися при Фінікійцях і місцеві люде. Одна тільки Картагена з усіх колоній фінікійських була зовсім фінікійським містом, бо Тірійці, приїхавши туди, знайшли навколо насе-

лення фінікійського племені і воно пристало до нового міста. Так що в Картагені всі були однієї фінікійської віри та мови, хоч і картагенське плем'я мало в собі примішку лібійську, інші ж всі колонії мали населення дуже мішане. Одна Картагена мала, окрім торгової, ще й велику військову силу.

Коли Греки витіснили Фінікійців з Архіпелагу, а Тір був придавлений то Асірією то Вавилоном, Картагена почала набирати військової сили, щоб утриматися самостійною державою серед ворожих сусідів. Без військової сили неможлива була б і міцна торгівля. Але Картагенці не йшли сами у військо, а наймали за гроші Лібійців, Іспанців, Галлів та Нумідів. Сіцилійські колонії фінікійські, боячися Греків, віддалися під оборону Картагени, іспанські та африканські зробили так само. Обороняючи їх, Картагена запанувала над ними і стала головним містом сильної торгово-військової держави і запанувала на морі.

За картагенського панування Фінікійці дійшли до найбільшої сили, правда, Греки де далі все більше витіснили їх зо сходу Середземного моря, але за те на заході сього моря Фінікійці панували міцно, до них належали північ Лібії, південь Іспанії, захід Сіцилії, Мальта, південь Сардинії, частина Корсіки, острови Балеарські, скрізь по сих країнах вони мали колонії і порти. Окрім того до Картагени належала і земля в Тунісі та Андалузії, давніші Фінікійці ніколи не мали землі у своїй обладі. Хотячи переважити своїх сусідів, Картагена посилала кораблі в далекі сторони, яких сусіди ще не знали, і звідти просто вивозила оливу, янтарь і т. п.

Найдальші фінікійські подорожі відносяться до часів панування картагенського. Раз вони далеко об'їхали Африку з заходу, одні кажуть, що вони заїхали тільки трохи дальше островів Канарських, а другі кажуть, що вони їздили до Сенегалу або аж до Гвінеї.

Картагена по своїй силі та людності була подібна до Тіру, тільки була ще більша і міцніша від нього. Чого не могла взяти грошима, то брала зброєю. Її оборона часом тяжка була для менших колоній, бо торговий деспотизм буває часом гірший від воєнного. Картагена силою закладала скрізь свої торгові склади, не вважаючи на місцевих купців, заставляла місцевих людей купувати і продавати по цінах, які сама назначить, сама встановляла мита і торгові закони, звичайно, завжди собі на користь.

По вірі і звичаях Картагенці мало одрізнялися від інших Фінікійців: ті самі людські жертви, фантастичні одправи і дикі оргії, що й в Тірі, Сідоні та інших містах давньої Фі-

нікії. Навіть потім, за грецького і навіть римського панування, дикі релігійні звичаї в Картагені мало змінилися і навіть чимало їх перейшло у віру переможців Картагени--Римлян. Віра фінікійська мало відома в своїй філософії, більше відомі її одправи, а вони дуже нагадують вавилонські, можна думати, що сі обидві віри були схожі. Багато було теж подібного до єгипетської віри, напр., культ Адона та Астароти дуже нагадує культ Ізиди та Озіріса. Та воно так і мусіло бути, бо Фінікійці вийшли з Єгипту (хоч може були й не єгипетського племені), а зносини мали найбільше з Вавилоном. Здається, що як в хисті, так і в релігії фінікійській мало було власного, фінікійського, а більше чуже, трохи перероблене на свій лад.

РОЗДІЛ ІV.

Письмо.

Фінікійці казали, що їх навчив письма бог Таут, се дуже нагадує легенду єгипетську про Тота, що видумав письмо і всі науки людські, та може то й була єгипетська легенда, перероблена по фінікійському, так само як і письмо фінікійське було перероблено з єгипетського гієратичного письма. Фінікійці тільки вибрали з того письма небагато найпотрібніших знаків (всього 22) і зробили їх простійше, одкинувши всякі символічні та ідеографічні знаки, а затримавши самі фонетичні. Так перероблене, фінікійське письмо розширилось по різних народах, де його кожний на свій лад переробив. Купці фінікійські завесли своє письмо в Грецію та Палестину, отже самаританський, єврейський та грецький алфавети всі пішли від фінікійського. Від грецького пішов латинський та слав'янський.

Фінікійці, хоч і видумали нове письмо, однак писали дуже мало, окрім торгових записів, літератури від них не зосталося, коли не лічити скількох малозначних написів могильних. Найдовший напис, який знайдено, вибитий на саркофагу царя сідонського Єшмуназара, саркофаг сам роботи єгипетської і відноситься до VI в д. Р. Х., але напис на ньому фінікійський поверх збитого давнішого єгипетського; по літерах кривих та негарних видно, що писав їх хтось незвичкий писати на каміні. В самому змісті напису нема нічого величного і філософського, як, напр., на написах могильних єгипетських. Фінікійці не оригінальні в своїх написах, то наслідують єгиптян, то Греків, так само як і в хисті. Знайдено, правда, скілька

идолів та інших річей, що уважаються належними до оригінального фінікійського стилю, такі, напр., ідоли Баала. Мелькарта та Астарот, знайдені в Сардинії. Всі вони дуже грубої роботи і без жадної краси.

Історія Ізраелітів (Жидів).

Р О З Д І Л І.

Країна Палестинська.

Палестина—єсть то південна частина Сирії. Вона займає країну від гори Гермона до Арабської пустині, себ то від 31° до 33° північної широти. Її давні мешканці звали її Ханааном, приморську частину її Греки звали Фінікією. Палестиною ж давнійше звалася тільки південно-західна частина, де жили Філістимці, по гебрейському вони звалися Пелешет, а країна їхня Пелештім. Після того, як Ханаан звоювали Жиди, він став зватися землею Ізраеля, потім, як ся земля поділилася на два царства, то одна частина звалася Царство Іуди, а друга Царство Ізраеля, далі ймення Іудеї перейшло на цілу Палестину і та Іудея за римського панування була поділена на чотири провінції: Галілея на півночі, Самарія нижче її на південь, Іудея на полудні, всі три на західному боці Іордану, на східному була провінція Перей.

Через Палестину проходять два горні кряжі—Лібан та Антілібан і на полудні, переходячи в гори інших назв, сягають аж до Горебу (Хоріва) та Сінаю, що стоять над морем Червоним. Ті горні кряжі перерізуються долинами та планинами, а їхні головні верхівля мають різні назви сла-вутні в жидівській історії та легенді. Найбільше славутні єрусалимські гори: Сіон, Морія та Оливна гора. Далі на півночі: Гарізім, Кармель і Табор (Фавор). На сході від Мертвого моря гора Небо (Навав). Окрім того, ще на схід від Іордану три горні кряжі: Гермонський, Галаадський та Абарімський. Північні палестинські гори зелені та роскішні, та далі на південь гори починаються голі та каменисті, над Мертвим морем планини випечені сонцем, солонці та дикі скелі, на південь од Мертвого моря починається безплідна Ідумея, далі пустиня піскова Фаран, де грають самуми гарячі, і пустиня-та йде до Сінаю та Горебу.

Йордан починається в горах Лібанських, протікає через мале озеро Мером, що в літку сливе пересихає, потім впадає в озеро Генесаретське або Тіберіадське (зване теж Галілейським морем, хоч в ньому вода не морська а річна), виходячи з Генесаретського озера, Йордан тече на південь і впадає в Мертве море. Мертве море єсть осередокъ і найнижчий пункт великої долини, що йде від Гермону до Червоного моря. Може бути, що воно повстало від якого великого вибуху вулканичного, на се наводить і легенда жидівська про Содому та Гоморру.¹⁾ Близько того моря знаходять лаву, каміння вулканичне, сірку та асфальт, на самій воді Мертвого моря плаває асфальт і через те море се часом звуть Асфальтовим озером. В Мертвому морі така солоня вода, що там не може жити ніяке живе створіння, вода та в п'ятеро тяжча від океанської води. Сіль збирається на березі цілими купами та стовпами, від сього повстати могла розповідь про Лотову жінку, обернену в соляний стовп.²⁾

В Біблії Палестина часто зветься „стороною текучою медом та молоком“, себ то стороною родючою та багатою. Тепер се сторона дика та убога, але давніше вона не була такою, земля була убога тільки в околиці ерусалимській та понад Мертвим морем, а ціла іорданська долина була дуже родючою і навіть південна Палестина була багата на пальми та пахучу смолу, з чого мала собі велику користь. Північна Палестина і досі ще заховала слід колишньої роскоші. Лихий уряд, Турки, Араби та сарана зробили тепер пустинею сю країну, що колись уважалася раєм земним. З Палестиною сталося те саме, що з Єгиптом і Месопотамією, бо такі країни потребують великого заходу, щоб жити своїх мешканців.

Раніше Фінікійців та Філістимців у Палестині жили якісь невідомі дикі народи, Біблія зве їх велитами, що народилися від людських дочок та синів божих. За гріхи сих велитів бог навів потоп на землю. Видно, що тут Жиди змішали легенди, спільні всім народам про хмари—велити³⁾, з спогадами про диких меліканців Палестини.

Сі велити: Рефаїм, Нефілім, Анакім, не спогадуються в Біблії при переліченні синів Адамових, отже вони мали бути якоїсь зовсім іншої раси.

Біблія зачисляє Фінікійців до племені Хама і називає їх братами Куша (єтіопів) та Мізраїма (єгиптян). Філістимців же

¹⁾ Битіє Гл. 19 в. 24—28.

²⁾ Битіє id.

³⁾ Див гімни Веди „Перемога Індри“.

зве то Пеліштім і каже, що вони вийшли з Єгипту, то Кретім і виводить їх з острова Кафтору (Криту). Вчені приходять до того, що Філістимці вийшли з Криту і належали до племені Пелазгів, давніх мешканців Греції. Філістимці прийшли в Палестину з тими народами пелазгічними, що Рамзес III оселив у Палестині, з південній частині її і вони довго zostавалися данниками Єгипту. Через те Біблія і звала їх то єгиптянами, то Критянами.

Після Фінікійського переселення і перед приходом Філістимців з Халдеї вийшло скільки семітичних племен, перейшли Евфрат і пішли в Сірію, тоді їх прозвали Гебреями, себ то «зарічані люде». Де які з сих племен пішли далі в Арабію, а другі zostалися в Ханаані, пасучи своє бидло та переходячи з пастовня на пастовень, бо вони були народами пастушими. Вони то власне і є Гебреї, по теперешньому Жиди, і їхньою історією і легендами займається Біблія. Біблія називає їхнього начальника (патрарха) Абраам, а Гебреїв, Ідумейв та частину Арабів його синами. Аммоніти та Моавіти звуться його рідними (синами його племінника Лота), але вони мають ніби нечисте походження і через те позбавлені божого благословення і права на землю Ханаан. Так само і Араби, хоч і сини Абраама, та мати їх невільниця, і вони не мають права на Ханаан, даний Богом в обладу нащадкам Ісаака, меншого сина Абраамового від його шлюбної жінки Сарі¹). Бог же зробив умову з Абраамом, що дасть йому Ханаан у вічну обладу, а за те Абраамові нащадки вічно мусять його (Бога) уважати за свого єдиного Бога і робити все по закону божому²). Ся легенда і генеологія палестинських племен споминається в Біблії не раз, бо Жиди старалися таким способом оправдати свої завоювання чужих земель і ту ненависть, яку завжди мали до своїх сусідів. Та врешті вони й сами повірили в те, що вони народ обраний самим Богом з поміж усіх народів світа. Усі свої нещастя вони поясняли тим, що значить вони зламали своє слово дане Богові, не дотримали законів божих і от Бог їх покарав за гріхи.

До звеличення народу гебрейського служить мабуть і легенда про те, як онук Абраамовий Іаков купив старшинство у свого старшого брата Ісава (олицетворення народу ідумейського, рідного жидівському³), обманом одняв у нього благословення батька і таким способом залучив Ханаан собі і лишив

¹) Вит. гл. 21.

²) Вит. гл. 15.

³) Вит. гл. 25 в. 19—34 гл. 27.

потім Його в спадок своїм дванадцяти синам (що представляють собою дванадцять племен жидівських). Сей Іаков єсть улюблений герой жидівський, про нього навіть склалася легенда, як він бився з Богом, поборов Його і заставив себе благословити на віки, за тее ж був прозваний Ізраель (борець божий) і ймення те перейшло на весь Його народ¹⁾.

Ся цікава легенда і деякі інші, подібні до неї, показують, що в давніх Жидів, коли вони ще були номадами (пастухами), віра була не така, як тепер, а далеко ближча до дитячої віри Арійців та інших пастуших народів; з різних їхніх легенд очевидно, що вони перше вірили в багатьох богів, робили ідоли, як другі народи, і сі первісні політеїстичні легенди навіть святці не могли зовсім замалювати, перероблюючи їх на свій лад. Перша книга Біблії, так звана книга Битія (початок світа) вся складається з таких легенд, дуже цікавих для історії віри і культури жидівської. Справжньої історії політичної там або нема, або дуже мало (та в пастуших народів історія завжди буває невиразна), але за те там багато живих картин, що малюють побут напівдикого пастушого народу і Його громадський стрій. В першій книзі Біблії Жиди вже являються народом не зовсім диким, а патріархальним, подібним до Арійців ведичного часу (тільки Арійці були, здається, вищі по культурі), живуть вони великими родинами (кланами) під владою старшого в роді, при чім один чоловік має скілька жінок і наложниць. Положення жінки дуже низьке, таким врешті воно назавжди зосталось у Жидів. Однак з де яких легенд можна догадуватися, що у жидівських племен був колись час, так званого. матриархату, коли головою родини була жінка, а не чоловік. Стрічаються подекуди риси вже зовсім дикарського строю життя (напр., легенда про Содому та Гоморру, про дочок Лота і т. и.), але вони замішані між легендами патріархальних часів. Кожний, кому цікава історія культури і віри людської, мусить уважно перечитувати легенди біблійні, до того йому багато pomoже критика Біблії, що вже міцно розвилася в літературі наших часів.

Р О З Д І Л П.

Ізраеліти в Єгипті. Моїсей.

По жидівських легендах видно, що Жиди бували в Єгипті не раз, ходили туди за хлібом, коли в Палестині був голод²⁾.

¹⁾ Битіє гл. 32 в. 24—32.

²⁾ Бит. гл. 12 в. 1 і т. д. гл. 26 в. 1—3.

Потім же верталися знов у Палестину, на місце, де були поховані предки їхні. Одна з таких легенд причеплева до розповіді про Іосіфа, сина Іакова, проданого в Єгипет через своїх братів¹⁾. Там розказується, як після всякого лиха Іосіф за свою мудрість та одгадування снів став першим вельможею в Єгипті, як потім прийшли до нього його брати (що продали його) і батько позичати хліба, бо в Ханаані був голод, і як потім оселилися в Єгипті при Іосіфові. В сій легенді хіба те є правда, що єгиптяне могли позичкою хліба закріпостити собі не одно бродяче плем'я, так само як царі могли завладати над своїм людом, користуючися голодом у країні. Думають, що малюнок єгипетський в Бені Гасані з'являє прихід Жидів у Єгипет. В єгипетських написах віде не споминається про князя жидівського роду, але може такий і міг бути десь за династії Гіксосів, котрі самі були, здається, семітичного племені. Потім же за династії Рамзесів, після вигнання Гіксосів, усім чужим народам могло стати погано в Єгипті, бо й справді, напр., Рамзес II найбільше уживав чужинців до своїх будівничих работ. Принаймі в Біблії говориться, що коли настав инший Фараон, що не знав Іосіфа, то він почав дуже мучити Ізраелітів, щоб вони не розплодилися, та не захопили б собі Єгипту²⁾. (Запевне він їх мучив не через те, а просто, щоб не мучити своїх людей на тяжкій роботі). Він заставив їх постройти міста: Піто, Рамессі та Он. На малюнку, знайденому в Тебах, справді змальовані білі люде, жидівського типу, зайняті при будівничій роботі, а над ними наглядають єгиптяне з киями.

В жидівській легенді говориться, ніби Фараон, окрім тяжких работ, ще задумав на лихо Жидам позабавити усіх новороджених хлопців жидівських, або потопити їх. Тут уже починається легенда про Моїсея³⁾ як він був пущений на воду в просмоленому кошику, як його знайшла і виховала дочка Фараонова, як він виріс і, забивши одного єгиптянина, втік в Арабію, там оженився і довго жив, але потім явився йому Бог «в неопалимій купині» і наказав йому йти в Єгипет визволити народ божий з неволі і вивести його в землю обітовану⁴⁾.

---

1) Бут. гл. 37—47.

2) Исход гл. 1.

3) Досі йде змагання між вченими про історичне існування Моїсея, одні не признають його, як не признають Будди, Зороастра, Христа, але більшість признає, що він був проводарем Жидів при виході з Єгипту і основателем їхньої віри, хоч і віра та і сам Моїсей не такі були, якими з'являються в Біблії.

4) Исход гл. 2.

Коли Моїсей спитав Бога, як його ймення, то Бог відповів: „Я Сущий (той хто єсть), так скажи сином Ізраєльовим: Сущий послав мене до вас.“¹⁾

Перше думали, що се слово Сущий, яким об'ясняється ймення Ягве (Бога), дуже з давніх часів походить і таким способом показує, що вже за часів Моїсея Жиди мали високе філософське представлення про Бога, як про істоту таку, що її не можна ніяким людським йменням назвати, ні означити яким певним поняттям, себ то поняття про Бога мало бути у них подібне до буддійського, чи філософського єгипетського. Але ж потім, при дальших студіях, учені побачили, що сей уступ (половина 3 гл Ісходу) зложений вже в досить пізні часи, коли вже святці жидівські могли дійти до такої філософії, дарма, що простий люд може й ніколи не доходив до неї. Під час же виходу з Єгипту Жиди певне мали віру пантеїстичну, досить невиразну, з родинними богами, з культом предків і т. д. Принаймі в давніших легендах Бог Моїсеевий зветься просто Богом Абраама, Іакова та Ісаака²⁾ без інших філософських назв. Ймення жидівського Бога: Ягве, Елогім, Ель Шаддаї, Цебаот, Адонаї, первістно мусіли означати різних богів різних жидівських племен, потім же, коли віра прийшла до монотеїзму, то всі вони були обернуті в різні назви єдиного Бога. Ягве може був богом Моїсеевого клану (Левітів), а коли Моїсей стався проводарем жидівського народу і всі його діла пояснялися силою його родинного Бога Ягве, то сей Бог Ягве легко міг перейти перше в найстаршого над всіма іншими богами, а потім і в єдиного. До чистого монотеїзму Жиди дійшли вже в дуже пізні часи, та й то не всі, а в Біблії скрізь видно признавання чужих богів, хоч би тільки яко злих духів.

Що за часів Моїсея Жиди були ще далеко не тверді в своєму монотеїзмі, то се видно хоч би з тих численних легенд, в яких Жиди показуються раз у раз бунтуючими проти Моїсея і його Бога, за що і приймають люту кару кожний раз. Ціла історія виходу з Єгипту і простування до „обітованої землі (Ханаану)“ завалена в Біблії легендами та чудами. Перш усього описуються різні кари божі над Єгиптом за неволю жидівського люду і за те, що Фараон не пускав Жидів з Єгипту. Врешті Фараон мусів їх пустити, доведений до того всякими нещастями (так звані „десять азв єгипетських“). Жиди вийшли з Єгипту з Моїсеем на чолі і перед виходом обікрали Єгип-

1) Ісход гл. 3 в. 16—20.

2) Ісход гл. 3 в. 16—20.

тян. Вони пішли до Червоного моря, а за ними погнався Фараон, як за злодіями. Але Бог розсунув води морські перед Жидами і вони перейшли по сухому дні межі двох лави води, коли ж по їхньому сліду пішов Фараон з військом, то був залитий водою і потоплений. Другий варіант легенди про вихід Жидів каже, що єгипетську погоню одігнав Ангел божий з огненным мечем, себ то морове повітря (чума, чи инша повальна хвороба). Де які вчені об'ясняють можливість потоплення Єгиптян великим прибоєм і відбоєм Червоного моря, або тим, що великий вітер з полудня міг справді витіснити воду в вузькому місці Суецької затоки, а потім вода знов злилася до купи, як раз коли Єгиптяне переходили затоку. Але певніше, що се просто легенда, створена для звеличення Ізраеля.

Історією вихода Жидів з єгипту зайнята більша половина книги Ісходу в Біблії (друга половина зайнята святецькими установами про те, як обходити головні свята жидівські, як має бути уряжений святий намет, глави 20, 21, 22, 23 зайняті законами моральними, громадськими та релігійними, які ніби дав Моїсееві Бог на горі Синайській). Ще історією виходу з єгипту і завоювання Ханаану займається в Біблії книга Чисел, але в ній мало історії, а все більше святецькі встанови про обряди, то що.

В Ісході сказано, що Ізраелітів вишло з єгипту 600,000, окрім дітей і чужинців. Отже з ними вишло ще багато людей інших племен, може се були ті „нечисті“, про яких споминає єгипетська легенда.¹⁾ Ті чужі племена пристали до Жидів, утікаючи від неволи єгипетської. Потім вони то помішалися з Жидами, то були обернуті в рабство.

В легендах Ісходу найбільше видно святецьку руку, через те там так виразно стоїть ідея монотеїзму. Врешті ся ідея справді могла найперше народитися серед жидівського народу власне в пустині, серед гнітучої природи, під широким, немилосердним небом пустині, де все наводить людину на думку про власну безсилість та божу величність і потугу. Легенди про Бога, що сам провадив Ізраеля через пустиню, в день у постаті хмарного стовпа, в ночі у постаті огнистого стовпа, ці легенди роблять величне вражіння і трудно здумати, щоб вони були видумані святцями, бо на них видно свіжу, потужну фантазію народу, вихованого в пустині. Але рука святецька причепила до сих народніх легенд свої святецькі, що служать до звеличення святецького стану в лиці Моїсея та його брата

¹⁾ Див. історія Єгипту, розділ IV, легенда Монетона про «нечистих».

Аарона, поставлених межі Богом і людьми. Сам Бог підтримує владу Моїсея над людом, а Моїсей тримає люд в страху божому,—в сьому виражається завдання святців. Повстання проти святців уважається повстанням проти Бога і карається яко зрада Богові. В легендах Ісходу Моїсей з'являється типом пророка, Аарон же типом святця.

В Біблії говориться, що Ізраель блудив у пустині 40 літ, поки дійшов до Ханаану. Де які вчені думають, що се легендарно побільшене число, а інші кажуть, що в дійсности воно мусіло бути ще більшим, бо Жиди, окрім того, що не знали дороги, та ще мусіли пробивати собі ту дорогу серед пісків та серед ворожих племен, що спиняли їх на ході. Легенда розказує, що Моїсей, довівши Ізраеля до границі Ханаану, до гори Небо, умер там, бо за одну його провину Бог не судив йому увійти в обітовану землю. Отож Моїсей зійшов на гору Небо, глянув на країну Ханаанську, благословив свій люд, пророкуючи йому долю його в обітованій землі, і вмер і ніколи ніхто не знайшов його могили.

РОЗДІЛ III.

Судді (Начальники).

Ізраеліти не пішли простою дорогою в Ханаан по над Середземним морем, бо, йдучи тим шляхом, пришлось би раз у раз стріватися то з Єгиптянами то з Філістимцями. Отже вони пішли по над Червоним морем аж до гори Сінаю, а там подалися в пустиню Фаран, де й блукали довгий час, провадячи життя номадів. Може вони й мали перед собою певну мету, тую обітовану землю, як то говорить Біблія, а може просто, не відаючи, дійшли до неї, шукаючи кращого місця, щоб отаборитись. Але чим ближче доходили до Ханаану, тим трудніше було їм іти, бо приходилося пробивати дорогу серед різних племен, що жили навколо Ханаану. Ізраеліти пробували мирно погодитися з тими племенами, часом се вдавалося, напр., з близьким по расі племенем Мадіанітами, але чужі племена і то найсильніші не здавалися на мирні переговори, тоді приходилось або їх обминати, або вступати в бійку. Найбільше ворожими були племена Амалекіти та Філістимці, разом з тим то були племена сильні, отож Ізраеліти мусіли відступати перед ними і замість того, щоб піти просто з полудня в Ханаан, вони пішли на захід, де жили Мадіаніти, Моавіти та Аммоніти. В спілці з Моавітами Ізраеліти прогнали Ханаанське племено Аморреїв на західній бік Іордану, а сами зайняли зем-

лю від Арнона до Яббока (східні притоки Йордану) і там оселилися два коліна (племена або великі клани) ізраельські—Рувимове та Гадове. Усі аморрейські міста були сплюндровані, а мешканці вирізані. Зараз після цього Біблія ставить завоювання Галааду, але воно було далеко пізніше.

Про завоювання Ханаану розкажується в Біблії в книзі Ісуса Навіна. Давніше думали, що ту книгу написав сам Ісус Навін, помічник Моїсея і проводарь Ізраелітів по смерті Моїсея. Але ж доказано, що книга та писана під час полону Вавілонського, що вся вона пройнята монотеїстично-святецькою думкою ненависти до чужинців і звеличення власного народу, за для цього там вставлено багато відповідних легенд. Напр., перехід Ізраелітів через Йордан там зовсім нагадує перехід їх через Червоне море при втіканню з Єгипту. Про зовоювання міста Єріхону там розкажується так, ніби Ізраеліти взяли його без війни, а тільки обійшли його навколо сім раз, несучи Скриню Заповіту з святими скрижалями та сурмлячи в сурми, і місто само віддалося їм, мурі сами розвалились, а Ізраелітам залишилося тільки вирізати всіх мешканців за для прославлення божого імени... Помилувана була тільки розпуста жінка Рагаб, за те що впустила шпигів ізраельських в місто і переховувала їх в своїй хаті. Потім розкажується, як Ісус Навін розбив спільне військо племен ханаанських і як Бог помагав йому при тім, пославши кам'яний град на ворогів. Потім, коли Ісус Навін бився з Аморреями, то по слову його Бог застановив сонце і місяць серед неба, щоб був день більший і щоб Ізраель успів побити Аморрея. Всі царі спілки ханаанської були вирізані та вивішані. В книзі Ісуса Навіна не менше розповідів про поголовне вирізування людей, ніж в пам'ятниках асирійських, і ці розповіді виставляють в дуже темному світлі військові звичаї народу ізраельського. Хоч може і не було насправжки стільки сплюндрованих міст, як говорить в Біблії, та все таки з цих розповідів видно, що давні Ізраеліти, як і Асирійці, кохалися в лютих справах, звали їх жертвами Богів і уважали ідеальним завоюванням краю таке завоювання, щоб усіх мешканців краю, вирізати до ноги. Багато людей думає, що коли викинути з книги Ісуса Навіна всі легендарні подробиці, то залишиться справжня історія завоювання Ханаану. Але ж се помилка, бо і тоді в цій книзі залишиться дуже мало справжньої історії. В книзі Ісуса Навіна говорить, що увесь Ханаан був завойований в 5 літ, а насправжки він був цілком завойований літ в двісті та й більше, бо власне тільки вже за Соломона остатні ханаанські племена покорились Ізраелітам, а то все приходилося вести з

ними війни, бо хоч земля і була зайнята Жидами, та краєвих людей зосталося багато і де які племена жили посеред Жидів, зовсім не покоряючись їм. Ізраеліти не покорили собі Ханаану, ходячи під приводом одного начальника, але кожне коліно завойовувало собі землю в різні часи при різних начальниках і царях, то збиваючи великі війни, то ходячи невеликими відрядами на грабіж. Се видно навіть з дальших книг самої Біблії.

Ханаан був поділений між дванадцятьма колінами ізраельськими, що походили, ніби, від десяти синів Іакова (Ізраеля) ¹⁾ і двох його внуків. Кожне племено завойовало собі по шматку землі і потроху виганяло з свого участку краєвих людей, і довго було, що деякі частини Ханаану тільки по імені належали до Ізраелітів, а справді були зайняті яким небудь племенем ханаанським. На захід від Іордану жили три племена Ізраельські: Рувімове, Гадове і половина Манасійного. На сході при Мертвому морі було племено Іудіне, лобіч нього Сімеонове, Данове та Веніамінове, пізнійше вони в чотирьох склали царство Іудіне. Їм прийшлося найбільше битися з ворожими племенами, бо коло них жили сильні племена: Флістимці та Амалекіти. Посередині Ханаану, між Іорданом і Середземним морем, було сильне плем'я Ефраїмове (з нього був Ісус Навін), в ефраїмському місті Сіло була довго святиня ізраельська з Заповітною Скринею; на північ від Ефраїмового племена жила друга половина Манасійного племена, побіч Манасійного було Ісахарове, зараз на північ Асірове та Завулонове, а між Асіровим та західнім Манасійним лежала вузька земля Нефталімового племена по над верхнім Іорданом, озером Мером та Генісаретським. Племено Леві (Левіти так звані) не мало окремої землі, а мало сорок вісім міст по цілому Ханаані. Левіти були кастою святицькою і утримувалися на кошти всіх 12-ти племен. Де які левітські міста звалися «містами притулку», бо такий був закон, що коли хто не навмисне заб'є людину і родичі забитого захотять помститися на злочинцеві, то злочинець може утікати від них в „місто притулку“ і там вже ніхто не посміє зайняти його.

Хоч Ізраеліти виводили себе від самого Ізраеля по протій лінії, однак вони не були зовсім чисті від примішки чужинців. Се видно і з їхніх легенд²⁾ і з історії. Запевне суворі закони, забороняючі під карою смерти шлюби з чужинцями, були встановлені пізнійше, та й то ніколи не дотримувалися так, як би того хотіли святці та пророки. В тих законах виражається ідеал патріотизму ізраельського, а не дійсні громадські

1) Ізраель мав 12 синів. Рувім, Гад, Іуда, Ісахар, Дан, Завулон, Асір, Нефталім, Сімсон, Леві, Іосіф, Веніамін. Іосіфа сини: Манасія, Ефраїм.

2) Іосіф мав жінку єгиптянку, а Моїсей єтіоплянку та Мадіанітянку.

звичаї. Ті „чужинці“, що вийшли з Єгипту вкупі з Ізраелітами, були повернуті в рабство, або помішалися потім з ними, принаймі ніде не говориться, щоб вони поселилися де окроме від Ізраелітів. Ті племена, що перше були в спілці з Гебреями: Аммоніти, Мадіаніти, Моавіти та Араби теж мусли входить в близькі стосунки з ними. Та й пізнійше, після завоювання Ханаану, не раз пророки та святці проклинали свій народ за шлюби з чужинцями та за службу „Ваалам, Ашерам та Астаротам“. Не дарма пророки так боронили віру Ізраеля, бо тільки віра єднала порізнені племена ізраельські, але спілка тих племен була все таки дуже слабка аж до того часу, поки встановилася монархія. Кожне племени мусли битися за своє життя з ворогами, а сильні племена не завжди помагали слабшим і перемога часто доставалася ворогам. Тоді пророки говорили, що се Бог карає народ за зраду у вірі.

Під час найбільшої боротьби при завоюванні Ханаану народ ізраельський не мав царя, а кожне племени мало свого начальника, що водив людей на війну і розсужував у справах спірних¹⁾. Невідомо, чи вони були вибрані, чи самі забирали собі владу, Біблія про се виразно не говорить. Певне вони одвагою та силою здобували собі повагу в своєму племени і племя охоче слухало їх, бо треба ж було мати когось одного, щоб розпоряджував у військових справах. В Біблії ті начальники зуться „суддями Ізраеля“. Про них розповідає „Книга Суддів Ізраелських“. Про де яких тільки спогадується побіжно, про інших же подаються довгі розповіді. Всіх же Суддів було 12, так говорить в Біблії, вони жили в різні часи, але инший раз було одночасне скілька суддів у народі, але кожний над своїм племени. Часом до одного сильного племені, де був дотепний начальник, приставали инші слабші племена і тоді складалася спілка. При великих війнах начальники одних племен кликали часом на поміч начальників других племен і билися вкупі під проводом якого самого дотепного начальника.

Перший суддя, який зминається в Біблії (коли не лічити Ісуса Навіна), звався Отніель (Гофонііл), що настав по Ісусові Навінові, він був судією коліна Іудиного і відбив царя месопотамського від півночі Ханаану. Потім згадується Аод з коліна Веніамінового, що забив хитрощами моавітського царя і вигнав з єрїхону Моавітів, що сиділи там вісімнадцять літ. Далі зминається Самгар (невідомо, якого племені), „що побив шістьсот чужеземців ралом волівим“. Ширша розповідь е про судію Барака і пророчицю Дебору, що була тоді судією в

¹⁾ Часом же був один начальник над спілкою скількох племен.

Ізраелі. Ся розповідь має вже більш історичний характер, ніж попередні спогади про Отніеля, Аода та Самгара.

Дебора і Барак були обое з племені Ісахарового (по другому варіанту Дебора була з племені Веніамінового). Коли ханаанський царь Явін і начальник його війська Сісера напали на Ізраелітів, то вони вдалися за помочою до Дебори, а та послала по Барака, щоб він ішов одбивати Ханаанців. Але Барак без неї не хотів іти. Тоді вона прийняла начальство над військом у спілці з Бараком і вони вдвох розбили Ханаанців. Начальник ханаанський Сісера втік від Ізраелітів в намет до одної жінки Мадіанітянки Іоїль і просив, щоб вона його сховала. Вона його добре прийняла й сховала, але, як він заснув, вона пробила йому голову кілком від шатра. Барак, прибігши по Сісеру, знайшов його мертвим.

Після розповіді про сі справи в Біблії є пісня, зложена ніби самою Деборою після перемоги. Пісня ся ¹⁾ уважається найдавнішим зразком гебрійської поезії. В ній прославляється поход Дебори та Барака, посиляються докори племенам Рувимовому, Дановому, та Асіровому і хвала племенам Ісахаровому, Забулоновому та Нефталімовому.

Окрім тих краєвих ворогів, були ще сусіди, що набігали раз у раз на Ханаан. Коли Ізраеліти міцно осілися в Палестині, то їм багато прийшлося боротися проти лихих сусідів. За часів суддів Ізраелітам приходилося битись і з краєвими племенами і одбиватися від сусідів. Сусіди набігали в Ханаан найбільше в часи жнив, коли люде були зайняті, і забирали все, що було зібрано на полі, збіжжя і бидло. Були се набіги розбійницькі, які не раз робили і сами Ізраеліти на сусідні землі. До сих війн з сусідами відноситься розповідь про Гедеона, найдовша з усіх, що є в книзі суддів. Гедеон, перше званий Іероваал, був селянин з племені Манасії. Він зібрав собі гурт людей і пішов визволяти Ханаан від сусідів Мадіанітів (все то робилося, звісно, по наказу самого Бога, як то звичайне в біблійних розповідях). Одна ватага Гедеонова розбила табор Мадіанітів і погнала їх перед собою, Гедеон послав гонців до Ефраїмітів, щоб ті перейняли Мадіанітів утікачів. Ті перейняли їх і принесли Гедеонові голови двох мадіанітських князів, але разом з тим Ефраїміти сердилися, що їх покликано запізно, але Гедеон заспокоїв їх лагідними словами. Далі Гедеон погнався за Мадіанітами аж за Іордан, догнав їх захопив у полон ще двох їхніх князів і пішов в Ханаан, покаравши на повороті мешканців міста Суккоту за те, що вони не хотіли дати харчів його військові тоді, як Гедеон ще гнався за Мадіа-

¹⁾ Книга судей гл. 5.

нітами. Повернувшись до дому, він стратив двох полонених князів за те, що вони повбивали його братів.

Ізраеліти хотіли обрати царем Гедеона, але він не схотів того, тільки взяв свою частину здобичі золотими оздобами мадіанітськими і зробив з них покрасу до святецької одежі (а по другому варіанту идола золотого). Коли Гедеон умер, по ньому залишилося 70 синів від різних жінок, один з них, Абимелех, був сином невольниці з міста Сіхему. По смерті Гедеона Абимелех пішов у Сіхем, набрав там ватагу злодіїв та волоцюг, потім вернувся в батьківську оселю в місто Офру, повбивав усіх своїх братів, тільки один з них Іотам сховався від нього. Абимелех назвався царем в Сіхемі. Але Іотам тримав промову до люду проти Абимелеха і взагалі проти всякого царювання (кажуть ся байка-промова зложена в пізніші часи), після того почалася в місті Сіхемі велика звада. Абимелех спалив церкву Ваалову в Сіхемі, саме місто розруйнував зовсім і сілля засіяв, потім пішов на инше місто, але там одна жінка скинула з башти на Абимелеха млиновий камінь. Щоб не загинути від жіночої руки, Абимелех звелів своєму слугі добити себе.

Після подолання Мадіанітів Манасіне племено завоювало собі цілу країну Галаад, але Аммоніти, що жили перше в Галааді, прийшли його одбивати. Тоді Іефай Галаадський став начальником над Ізраелітами. Перше він був вигнаний з своєї родини і був ватагом розбійників і убогих, коли ж почалася війна з Аммонітами, то мешканці його рідного міста сами прийшли його просити, щоб він їм був начальником, і запряглися, що він буде до віку начальником над ними. Іефай пробував погодитися мирно з Аммонітами, але се не вдалося і він пішов на них з військом. Ідучи на Аммонітів, він обіцяв, як що матиме перемогу, принести Богові в жертву те, що найперше вийде йому на зустріч з його дому, коли він вернеться. Іефай переміг Аммонітів і зо славою вертався до дому. На зустріч йому за браму його дому вийшла його дочка єдина в колі дівчат з бубнами та співами. Вгляdivши її, він роздер свою одежу і заридав, згадавши свою обітницю. Але дочка сказала сама, що батько мусить сповнити свою обітницю, попросила тільки два місяці часу, щоб оплати з подругами свій вік дівочий. Потім прийшла й віддала себе в жертву. Ся легенда та ще легенда про Ісаака наводятьна думку про людські жертви у давніх Ізраелітів.

Ефраїміти образилися на Іефая, що не кликав їх на війну, і з того почалася велика звада між Галаадцями та Ефраїмітами, Ефраїміти були подолані. Тут у Віблії розповідається,

що Галаадці поставили варту на всіх бродях Іорданських і коли хто переходив Іордан, вони заставляли того промовити слово „шібболет“ (колос), Ефраїміти не могли його вимовити як слід, а казали „сібболет“, тут їх хапали і вбивали. При тому було забито 42000 Ефраїмітів, каже Книга Суддів.

Північні племена одбивалися від Мадіанітів та Амонітів, південні ж вели затяту війну з Філістимцями. Хоча Книга Суддів каже, ніби Іудейці (Іудіне племя) забрали філістимські міста Газу, Аскалон та Ехрон, але ж певне вони не втримали своєї влади, бо Філістимці були ще довго незалежні і при монархії жидівській. Філістимці були народом міцними і довго тримали в підданстві південні племена ізраельські власне Данове племя. Ізраеліти завзято боронилися від Філістимців і спогади про сю боротьбу виразилися в легенді про Самсона, легендарного ізраельського героя з племені Данового, що розривав диких звірів, побивав ворогів осячними щелепами, палив чужі дани, прив'язуючи свічки лисицям до хвостів, роздирав найміцніші пута, і все те чинив силою, що була в нього у волоссі, коли ж його жінка Даліла обрізала те волосся, то сила пропала, Самсона взяли вороги. Але Самсонові ще раз вернулася сила і він побив усіх своїх ворогів, обваливши на них будову. Сю легенду вважають переробленим міфом про сонце-героя, що побиває ворожі сили силою своїх золотих кучерів промінів. Самсон нагадує асирійських, вавилонських та перських героїв, що розривають диких звірів і всяких потвор. ті герої теж відносяться до сонцевого культу. Може Ізраеліти перейняли сю легенду від якого ханаанського племені, скоріш усього від Фінікійців, та її переробили її відповідно своїй вірі та історичним спогадам. На землі Данового племені було місто, що звалося Бег Семес сонцеве місто.

В кінці Книги Суддів є два оповідання, що стоять якось окреме від розповідів про суддів. Перша розповідь про те, як Данове племено шукало собі землі і напало на мирне фінікійське племя (либонь колонію міста Сідону), що жило в місті Лаіс. Даніти напали на сих «мирних та безпечних людей», спалили їхнє місто, збудували на місці його друге і назвали те нове місто Дан. Даніти пішли до одного чоловіка в горах Ефраїмські, украли у нього ідолів, що були в його оселі, переманили до себе Левіта, що служив тим ідолам (знати, що в ті часи либонь сами Левіти—святці не були такими монотейстами, як потім), потім, коли було збудоване місто Дан, там стояв крадений ідол і то була святиня Данового племена, а Левіт був там старшим свягцем. Пізнійше ідол той був

перенесений в місто Сіло, де була святиня і церква всього народу Ізраельського.

Друга розповідь про те, як було покаране племено Веніамінове цілим народом Ізраельським за злочинство учинене над жінкою Ефраїмського Левіта. Всі міста Веніамінові були спалені, всі люде вирізані, тільки 600 чоловік скрилося в горах. Але після такої лютої кари над цілим племенем Ізраеліти пожалували, що так знищили ціле коліно Ізраеля, бо, окрім всього, вони ще зареклися, що не даватимуть од себе жінок заміж за Веніамінців. Отже племено мало загинути або змішатися з чужинцями.

Сьому було ось як поражено: місто Ябес в Галааді не ходило карати Веніамінців і в спілці не було, отже Ізраеліти напали на нього, всіх чоловіків і замужніх жінок вирізали, а дівчат віддали Веніамінцям. Але дівчат Галаадських було мало, всього 400, тоді видумали ще иншу раду: коли було урочисте свято в місті Сіло і дівчата водили святечні танки по виноградниках, Веніамінці позасідали у виноградниках, похачали танечниць і взяли їх собі за жінок. Таким способом і присяга не була зламана і племено ціле зосталося. При кінці сїї розповіді додано: „В ті часи не було царя над Ізраелем і кожний робив, що сам хотів“.

Наскільки історічно певна ся розповідь, трудно зважити, але в ній одбилися спогади про ті страшні звади, що раз у раз повставали між племенами Ізраельськими. Ті звади відбірали силу в народу Ізраельського і робили лехкими чужі завоювання. Філістамці звоювали три південних племена: Дана, Іуду та Забулона; загрожували і дальшим племенам. Ізраеліти зібралися проти них великим військом, несучи поперед себе Скриню Заповіту, що була тоді в місті Сіло під доглядом старого святця Гелі, Ізраеліти виступили на Філістимців з великим одушевленням, але Філістимці їх розбили і взяли в полон Скриню Заповіту. Ізраеліти були дуже тим збентежені, старий Гелі, почувши смутну новину, розбив собі голову і вмер¹⁾. Велика святиня, що провадила Ізраеля в обітовану землю, була в полоні у чужинців, Бог відступився від свого народу. Але Філістимці віддали хутко назад Скриню Заповіту, бо думали, що їм небезпечно тримати чужого Бога²⁾. За те вони забрали в Ізраелітів усю зброю і ковалів, так що навіть плужка направити не можна було без Філістимців.

¹⁾ Перша кн. Царств, гл. 4.

²⁾ id. гл. 5—7.

Тоді при тяжких обставинах знов прокинулася в Ізраелі віра. Біблія виставляє пророка Самуїла, ніби він навернув Ізраеля до давньої правої віри. Самуїл був з племені Ефраїмського, він був пророком зроду. Пророком міг бути кожний чоловік, на якому „спочив Дух Божий“, себ то хто мав до того талан. Святцем же міг бути тільки Левіт. Між святцями жінок не було, пророчиці бували не раз. Пророчий стан не був спадковим, святецький власне був ним. Святці чинили святі одправи і служили Богові по установлених законах, пророки провіщали людові божу волю, себ то говорили промови на різні політичні і моральні теми в релігійному напрямку. Самуїл дав, як видно, міцнішу організацію пророчому станові. Він заснував школу пророків у своєму рідному місті Рамі в країні Веніаміновій. Такі школи були ще в Бетелі, в Гілгалі, в еріхоні. Пророки жили там братствами, училися складати промови і набіралися духу пророчого при допомозі музики та співу; поезія та музика, видно, були дуже розвинуті за часів пророків ізраельських. Штучними способами пророки доводили себе до нестяму і тоді імпровізували „Божі провісти“, а люд їх слухав з увагою й страхом, уважаючи їх за „Божих людей“. Вони і сами себе звали Божими людьми. Між ними часто бували люде з великим поетичним таланом, тямущі політики, але всі вони були дуже фанатичні люде, ненависні до чужих народів і чужих релігій. Тим фанатизмом тримався увесь люд ізраельський, але ж фанатизм той забив у людові ізраельському братське почуття до людей інших племен і вільну думку. Віра еднала Ізраелітів між собою, але зробила їх вічними чужинцями серед усіх народів. Ненависть до чужого люду і до чужої віри—от головний закон давньої гебрейської віри. Релігія і патріотизм складали у них одно.

Окрім святецтва і пророцтва, була ще одна встанова релігійна, се назорейство. Назорейство Ізраеліти перейняли від єгиптян і воно було відоме ще за часів суддів, Назореем звався чоловік, присвячений Богові зроду чи за молодих літ; на віки, чи на який час. Часом батьки присвячували своїх дітей, часом чоловік сам себе присвячував. Назорей—присвячений не повинен був ніколи (під час свого Назорейства) стригти волосся і пити вина, чи якого иншого хмільного напитку, на знак того, що він чоловік присвячений Богові. Се нагадує „обітниці“, якими часто обрікали себе люде в середні віки, щоб догодити Богові, та й тепер між простим людом в звичайні обітниці, напр., обітниця, щоб не носити ясної одежі,

постувати в певні дні („понеділкувати“), не пити або не їсти чого небудь. Се можна, до певної міри, порівняти з Назорейством.

Р О З Д І Л І V.

Єдина держава. Саул, Давид та Соломон.

Після полону і повороту Скрині Заповіту Самуїл зібрав люд ізраельський в місто Міспа (Масіфат), казав їм постувати цілий день, покинути службу чужим богам і знищити святі дїбови¹⁾. Біблія розповідає, що Філістимці, боячися повстання, напали на Ізраелітів, але Самуїл приніс Богові жертву, Бог послав велику бурю, Філістимці збентежилися тим і Гебреям легко було одбити їх. Потім з того часу перевага була все на стороні Ізраелітів. Але ж Самуїл не був військовим дотепним начальником, він навчав люд правої віри, розсужував йому, але на війні приходилося шукати собі інших начальників. Коли Самуїл став старий, то сини його стали судити людові, але судили не по правді, кривдили людей і були підкупними, заздрими святцями. А вороги шарпали з усіх боків і нікому було зайнятися військовими справами. Дійшло до того, що треба було вибрати якого одного дотепного начальника, себ то царя. Про пачаток монархії є три легенди в Біблії. В одній говориться, що Ізраеліти прийшли до Самуїла і казали, щоб він їм вибрав царя. Він довго їх відмовляв, бо сам Бог йому сказав, що вибір царя се зрада проти Божої влади, але даремне він виставляв монархічний стрій в темних барвах, люд стояв на своєму: „вибери нам царя! нехай нас судить і водить на війну“.²⁾

Тоді Самуїл (знов по слову божому) обіцяв сам вибрати їм царя. І вибрав за царя пастуха Саула, що прийшов до нього питати своїх загублених ослів.³⁾ Самуїл помазав Саула на царство знов таки по наказу божому. Через те всі царі ізраелітські звалися „помазанники божі“. (При посвяченню царів їм зливався на голову святий олій, і то звалося помазанням на царство).

По другій легенді царь був вибраний по жеребу Самуїл скликав люд в Міспа (Масіфат), зібрав корогви усіх 12-ти племен і кинув жереба, жереб упав на корогву племені Ве-

¹⁾ 1 кн. Царств, гл. 7.

²⁾ 1 кн. Ц. гл. 8.

³⁾ Ід. гл. 9.

ніамінового, тоді кинув на родини племені Веніамінового, упало на родину Маттарії, з родини сеї жереб випав на Саула. Саул же, почувши те, сховався, але Самуїл вивів його перед народ і записав у книгу царем.¹⁾

У третій легенді говориться, що коли Аммоніти напали на Ябес Галаадський, то Саул прийшов боронити його, скликавши військо ізраельське. Коли ж одбив Аммонітів, то люд прославив його і обрав царем і Самуїл помазав його на царство.²⁾

У всіх трьох легендах Саул описується, як простий пастух з племені Веніамінового, дуже сміливий і високий на зріст, головою вище від усіх людей.

Після сих легенд знов розказується, як Самуїл корив люд за те, що той вибрав собі царя. Видно святці і пророки бачили в царській владі великий підрив своїй владі над людом. Однак Самуїл врешті обіцяв молитися Богу за люд і за царя, як що тільки вони будуть жити в законі божому і слухати святецьких установ.³⁾

Саул зібрав постійне військо, над більшою його частиною він сам був начальником, над меншою син його Іонатан. Саул задумав вигнати Філістимців з західнього Ханаану, а вони тоді займали його аж до Іордану. Але ж у війська не було зброї, всі ковалі були в полоні. Іонатан пробрався у стан ворожий і там наробив гомону. Філістимці збентежилися, думаючи, що у них в таборі зрада. Тай справді невільники Ізраеліти, що були в таборі філістимському, зараз же перейшли до своїх (при тому запевне набрали зброї у Філістимців), окрім того, прийшли на поміч ті Ізраеліти, що повтікали ранійше в гори від Філістимців, надійшов Саул з військом і Філістимці були подолані. Тоді Саул почав походи на різних ворожих сусідів: Моавітів, Аммонітів, Едомітів, Амалекітів і „де лиш обертався, скрізь був переможцем.“⁴⁾

Саул був одважним і дотепним вояком, але незгоди з святцями та інтриги двірські позбавили його енергії і згубили його. Вже з самого початку царювання Саулового між ним та Самуїлом почалася незгода. Хоч Саул дуже поважав і слухав Самуїла (себ то, мусить бути, святецької партії), проте Самуїл раз у раз знаходив причини до нагани царя від имени Ягве. Під час війни з Філістимцями Саул просив Самуїла принести поданок Богу. Самуїл обіцяв прийти через 7 днів, але не прийшов у назначений час. Військо Саулове, прождавши

1) I кн. Царств, гл. 1, в 17—25.

2) I кн. Царств, гл. 11.

3) Id. гл. 12.

4) I кн. Царств, гл. 14.

даремне, хотіло вже розходитись, але Саул, бачивши, що не дочекається Самуїла, приніс сам поданок. Як раз при кінці оруди надійшов Самуїл і почав гостро дорікати Саулові за сваволю, кажучи, що за таке злочинство (самовільне принесення поданку без святця) Бог відступиться від Саула і вибере собі иншого царя, що буде слухати волі божої (і святецької, звичайне).¹⁾

Другого разу, коли Саул ішов на Амалекітів, Самуїл наказав йому вирізати всіх Амалекітів без розбору старих і малих, чоловіків і жінок, і навіть бидло амалекітське. Але Саул пожалував усього нищити, зоставив живим царя Амалекітів, тільки полонів його, пожалував теж бидла, яке було краще. Коли довідався про те Самуїл, то знов почав дуже суворо докоряти Саулові, хоч Саул дуже уклінно перепрошував його, кажучи, що він зоставив бидло для поданків і що то люд його примусив так зробити. Але Самуїл не дався перепросити і сказав знов, що Бог кається, що настановив Саула царем, і що тепер він має вибрати иншого царя. Потім він прокляв Саула і, окрім того, власною рукою зарубав царя Амалекітів. Після цього він пішов у Раму і не бачився з Саулом аж до смерті.²⁾

В цих легендах видно міцну боротьбу фанатичних святців, що боялися втратити свою владу над людом і царем, і молодого царя, що не увійшов ще в силу і боявся святців, що завжди ховалися за Боже слово. Спершу Саул слухав безперечно ради Самуїлової, але потім, через те що йому противний був сліпий святецький фанатизм, він почав мати власний розум у військових справах, тоді почалася одкрита боротьба з святцями, а ще більше їхні потайні інтриги, бо все таки, хоч царська влада була ще недавня, але вже її приходилося боятися. Після розриву з Саулом Самуїл пішов у Белеем (Віфлеєм), місто коліна Іудиного, ніби то для принесення поданків, і там потай помазав на царство Давида, сина Іесея, багатого обивателя³⁾. Після того Давид стає служити при дворі Саула, доходить все вищого положення і далі стає небезпечним сперечником цареві. Може здатися дивним, що Давид, будучи помазаним на царство самим Самуїлом, одразу не став царем, а боровся з Саулом аж до самої його смерті. Але ж святецького призволення ще не досить, щоб стати на місце царя, обраного цілим народом по волі народній. Саул і син його Іонатан були дотепні, одважні вояки, люблені військом і народом, отже

¹⁾ I кн. Ц. гл. 13, в. 5—14.

²⁾ I кн. Ц. гл. 15.

³⁾ I кн. Цар. гл. 16, в. 1—13.

треба було мати за собою чимало заслуг і слави, щоб ставитися проти царя і царевича. Окрім того можна думати, що все ж в ті часи святці ще не були такими дуже сильним, як пізніше. бо інакше вони б не скінчили на прокляттях, а настановили б собі иншого царя по своїй мислі.

Про те, як Давид дістався до двора, є скілька різних легенд. В Біблії (книга Царств) вони описані одна по одній, дарма, що вони між собою зовсім суперечні.

В першій легенді говориться, що Давид дістався до двора через свою музику. Царь Саул мав напади божевілля („злий дух нападав на нього“), либонь святецькі сперечки та прокльони звели його з ума, йому царедворці порадили взяти якогось музику, щоб розважав його в такі тяжкі години. Саул згодився на те і йому спровадили Давида, що добре грав на арфі. Давид від того часу зостався на завжди при дворі. „Коли злий дух нападав на Саула“, Давид брав арфу і грав, Саул слухав, розважався і „злий дух відступав від нього.“¹⁾

По другій легенді Давид за свою одвагу зостався при дворі. Коли наступили Філістимці, то їхній ватаг Голіат із Гета став викликати Ізраелітів на герць, але ніхто не одважувався вийти, бо Голіат був чоловік величезний і дужий. Саул обіцяв тому, хто подолає Голіата, дати велику надгороду, дати свою дочку за жінку і зробити його родину вільною на завжди. 40 днів ніхто не виходив, аж нарешті прийшов Давид, він був молоденьким хлопцем пастухом і приніс своїм братам во-якам їсти з дому. Він вийшов на Голіата без зброї (вона зда-лась йому тяжкою) тільки з пращею. Він пробив Голіатові голову камінем з пращі, а потім одрубав тую голову власним мечем Голіата. Давид поніс голову Голіата до Саула і Саул зоставив його при дворі, а царевич Іонатан став його вічним другом і побратимом.²⁾ Що се легенда, видно хоч би з тої розповіді, ніби Давид поніс голову Голіата в Єрусалим, а відомо, що Єрусалим не був тоді містом ізраельським. Та й в дальшій книзі (друга книга Царств) говориться, що Голіата забито вже за царювання Давидового. Але ці легенди про Давида були зложені в Іудеї, а Давид був наймилішим героєм іудейським, через те до нього було причеплено багато різних величких вчинків.

В Біблії довго розповідається про відносини Саула до Давида, і скрізь по більшій часті правда на стороні Давида, але ж се виходить так через те, що вся справа описана історіком іудейським. Навсправжки певне було те, що Саул бачив у Да-

¹⁾ І к. Ц. гл. 16, в. 14—23.

²⁾ І к. Цар. гл. 17—18, в. 1—4.

видові сперечника, підставленого святецькою партією, при тім чоловіка хитрого і дотепного, сам же Саул не вмів провадити скритої боротьби, а почав просто, одкрито змагатися, коли побачив небезпечність.

В Біблії справа розповідається так. Коли Давид почав здобувати собі дуже великої слави на війні, то Саулові стало заздро і одного разу, коли Давид грав перед Саулом, то Саул кинув на нього списом, щоб забити його, але промахнувся. Проте одкрито стратити Давида Саул не зважається, „бо-ється“, а замість того посилає його в найбільші бої, щоб там його забили, а сам обіцяє дати йому свою дочку заміж. Проте Давид виходить все переможцем і бере за себе меншу дочку Саулову. Тоді Саул наказує царедворцям вбити Давида, але жінка випускає Давида вікном і той втікає геть з міста в Раму, до Самуїла в пророчу школу. Саул іде за ним у Раму, але там на нього сходить дух пророчий під впливом зібрання пророків і він «почина провіщати». Давид тим часом утікає далі. Іонатан, друг його, помагає йому втікати від Саула, а сам тим часом раз у раз просить у Саула, щоб той простив Давида, але Саула се ще гірше гнівить і він ганяється скрізь за Давидом, щоб його забити. Двічі Саул сам попадається в руки Давидові, але Давид випускає його живим і здоровим, бо не одважується „здійняти руку на помазанника божого“. Давид утікає від Саула до найстаршого свящя Абимелеха, але Саул приходить туди, в місто Неб, і руйнує його, дарма, що воно було місто левітське. Давид втікає звідти, перше ховається по печерах, а потім іде просити захисту у Філістимців. Царь філістимський його приймає і дає йому місто Секелаг. Давид поселяється там і набирає собі ватагу з різних утікачів ізраельських і ходить з нею на розбої до сусідніх племен. Він розбирає чужі міста окрім ізраельських і всіх мешканців вирізує в пень, щоб вони не доносили цареві філістимському про його розбої. Цареві ж філістимському він каже, що ходить розбивати до Ізраелітів. Царь йому вірить і *поклада велику ласку на нього*. Одного разу була війна у Філістимцв з Ізраелітами і царь філістимський хотів узяти Давида з собою на війну, але князі філістимські відмовили його, бо не вірили Давидові. Таким способом Давид не був примушений іти на своїх, або зродити свого царя. ¹⁾

Тим часом Самуїл умер, але ворогування святців з Саулом не скінчилося. Саул збирався йти на Філістимців, але не добрі прочуття мучили його. Він хотів, по давньому звичаю, „попи-

¹⁾ 1 кн. Царств, гл. 18—28, в. 2, гл. 29.

тати Бога“ (себ то святецьких оракулів і пророків), чи щаслива буде війна. „Але Бог не говорив до нього ні в снах, ні в привидженнях, ні через пророків“. Тоді Саул пішов у місто Ендор до ворожки, перебраний в иншу одержу і в ночі. Ворожка не хотіла перше ворожити, боялася, бо сам цар Саул, по наказу Самуїла заборонив під страхом смерти займатися ворожбою (сеї закон, звісно, не чінав святців та пророків). Але Саул запрягся Богом, що ворожці ніхто не зробить лиха, тільки нехай вона викличе йому Самуїла з того світу. Самуїл з'явився, Саул упав ниць перед ним і питав його, що робити, як одбитися від Філістимців, як привернути божу ласку до себе. Самуїл замість поради, сказав Саулові, що Бог на віки відступився від нього і що Давид стане по ньому на царство, і що завтра Саул і його син Іонатан будуть забиті і військо їх розбите Філістимцями. Саул вжахнувся від сих грізних слів і зомлілий упав до долу.¹⁾

Ся легенда, єдина в Біблії, показує слід віри в загробне життя, більш сеї віри не видно ніде.

Другого дня Саул пішов на війну, бо наступили Філістимці. Але військо ізраельське було розбите, три сина Саулові забиті, між ними Іонатан. Сам Саул, тяжко ранений, просив свого джуру, щоб той добив його, щоб не довелося умерти від руки ворожої. Але джура не посмів того зробити. Тоді Саул кинувся на власний меч і заколовся, джура його зробив собі так само. Другого дня прийшли Філістимці, взяли мертвого Саула і синів його, одрубали їм голови, зброю їхню однесли в церкву Астароти, а тіла почепили на мурах у місті Бетсані. Як почули про те мешканиці міста Ябеса Галаадського (що його колись Саул відборонив від Аммонітів), пішли в ночі, здійняли тіла Саула і його синів, принесли в Ябес, спалили їх, кості ж поховали в ліброві біля Ябесу, і постували по тому сім днів.²⁾

До Давида в Секелаг прибіг чоловік Амалекіт (по варіанту Ізраеліт утікач) і приніс йому звістку, що військо ізраельське розбите. Саул та Іонатан забиті. При тому розказав гонець, що він знайшов Саула ще живого і добив його, бо сам Саул просив себе добити. Либонь думав гонець, що Давидові буде мила ся звістка, але ж Давид казав його забити за те, «що він не побоявся здійснити руку, щоб погубити помазанника Божого»³⁾. І плакав Давид по Саулові а ще більше по своєму другові Іонатанові, і зложив на смерть їх пісню жалібну⁴⁾.

¹⁾ 1 к. Царств, гл. 28, в. 3—25.

²⁾ 1 кн. Царств, гл. 31.

³⁾ 2 кн. Ц. гл. 1, в. 1—16.

⁴⁾ 2 кн. Ц. гл. 1, в. 19—27. Сю пісню учені уважають справжнім Давидовим твором, отже теж давнім твором поезії геврейської.

Історія панування Саулового аж до його смерти розказана в першій книзі Царств (в жидівських списках вона зветься першою книгою пророка Самуїла). Друга книга Царств і третя до 11-ї гл. зайняті історією царювання Давида і сина його Соломона. Історія ся (від Саула до Соломона) займає в Біблії теж частину книги, званої Параліпоменон (себ то останок або додаток).

Після смерти Саула Філістимці зайняли велику частину західної Палестини. Зостанки війська Саулового з начальником Абнером перейшли за Іордан в Галаад, там Абнер посадив на царство Саулового сина Ісбаала (або Іевостея) і той був царем над Галаадом, Ефраїмом і Веніаміном, вся його держава звалася царством Ізраеля. Давид же заснував на полудні царство Іудіне. Спочатку Давид царював тільки над крайною племені Іудіного і сидів у місті Геброні, головному місті Іудіного племені. Сім літ ворогувало Давидове царство з царством Саулового роду, але царство Ізраеля змагалось поки при Ісбаалові був Абнер, коли ж Ісбаал посварився з Абнером за одну Саулову жінку Ріспу, то Абнер покинув його і перейшов до Давида. Давид прийняв Абнера дуже ласкаво і доручив йому начальство над військом, але Абнера хутко забив Іоав, іудейський начальник над військом Давидовим¹⁾, за те, що Абнер колись забив його брата. Хутко після того Ісбаала забили слуги його і голову його принесли Давидові, але Давид самих їх смертю покарав замість надгороди, щоб показати, ніби він не радується з біди Саулового роду. По смерті Ісбаала старшини з царства Ізраеля прийшли до Давида в Геброн і признали його своїм царем²⁾. Давид довідався, що в Галааді зостався син Іонатана, кривий на обидві ноги, він покликав його до свого двору і зоставив його при собі у шані «в пам'ять Іонатана», знати, Давид не вважав небезпечним зоставити живим на світі, такого Саулового нащадка. Але зоставалося ще сім Саулових нащадків, два сина і п'ять онуків, тих треба було десь подіти. На той час настав голод в країні і святці сказали, що то Бог карає Ізраелітів за те, що Саул колись побив мешканців міста Габаона (хоч се сталося теж за порадою святців, бо Габаонці були з племені амморейського). Тоді Давид послав до Габаонців і спитав, чим має їх загодити за Саулову кривду. Вони сказали, щоб Давид їм віддав сім князів із Саулового роду. Він їм віддав два сини Саулової жінки Ріспи і

¹⁾ Іоав був дотепним воюком, але Давид либонь боявся, щоб той не стався спречником проти нього, як колись сам Давид проти Саула, через те не любив його і часто робив йому усякі прикrostи, хоч і боявся одкрито забити його, чи прогнати геть від себе, а може й не хотів позбавити себе такого одважного воюка, ким був Іоав.

²⁾ II кн. Цар. гл. 2—5.

п'ять сивів дочки його. Габаонці повісили їх (чи розп'яли) на горі. Так вони вісили від початку жнив до осінніх дощів (себ то пів року). Мати ж їхня Ріспа сиділа при них увесь час день і ніч і стерегла їхні тіла від птаства та хижих звірів, аж поки Давид змілувався і послав, щоб їх здійняли і поховали в землі Веніаміновій, в країні їхнього батька Саула, туди ж Давид казав перенести і кости Саула та Іонатана, що були поховані в Ябесі Галаадському. Так скінчився рід Сауловий¹⁾.

Тільки від царювання Давида починається певніша хронологія в історії Ізраелітів. 1055 рік вважається роком смерти Саула, після нього Давид царював сім літ над Іудиним царством, а тридцять три над усім Ізраелем, отже всіх 40 літ.²⁾ Спочатку Давид сидів у Геброні, головному місті Іудейському, але коли став царем над усім Ізраелем, то в Геброні стало невігідно сидіти, бо він був скраю Палестини, дуже далеко від Іордану і від осередку царства Ізраелевого. Тоді Давид пішов на Іевусеїв у країну Веніамінову і обложив Іевус, дуже міцне місто Іевусейське, хутко звоював його і забрав іевуськи окопи на горі Сіоні, і туди переніс Скриню Заповіту. Се перенесення обходилося великим святом народнім, з музикою, співами і танками. Сам Давид у святечній одежі танцював перед процесією, що несла Скриню Заповіту. Його жінка Мелхольда, дочка Саулова, дивилася на тее з вікна і насміхалася з Давида, що танцював привселюдно, за те, кажуть, вона не мала дітей до смерти. Після перенесення Скрині Заповіту місто Іевус стало осередком політичним і релігійним всього Ханаану, і стало називатись Єрусалимом. Єрусалим був оточений з трьох боків потоками Кедром та Гінномом і побудований на трьох горах Сіоні, Мілло та Моріі. Давид збудував замок на Мілло, на Моріі дозволив людові селитись, а на Сіоні собі дворець збудував, покликавши до того фінікійських майстрів³⁾

Давид з'єднав собі прихильність і святців і війська, тим то Єрусалим став одразу найвидатнішим святецьким і вій-

1) II кн. Цар. гл. 9. гл. 21, в. 1-14.

2) В початку царювання Давид казав перелічити скільки є всіх Ізраелітів, гідних до війська, певне хотів утворити собі постійне велике військо. Сей перепис вярдній дуже не подобався людові. Потім утворилася легенда, що Бог покарав за се Давида і царство його, тільки дав на вибір Давидові, чим він хоче, щоб Бог покарав його, чи щоб було 7 літ голоду, чи 3 місяці війни нещасливої, чи три дні чуми? Давид вибрав чуму. Від неї згинуло 70 000 народу, а як дійшло до Єрусалиму, то цар почав дуже молитись і плакати і поставив Богові оltарь в Єрусалимі (пізнійше на тому місці стала церква Соломонова) і Бог одвернув чуму від Єрусалиму і всієї країни. Де які вчені ставлять сей перепис в кінці царювання Давидового. (II кн. Цар. гл. 24, кн. I Парал. гл. 21.)

3) II кн. Цар. гл. 5, в. 4-16; гл. 6. Кн. I Парал. гл. 18, в. 4-9; гл. 13, 14, в. 1-7; гл. 15, в. 25-29; гл. 16.

ськовим містом, хутко розрісся і заселився і з ієвусейського села став міцним, багатим, людним містом. Єрусалим міг називатись іудейським містом хоч і стояв на землі Веніаміновій, бо в ньому сиділи царі іудейської династії, а все царство їхнє звалось царством Іуди. Давид навчився від Філістимців військових способів і при допомозі свого і найманого війська зробив свою державу міцною і страшною для ворогів сусідів.

Філістимці задумали спинити зріст потуги іудейської. Вони напали на Іудею, втаборились у Віфлеємі і розійшлися по всій долині Рефаїм. Давид окопався в печері Одолламській, де він колись ховався від Саула, зібрав до себе своє найкраще військо з тих людей, що були з ним ще в Секелазі філістимському, при допомозі їх він одбив Філістимців і примусив їх вибратися за границі Іудеї. Але ще вони не раз нападали на Іудею, і видно вони були дуже сильним народом, бо з ними Давид не одважувався так розпачлятися пожарами та різнею, як з іншими племенами. Однак в е таки Давид переміг Філістимців і, здається, потім вони не раз служили в царській сторожі при Давидові, принаймі часто царські гонці та слуги звались Кретім або Пелетім (себ то Філістимці). Давид спочатку завжди ходив сам з військом на війну, але одного разу мало життя не втеряв і тоді його вояки просили, щоб він більше не ходив сам на війну, щоб не наражати свого життя „світла Ізраєля“. ¹⁾

З Моавітами теж прийшлося довго боротися. Давид не був їм вдячний за те, що вони колись переховували його родину від Саула, тоді як сам він (Давид) ховався у Філістимців. Легенда говорить, що Давид, звоювавши Моавітів і забравши великий полон, клав бранців Моавітів на землю і міряв їх шнуром, „два шнури людей віддавав на смерть, а два шнури зоставляв живими“. Моавіти були подолані і платили Давидові податки. Сирія (країна на північ від Ханаану) була поділена на малі держави, що вічно ворогували між собою. Давид скористав з їхнього ворогування і, помагаючи одним проти других, з усіх по черзі брав здобич і дарунки. Управившись з північними сусідами, Давид обернувся на полудень і приборкав Едомітів та Ідумеїв, виславши ідумейського царя в Єгипет та вчинивши велику різню в Ідумеї. Коли вмер царь Аммонітів, що теж помагав колись Давидові, то Давид послав послани до його сина з словами потіхи, але новий царь Аммонітів не повірив щирости Давида, думаючи, що ті послани прий-

¹⁾ II кн. Цар. гл. 5, в. 17--25; гл. 21, в. 15--27; гл. 23, в. 8 16; кн. Пар. гл. 11, в. 11--19, гл. 14, в. 7--17.

шли з потайним заміром вивідати військові сили країни, отже взяв послів, обстриг їм по пів бороди і обкроїв одержу і так пустив назад до Давида. Давид послав військо на Аммонітів під начальством Іоава, дотешного старого вояка; Аммоніти покликали до помочі Сірійян, а ті були раді нагоді скинути з себе ярмо іудейське. Однак Іоав з своїм братом Абісаєм подолав обидва народи. Але Аммоніти хутко зняли знов повстання і сірійські народи знов до них пристали. Після довгого змагання Давид побив Сірійян. Іоав же подолав Аммонітів, обложив їхнє головне місто Раббат-Аммон і коли вже воно почало подаватися, він послав по Давида, щоб була Давидові та честь, ніби він сам подолав Аммонітів. Давид зруйнував Раббат-Аммон а мешканцям завдав такі муки, що їх не постидались би й сами Асірійці. І так він розправився з усіма містами аммонітськими.¹⁾

За Давида жидівське царство дуже розширилось і набралось сили, тільки Фінікійці були незалежні, але Давидові не було чого їх зачіпати, бо вони панували над морем, а його державі не загрожували. Давид був у згоді і спілці з Фінікійцями і навіть спроважував од них з Тіру будівничих і матеріали, коли почав будувати собі оселю в Єрусалимі. Давид збудував собі великий дворець, запровадив велику розкіш, набрав силу царедворців і великий гарем. Звичаї настали зовсім інші, ніж за Саула. Ще в Геbronі Давид мав шестеро жінок, ставши царем ізраельським він узяв ще скілька жінок Саулових, а тоді почалися нескінченні звади та інтриги, як то буває по всіх царських дворах на сході. Звичаї почалися дуже розпущені. Одного разу Давид побачив, сидячи на покрівлі свого дому, дуже гарну жінку, що купалася. Вона звалася Вірсавія (Бетсаба), чоловік її служив у війську, що стояло облогою під Раббат-Аммоном. Давид наказав Іоаву послати чоловіка Вірсавії в найстрашнійший бій, там його й забито, Давид же потому взяв до себе Вірсавію. Пророк Натан дуже ганив Давида за такий вчинок, Давид каявся перед Богом, але жінку все таки оставив при собі.²⁾ Родина Давидова пішла в його слід. Старший син його Аммон закохався в Тамару, свою сестру по батькові, обманом закликав її до своєї хати, тяжко скригдив її, а потім, коли вона наскучила йому, казав своєму слугі вигнати її геть. Тамара пішла до свого рідного брата Абсалона (Авессалома) і просила помститися за неї. Давид же нічим не скарав Аммона. Через два роки Абсалон покликав до себе Аммона на свято збору винограду і забив його. Потім втік до

¹⁾ II кн. Цар. гл. 8, гл. 10-11, в. 1; гл. 12, в. 26-31. Кн I Пар. гл. 18-20.

²⁾ II к. Ц. гл. 11, в. 2-12, в. 25.

паря Гессурьського, свого діда по матері. Іоав стороною порадив Давидові вернути Абсалона до себе, Давид вернув його, дозволив жити в Єрусалимі, тільки заборонив йому показуватися при дворі. Пізнійше Іоав посварився з Абсалоном. Абсалон, боячись, щоб батько не одібрав від нього спадку, пішов в Геброн і там почав повстання проти Давида, назвавшись царем іудейським і набравши велике військо. Певно повстання було ведено зручно, бо велика частина люду пристала до Абсалона, Давид же мус в утікати з Єрусалиму в пустиню Арабську з царедворцями, сторожею своєю і 600 Філістимцями з Гета, що служили у нього. В Єрусалимі при Скрині Заповіту Давид лишив святців, що мали йому давати знати про все, що діятиметься в Єрусалимі. Коли Давид ішов у пустиню Арабську, на дорозі стрів його родич Саулів Сімей і почав його тяжко проклинати. Давид не дозволив однак забити Сімея за те, кажучи, що може колись Бог віддасть добром за ті прокльони. Абсалон сидів тим часом на царстві в Єрусалимі. Хутко святці донесли Давидові, що Абсалон хотів послати забити його, але святець Хусія (шпиг Давидовий) йому відрадив се, а порадив збирати військо з усїї країни. Таєм способом Абсалон стратив багато часу, а Давид тим часом зібрався на силі, перейшов з сильним хоч не великим військом через Іордан в східню Палестину, Абсалон же пішов собі в Галаад. Давид розділив військо між начальниками Іоавом, Абісаем та Ітаєм Філістимцем. Давид послав їх за Абсалоном, наказуючи не вбивати його, а полонити живого. Абсалон бився з ними в Ефраїмській діброві при горах Абарімських, військо його було розбите, а сам він, втікаючи лісом на ослі, зачепився волоссям і повис на дереві. Іоав надбїг і казав воякам здїяняти його на три списи. Коли Давид довідався про смерть Абсалона, то гірко плакав: «Сине мій, Абсалоне, краще б я вмр замість тебе!» Але Іоав гостро сказав цареві, що нічого плакати по зрадливому синові і тим ображати військо, що зоставалося вірне своєму цареві. Цар мусів покинути свій жаль і вийти до свого війська. Видно в той час Давид дуже слухав Іоава, хоч і ненавидів його¹⁾.

По смерті Абсалона ізраельське царство знов признало Давида царем і хотіло з'єднатися з Іудиним царством, але хутко згода та пропала. Вертаючися в Єрусалим, Давид послав до старшин іудейських, щоб вони йшли зустрічати його при іорданському броді. Старшини ізраельські образилися, що царь показав більшу прихильність до Іудеїв, ніж до них, і з того знов почалася звада. Веніамінець Себа здїяняв повстання проти

¹⁾ II к. Цар. гл. 13 19, в. 8.

Давида, до нього пристали всі Ізраеліти. Давид настановив начальником Амассу, що був начальником у Абсалона, і наказав йому зібрати Іудеїв. Але Амаса дуже пеняво взявся за діло, так що знов прийшлося вдатися до Іоава. Іоав погнався хутко за Себою, дорогою ж убив свого сперечника Амассу, як колись убив Абнера. Потім догнав і обложив Себу в місті Абели. Після ради одної жінки мешканці міста Абели взяли Себу, зрубали йому голову, а тіло кинули Іудеям. Тоді Іоав відступив, не руйнувавши Абели, й вернувся в Єрусалим.¹⁾ Більше Давид не відбірав од нього начальства над військом.

У Давида зосталося ще два сина від старших жінок: Адонія та Соломон. Соломон був сином Вірсавії, найлюбійшої жінки. Адонія боявся, щоб царство не перейшло до Соломона по смерті батька, і задумав стати царем ще за життя старого батька. Адонію підтримували Іоав і святець Абіатар. Адонія вже починав набіратися царських звичаїв і Давид не боронив йому. Але Вірсавія і Натан пророк (той самий, що ганив царя за Вірсавію) запобігли тому. Вірсавія нагадала Давидові, що він присягався настановити її сина Соломона на царство по собі, Натан підтримав її і Давид відновив свою присягу Вірсавії. Натан і святці, не гублячи часу, об'явили Соломона царем і помазали його на царство урочисто. Адонія в той час бенкетував з своїми прихильниками і, почувши радісні гукання люду, що славив нового царя, втік і сховався при олтарі. Соломон обіцяв залишити його живим, як що він шануватиметься.²⁾

Уміраючи, Давид наказав Соломонові, щоб він не дав спокійно вмерти Іоаву і Сімею, що проклинав його за рід Сауловий. Хоч Давид і присягався не карати Сімея, але ж зважив, що та присяга не обходить нового царя. Так розпорядивши, Давид умер. Він був похований в Єрусалимі.³⁾

Святці і народ жидівський прославили Давида, як ідеал царя, простивши йому всі гріхи за побожність і одвагу. Давид, правда, заснував сильну державу іудейсько-ізраельську і за його часи Жиди мали найбільшу силу. Слава Давидового царства і досі сяє перед Жидами в ідеальному світі. Давида легенди вславили поетом і музиком.⁴⁾ Багато побожних пісень (псалмів) відносить легенда до царя Давида,⁵⁾ так само як до Моїсея всі головні закони. Але навсправжки від Давида зосталося

1) II к. Цар. гл. 19, в. 9; гл. 20.

2) III к. Ц. гл. 1, в. 5—53.

3) III к. Цар. гл. 2, в. 1—10. I Кн. Парал. гл. 23, в. 1, гл. 29, в. 23—30.

4) I к. Ц. гл. 16, в. 18.

5) II к. Ц. гл. 1, в. 19—27, гл. 7, в. 18—29, гл. 22, гл. 23, в. 1—7. Кн. Пар. I, гл. 16, гл. 17, в. 16—27; гл. 29, в. 1—19.

власних творів мало що більше, ніж від Моїсея. Хіба тільки пісню на смерть Саула та Іонатана можна уважати напевне Давидовим твором, а то все було пізніше писано.

Коли Соломон став царем, то Адонія мусів уже покинути думку про царювання. Він просив тільки через Вірсавію, щоб Соломон дав йому наймолодшу жінку з Давидового гарему, але Соломонові здалося, що Адонія починає вже далеко сягати в своїх бажаннях, і казав його забити в той же день. Святия Абіатара, що колись був прихильником Адонії, Соломон не забив, бо Абіатар носив колись Скриню Заповіту, але все таки вигнав його з Єрусалиму. Іоав, чуючи біду, втік у церкву, але Соломон казав його забити при олтарі, близько того часу він казав забити й Сімея. Певне авторам Біблії сі вчинки не здавалися лихими, бо зараз після них розповідається, як Бог з'явився у сні Соломонові і обіцяв дати йому все, чого він забажає. Соломон просив у Бога мудрости. За таке розумне бажання Бог дав йому і мудрість і ще багатство та славу, хоч їх Соломон і не просив. На доказ мудрости Соломонової розповідаються його мудрі суди над людьми.

Мирне царювання Соломонове так само вславилось між людом ізраїльським, як і війни Давидові. Соломон нових завоювань зробив мало, а більше дбав щоб утримати те, що завоював Давид. Царство ж його сягало дуже далеко: від верхівля Евфрату аж до Філістимії і до границь єгипетських, правда, що тільки сторона заселена Ізраелітами була під його безпосередньою владою, а решта країв тільки податки платила, або була у військовій спільці з Соломоном. Для охорони своєї держави, Соломон побудував замки в різних містах і тримав зивжди готове військо, при ньому 12000 кінного війська і 1400 повозів бойових. Соломон завжди був у спільці з тирським царем Пірамом і з царем єгипетським, що дав за Соломона свою дочку. Царь той зветься в Біблії просто Фараон, думають, що то був якийсь царь XXI династії. Ся єгипетська царівна була. здається, головною царицею, окрім неї, Соломон мав ще багато жінок чужинок. Перший син Соломоновий Регабеам вродився від Аммонітянки. В Біблії говориться, ніби Соломон мав аж тисячу жінок, а з них сімсот звалися царицями, може то були дочки підданих князів і князів спільників.

Найвидатніше діло Соломонового царювання було збудування церкви єрусалимської. Матер'яли для тої церкви збірив ще Давид, він грабував по чужих краях золото, срібло та мідь і складав в Єрусалимі. Але не йому судилося збудувати велику святиню ізраїльського народу.

В Біблії говориться, ніби Бог устами пророків сказав Давидові, що не може Давид збудувати церкви Божої, бо дуже багато пролив крові на своєму віку. Правда, що Давидові ніколи було займатися будовами за війнами та за крайовими звадами. Ізраеліти не могли сами вибудувати гарної церкви, хист у них не був ніколи добре розвинений. Царь тірський Гірам, той самий, що помагав Давидові будувати дворець, послав своїх будівничих до Соломона, а Соломон платив йому за те 20.000 мірок пшениці і 20 000 олії річно. Гірам послав Соломонові кедрів та кіпарісів лібанських, та будівничих, а робітників Соломон зібрав з свого царства 30.000; що місяця виходило з них на роботу по 10,000, так що люде перемінялися кожний місяць і мали відпочинку по два місяці. Робітники ті набіралися більше з ханаанських подоланих племен. Церква будувалася з тесаного великого каміння на горі Морія, була то будова на чотирі кутки, 60 локтів завдовжки, 20 л. завширшки і 30 л. заввишки. Розділялася церква стіною на дві нерівні частини, одна, більша, звалася Свята, а менша—Свята Святих (себ то Найсвятійша). На схід був зроблений портік вищий від самої церкви, певне подібний до єгипетських пілонів. Перед портіком стояли дві бронзові колони. В Святій стояв олтарь для пахоців, світоч на семеро свічок і стіл для хліба поданкового. В Святій-Святих стояла Скриня Заповіту під дерев'яними позолоченими херувімами, думають, що то були крилаті бики або леви.¹⁾ По боках церкви було по три поверхи кімнат. Уся церква обведена була огорою, що утворювала скілька дворів. Стіни церкви були камінні, облицьовані деревом кедровим та кіпарісним. Покраси в церкві були з дерева позолочені, тільки де яке церковне начиння зовсім золоте. Покраси були зроблені на шталт фінікових пальм, квіток та херувімів, були там і леви і воли. принаймі «море мідяне» (велика чаша для поданків) стояло на 12 крилатих волах. Були, здається, і Асури (Феруери), принаймі спогадуються якісь «колеса, наче колеса од воза, а руки в них, і шиї і спини і обличчя вилиті з міді». Може бути, що всі оті чужі символічні погати були в ізраельській церкві тільки для покраси, а не мали релігійного значіння. В церкві ще стояв великий олтарь для палення жертв, і золотий стіл для складання дарів, і чаші для зливання, і багато золотого начиння.

Церква будувалася сім літ. При посвяченні її відбулося велике свято. 22000 волів і 20000 баранів були спалені на

¹⁾ Скорійше вони могли бути подібні до асирійських ангелів чотирокрилих і шестикрилих.

поданок Богові на новому олтарі. Дим був такий великий, що аж святці не могли стояти при олтарі, Соломон сказав, що то сам Бог сидить в церкві посеред диму. Після молитов і гімнів при посвяченню церкви Соломон благословив народ і просив Бога, щоб він вислухав і сповнив усяку молитву, яку до нього засилатимуть з сеї церкви. Сім днів було велике народне свято посвячення церкви, люде пили і їли на царські кошти і тільки на восьмий день розійшлися. Що року в церкві єрусалимській святкувалися три урочисті свята польові і церковні. Пасха (весняне свято і разом з тим спогад виходу з Єгипту), Свято Жнив (літнє свято) або Свято Сурм (спогад вселення в Ханаан і завоювання Єріхону) і свято Наметів або Свято Обжинок (осіннє свято в пам'ять того, що Ізраеліти жили в наметах довго, вийшовши з Єгипту). Від часу, коли збудувалася церква (1004 р. д. Р. Х.) єрусалим переважив давні святі Ізраельські міста: Гілгал, Габаон, Міспа, Раму, Сіло, а хутко стався єдиним містом божих одправ і осередком релігійного життя.

Але, заснувавши велику святиню для рідної віри, Соломон не був немилосердний до людей чужої віри, навіть Біблія закидає йому надто велику прихильність до чужих релігій. Може він просто хотів ужити иншого політичного способу, ніж Давид, в обходінні з крайовими народами, що мали иншу віру: Давид їх гнівив і приводив до покори огнем та мечем, Соломон же будував церкви їхнім богам і тим еднав собі їхню прихильність. «Він служив Астарті сидонській, Мількомові аммонському, Хамосові моавському поставив олтарь на горі проги Єрусалиму, і Молохові аммонському.» Біблія об'ясняє се тим, що ніби чужинки жінки Соломонові мали на нього великий вплив. А може власне лагідність в обертанні з чужинцями зробила те, що чужі князі охоче давали своїх дочок до двору Соломонового.

Дбаючи за віру та церкви, Соломон не забував і власної роскоші. 13 літ будував він собі новий дворець в Лібанській діброві. В тому дворці було скільки подвіррив оточених колонадами та рядами кімнат в три поверхи. Був там Портік Суду (певне подібний до єгипетських саль з колонами), там стояв престол Соломоновий з золота та слонової кости, при ньому було шість сходів з левами по кінцях. Дворець той стоїв дуже дорого і Гірам (що строїв і сеї дворець) був мало загожений скількома селами Галілейськими, що йому дав Соломон на заплату. Але за те Гірам зєднав собі помішника в Соломоні і спільника. Соломон одкрив Фінікійцям свої пристані на Червоному морі Елат та Еціонгабер

і вкупі з Фінікійцями провадив торг південними товарами. Соломон збудував Тамор в пустині, де ставали каравани на спочивок, і де, запевне, бралися з них мита. Окрім сього, Соломон завів великий торг єгипетськими кіньми, продаючи їх Хеттеям та Сірійцям.

На утримання розкішного Соломонового двора йшло багато коштів народніх і грішми і натурою, самих волів та баранів потребувалося безліч для всіх тих жінок, царедворців і так усяких підніжків, що мали честь обідати „при царському столі.“ Дванадцять урядовців займалися збиранням податків грошових і натуральних для царської господи.

Про Соломонове багатство в Біблії розповідається в зовсім легендарному тоні. Напр., ніби в Соломона весь посуд у дворці був золотий, а срібного не було нічого, бо срібло „вважали за ніщо“ за Соломона.

Мудрість Соломонова теж не менше прославляється (вона й досі зосталася в приказках), розказуються його премудрі судові вирокі та дотепне одгадування загадок, розповідь про царицю Савську, що приїздила слухати мудрости Соломона. Говориться, що Соломон „зложив 3,000 приказок і 5,000 пісень, розповідав про дерева від лібанського кедра аж до іссопу, що росте по мурах, про звірів, про птиць, про гадів, про риб. І всі люде приходили слухати мудрости Соломонової і дари йому приносили“. Однак від тієї „премудрости“ в літературі жидівській нема нічого, бо всі чотири книги, що легенди відносять до Соломона (Притчі, Пісня пісень, Екклезіаст і Книга Премудрости), були написані в зовсім пізнійші часи.

Але щасливе життя країни за Соломона тревало не довго. Багатство Соломонове потроху тратилось, а люд біднішав. Торг Соломоновий либонь йшов більше на користь спільникам Фінікійцям, що були зручнійші в сьому ділі, а велика розкіш царського двора і тяжкі податки витягали силу з люду, що вже й так був зруйнований Давидовими війнами та крайовими звадами. Правда, війни ті приносили багато награбованого добра з чужих країв, та добро те зоставалося більше в руках тих, що брали з нього собі лев'ячу частку, себ то в руках царів та вояків. Під кінець життя Соломонового спокій в краю був двічі загрожений повстаннями в Ідумеї та в Сирії. В самому Ізраельському царстві почалося велике невдоволення між людом і святцями проти Соломона. Людові тяжко було від податків, святцям не подобалась лагідність Соломона до чужих вір. Пророк Агіа, з міста Сіло, розірвав свій плащ на дванадцяттеро і дав десять шматків Іеробоамові, слугі Соломоновому, на знак того, ніби Іеробоамові Бог судив бути царем над 10

племенами ізраельськими. Либонь Соломон довідався про сю змову, бо хотів забити Ієробоама, але той втік в Єгипет. Тим часом умер Соломон і на царство сів його син Регабеам (Ровоам).

РОЗДІЛ V.

Дві держави, Іуди та Ізраеля.

Ровоам не зумів утримати країну в спокою. Йому слід би було загодити люд, давши йому пільгу хоч на який час, але ж він показав себе ще гострійшим, ніж Соломон. Коли Ровоам прийшов у місто Сіхем ефраїмський, щоб з'явитись яко новий царь зібраним старшинам Ізраельським, то Ієровоам, що вернувся з Єгипту по смерті Соломона, прийшов до нього і сказав промову од ймення цілого народу ізраельського і просив щоб царь Ровоам був лагіднішим до свого люду, ніж батько його Соломон, і „здійняв би тяжке ярмо з свого люду.“ Але Ровоам, послухавши ради молодих передворців, одказав дуже згорда, що він накладе ще тяжче ярмо на люд і каратиме своїх підданих ще гірше, ніж карав Соломон. Тоді між людом знявся великий гомін, Ровоам послав начальника над роботами заспокоювати люд, але люд побив камінням начальника. Ровоам хутко вернувся в Єрусалим. Повстання знялося велике і скінчилося відділенням 10 колін Ізраеля в осібну державу. Ровоам зостався царем над Іудиним коліном, над частиною землі Сімеонової та над Ідумеєю. В Веніаміновій землі тільки Єрусалим та його околиці належали до Ровоама, а то вся країна була ізраельською. Отже країна, що була який час в якійсь згоді за Давида та Соломона, тепер на завжди розділилася на дві держави, сливе завжди ворожі між собою. Розділення Палестини на держави Іуди та Ізраеля було в 975 р. до Р. Х.

Ієровоам, що був ватагом повстання, став царем в ізраельській державі. Боячись релігійно політичного впливу Єрусалиму на люд ізраельський, він заборонив ходити туди на богомілля, а замість того заснував дві святині в різних кінцях країни, в Дані та в Бетелі, він поставив там олтарі перед золотими биками і люде почали ходити до них на поклонення. Можна думати, що в ті часи се не було великою зрадою рідній вірі, бо Жиди здавна поклонялися золотим бикам, ще за Моїсеевих часів, та й в Соломоновій церкві були ті бики і, хто зна, чи тільки для покраси, і в той же самий час правовірні єруса-

лимці поклонялися Моїсеевому мідяному змієві. Але впорядники Біблії, люде пізнійших часів, поставили се в великий гріх Іеровамові, так само як і приношення поданків на горах і багато иншого, що вони уважали ломанням релігійних звичаїв, але то було не ломанням давніх звичаїв, а скоріш воскресенням. Звичаї ті були довго в Іудеї і нікого не дивували, а вже не хутко, перед полоном вавілонським, переінілися на инші.

Хоч ізраельська держава займала більше землі і була люднійша від іудейської, проте не була міцнійша від неї. Раз у раз мінялися там царі й дінастії, а пророки мішались до всіх політичних справ, агітували, бунтували люд і збивали ще більшу колотнечу в країні. В Іудеї дінастія Давидова сиділа міцно і люд був досить прихильний до неї, пам'ятаючи Давида. Але там царська влада була дуже обмежена святецькою, святці, дякуючи церкві ерусалимській, були дуже організовані і багато їх було зібрано в ерусалимі, з держави ізраельської багато святців переселилося в ерусалим, де їм менше заважали вільні пророки. В ізраельській державі пророки були промовцями народними і просто на майданях та на вулицях говорили до люду про такі речі, що часто були не до сподоби царям і святцям. В Іудеї пророкування розвилось пізнійше, більш уже в ті часи, коли чужі народи почали загрозувати державі іудейській, пророки іудейські більше займалися ширшою політикою (відносинами до чужих народів), а не крайовою. вони тільки стояли за рідну віру та за моральні звичаї, а до царських та святецьких перядків мало мішались. Ізраельські пророки більше говорили, іудейські більше писали, бо вони сами частіш були з людей учених і зверталися до більш ученої громади. Більша частина пророчих творів, що зібрані в Біблії, належить до іудейських пророків, між ними де які визначаються високою поезією.

За царювання Ровоама найвидатнішим фактом був напад єгипетського царя *Шешонка* на Палестину, де він розграбував скільки ізраельських та іудейських міст, при тому заграбував у ерусалимі Соломонові золоті щити. Про сей напад говориться в єгипетському написові, що виписаний на пілоні в Карнакському дворці. То не було завоюванням, а просто тільки набігом за для здобичі військової, так що Іудея зосталася незалежною, хоч трохи поруїваною. Кінець Ровоамового царювання і царювання його сина і внука нічим особливим не визначались, окрім дрібних війн та звад з царями ізраельськими. Про внука Ровоамового Азу відомо тільки, що він був дуже набожний і дуже суворо переслідував культ святих дібров, дуже тоді розпросторений.

В Ізраелі Іеровоам царював 22 роки, а потім його з сином і з цілою родиною забив начальник військовий Беша. Сам Беша теж царював 22 роки і так само його і родину його забив Зімірі, але військо, що було на той час у Філістимії обрало царем свого начальника Омрі. Омрі пішов на Зімірі і Зімірі сам себе спалив у царському дворці, пробувши царем всього 7 днів. Під час тих чвар Сірія набіралася сили і ставала небезпечним ворогом для Ізраеля.

Спочатку в Ізраелі не було міцного головного міста. Царь Омрі збудував в Ефраїмській землі на горі місто Самарію, що незабаром стало для Ізраеля другим єрусалимом. Самарія і навіть ціла держава ізраельська зветься в тогочасних написах асирійських «домом Омрі». Давши своїй державі міцний центр, Омрі дбав, щоб забезпечитися проти північних ворогів, сірійських народів. Він увійшов у спілку з Тіром, і навіть одружив свого сина Ахаба з дочкою тірського царя Ітобаала Іезабелею. Сам Ітобаал, раніш ніж став царем, був старшим святцем богині Астарот; дочка його Іезабель була дуже набожна і потроху прихилила свого чоловіка до своєї фінікійської віри. Може бути, що Ахаб тільки не пригнітав людей чужої віри і навіть поважав віру своєї жінки, бо за його часів було багато чужих церков в Ізраелі, але ж що він не відступився від своєї рідної віри, бо залишив святині Ізраеля в Дані і в Бетелі, і при собі тримав святців та пророків ізраельських. Але разом з тим за його панування в Ізраелі дуже вкоренився культ Баала, хоча правда, що культ той і раніш був розширений серед давніх народів ханаанських, а від них перейшов і до Ізраелітів ще за Гедеона та за Саула. Фанатичний Давид викоренив той культ, та либонь не зовсім, бо вже за Соломона він з'явився знову навіть в Іудеї, в самому єрусалимі. Ізраельська держава мала більше стосунків з культурною Фінікією, і певна річ, що релігія культурнішої країни мусіла мати вплив на ізраельський люд. При дворі Ахабовому культ Бааловий знайшов собі добрий ґрунт, цариця Іезабель скликала святців Баалових і правила фінікійські одправи. Люд самарійський теж був прихильний до нової віри (врешті вона не була для нього дуже новою), він погожував її з своєю давньою вірою і може навіть не бачив у тім нічого ненатурального, але ж в Ізраелі були пророки і святці, що дійшли до такого самого фанатизму в вірі, як і пророки та святці єрусалимські. Вони не могли стерпіти панування чужої віри нарівні з їхньою, а може ще більш прикро було їм бачити чужих святців на рівні з собою, такий стан річей здався їм не безпечним. Вони почали велику боротьбу проти Баала і його святців.

Спогад про сю боротьбу зостався в легенді про змагання пророка Ілії та чотирьохсот Баалових святців про те, чий бог може сам запалити святий вогонь. Баал і його святці були ганебне подолані богом Ягве і пророком його і після того пророк Ілія дав знак до великої різні Баалових святців. Ахаб їх не боронив, але Іезабель заприсягла, що помститься за них і тоді пророки ізраельські мусіли ховатися від неї по пустинях, чекаючи божеї оборони.

В сій легенді в одну сцену зібране те, що провадилосся ціле півстоліття, бо святці Баалові були подолані аж тоді, коли згинула династія Омрі. Вчинки многих пророків легенда перенесла на одного славетного пророка Ілію Тісбейського. Такий пророк запевне був колись справді, але всі розповіді про нього дуже перемішані з легендами і показують хіба велику повагу до пророків люду ізраельського і віру в святість пророчу. Легенда про Ілію кінчається тим, що Бог взяв його на небо в огненному повозі. Після сього починається розповідь про ученика Ілії, пророка Єлісея, вона дуже подібна до розповіді про Ілію. Обидві легенди дуже довгі і займають багато місця між історичними оповіданнями третьої книги Царств, алеж сами вони мають у собі дуже мало історичного. До сих релігійних змаганнів прилучилася хутко ще й війна з Сірійцями. Сірійські князі спільники, під проводом царя дамасського Бенгадара, прийшли і обложили Самарію. Спершу Ахаб хотів їм покоритися, бо думав, що вони хотять від нього тільки податків та признання певної залежності від Сірії, але коли довідався, що вони хотять зовсім звоювати і розруйнувати державу ізраельську, то почав боронитися. Пророки підтримували в ньому одвагу і від ймення Ягве обіцяли йому перемогу. Ахаб зібрав сім тисяч війська і одбився від Сірійців. Але Сірійці, зібравшись на силі, знов пішли на Ізраеля, але вже не йшли в гори до Самарії, а стали в долині до бою, сподіваючися, що скоріш подолають в долині Ізраелітів, ніж в горах. Однак Ізраеліти подолали Сірійців і в долині, і Сірійці утікали від них назад в Сірію. Потім царь Бенгадар послав послі до Ахаба просити помилування. Ахаб помилував його, подарував йому життя і війна скінчилася мирно, обміном завойованих міст без різні і руйнації. Пророкам се дуже не сподобалось і вони почали проклинати Ахаба, як колись Саула. Хутко вони знайшли приключку до великої догани Ахабові. Ахаб силою відобрав у одного чоловіка виноградник, бо чоловік той не хотів оддати виноградника за гроші, а цареві дуже схотілося виноградника, при тому цареві доражала цариця Іезабель. Тоді вже пророки одкрито почали ганити царя і пророкувати, що «Бог вибере

собі иншого помазанника“. Правда, що Ахаб зробив лихий вчинок, але ж і набожний Давид чинив подібне, проте «Бог не вибрав собі иншого помазанника замість нього»...

Тим часом Ахаб був сильним царем, як і всі царі династії Омрі, і через те іудейські побожні царі були завжди в спілці з богопротивними нащадками Омрі. Іудейський благочестивий царь Іосафат, син благочестивого Ази, навіть одружив свого сина Іорама з Аталією, дочкою Ахаба та Іезабелі. Одного разу Ахаб покликав Іосафата йти одбивати місто Рамот Галаадський від Сірійців, бо вони чомусь не віддали його тоді, як мінялися містами після війни. Іосафат згодився йти, але перше порадив спитати Бога, чи щаслива буде війна. Ахаб скликав 400 пророків і всі вони пророчили перемогу. Пророк Зедекія зробив собі залізні роги і казав: «так каже Бог: сим ти перекинеш Сірійців». Але Іосафат не вірив тим пророкам і казав покликати ще якогось, тоді покликали пророка Міхая, хоч Ахаб його не любив, бо він завжди лихо пророкував. Він перше довго не хотів говорити по правді, але врешті сказав, що Ахаб загине при Рамоті Галаадським і що то Бог навмисне възслав на всіх пророків духа брехні, щоб згубити Ахаба. Тоді пророк Зедекія почав бити Міхая, а царь Ахаб казав замкнути його, щоб покарати потім, вернувшись з війни. Ахаб та Іосафат пішли на війну. Б'ючися, Сірійці направляли всі стріли на царя ізраельського. Щоб скритися від них, Ахаб перебрався в просту одіжку, Іосафат же зостався в царському уборанні. Проте Іосафат зостався живим, Ахаба ж улучила якась заблукана стріла, пущена на угад. Ахаб, уміраючи, наказав тримати себе просто в повозі, щоб Сірійці і військо ізраельське думали, що він живий ще. Проте Ізраеліти були подолані. На заході сонця війна скінчилась і кожний народ повернувся в країну свою. Ахаба привезли мертвого в Самарію і там поховали.

Ахаб царював 22 роки. Він одважно витримував натиск потужної тоді Сирії, підтримував згоду з Тіром та Іудеєю, збудував скілька міст і дворець, що Біблія зве „дворець з слонової кости“. Біблія взива його безбожним і корить „нечестю Баальською“, однак певне не такий вже він був безбожний, коли тримав близько себе 400 пророків Ягве і навіть не карав їх за прокльони та інтриги. Сливє всі царі ізраельські були безбожні, бо вони далеко самостійніші були від царів іудейських.

Після смерті Ахаба повстали Моавіти, що досі платили податки Ізраелітам. Недавно в Палестині знайдено стовп моавського царя Мези, і на тому стовпі напис про моавське пов-

стання, написаний буквами, подібними до найдавніших фінікійських. Ось де які уривки з цього напису: „Я Меза, син Камос—Надаба, царь моавський. Мій батько царював 30 літ над Моавом, а я царював по батькові. Я поставив сей камінь Камосові, камінь визволення, бо він (бог Камос) визволив мене від моїх ворогів, помстився за мене над тими, що ненавиділи мене. Омрі був царем ізраельським і гнітив Моава довгий час, бо Камос гнівався на свій люд. Син Омрі настав по батькові і казав: Я теж гнітитиму Моава. Але за мого часу Камос сказав: я накину оком на нього і на оселю його, Ізраель загине на віки“... „Я напав на місто Атарот, взяв його і вигубив у ньому всіх людей на честь Камосові, богові Моава. Я взяв Давидового Аріеля і волочив його по землі перед лицем Камоса в Геріоті. Камос мені сказав: Іди, візьми Небо від Ізраеля. Я пішов у ночі і воював місто від зорі до полудня, я взяв його і вигубив усе, 7,000 людей, бо вони були роковані на смерть в честь Астар—Камоса. Я забрав святе начиння Ягве і волочив його по землі перед лицем Камоса“... Далі Меза говорить про будови, колодязі та канали, які він поробив руками бранців ізраельських.

Цей напис єсть найдавнішим зразком семітичного писемства і показує велику подібність межі складом речі і думками семітичних племен. Моавський Камос нагадує дуже ізраельського Ягве. Думки і вирази дуже подібні.

В Біблії говориться инакше про моавське повстання, описане на каміні Мези. В книзі Царств говориться, що син Ахавовий Іорам в спілці з царями іудейським та едомським пішов на Моавітів. З ними пішов пророк елісей. Дорогою елісей не хотів нічого пророкувати для Іорама, а тільки для Іосафата іудейського. По наказу елісея військо ізраельське викопало в пустині канали, а Бог сповнив їх водою по молитві елісея. Таким способом ті канали, що Меза покопав руками бранців ізраельських, в ізраельській легенді об'яснюються божим чудом. Покопавши колодязі, Ізраельтяне перейшли пустиню і напали на Моавітів. Спершу перемога була все на стороні Ізраелітів, але в кінці царь моавський приніс в жертву богам свого старшого сина і тоді „каяття велике було Ізраелеві і відступили в землю свою“. Се якась дуже непевна фраза, але все ж з неї видно, що Моавіти не були подолані ¹⁾

Книга Параліпоменон розказує, ніби Ізраеліти подолали Моавітів без війни, а тільки співаючи святі гімни, подібно, як колись завоювали еріхон. В книзі Параліпоменон взагалі ба-

¹⁾ IV к. Цар. гл. 3.

гато чисто фантастичних легенд і вона вважається менш певною, що до історичних фактів, ніж дві остатні книги Царств. У всіх легендах сеї книги Левіти грають дуже видатну роль, а надто Левіти—співці, усі чуда збуваються при співах та музиці. Ли-бонь сам автор сеї книги був Левіт—співець з єрусалиму. Племя Левітів мало велику силу в єрусалимі і пізнійші Леві-ти, впорядчики Біблії, судили всіх історичних людей і їхні по-дії з того погляду, чи були вони користні для Левітів, чи ні. В Біблії дуже вихваляється Іосафат, бо він був прихильний до святців, дарма, що тримався спілки з царями ізраельськими і що терпів у своїй країні де-які звичаї не зовсім правовірні. В книзі Параліпоменон розповідається, ніби Іосафат настановив у кожному місті суди святецькі, а в єрусалимі найвищу су-дову раду, зложену теж із Левітів. Думають, що тодішні закони громадські були ті, що списані в книзі Исход в главах 21, 22 и 23.

Після Іосафата настав його син, що звався Іорам, так са-мо, як і царь ізраельський. Книга Параліпоменон розповідає, ніби за Іорама був напад Філістимців та Арабів на Іудею, і ні-би вони вирізали всіх царських дітей, окрім одного Ахазії, що настав царем по батькові.

В Ізраелі тим часом чинилися великі чвари, пророки не мало в тому помагали. Пророки заводили інтриги не тільки в Ізраелі, але і в Сирії. Сирійський царь Бенгадар був слабий і послав свого слугу Газаеля до пророка єлісея в Дамаск, спи-тати, чим скінчиться слабість. Єлісей сказав Газаелеві, що Бог йому одкрив, що Газаелеві судилося бути царем сирій-ським і наробити багато лиха цілій Палестині. Тоді Газаель вер-нувся до Бенгадара і в ночі задушив його мокрим рядном, а сам став царем на його місці.

Тим часом царь ізраельський Іорам і його сестриниця Аха-зія, царь іудейський, пішли знов на Рамот-в-Галааді, але їм там не пощастило. Іорам тяжко ранений поїхав до міста Ізрееля і там ліг коруватись. Ахазія поїхав одвідати його. Військо зоста-лося без царів. Тоді єлісей послав молодого пророка в ізраель-ський табор і наказав помазати на царство начальника військо-вого Іегу. Пророк помазав Іегу на царство і військо признало його (Іегу) своїм царем. Тоді Іегу пішов в Ізреель і забив Іорама, що вийшов до нього на зустріч, Ахазія втік, але його догнали посланці Іегу і забили. Іегу вступив в Ізреель. Стара цариця Іезабель, довідавшись, що син її забитий і все заги-нуло, одяглася в царські шати, стала у вікні і зустріла Іегу зневажливими словами. Тоді Іегу казав скинути її з вікна до долу і покинути на поталу собакам. Потім він послав своїх слуг, щоб поховали її: «поховайте тую прокляту, бо все ж вона

царська дочка.» Але слуги знайшли тільки шматки тіла Іезабелиного. Після того Іегу наказав старшинам у Самарії, щоб вони вирізали цілу родину Ахабову, і вони прислали йому в коробках 70 голов нащадків Ахабових. Сам Іегу вигубив у Ізраелі усіх прихильників династії Омрі. По дорозі в Самарію він зустрів братів Ахазії і теж їх вирізав. Така сама доля спостигла Баалових святців. Культіві Баала настав кінець.

З усієї династії Омрі зосталася тільки Аталія, дочка Іезабелі і мати Ахазії. Вона дала притулок Бааловим свитцям у себе в Єрусалимі. Довідавшись, що сини її погинули в Ізраелі, Аталія вигубила усіх родичів царських в Єрусалимі, окрім одного сина Ахазії Іоаса, його сховала сестра в церкві єрусалимській, і там він жив шість літ, а тим часом царювала в Єрусалимі Аталія. Під час її царювання культ Баала був у великій шани і святці його в силі. Через шість літ, коли підріс Іоас, то найстарший святець єрусалимської церкви Іодай показав Іоаса військові і здійняв повстання проти Аталії во ім'я остатнього нащадка Давидового. Аталію зарубали мечем у дворці, а настановили царем Іоаса семилітнього. Опікунами над ним стали святці, вони ж і були настоящими владарями в країні, поки не виріс царь. Святці Баалові були, звичайно, вирізані і вигнані з краю.

Ізраель, ослаблений крайовими чварами, хутко втеряв свою силу державну. Спершу Газаель, царь сірійський завоював усю східну Палестину, а потім почали наступати Асірійці. Сальманезер двічі побив Газаеля і покорив Сірію, а потім заставив і царя ізраельського платити собі податки. Про ці справи Біблія нічого не говорить, а їх вичитали в асірійських написах. Є два асірійські малюнки, що з'являють, як царь сірійський і царь ізраельський об'являють себе підданими Сальманезера. Піддані Асірії царі, Газаель та Іегу, зосталися царями в своїх країнах і провадили далі свої війни та звади. Коли умер Іегу, то зоставив своєму синові царство дуже пошматоване і безсиле, тільки вже внук Іегу, що звався Іоас, так само як і царь іудейський, почав трохи набіратися сили і в країні заводити кращий лад.

Коли виріс Іоас іудейський, то почав потроху вибиватися з під святецької влади. Він взяв під свій розпорядок гроші церковні, що малися йти на поправку церкви, а йшли замість того в святецьку скриню. Царь забрав ті гроші і сам приглянув за поправкою церкви. Однак поки жив Іодай, найстарший святець, то ще тривок між царем і святцями був, потім же наступив разрив і царя забито, хоч се й не говориться виразно, але можна думати, що святці мали вплив на смерть царя.

Книга Царств говорить, що після війни з Сирійцями царя забили його слуги в дворці в Мілло. Книга Параліпоменон каже, що Іоас казав побити камінням сина Іудаєвого і за те Бог судив йому бути забитому вдома після війни з Сирійцями. По ньому настав син його Амессія і покарав того, хто забив царя, але покарав тільки самого злочинця, синів же його й родини не займав.

Іоас ізраельській почав набіратися сили. Він тричі побив Сирійців, легенда говорить віби про сі три перемоги пророкував цареві Єлісей перед смертю. Тим часом Амессія іудейський покорив Едомітів, набрався сили і почав зачіпати ізраельського царя, хутко з того повстала війна. Амессія був подоланий і взятий в полон, але потім випущений підданим ізраельським. Іоас ізраельський хутко після того вмер, а по ньому настав син його Іеробоам II. Ізраельське царство було підданим Іудеї аж до смерті Амессії. Амессію забили царедворці так само, як і його батька.

За Іеробоама II ізраельська держава на який час вернула собі давню силу і навіть тримала в підданстві Іудею. Але про сее царювання мало говориться в історичних книжках Біблії (книга Царств згадує коротко про нього, а Параліпоменон зовсім не згадує). Де які спогади zostались у книгах пророків. З тих книг відомо між иншим, що за Іеробоама II було землетрясення в Палестині і напад сарани. Видно теж, що тоді шло змагання царя з святцями. Пророк Амос розповідає, як на нього виказав цареві старший святець в Бетелі, за те що він, Амос, пророкував погибель цареві. Амос був родом з Іудеї, отже його вигнали назад в Іудею пророкувати, відаючи, що ті пророкування часто кінчаються лихом для царів.

В Іудеї теж боролися проти пророків і царі і святці і там пророки не мали такого впливу, як в Ізраелі, бо святці ерусалимські були дужчі. У пророка єремії є спогад, що святці ерусалимські видавали накази брати в темницю і забивати в кайдани усякого пророка, «що не тямиться і пророкує привселюдно». Але сі кари суворі нічого не вдіяли і пророки дедалі більше набіралися слави між людьми, бо вони відповідали духові того неспокойного часу.

Р О З Д І Л VI.

Кінець обох держав. Полон Вавілонський.

Іудея була в підданстві у Ізраеля до смерті Амессії іудейського, а потім можна думати, що вона була зовсім злучена з

Ізраелем, бо між смертю Амессії і початком царювання сина його Азарії минуло 12 літ без царя в Іудеї. Після смерті Іеробоама II в Ізраелі почалися чвари і з того скористала Іудея, щоб вибитися з під влади ізраельської. Азарія, царь іудейський, вернув собі знов пристань Елат на Червоному морі, завоював скілька міст філістимських, обложив податками Аммонітів, відбудував міста іудейські і окопав їх, країна поправилась і збогатилась. Але хутко почалися сперечки mezi царем і святцями. Царь почав забирати в свої руки і релігійну владу і поважився відправляти в церкві те, що належалося до старшого святця, напр., сам ходив перед олтарем. В Біблії говоритьсь, що за те він був покараний слабостею довічною, і був запертий въ шпиталь для прокажених, а син його Іотаם правив замість його.

В Ізраелі в той час було повне безладдя в уряді. По смерті Іеробоама II настав син його Захарія, але царював усього 6 місяців і був забитий, але той, хто забив Захарію (на ймення Саллум), царював тільки один місяць, його забив Менагем, військовий старшина. Були се події дуже звичайні в монархіях іудейській та ізраельській. Всі ті зміни уряду йшли поруч з руйнуванням і різнею. За царя Менагема на Ізраеля напали Асирійці, але Менагем від них відкупився і просив навіть у них помочі проти ворогів. Після того Асирійці часто мішались до справ палестинських. Менагем царював 10 літ і лишив по собі сива, але син той був забитий через 2 роки, забив його Пекаг, старшина військовий і сам став на царстві в Ізраелі.

В Іудеї за панування Іотама справи йшли спокійно. Іотаם царював спокійно 16 літ. Але син його Ахаз мусів, тільки вступивши на царство, боротися проти спілки Сирійців з Ізраелітами, що хотіли посадити на троні в Іудеї свого чоловіка. Спільники побили Ахаза і забрали великий полон в Самарію. Тільки пророк Обед вмовив Ізраелітів визволити бранців Іудеїв і пустити їх до дому, наділивши потрібною одежею і ослами для їзди слабих і ранених. Але Ахаз, наляканий спілкою Сирійців та Ізраелітів, попросив помочі у Асирійців і послав дари цареві Тіглат-Пілезерові II. Тіглат-Пілезер пішов на Сирію, взяв Дамаск, забив дамаського царя і переселив у Асирію багато людей з Дамаску. Потім він напав на Ізраеля, зруйнував багато міст в північій і східній Палестині і виселив багато люду в Асирію. Пекаг, царь ізраельський, умер хутко після того, він був забитий, так як і многі царі ізраельські. Той, що забив його, на ймення Осія, став царем. Осія був остатнім царем ізраельським. Він царював тільки над Ефраїмською країною, і то платячи податки Асирії. Сам визволитися від Асирійців він не міг, отже послав за помочою до египет-

ського царя Шебека (XXV династії етіопської). Пророки були проти спілки з чужими державами, і вони корили за те Ахаза, що був спілником Асірії, і Осію, що просив помочі у Єгипту. Вони уважали усяку таку спілку за зраду своєму богові, хоч у таких нещасних обставинах трудно було Гебреям утриматися незалежними у вірі і політиці. При тім же коли народ подоланий і безсилий, то він тратить віру в своїх богів, що не зміogli його боронити, і привикає боятися чужих богів переможних.¹⁾ Ахаз іудейський певне так думав, бо почав ставити олтарі чужими сірійським богам і палити людські жертви перед їхніми ідолами. Про те і він не відрікся зовсім од свого бога, а тільки прилучив до нього ще й чужих богів, як то робив Ахаб. Він тільки поробив де які нові установи в культурі Ягве і перестроїв на новий лад покраси в церкві ерусалимській, бо давня фінікійська різьба і будівництво здавались йому вже не такі гарні, як нові сірійські. Він побачив олтарь в Дамаску і сказав зробити такий самий в церкві ерусалимській, він казав здійснити „мідяне море“ з биків і поставити просто на камінному п'єдесталі. Переробив теж на иншій стіль портіки в церкві.

Осія не платив як слід податків Асірії, чи то через те, що не міг їх виплачувати, чи через те, що не хотів. покладаючися на поміч Єгиптян. Тоді царь асірійський (він зветься в Біблії Сальманассар, але по історії виходить, що то скоріше міг бути Саргон) обложив Самарію. Самарія довго витримувала облогу, але, не маючи ні звідки помочі, мусіла в кінці здатись. єгиптяне не хотіли встрявати у війну з Асірією за нещасну, зруйновану країну, ізраельську, іудейський царь Езекія (син Ахазовий) залерся теж в ерусалими і зайнявся релігійними справами, не вважаючи на погибель братів Ізраелітів. Взявши Самарію, Саргон переселив з неї 27.000 людей в Асірію та Медію, як написано в харсабадському написі. Ті переселенці помішалися з крайовими людьми і вже ніколи не вернулися у свій край. На місце виселених, Саргон привів до Самарії різних людей, виселених з різних країв підданих Асірії. Сі люди, нові Самаряне, змішалися з племенами сусідніми ізраельськими та ханаанськими і прийняли віру гебрейську, але разом з тим за-тримували дуже багато з своєї першої віри. Іудеяне завжди ненавиділи сих нових Самарян, уважали їх нечистим племенем, отак як в Індії була каста Судрів, так в Палестині племя самарійське.

---

¹⁾ Запевно, се буває тоді, коли народ ще не має міцної філософської реакції.

Іудеї не жалували Ізраелітів у нещасну годину і не могли їм ні словом, ні ділом. Пророки Іудеї кидали тільки прокляття та докори на Ізраеля, а царь дбав тільки за свою державу. Царь Езекія був дуже побожним і правовірним царем, дарма, що батько його Ахаз у релігійних справах був дуже нетвердий. Однак се виходить по словах впорядчиків Біблії, а самі його діла показують, що він позаводив ще більше новітнього в крайових релігійних звичаях, ніж батько його Ахаз. Ахаз переробив тільки те що в покрасах єрусалимської церкви (чим дуже вразив старозаконних святців), Езекія казав порозвалювати скрізь „високі місця“, місцеві олтарі, чого не одважувався зробити жаден з попередніх іудейських царів. Тільки ся зміна була дуже користною для єрусалимських святців, бо після неї народ жидівський мусів обертатися до єдиної церкви єрусалимської у всякій потребі. Так само Езекія казав знищити по всій країні церкви, святі діброви, і „мідяного Моїсеевого змія, що до тієї пори Ізраельтяне шанували і звали Негустаном“. Для царів се все було теж добре, бо коли Єрусалим став єдиною святинею Палестини, то легко було йому стати і державно-політичним осередком. Проте людові не могло подобатися руйнування усіх його давніх святощів (святих дібров, олтарів і т. д.) і виключне панування єрусалимських святців.

Після смерти Саргона певстало багато країн проти Асірії, між иншими Іудея теж. Син Саргоновий Санхеріб, управившись з повстанням у Вавілоні, напав на Палестину. Царь Тірський втік, інші міста фінікійські здались, Амоніти та Моавіти здались, царь аскалонський не здався і за те був забраний до Асірії, Екрон здався після подолання війська єгипетського в його околиці. Отже зосталася сама Іудея і царь Езекія «сів у Єрусалимі мов птиця на яйцях», як говорить ся в одному написі асірійському. Асірійці вступили в Іудею, тоді Езекія послав просити помилування у Санхеріба, обіцяючи дати дари. Санхеріб забажав 300 талантів срібла і 30 талантів золота. Езекія зібрав усе срібло з церкви і з дворця, поздирав позолоту з церковних дверей і послав тее все Санхерібові. Але Санхеріб тим не вдовольнився, він чув, що єгипетське військо йде на поміч Езекії від Целузи, і через те не вірив покірности Езекії, а то ще либонь думав, що ліпше йому ограбувати цілу країну, ніж самого царя. Санхеріб стояв тоді облогою при місті Махісі, частину ж свого війська з трьома старшинами послав на Єрусалим. Старшини ті стали під мурами єрусалимськими і держали промову. Вони радили Езекії, щоб той покорився самохіть, поки є час, щоб не впевнявся на єгиптян, бо на них

надія мала; старшини казали людові, щоб люд не сподівався помочі від Бога, бо царь тяжко образив Бога, поруйнувавши його святі діброви та олтарі. «адже не без волі Ягве прийшли ми сюди!» так казали старшини асирійські і певне їхня промова робила вражіння на люд, бо старшини іудейські просили їх, щоб вони не говорили по гебрейському, аби люд не розумів їх. Тільки ж промова та власне й говорилася для того, щоб люд її розумів і один із старшин асирійських гукнув як найголоснійше по гебрейському, щоб люд іудейський покинув свого царя і передався до Санхеріба, і обіцяв від ймення свого царя спокій покірним до тої пори, аж поки царь Санхеріб не переведе їх у кращу, багатшу країну, і ще раз радив не впевнятися на Бога, а подивитися на інші країни, що їх не врятували їхні боги, і згадати долю Самарії.

Люд іудейський слухав тее і мовчав, бо Езекія заборонив відповідати. Езекія послав старшин питати поради до пророка Ісаїя. Ісаїя сказав їм, щоб вони не журилися, що Бог визволить їх від Асирійців і дасть їм перемогу, як вже не раз давав. Санхерібові старшини вернулися до свого царя ні з чим. Санхеріб уже звоював Лахіс і стояв облогою під Лібною. Він довідався, що Тарака, царь єгипетський, вже наближається з військом до нього, і пробував ще раз вмовити Езекію листом, щоб той здався по своїй волі. Езекія, прочитавши того листа, розгорнув його в церкві перед Богом і молився, щоб Бог визволив його з лиха. Тим часом Ісаїя прислав до Езекії посланця з словами потіхи і обіцяв, що хутко Бог дасть спокій країні. В Біблії говориться, що тієї ночі прилетів Ангел Божий в табор асирійський і вигубив там 45000 чоловік, а на ранок Санхеріб відступив від Палестини в Асирію. Раніше ми спогадували єгипетську легенду про відступлення Санхеріба, що ніби на табор асирійський бог Шта наслав мишей і вони погризли зброю. Думають, що ці легенди спогадують властиве чуму, що напала на табор асирійський і примусила скінчити війну. В асирійських написах Санхеріб хвалиться, що він звоював Іудею і набрав з неї усякого добра, але ж асирійські царі ніколи не признавались у тому, що їх вороги подолали. Навпевне відомо, що Езекія zostався незалежним. Після сього в Біблії розповідається, ніби царь вавилонський Меродах-Баладан прислав послів до Езекії, ніби повиншувати його після його дивного выздоровлення і що Езекія показав їм усі свої і церковні скарби і що Ісаїя пророчив йому, що колись ті самі Вавілоняне заберуть усі ті скарби собі. Думають, що се просто легенда для звеличення Ісаїя, бо навряд чи після нападу Асирійців було що показувати в Іудеї в обдертому дворці та церкві. Асирійці сплюндрували

країну страшенно: лани потоптали, села попалили, замки поруїнували, людей у полон побрали. Люд винутавив святців за сі нещастя. Хоч може святці і пророки помагли встояти Іудеї незалежною, але як дорого заплатив народ за ту незалежність! Окрім того, старшина асирійські знали, що робили, коли нагадували людові про руйнування давніх олтарів, церков та святих дібров. Податки на єрусалим та на його святців мусіли дуже тяжко лягати на сільський люд, позбавлений своїх святинь. Коли по Езекії настав син його Манассія, то давні звичаї знов повернулися, дарма, що святці де які і пророки ганили за те і царя і люд. Манассія знов відбудував «високі місця, олтарі Ваалові», відновив культ святих дібров і „поклонився цілому військові небесному в церкві Ягве“, покликав ворожбитів і чужих пророків і навіть в церкві єрусалимській поставив подобу святого дерева (Ашера). Се завертання давніх звичаїв не обійшлося теж без насильства і кровопролиття, бо вже чимало було і таких людей, що противилися давній вірі, привикши до єрусалимського монотеїзму. Біблія каже, що Манассія проливав кров невинну річками, і сповнив нею увесь єрусалим.

Книга Параліпоменон каже, ніби під кінець життя Манассія покаявся злякавшись нападу асирійського і навернувся до правої віри, але в Книзі Царств сього нема, отже мусить бути, що се просто святецька легенда. Іудея була в спокою від воєн за Манассію, тільки релігійні сперечки губили багато людей і сили. Після Манассії два роки царював син його Амон, він був ворожий до святців, як і Манассія, отже либонь вони його і вбили, Люд був дуже тим розсержений, повбивав злочинців, що забили Амона, а на царство посадив сина Амоного Іосію, що мав тоді всього 8 літ.

За царя Іосії святці знову взяли гору, але на сей раз вони вже зробили діло зручнійше. 18 року царювання Іосії, коли провадилися роботи при поладженню церкви, старший святець Гілкія дав до відома цареві, що в церкві знайшлася „Книга закону“. Коли царь прочитав ту книгу, то вжахнувся, бо там була велика грозьба на того, хто не дотримує закону божого як слід (себ то, як сказано в книзі). Царь послав питати пророків, що робити, щоб одвернути гнів божий, «бо наші батьки не слухали слів книги сієї і не робили всього, що там приказано,» казав царь. Пішли питати ради до пророчиці Олдами. Пророчиця сказала, що справді Бог покарає Іудею за гріхи, але поки буде живий Іосія, то буде країна в спокою, бо Іосія догодив Богові своїм благочестям. Царь привселюдно прочитав «Книгу закону» і почав чинити все по тих нових законах.

Думають, що та „Книга закону“ мала в собі головні уступи теперішнього Второзаконія і що в ній власне говорилося проти чужих релігій надто проти ідолів, обіцялося благословення боже прововірним і тяжкі прокляття на голову зрадникам у вірі.

Отож після прочитання Закону почалася велика релігійна реформа в Іудеї (621 р. до Р. Х.) в душі частого монотеїзму і святицько-єрусалимської централізації. Культ Баала та Астарот був знищений, святі діброви попалені, ідоли порозбивані, усі чужовірні одправи заборонені. Усі „високі місця“ і всі давніші церкви та олтарі іудейські та ізраельські були розруйновані. Іудейські святці давніших святинь, побірали і далі гроші на утримання, але одправ жадних не одправляли. Царь Іосія поїхав сам у Самарію та в Бетель і там порозвалював олтарі, а святців ізраельських повбивав. Асирійці не боронили Іосія розправлятися в Ізраелі, бо Асирія була тоді зовсім в упадку і сливе жадної сили не мала. Іосія вернувся до єрусалиму і надзвичайно урочисто відсвяткував Пасху. Запевне святці дуже похваляли царя Іосію і виставляли його зразком правовірного царя. Вони пророкували йому довге і безпечне царювання, але не так сталося. Неко, царь єгипетський, йшов на Вавилон через Палестину. Іудеї він не думав зачіпати, і просив Іосію пропустити його без завади через Палестину. Але Іосія зібрав військо і перейняв Неко в Магеддо. Іудеї були подолані і Іосія забитий. Люд і святці дуже за ним журилися і пророк Іеремія зложив «плач» на смерть його.

По смерті Іосії настав знов поворот до давнішого в справах віри. Либонь перемога єгипетська додала зневірря Іудеям. Хоча все ж з того часу ідеал монотеїстичний вже ніколи не зникав цілком з очей Гебреям. Після Іосії люд настановив царем сина його Саллума, але через три місяці Неко забрав його в єгипет бранцем, а на царство посадив другого сина Іосії Еліакима, змінивши його ймення на Іоакима. Але через три роки Набукодросор побив єгиптян при Кархемісі. Іоаким муєв піддатися Вавілонові, але через недовгий час повстав. Набукодросор послав військо на Іудею і напустив на неї Моавітів та Аммонітів, що вже давно чигали на своїх давніх ворогів Іудеїв. Іоаким заперся в єрусалими, чекаючи помочі з єгипту, але поміч та не прийшла. Пророки сварилися між собою і ніяк не могли прийти до жадної згоди, що треба робити, аби одборонитися від ворогів. Вони корили один одного брехнею, а людові та цареві доставалися від них тільки прокльони та докори, а певної ради ніякої. Іеремія пророкував лихо країні і ганебну смерть цареві. Царь спався відсання Іеремієви і самого

Його хотів забити, але святці помогли Іеремії втікти в єгипет, бо він був святецького роду.

Книга Параліпоменон каже, що Іоакима забили в кайдани і забрали у Вавілон. Книга Царств цього не спомінає, а каже просто що Іоаким умер, а по ньому настав син його Іехонія (або Іоахін). Іехонія царював усього три місяці. Увесь сей час Вавілоняне стояли облогою під Єрусалимом, а врешті прийшов сам Набукодросор. Іехонія мусів здатися з усією сім'єю. Набукодросор забрав його в полон, а країну всю розграбував, Єрусалим розруйнував, забрав усі скарби церковні і царські, силу людей забрав у полон і всіх ковалів та слюсарів забрав. В Єрусалимі Набукодросор лишив царем найменшого сина Іехонії Матанію і дав йому імя Зедекія. Іехонія сидів 37 літ у темниці у Вавілоні і вже Евільмеродах, нащадок Набукодросора випустив його з темниці. Сей великий полон, що був за царя Іехонії, зветься в історії „першим полонном вавілонським».

Не довго зоставався Зедекія покірним підданцем Вавілону. Люд стогнав під ярмом Вавілону і слухав тих пророків, що пророкували визволення і заохочували царя до повстання, але інші пророки лихо віщували і радили коритися Вавілонові, між такими пророками був Іеремія. Іеремія радив надіятися на Бога, коритися Вавілонові і не шукати нічєї помочі, окріч Божої. Коли Зедекія хотів покликати до спілки для повстання Фінікійців, Моавітів та Аммонітів, Іеремія послав послам і цареві дерев'яні ярма і пророкував, що всякий, хто повстане проти Вавілону буде покараний війною, голодом і пошестею лихою. Сам він прийшов до церкви з ярмом на ший. Один пророк повстанської партії зірвав у нього ярмо і розбив його прилюдно і сказав: «так каже Ягве: отак я розіб'ю ярмо Набукодросорове через два роки і визволю від нього ший всіх людей!» Царь не знав, що почати, кого слухати. Він почав змовлятися з Єгиптом і покинув платити податки у Вавілон. Тоді Набукодросор обложив знов Єрусалим. Зедекія зібрав люд на раду і було зважено, щоб погодитися з Богом, сповнити закон, що ніколи не був як слід дотриманий, себ то закон, що наказував одпускати на волю по семи роках служби усіх Гебреїв—невільників. Але тут надійшли Єгиптяне, Вавілоняне пішли їм на зустріч. Іудеї думали, що справа вже виграна, і знов затримали кожний при собі свого невільника—одновірця. Іеремія пророкував їм за те цілковиту погибель. Царь посадив Іеремію в темницю, щоб він не бентежив людей своїм лихим віщуванням.

Єгиптяне були відбиті і Вавілоняне вернулися до Єрусалиму і тримали його в облозі два роки. Голод великий настав

в єрусалимі. Потім вороги пробилися в місто і почали його руйнувати. Тим часом у ночі царь з військом втік на планину Єріхонську, але там вороги його догнали, військо його розбіглося а сам він у полон попався. Набукодоросор казав забити всіх синів Зедекії на очах у нього, а потім самого Зедекію осліпив, забив у кайдани і послав у Вавилон. Єрусалим був страшенно розруйнований, ще гірше, ніж перший раз, а потім спалений. Людей силу забрано в полон, zostалися самі убогі люде, щоб орати землю та глядіти винограду, всі старші святці та урядовці були забрані в полон. Багато людей було забито, багато в полон забрано. Се був „другий полон вавилонський“.

В єрусалимі царь вавилонський покинув намістником Гедалію Іудея. Гедалія старався утримати в країні спокій і покірність. Проте знайшовся один вояк Ізмаїл, з Давидового роду, що хтів здійснити повстання. Але той замір не удався і сам Ізмаїл мусів утікти до Аммонітів.

Від того часу Іудея навіки втратила свою політичну незалежність і все переходила з під влади одної держави під владу иншої, аж поки Римляне не розруйнували її в кінець і тоді Гебреї розійшлися по всьому світі. Отож дальшу історію жидівську годиться розказувати при історії Вавилонян, Персів, Греків та Римлян, бо історія іудейська тісно зв'язана з історією тих народів.

З М І С Т.

Вступне слово	1.
Вступна розповідь	3—12.
Первістні люде	3.
Світ відомий давнім людям.	10.
Історія Індусів.	12—45.
Розділ I. Первістні Арійці.	12.
Розділ II. Арійці в Індії. Веда	15.
Розділ III. Браманська громада. Закони Ману	25.
Розділ IV. Буддизм	36.
Історія Медійців і Персів.	45—89.
Розділ I. Іранці. Зороастр.	45.
Розділ II. Медійці.	51.
Розділ III. Царство перське. Кір.	56.
Розділ IV. Камбіз.	64.
Розділ V. Дарій	69.
Розділ VI. Перська держава при Даріі	77.
Розділ VII. Звичаї	81.
Розділ VIII. Письмо та пам'ятники	84.
Історія Єгиптян.	89—161.
Розділ I. Опис давнього Єгипту.	89.
Розділ II. Давня держава	91.
Розділ III. Середня держава. Напад Пастухів	100.
Розділ IV. Нова держава.	107.
Розділ V. Пам'ятники.	129.
Розділ VI. Віра	136.
Розділ VII. Звичаї	150.
Розділ VIII. Письмо	158.

Історія Асирійців та Вавілонців.	161—192.
Розділ I. Країна Тігру та Евфрату.	161.
Розділ II. Первістні часи	165.
Розділ III. Саргоніди.	169.
Розділ IV. Халдейська держава.	174.
Розділ V. Пам'ятники	178.
Розділ VI. Віра.	181.
Розділ VII. Звичаї	187.
Історія Фінікійців	193—202.
Розділ I. Країна фінікійська.	193.
Розділ II. Сідон і Тір.—Картагена.	195.
Розділ III. Торговля. Ремісництво. Колонії	198.
Розділ IV. Письмо	201.
Історія Ізраелітів (Жидів)	202—250.
Розділ I. Країна палестинська.	202.
Розділ II. Ізраеліти в єгипті. Моїсей.	205.
Розділ III. Судді (Начальники).	209.
Розділ IV. Єдина держава. Саул, Давид та Соломон.	218.
Розділ V. Дві держави, Іуди та Ізраеля.	234.
Розділ VI. Кінець обох держав. Полон вавілонський.	242.

П о м и л к и.

<i>Сторінка.</i>	<i>Рядок.</i>	<i>Надруковано.</i>	<i>Треба.</i>
4	3 знизу	Грубою	грубого
"	3 »	звичкою	звичаю
10	3 » в прим.	Манголи	Монголи
11	20 зверху	розповідали	росповідали
13	5 »	високий	високий
"	10 »	Європы	європи
19	1 » в прим.	Афані	Арані
21	3 »	які	як і
"	7 »	вміла	вмили
22	8 »	Сома Веді	Сама Веді
"	20 »	глибоко	глибоко
23	1 знизу в прим.	Іата	Іата
28	10 зверху	повинність	повинність
29	1 »	віп	він
32	14 знизу	світів й	світі всі
34	3 зверху	іди	іди
"	4 »	іде	іде
38	7 »	буддісп	буддісти
40	2 »	Гере	Горе
"	21 »	маешти	маеш
"	6 знизу	кохоня	кохання
41	3 »	не, чистого	нечистого
42	6 зверху	без'хліб'я	безхліб'я
"	9 »	рішів	Рішів
"	2 знизу	учяь	учи-
"	1 »	збірالیс—	збірالیся
43	2 зверху	еретиками	еретиками
"	19 »	будові	будови
"	20 »	буддістія	буддісти
44	9 »	Літ	літ
"	1 »	Європі	європі
46	23 зверху	перейшла	перейшло
47	10 »	ддобро	добро

<i>Сторінка.</i>	<i>Рядок.</i>	<i>Надруковано.</i>	<i>Треба.</i>
48	16 знизу	для	для
"	14 >	чистий	чиста
"	13 >	вертався	верталася
59	7 зверху	даже	дуже
60	19 >	розпросторена	роспросторена
71	5 >	Набукодоросор	я Набукодоросор.
>	18 >	ще	що
>	8 знизу	військо	війська
79	8 зверху	рока	роки
>	18 знизу	цврьського	царського
83	1 зверху	тисячу	тисячу
>	2 >	тисячі	тисячі
84	1 знизу в прим.	Египетських	египетських
86	3 зверху	несучі рні	несучі річні
88	21 знизу	хистъ	хист
>	6 >	отеж	отож.
91	23 >	въ	в
>	4 >	котрий,	котрий
93	14 >	Нільским	Нільським.
97	4 >	википане	викопане
106	21 зверху	египетському	египетському
109	18 >	з і цілий написом	з написом
>	18 знизу	дворецъ	і цілий дворець
112	22 >	велика	велике
124	15 >	мешкала	мешкали
126	14 зверху	теж	тож
127	21 знизу	біра	віра
131	20 >	египетські	египетські
133	4 зверху	видштивний	вид штивний
140	2 >	постат	постаті
>	4 >	дивуватні	дивувати
147	5 знизу	дер'яну	дерев'яну
152	12 >	коротки	короткий
155	19 >	но	не
163	6 зверху	розсяпаються	россяпаються
168	3 >	вікна	вінка
180	3 "	соб і	собі
188	13 знизр	европейські	европейські
190	18 зверху	та мпанцирі	там панцирі
195	7 "	аншівдиким	напівдиким
"	11 "	пралосив	приносив
196	8 знизу	дійшло	дійшло
201	7 "	VI в д.	VI в. до

<i>Сторінка.</i>	<i>Рядок.</i>	<i>Надруковано.</i>	<i>Треба.</i>
204	9 зверху	Фінікійського	Фінікійського
207	20 "	ель	Ель
223	3 "	ів	ів
232	3 звязу	сособі	собі
240	15 зверху	22 и 23	22 і 23.

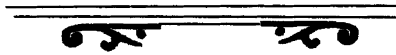
Всюди, де надруковано етіопія, етіопи, етіопський і т. д — треба справити на Етіопія. Етіопи, етіопський і т д

Всюди, де надруковано екбатана,— треба справити на Екбатана.

Увага: Февікія і Фівікія значать одно й те саме і обидва спосиби вимови можуть уживатися. Так само Птоломей і Птолемеј,— обидва спосиби вимови уживаються.

**"СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ"
НА ПОРУБІЖЖІ ВІКІВ
(кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.)**

"...І тоді на щасливому березі згадають нас, перших керовників на великому морі великого діла..."

Так у серпні 1891 року, звертаючись до рідної сестри – Лесі Українки, писав Михайло Косач, висловлюючи їй слова вдячності, гордості й тривоги. "...Чим далі од тебе я, тим більше я за тебе боюся і шкодую тебе, і тобою горджуся... Пісня твоя не вмре, не загине. Велика весна шле своїх гінців, і ти по правді жайворонок її. Нам випадає доля першим одпихати човен з хвилевої пристані і пустити в дальшу плавбу, хоч, певно, кінця їй ми не зобачим, проте зоря таки нам ясно світить, і по змозі дамо добрий керунок човнові у далеку чудову путь. І він таки дійде до своєї мети..."¹

Лесі Українці, славетній нашій письменниці, судилося стати авторкою першого українського підручника про стародавнє життя народів Сходу. Створювався він для навчання молодшої сестри в роках 1890–1891-му. На ту пору творча зоря дев'ятнадцятирічної літераторки вже зійшла на небосхилі національної літератури. Плакаючи таланти своїх дітей, мати – Олена Пчілка – 26 березня 1890 року, в день ангела, дарує дочці чудовий альбом для віршів "Roésie" із такими побажаннями: „Отсю книжечку призначаю для твоїх власних пісень... Розглядайся навколо, де не будеш, і пиши, я певна, що тоді в сій книжці з'явиться немало roésie... Поезія є всюди, хоч не всякий її бачить..."² Чимало віршів із цього рукописного альбому ввійдуть до першої поетичної збірки Лесі Українки "На крилах пісень" (Львів, 1893), а два переспіви із гімнів Вед „Батько усеї родини приносить поданки" і "Як не було ще нічого" ("Roésie", арк. 36, 37) – до рукопису "Стародавньої історії східних народів", над яким вона саме тоді працювала.

Якими ж були ці роки в житті Лесі Українки? Що спонукало молоду письменницю на такий подвижницький труд? (Чорновий автограф "Стародавньої історії східних народів" зберігається у відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Це чотири зошити загальним обсягом 391 аркуш. – Ф. 2. – Од. зб. 25).

Діяльність "педагогічно-літературна" була природною в родині Косачів. Про освіту і лектуру для своїх дітей поза "казенними школами" незмінно дбала Олена Пчілка. Цей хист успадкувала Леся, дбайливо ділячись знаннями із молодшими сестрами й братом, навчаючи їх, зокрема, гри на фортепіано, історії, географії, іноземних мов. У 1890–1891 роках вона багато перекладає. Як активна учасниця "Пляди" – гуртка молодих літераторів – укладає цілу програму діяльності. У листі до брата Михайла від 26–28 листопада 1889 року перелічує понад 150 назв творів 62 авторів, які необхідно перекласти для українських читачів. "Я надіюсь, що, може, як більше знатимуть українці чужу літературу, то, може, згине з нашої літератури отой невдалий дилетантизм, що так тепер панує в ній"³, – пише вона в листі до М. Драгоманова у березні 1891 року. А 22 серпня того ж року, звертаючись до того ж адресата, доповнює свої спостереження: "Одно лиш мене тішить, що вже наші люди зачинають більше думати про власну освіту, а не вдовольняються самою казенною наукою, як то було ще недавно"⁴. Про те,

¹ ІЛ. – Ф. 2, од. зб. № 489.

² ІЛ. – Ф. 2., од. зб. № 11.

³ Українка Леся. Зібр. тв.: у 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 85

⁴ Там само. – С. 112.

яким було навчання у сільській школі, Леся Українка дізналася, відвідавши навесні 1891 року подругу дитячих літ Маню Биковську, яка вчителювала в селі Піддубцях на Волині. Згодом усе побачене й пережите зафіксує у нарисі “Школа” із циклу “Волинські образки” (1895).

Вона мріяла про рідну школу, національну пресу, гідне життя для українців. Працюючи над своїми “історичними записками”, Леся Українка вивчала європейські сходознавчі дослідження, осмислювала історію, вірування, звичаї, культуру східних народів, задумувалась над долею своєї Батьківщини: “Як могло статися, що народ єгипетський, талановитий і працьовитий, дався запрягти себе в те ярмо? Запевне те ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, от хоч би як у нас на Україні...”¹

Свої розмисли вклала Леся Українка у поетичні тексти, впорядковувала першу збірку, отримавши в жовтні 1891 року згоду від І. Франка підтримати це видання. Окрім того, у Львові готувався до друку переклад “Книги пісень” Генріха Гейне у співавторстві з Максимом Славинським.

Однак не додавав творчого настрою стан здоров’я. Через недугу Леся Українка змушена була вирушати на консультації до лікарів (Київ, 1890; Відень, 1891), рятуватися від болю ноги двомісячними “липкими кайданами” (Колодажне, весна, 1890), спеціальним апаратом, виготовленим у Відні (весна, 1891), цілющими південними морськими купелями (у Криму, Одесі та ін.). Ці вимушені поїздки все ж давали їй можливість пізнавати світ, літературне й мистецьке життя, а сучасники пізнавали її. Про свої враження від зустрічі з Лесею Українкою й Оленою Пчілкою у Львові 1891 року писав Михайло Павлик у листі до Михайла Драгоманова: “<...> Недавно була тут Ваша сестра з дочкою... Я дуже рад був єї побачити і пізнати..., а Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так... На свій вік це геніальна жінка <...>. Ми говорили з нею дуже довго, і в кожнім єї слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти і людського життя”².

Лікуючись у Відні 1891 року, розглядалась «на тую “Європу”» та європейців: “Мені тепер ще тяжче буде у своєму краю, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невольні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже, я прокинулась і тяжко мені, і жаль, і болить...”³ – писала в листі до М. Драгоманова.

...У “Хронології життя і творчості Лесі Українки” О. Косач-Кривинюк свідчить, що роботу над підручником “Стародавня історія східних народів” завершено в грудні 1891 року. Ця історична праця явила широту інтересів письменниці та неабиякі педагогічні здібності. Осмислення культури східних народів стало основою орієнтальної тематики в її поетичній та драматичній творчості, наповнило особливим змістом тернове ім’я – Леся Українка. Своєю працею над “Стародавньою історією східних народів” письменниця продовжила славу традицію Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Олени Пчілки, які вважали для себе честю й обов’язком служити на ниві національної освіти...

Надія Сташенко

¹ Українка Леся. Стародавня історія східних народів. – Катеринослав: [б. в.], 1918. – С. 153–154.

² Переписка М. Драгоманова з М. Павликом. – Т. 6. – Чернівці: [б. в.], 1910. – С. 121.

³ Українка Леся. Збір. тв.: у 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 83.

Про створення підручника **Лесі Українки** **“Стародавня історія східних народів”**

Українську шкільну справу неможливо собі уявити без імені Лесі Українки (1871–1913), бо вона – автор книги “Стародавня історія східних народів”, першого україномовного підручника з цього напрямку. Історія його створення пов’язана з ім’ям Ольги Косач-Кривинюк (1877–1945), молодшої сестри, заради якої він творився. Перший етап роботи над ним припадає на 1890–1891 рр. (Луцьк та Колодачне), а нова редакція – на 1910–1911 рр., час перебування письменниці в Єгипті.

Поява власного підручника в сім’ї Косачів не випадкова. У родині перевага свідомо надавалася домашній освіті. До сучасних Лесі Українці видань Давній Схід входив тільки як розділ у підручниках з історії стародавнього світу (перекладні – Т. Б. Бельтер, 1878; російські – І. Белярминов 1884; Д. Іловайський, 1885). По допомогу при його створенні вона звернулася до свого дядька М. П. Драгоманова (1841–1895) [4, 1], який надіслав необхідні німецькі та французькі видання і додав докладні поради. Кращого консультанта на той час важко собі уявити.

Ще студентом Київського університету Св. Володимира М. Драгоманов, крім “обов’язкового вивчення повного курсу загальної історії, займався й історією Стародавнього Сходу” [15, 100]; йому належала розвідка “Про вчення Зороастра і вплив його на громадянство земців”. Завдяки В. Я. Шульгину (1822–1878), професорові всевітньої історії, Драгоманова запрошують (1863) на посаду викладача до цього університету. Його курс давньої історії починався з огляду історіографії, потім первісна культура і далі Давній Схід (відставка застала на Ассирії). “Програма” курсу складалась з таких розділів: 1. Вступна лекція із загальною характеристикою стародавніх східних цивілізацій; 2. Монгольські народи; 3. Арійські народи; 4. Семітські народи; 5. Єгиптяни; 6. Висновки [15, 100]. У своїх лекціях і рефератах він “напивав на порівняльний метод” [2, 39–68].

Стаття М. Драгоманова “Положение и задачи науки древней истории” [3, 60–83] фіксувала стан досліджень з історії Стародавнього Світу, історії Стародавнього Сходу зокрема, станом на поч. 70-х рр. XIX ст. Він прагнув розкрити поняття “древня історія” за культурно-історичним змістом, а не за хронологічним; “перш за все зорганізувати в цій науці ще новий відділ: первісна культура як народів померлих, так й живих” [3, 70]. Як викладач він дбав про те, аби студенти мали доступ до найновіших західноєвропейських досліджень. За його редакцією у перекладі Івана Каманіна видається третя книга з першого тому тритомної праці Ф. Ленормана [18] “Руководство къ Древней истории Востока до персидскихъ войскъ” [6]. У передмові до перекладу Драгоманов зазначає, що курс Ленормана “найбільш відповідав сучасним вимогам з числа тих, що останніми роками побачили світ у Західній Європі, і найбільш скористувався найновішими відкриттями в галузі єгиптології, ассириології тощо”, і саме при створенні третього тому автор – “майже на цілком науковому ґрунті” [1, 1–2].

Звільнений з університету за політичні погляди (1875), Драгоманов назавжди залишає Батьківщину (1876), а з 1889 р. займає кафедру загальної історії у Вищій школі Софії. Проте закладена ним традиція не зникає. Російськомовне видання Ленормана “стало одним з основних університетських посібників з історії Стародавнього Сходу” [15, 101] і витримало два видання. Завдяки О. М. Грену в рідному університеті з’являється й “Підручник з історії Давнього Сходу” (Київ, 1899).

Таким чином, поради, кращі, ніж М. П. Драгоманова, на той час важко собі уявити. Вочевидь, серед надісланих ним книг була й “Історія давніх народів Сходу” (*Histoire des anciennes peuples de l’Orient*. Paris, 1883) Луї Менара (Louis Ménard (1822–1901), французького історика та письменника [20]), що, на думку В. Шаяна, є першим “курсом порівняльного віро-

знавства” [13, 670]. Її поетеса обрала за основу свого підручника. Луї Менар – хімік, літератор, релігієзнавець, знакова постать в історії Франції. Його революційний твір “Звільнений Прометей” написаний 1843 р., а під час революції 1848 р. – “Пролог до революції”. За нього та участь у бурхливих подіях 1848 року автора засуджують до штрафу і 15 місяців в’язниці. Він утікає і до Парижа повертається після амністії 1852 року. Серед його однодумців – Л. де Ліль, їх об’єднувала любов до Давньої Греції; до них приєднувалися Ш. Бодлер, молодий Ж. М. де Ередія, Е. Бюрнуф, відомий сходознавець, згаданий Лесею Українкою в підручнику як знавець Авести, і Е. Ренан, один з відомих Лесі Українці авторів та ін. Взаємне спілкування, коментарі, обмін думками привели до появи “Історії давніх народів Сходу” Л. Менара, де історик аналізував і порівнював духовність давнього світу. Книга складалася зі вступу та шести розділів (егіптяни; шумери та вавилоняни; ізраїльтяни; фінікійці; індійці; перси). Книгу пронизували асоціації з історією Франції. Її окрасою були численні ілюстрації, як вербальні (цитати – прямі, скриті, опосередковані з сакральних книг Сходу – Рігведи, Біблії, Авести тощо), так і образотворчі (понад 500 зображень з Лувру, Національної бібліотеки, Британського музею, карти стародавнього світу), що ілюстрували життя і релігійний побут давніх народів. Лесі Українці, якій “страшенно сподобались” гімни Рігведи, їх чарівний світ завдяки М. Драгоманову, відкривається в перекладах С. А. Ланглуа, А. Людвіга, і вона робить свій переспів [3, 66; див. іл. № 9; 52].

“Історію...” юної дослідниці станом на 1891 р., так само як й у Менара, відкривав вступ, присвячений історії первісних людей, але далі виклад відрізнявся, бо перший розділ був присвячений минувшині індійців, що й відповідало тодішньому її розумінню історії (не без впливу Драгоманова). До свого рукопису Леся Українка запозичила найцікавіші з її точки зору ілюстрації. Серед них дві карти, що репрезентували старий світ за Гомером та Ератосфеном, план Персеполіса, ніломір, що використовувався під час повені, промальовки капітелей колон, малюнки лотоса, мумій тощо [див. іл. № 12].

Схід залишається в житті Лесі Українки й надалі, бо під час роботи над “історичними записками” її зацікавили не лише гімни Рігведи. Авторку не залишили байдужою тексти Біблії. Вочевидь, інтерес був пробуджений працею над “Історією Ізраїлитів (жидів)”, останнім розділом рукопису “Стародавня історія східних народів”. І наприкінці 1891 року вона радиться з Драгомановим, якою мовою їй краще придбати Біблію [4, 170]. Тема Біблії присутня в листуванні 1892 року. І тому стає зрозумілою поява в рукопису імен дослідників та назв їх праць, пов’язаних з історією Священного Письма, у тому числі: “Вступ до Старого Заповіту” (Einleitung in des Alte Testament, Freiburg, 1891), автор К. Г. Корніл (Cornill Carl Heinrich, 1854–1920); “Керівництво, або історико-культурний вступ до Нового Заповіту” (Lehrbuch der historisch kritisch Einleitung in des Neue Testament), автор Г. Ю. Гольцман (Hollzmann Heinrich Ulius, 1832–1910); “Святе Письмо Старого Заповіту” (“Die heilige Schrift des Alte Testament”), автор Е. Кауч (Kautch Emil Friederich, 1841–1910). У жовтні 1892 року Леся Українка читає “Основи єврейської історії” (“Eléments d’histoire juive”), надіслані Драгомановим. Це – “Священна історія. Частина перша. Основи єврейської історії” (Histoire sainte. 1-re partie. Eléments d’histoire juive, à l’usage des établissements d’instruction primaire et secondaire et de l’enseignement dans la famille, 1891) М. Л. Верна (Vernes Moris Louis), французького реформіста, богослова, професора Паризького університету. Вона перекладає праці Верна “Євангеліє” та “Історія жидів”, опубліковані І. Франком у журналі “Житє і слово” (1895, т. 3, кн. 1, с.121–136; кн. 2, с. 286–295; т. 4, кн. 1, с. 68–80; кн. 5, с. 202–216). Її звернення до Біблії, окрім власної зацікавленості, пояснюється бажанням допомогти М. Драгоманову, який у 90-ті рр. працював над критичним оглядом релігійних течій.

Під час перебування в Софії (1895 р.) поетеса спілкувалася з М. П. Драгомановим і користувалась бібліотекою, де знаходились книги Г. К. Ш. Масперо [19] та інших авторів, що ілюстрували коло його наукових уподобань. А Масперо є одним з найцікавіших авторів, оскільки в “Давній історії народів Сходу” (1875–1895, п’ять видань), мабуть, уперше минуле Сходу

представлено як окремих період всесвітньої історії, а не механістичне поєднання історій різних давніх держав. Наприкінці XIX століття з'являється його тритомна праця “Давня історія народів класичного Сходу” (1895–1899), що стала підсумком усього, що на той час було відомо про давні народи Близького Сходу. Серед інших авторів у Масперо згаданий Ф. Ленорман.

Другу редакцію “Історії...” Лесі Українки за її листуванням, особливо з сестрою Ольгою, можна датувати 1910–1911 роками. Ймовірно, на неї вплинули перебування в Єгипті, робота над віршами давньоєгипетської лірики за німецьким перекладом А. Відемана, спілкування з Д. І. Яворницьким, відвідини Каїрського музею, навколишнє середовище [7, 80]. У листах до сестри Ольги вона зазначає, що “й тут в Гелуані є дещо підхожого” і пропонує внести до підручника окрім прізвищ Менара, Масперо ще й “інших”. Своєрідним супутником підручника на другому етапі роботи постала драма-феєрія “Лісова пісня” [7, 76–82; 8, 49–60].

Про те, які саме книги, окрім зіпсованого примірника Менара і Масперо (1904 р. виходить шосте видання “Давньої історії народів Сходу”), з'явилися у поетеси в Єгипті, тепер важко з'ясувати. Можливо, вона придбала переклад Фіванської редакції “Книги мертвих” (The Book of the Dead, 1901) А. Е. У. Баджа (A. E. W. Budge, 1857–1934) [16; 17]. Це засвідчено примірниками з бібліотеки Лесі Українки [ІЛ. – Фонд 2. – Од. зб. 1311] із серії “Книги з Єгипту та Давнього Вавилону” (Books on Egypt and Chaldea). Сам Бадж був хранителем відділу Єгипту й Вавилону в Британському музеї, проводив археологічні розкопки в Єфіопії, Судані, Месопотамії, Єгипті і на той час вважався зіркою у світовій єгиптології. Так у черговий раз, завдячуючи “Книзі мертвих”, підтвердилося, що для Лесі Українки Слово в будь-яких його проявах є найважливішим.

Про те, що рукопис “Історії...” був у Лесі Українки в Єгипті, засвідчує не тільки листування (“Я отримала ... рукопис”), а й малюнок мінарету Каїрської мечеті на його берегах [див. іл. № 12]. Протягом усього 1911 року, коли дозволяло здоров'я, Леся Українка студіює вже згадані видання. Питання про інші дослідження досі залишається відкритим. І хоча на Лесю Українку під час створення “історичних записок” впливав Михайло Драгоманов, точка зору на історію Давнього Сходу і зміст менарівської “Історії”, присвяченої духовній спадщині народів Сходу, погляди Г. Ш. Масперо на всесвітню історію та минуле Давнього Сходу (можливо, й інші), їй вдалося створити власний, оригінальний навіть за структурою текст і зберегти самобутність у підході до висвітлення подій. А до необхідності внесення змін до композиції підручника Леся Українка приходить наприкінці 1911 року, коли був опрацьований новий доступний у Єгипті матеріал з обраної теми: «„Історію” я переглядаю, але бачу, що такі дещо треба насвіжо написати; крім того, розділ той, що тепер на початку (про арійців), таки треба поставити на кінець, як у Менара, бо се історія і менше давня, ніж єгипетська та вавилонська, і менше досліджена, до того ж історія персів зв'язана з історією Ассирії, а та знов давніша». Вступ, або “Первісні люде”, на думку Лесі Українки, мав бути проілюстрований на підставі книги Менара, яка, на жаль, уже була дефектною (початок відірваний, відсутні дві цікаві карти давнього світу за Гомером та Ератосфеном), тому вона посилається на інше видання з власної бібліотеки – “Дика людина” (“L'homme sauvage”, Paris, 1877) Ф. де Лану (Ferdinand de Lanoue, 1810–1870), де “були незлі малюнки зброї, начиння камінного”.

Постало питання, де видавати “Стародавню історію...”: в Петербурзі, на Галичині, в Києві, Катеринославі. Ця книга, що починалася як посібник для Ольги Косач, чие ім'я як видавця і редактора вміщено на титульному аркуші підручника, побачила світ у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) 1918 року в друкарні Вісмана та Мордхилевича. О. Косач-Кривинюк – авторка передмови, де розповідається про його створення. Вона доклала чимало зусиль, щоб того ж року, знов у Катеринославі, було здійснено друге видання. Вихід книги не пройшов непоміченим. 6 вересня 1918 року в київській газеті “Відродження” друкується повідомлення про те, що до Міністерства освіти й мистецтва на розгляд видавничого відділу надійшла “Стародавня історія східних народів” Лесі Українки [10, 59; 11]. Ймовірно, це була реакція на перше видан-

ня, що вийшло раніше. Таким чином, Міністерство приймає рішення про друге видання, яке незабаром, чи то у вересні, чи то після вересня, знову друкується у Катеринославі. Вочевидь, існували й інші відгуки на видання, наприклад, у катеринославській пресі. Також слід відзначити, що поєднання “Стародавньої історії...” та “Лісової пісні” (засвідчене листуванням) має продовження, бо у Києві того ж 1918 р. відбувається прем’єра п’єси.

Показовий і час, на який припала поява книги. Вихід першого видання позначений квітнем 1918 року. Проте з 10 по 21 березня в місті перебував ЦВК Рад України, обраний на II Всеукраїнському з’їзді Рад, а 3 квітня, після боїв, до Катеринослава входять підрозділи “вільного козацтва” та австро-угорські частини. Друге видання з’являється за часів держави Павла Скоропадського, коли засновується Академія наук, відкриваються університети та кафедри української мови, літератури, історії, приймається закон про утворення фонду Національної бібліотеки України. Видання в умовах воєнної розрухи, двічі за один рік, підручника, адресованого школярам, хоча і в приватній друкарні, засвідчує увагу влади до проблем школи, розуміння необхідності видавати підручники. І хоча один уряд змінював інший, а в країні точилася громадянська війна, друге видання також викликало відгуки. Відома рецензія В. Міяковського на книгу Лесі Українки, датована 1919 р., де він відзначає, що, попри трохи застарілий матеріал, “Історія...”, завдяки гарній, легкій мові, простим реченням, може бути книжкою для позашкільного читання учням середніх шкіл для самовиховання [див. с. XX даного видання]. Він визначив і характерну рису Лесі Українки – її увагу до літературних пам’яток давніх народів (гімни Рігведи, Закони Ману, буддизм, Авеста), на що “головним чином звертала увагу своєї учениці Леся Українка”. Тобто входження до історії інших народів Леся Українка завжди намагалася робити шляхом засвоєння Слова, що презентує духовну спадщину представників іншої культури.

Вже за часів радянської влади в Україні знову виникає питання забезпечення школярів україномовними підручниками, серед іншого й з історії. Збереглася рецензія Є. Кагарова від 1922 р., написана на замовлення “Всеиздата” (Державного видавництва України з 1922 р.), де автор зазначає: “Книга написана талановито і читається легко і з великим захопленням”, але “оскільки вона написана тридцять років тому, то вимагає багато чисельних виправлень...” [див. с. XX даного видання]. “Історія...” не була надрукована, але її вступ за редакцією Дмитра Антоновича (1877–1945), знаного історика і суспільного діяча, побачив світ у Лейпцигу 1923 року і був ілюстрований українськими археологічними матеріалами [див. іл. 14–15].

З того часу аж до початку XXI століття [див. іл. 16] “Стародавня історія східних народів”, що визначається то як хрестоматія, то як підручник, не перевидавалася, а в деяких бібліотеках за радянських часів зберігалася під грифом “Для обмеженого користування”. Можливо, тому, що в окремих її розділах виклад матеріалу викликав негативні асоціації з Російською імперією. Але попри все “Стародавня історія...” таки ввійшла до українського шкільництва. Проте дослідження процесу її створення та перевидань окремих частин, як-от розділу “Первісні люде” за редакцією Дмитра Антоновича, ще й досі далекі від завершення. І оскільки, як стверджував знайий киянин Михайло Булгаков, “рукописи не горять”, жевріє надія, що з вір’ю повернеться, наприклад, авторський біловик, із якого у Катеринославі Ольга Косач-Кривинюк готувала до друку “Стародавню історію...” чи з’являться матеріали про лейпцизький друк.

Шкода, що “Стародавня історія східних народів”, написана “з любов’ю, а се – за словами Лесі Українки, – кажуть, великий шанс до педагогічної придатності праці”, вчасно, окрім Ольги, не знайшла своїх учнів і тепер привертає увагу тільки як факт минувшини вітчизняного шкільництва. Та лейпцизьке видання виявилось першим і останнім україномовним посібником (і то за межами України), що мало стосунок до історії народів Стародавнього Сходу в міжвоєнну добу. Тільки 1938 року (Харків–Київ) друкується в українському перекладі “Історія Стародавнього Сходу” Б. О. Тураєва за редакцією В. В. Струве та Б. Л. Снегирьова, затверджена НКО УРСР як посібник для історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів України [9].

Теперішні покоління студентів та школярів вивчають давню історію й історію Стародавнього Сходу за новими підручниками. І хоча ім'я Лесі Українки там не згадується, але її Слово присутнє як ілюстрації до того чи іншого розділу. Вірш “Хамсін” ілюструє природно-кліматичні умови Єгипту в підручнику для студентів історичних спеціальностей [5; 31]. В іншому підручнику – “Історія стародавнього світу”, – адресованого учням шостого класу (вік яких відповідає віку маленької Ольги, Лесиної сестри), його автори цитують “Хамсін” у розділі про природу Єгипту; єгипетську пісеньку “Молотить...” – коли йдеться про населення Єгипту та його заняття; “Напис в руїні” – при зверненні до мистецтва та архітектури Стародавнього Єгипту [12, 29, 31, 50]. Але, на жаль, так ніхто і не звернув увагу ні на Рігведу (а серед них – перлина гімн Prātma, вінець філософської лірики), ні на Закони Ману, ні на Бхагавад-Ґіду, ні на Авесту, коли в підручниках розглядалися відповідні теми.

Олена Огнева

Література

1. Драгоманов М. П. Предисловие к переводу / Руководство к Древней истории Востока до персидских войн // Прибавление. Университетские известия (УИ). Киев. – № № 3, 5. – 1875. – С. 1–32; 57–81.
2. Драгоманов М. П. Автобиографические заметки // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у 2 т. – К. – 1970. – С. 39–68.
3. Драгоманов М. П. “Положение и задачи науки древней истории” / Драгоманов М. П. Вибране... Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К.: Либідь, 1991. – С. 60–83.
4. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970.
5. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Видання третє. Стереотипне запусцене міністерством освіти та науки України. Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2006.
6. Ленорман Ф. Руководство к Древней истории Востока до персидских войн // Прибавление. Университетские известия (УИ). Киев. – № № 3, 5. – 1875. – С. 1–32; 57–81.
7. Огнева О. Леся Українка і Схід // Східний світ. – 1995. – № 1. – С. 76–82.
8. Огнева О. Образи Рігведи в “Лісовій пісні” Лесі Українки // Сходознавство. – 1998. – № 2. – С. 49–60.
9. Тураев Б. А. История Стародавнього Сходу. – Т. 1. – К.–Х.: Рад. шк., 1938.
10. Чабан М. А. Леся Українка пише підручник // Початкова школа. – 1993. – № 2. – С. 57–59.
11. Чабан Микола. Б. “... А може в Катеринославі будеш друкувати?” / Вічний хрест на грудях землі: Худож.-докум. нариси. Дніпропетровськ, 1993. – С. 8–14.
12. Шалагінова О. І., Шалагінов Б. Б. Історія стародавнього світу. Пробний підручник для 6 класу 11-річної середньої школи. – К.: Зодіак – Еко, 1984. – С. 208.
13. Шаян В. Віра предків наших. – Париж, 1987.
14. Шиманська І. Ф. Леся Українка про освіту та виховання. – К.: Рад. шк., 1973.
15. Щербань Т. О. Сходознавство у Київському університеті Св. Володимира: 1834–1918. // Східний світ, 2006. – № 3. – С. 96–109.
16. Budge A.E.W. “The Book of the Dead”. An English Translation of the Chapters, Hymns, ETC., of The Theban Recension, with Introduction, Notes, ETC. Tr By A E Wallis Budge, M A., Litt D., D. Lit. Vol. VII, Vol. VIII. – London. – 1901. – Відділ рукописів та текстологові інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАНУ – Ф. 1311.
17. Budge W. The Chapters of Coming Forth by Day or the Theban Recension of the Book of the Dead. – London, 1910. Vol.1. Chapters I–LXIV (перше видання, 1897)
18. Lenormant François. Manuel d'histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux guerres Mediques, 3 vols. – Paris, 1875.
19. Maspero G. Histoire Ancienne des Peuples de l'Orient. – Paris, 1875.
20. Ménard Louis (1822–1901). Histoire des anciens peuples de l'Orient. – Paris, 1883.

3 епістолярію Лесі Українки

1

ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

18 грудня 1890 р. Луцьк

1890, 6/XII, Луцьк

Любий дядьку!

<...> Та от ще напишіть мені, прошу, чи не знаєте, може, який є переклад ведичних гімнів на французькій або німецькій мові, може б, я його собі купила, бо страшенно мені сподобались ті гімни по уривках, які я знайшла в „Історії” Ménard'a¹.

Однак годі вже мені наприкрятися з тими питаннями, може, Вам і часу нема на них оповідати. Але ж мені нема в кого порадитись про ці речі, і коли мама не може дати відповіді на ці питання, то я тільки у Вас її знайду <...>.

2

ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

3 вересня 1891 р. Шабо

22 августа

Любий дядьку!

<...> Шматок „Єзекїла” тепер посилаю, хоч, властиве, я не розібрала, чи Ви хотіли, щоб я його переклала, чи тільки щоб переписала, але думаю, що переклад не шкодить. Перекладала з французької Біблії, бо іншої тут не могла дістати. З баладами зроблю по Вашій раді. Хотіла б я одну річ видати, се, власне, узор татарські, що я в Криму збрала, єсть їх чимало і дуже хороші, ще й надто подібні до українських, найчастіше стрічаються фігури: ✠ ☩ SISIS ✠ і такі подібні <...>.

3

ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

2 січня 1892 р. Колодяжне

21/XII 1891

Любий дядьку!

<...> Почуваю себе „як не може бути” (себто – як слід) в своїй новій маленькій рожевій хатинці з білими меандрами (ся хатка має підтримувати в мені оптимістичний настрій). Тож треба вже штучних способів добирати! Врешті, я тепер в зимовому, робочому настрої і не маю часу на песимізм. Загадайте мені ще яку роботу – мені краще іде робота по Вашому слову. Порадьте мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю, яку краще: чи грецьку, чи слов'янську, – думаю, грецьку краще. Звісно, жидівська була б найкраща, та що ж, коли не знаю по-жидівськи. В Біблії, окрім всього іншого, маса дикої грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю. <...>.

4

ДО М. П. ТА Л. М. ДРАГОМАНОВИХ

30 серпня 1892 р. Колодяжне

18 18 92
VIII

Кохані мої дядьку й дядино!

<...> Прошу Вас, дядьку, не забувати, що я готова завжди служити Вам своєю роботою, чи то в перекладах, чи то в оригінальних творах. Було б мені дуже мило, коли б я могла бути Вам у чому-небудь справжньою помічницею. Не вважайте на мої літні лінощі – я тільки тоді лінива, коли мій організм того справді вимагає, а то таки можу похвалитись, що лінощі не моя натура. Та я таки хоч можу читати німецькі „Einleitung”² і невважаючи на спеку, а от Миша то вже може служити типом „студента на вакаціях”, врешті, я йому не дивуюсь. Спасибі Миші, я таки маю книжки про давні релігії, тільки окрім Kautsch'a³, та й того пізніше матиму. Ще я думаю, що мені слід би мати якісь книжки по історії релігії і культури жидівської, а то мені трудно добратись толку в тих різних пророчих книгах, в тих фантастично-туманних образах

¹ Менара (франц.). – Прим. ред.

² „Вступи” (нім.). – Прим. ред.

³ Кауча. – Прим. ред.

та чудній міфології. Але то ще буде час і на те, хай-но я перше з "Einleitung'ами" вправлюсь. З мене, може, вийшов би порядний студент теолог, бо я способна „втрутитись" у такі речі <...>.

5

ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

18 15 92
X

27 жовтня 1892 р. Колодажне

Дорогий дядьку!

Спасибі, що Ви таки зібрались написати мені слівце. Тільки не знаю, чогось Ви думаєте, що я не скучаю без Ваших листів. Власне, я без них більше скучаю, ніж без яких інших. А сей раз ми вже всі заскучали, бо прийшлося не мало чекати. Однак я вже справді немов напалася на Вас, а по-настоящому, ще на мене треба напасти, бо от поки я зібралася з своїм листом, то Ви, може, досі і виїхали з Софії. Вашу „Віру" ми отримали. Вона мені сподобалась однаково, як і „Швейцарська спілка". Мені здається, що з усіх пишучих українців тільки Ви вмієте писати таким простим популярним складом без жадного туману в ідеях і мові. <...> Найбільш мені приходилось завважати брак книжок по історії, своїй і чужій, а їх би читали напевне, тільки треба знати, як писати, – не так, наприклад, як написана історія Барвінського. Після історичних книжок теж бракує добрих перекладів Святого Письма, але сьому, може, хутко дасться рада. Дуже тяжко писати книжки для людей, позбавлених навіть початкової просвіти, як-от наші. Але я думаю, що наші люди з натури дуже розумні, бо їх навіть наші волинські школи не можуть дурнями зробити, а вже, здається, для сього не мало прикладається роботи <...>.

<...> "Éléments d'histoire juive"¹ я не отримала, але я думаю, що Ви її ще не посилали.

Оце посилаю Вам переклад, що Ви хотіли, – чи до сподоби Вам буде? Я збираюся ще кілька уривків перекласти з Ісаїї та з Ієремії, для власної втіхи, як Вам треба, то можу прислати. Хотіла б я знати, де Ви тепер. Бувайте здорові! Цілую Вас, дядину і Зорку.

Ваша Леся [...]

Ісаїї I, ст. 2–3, 11–18.

Чуло небо й землі розповіло, що бог промовляв:

„Я синів народив, я їм долю послав,

Та до мене мій люд не признався.

Знає віл свого пана, осел знає ясла свої,

А мене тільки люди не знають мої,

Мій Израель мене відцурався!"

Так говорить господь: „Що для мене ся безліч дарів?

Досить ви попалили ягнят, баранів,

Мені кров кіз, телят вже немила.

Ви до мене не йдіть, хто від вас вимагає сього?

Не приходьте ви більше до двору мого,

Бридкі пахощі ваші й кадила!

Ваших свят, і субот, і великого дня не терплю!

Святкування, постів, празників не люблю,

Ненавидить душа моя того!

Досить ждав я! Тепер за гріхи покарати вже час!

Руки здіймете – я одвернуся од вас,

Я не вчую благання гучного.

Ваші руки в крові, тож обмийте, щоб чисті були,

Скиньте нечисть і гріх, що на душу взяли,

Перестаньте неправду любити.

Справедливо судить: хто покривджений, ви захистіть,

Сироті і вдовиці по правді чиніть,

¹ „Основи єврейської історії" (франц.). – Прим ред.

*І добро научіться робити.
І тоді, каже бог, ви прийдіте, я суд вам зроблю,
Хоч би ви од гріхів червоніли, то я вас, як сніг, убілю;
Хоч би ви од гріхів паленіли, то я вас, як вовну, вбілю”.*

P. S. Хотіла перше зробити переклад без рифми, та подумала, що мало хто тямить читати білий вірш. А як по-Вашому, чи така форма до сього пасує? Чи, може, взяти який інший вірш? <...>

6

ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

22 січня 1893 р. Колодяжне

10/І 1893

Дядино моя дорога!

Спасибі Вам за Ваш прихильний лист.

<...> Я просила б дядька, щоб він порадив які учебники з географії для Олесі, а то щось я не знаю жадного доброго. “Lectures historiques”¹ ми отримали, я дуже дякую дядькові за цю книгу, вона прийшла нам тепер якраз до ладу. Коли б він мені ще порадив яку книгу по історії християнства за візантійських часів, а я б її собі спровадила, мені се дуже потрібно. Не-хай дядько не сердиться, що я йому тепер окремо не пишу, а коли пишу листа до кого одного з вашої родини, то завжди маю на думці усіх вас <...>.

Ваша Леся

7

ДО І. Я. ФРАНКА

23 жовтня 1893 р. Колодяжне

18 11 93

X Колодяжне

Високоповажний пане!

<...> Щодо якого оповідання або віршів, то сього не можу Вам тепер обіцяти, бо готового нічого не маю такого, щоб придалось до Вашого журналу, а писати вмисне ніколи, бо я зайнята тепер одним більшим оповіданням, мушу його хутко скінчити, бо воно призначене до одного збірника, що хутко має друкуватись. Маю тільки деякі віршовані переклади, між іншими переспіви гімнів з Рігведи, якби Вам що з того придалось, то можу прислати.

Л. Косач

8

ДО А. С. МАКАРОВОЇ

28 лютого 1894 р. Київ

18 16 94

II

Дорога моя Антоніна Семеновна!

<...> Книжки для читання дітям я постараюсь, щоб були вислані Вам, от, може, тут устроїться сеє. Не можна сказати, щоб література для народу була велика і щоб між нею було багато доброго. Книжку „Что читать народу?” (зложила Алчевская і учительниці харківської воскресної школи) я постараюсь Вам прислати, як розживусь на гроші, а то тепер мої фінанси в великому упадку. Читати-то народу, може б, і було що, та біда, що мало йому дозволяють читати, – адже ж Ви самі знаєте, який список книжок, розрішених для шкільних бібліотек, народних чтеній і т. п. Часом як подумаєш, то рішиш, що навряд чи й варто стільку труда за-трачувати на устрійство тих „народних чтеній” для того, щоб потім прочитати дві-три скучні і сухі брошурки...

9

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

31 грудня 1894 р., 2 січня 1895 р. Софія

18 19 94

XII

Люба Олесю!

<...> В 5-й або 6-й год. ми всі п’ємо чай, а дядько молоко, я часом іду з своїм чаєм до дядька в хату і там розмовляємо, або він собі пише, а я читаю його книжки та розглядаю усякі єгипетські морди (Maspero² і т. п.) <...>.

¹ „Історичні читання” (франц.). – Прим. ред.

² Масперо (франц.). – Прим. ред.

10

До Б. Д. ГРІНЧЕНКА

15 лютого 1910 р. Хельван

2/II 1910

Вельмишановний Борисе Дмитровичу!

<...> Літературою тут бавлюся мало, бо все-таки ще багато працювати не смію (лікар не дає), та й заробітки чимало час розбивають. Однак між іншим перекладаю давньоєгипетські ліричні пісні (не з ієрогліфів, а з німецького перекладу), що заінтересували мене подібністю до ... українських! <...>

11

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1 вересня 1910 р. Телаві

19. VIII. 1910. Телав

Любая Лілеєчко!

<...> Потримай мої рукописи і наші ноти у себе, а то ще розгубимо по дорогах. Щодо історичних записок, то добре б їх переписати і дати якому фаховому знавцеві на перегляд (а оригінальний рук[опис] хай би був у тебе), та не знаю, чи тобі се легко зробити, мені ж воно зовсім неможливо. А може б, і варто видати ті записки, бо писалися вони в свій час „з любов'ю”, а се, кажуть, великий шанс до педагогічної придатності праці. У всякім разі, коли вони послужать для Михаля, як колись служили для тебе, то вже моя праця не марна <...>.

12

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

25, 28 листопада 1910 р. Кутаїсі

12.XI.1910. Кутаїс,
Тифлісская ул[ица],
д[ом] Хабурзания
(№ нема тут).

Любая Ліленько!

<...> Щодо історії моєї, то я ніяк не придумаю, до якого історика з нею вдатись. Кримського не хочу трудити, бо знаю, що він тепер часто дуже слабує на очі, то читання чималого рукопису могло б йому зашкодити, але, може, я попитаю його, до кого б він порадив удатись. Все-таки дай переписати і пришли мені переписане (може, вже в Єгипет), то я перше перегляну сама.

А тепер у мене ще до тебе прохання. Коли ти сама дозволяєш держати такі давні рукописи у себе, то чи не прийняла б ти до себе і наш так званий „архів” – рукописи, що вже використані, давні листи і т. і., сього набереться на скриню в 1 1/2 x 1 арш. завбільшки. При нашому бродячому житті (а воно ще, либонь, довго мусить бути таким) все це дуже нівечиться і обтяжує. <...>.

13

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 січня 1911 р. Кутаїсі

26.XII.1910

Люба Лілеєнко!

<...> Я тепер учуся писати на машині (у нас вона є в домі) і як навчуся гаразд, то, може, й сама перепишу історію до друку, хоча, правда, се не може бути скоро, бо навряд чи я напрактикуюся гаразд до виїзду (хоча К[льоня] каже, що я маю до того чималий хист), а коли ж то я знов буду дома?..

Наш „архів” і книжки К[льоня] відправить до тебе з Батума, як поїде мене випроводжати в Єгипет (Батум від Кутаїса так близько, що така подоріж не займе багато часу) <...>.

14

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

16 березня 1911 р. Хельван
Hélouân, Villa Tewfik

3/III 1911

Любая Лілеєнко!

Я отримала твою картку, а через день і рукопис. Спасибі за те і за друге. Для більшої перевірки дальшого курсу я попросила пана Білинського (він, спасибі йому, часто мене одвідує і

книжки привозить), щоб купив для мене нове видання Maspero “Histoire des anciens peuples de l’Orient”¹, а то ще й тут, в Гелуані, дещо підхожого. Отак як-небудь, може, й сама справлюся, без спеціалістів, бо де ж їх взяти? Он я хотіла дати на перегляд спеціалістові по римській історії і праву мою нову драму, що має в марті друкуватись у „Віснику”, питала такого спеціаліста по всіх усюдах, „но такого не оказалось”. Либонь, так буде і тепер. Не знаю, де тепер шукати ту книжку (“L’histoire des anciens peuples de l’Orient”, par L. Ménard²), на основі якої я зложила ці записки. Вона була схована в моїй скрині, але де та скриня? Може, тепер знайду її, як буду весною в Києві, – я ж таки збираюся до Фінка на курацію після Єгипту <...>.

15

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

11 серпня 1911 р. Кутаїсі

29/VII 1911

Любая Лілеєнько!

<...> Вчора я отримала остатню порцію переписаної „Історії” – тепер уже є вся. Тільки знаєш, Лілеєнько, се чимала книжиця буде (аркушів 15 приблизно, і то без малюнків), а як ще додати якісь кліше, як ми хотіли, то чи під силу воно буде твоїм фінансам? Може б, ти списалась із петербурзьким товариством, чи не видало б воно або принаймні допомогло б тобі видати. Воно ж видало географію і інші подібні книжки, то, може б, видало і сю. Зрештою, я не настоюю на цьому, се тільки так, порада на всякий випадок, а якщо для тебе приємніше і під силу видати самій, то ся порада сама собою відпадає.

До октябрю я надіюся переглянути як слід рукопис, якщо переїзди, здоров’я або щось інше не перешкодить. Досі мені не давала сього зробити спочатку деяка хатня робота, а оце недавно „найшов стіх” писати, то я дещо з давнішого підкінчила, а крім того, написала драму-поему в 3-х діях днів за 10, з якимсь таким імпетом, що не могла вночі спати, а вдень їсти, аж Кльоня вже боявся за мене <...>.

16

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

18 вересня 1911 р. Цулуکیدзе

5.IX 1911 р.

Хони, Кутаисская губерния,
Кутаисского уезда*

Любая Лілеєнько!

<...> Щодо „Історії”, то я нічого не маю проти Галичини, тільки уважай, що тоді конче треба додержати тамошнього шкільного правопису з тим „і” і т. п. (як у „Віснику”), бо там щодо сього дуже „строге”. Щодо змісту, то може розділ про жидів їм не підійде, а втім не знаю. З того боку перешкод нема <...>.

17

ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

14 жовтня 1911 р. Цулуکیدзе

1/X 1911

Любая Лілеєнько!

<...> Мене турбує, що ти мені нічого не пишеш. Чи добре-то ви приїхали з Києва до Кам’янки? То ж саме той час були всякі завірюхи, спізнення поїздів і т. і. Чомусь ти не написала навіть, чи отримала мою другу посилку і який вийшов з нею лад. А може, тобі досадно було, що то не „Історія”! Так я тобі поясняла, чому то так вийшло. Тепер я переглядаю „Історію” (вже кончила „учитись”) і як тільки скінчу, то пошлю. Назвати її слід: „Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших”. Віньету я ще не зважила яку, та се вже ж робиться наприкінці <...>.

¹ Масперо, „Давня історія народів Сходу” (франц.). – Прим. ред.

² „Історія давніх народів Сходу” Менара (франц.). – Прим. ред.

* Уезд конче потрібен, щоб не було помилки на пошті. – Уточн. Лесі Українки.

9 листопада 1911 р. Цулукидзе

19 ²⁷/_X 11

Любая Лілеєнько!

<...> Мені дуже прикро, що не можу тобі послати тепер же й „Історії”, але я все ще „вчуся” для неї, бо чимало таки й нового вийшло з того часу, та й старе я вже призабула, а вже ж коли виправляти, то треба свідомо, – не самий тільки стиль. Мушу признатись, що таки й ся нова драма (що тепер посилаю – „Лісова пісня”) стала мені трохи на заваді. Правда, писала я її дуже недовго, 10–12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій; але після неї я була хвора і досить довго „приходила до пам’яті”. Потім уже переїзд, розташовування і т. п. Далі я заходилась її переписувати, ніяк не сподіваючись, що се забере далеко більше часу, ніж само писання, – от тільки вчора скінчила сю мороку, і тепер чогось мені шия й плечі болять, наче я мішки носила. Ет, таки я тепер ні до чого стала!.. Але помежи тим усім я таки „вчилася”, і вже мені мало лишилось довчитись – так, на тиждень часу. А тоді вже сама поправка рукопису діло дуже недовге. Зрештою, вступну частину я тобі тепер посилаю („в задаток”) – либонь, се вийде на один аркуш друку, то, може, й тепер почнеш видання, а далі я послатиму, коли хочеш, частками, на чию скажеш адресу. Може, ти знайдеш кого в Києві, щоб зайнявся коректою і т. п., а може, в Катеринославі будеш друкувати? Напиши мені про се. Я тепер довго не задержу. На жаль, до вступних статей нема у мене малюнків, бо книжка Ménağ'da не ціла (початок одірваний) і нема тих інтересних двох давніх „карт світу” – сього вже не знаю, де й шукати; а малюнки до „кам’яного віку”, може, ти де знайдеш в яких виданнях по археології абощо. Десь у нас була книжка “L’homme sauvage”¹ (забула автора), то там були незлі малюнки зброї, начиння камінного і т. і. <...>

29 грудня 1911 р. Цулукидзе

16. XII. 1911

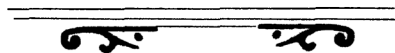
Любая Лілеєнько!

<...> Несподіваний був для мене успіх фантастики серед аудиторії старшої родини – людей, вихованих в традиціях реалізму, – але тим краще. Розуміється, я нічого не маю проти того, що було теє читання. Кожен „пророк” таки найбільше домагається „слави в отчизні своїй і серед родини своєї”, може, саме тому, що сього найтрудніше досягти.

З картинками до історії, я думаю, далі не так трудно буде. Якщо їх до вступних розділів не буде, то се ще не біда – малюнки знарядів з кам’яного періоду і т. і. частенько трапляються по книжках (напр., на початку короткої історії Грушевського), а далі можна буде по Менару і Масперо замовити якому учневі художньої школи поздймати хоча б літографським способом відповідні малюнки (схематичним способом, як у Менара), то се буде і не трудно і не дорого, я думаю. Для кращого поняття, на два-три найтипичніші малюнки можна зробити кліше, а дуже на се напосідатись, якщо се трудно чи дорого, не варто. „Історію” я переглядаю, але бачу, що таки дещо треба наввіжо написати; крім того, розділ той, що тепер на початку (про арийців), таки треба поставити на кінець, як у Менара, бо се історія і менше давня, ніж єгипетська та вавілонська, і менше досліджена, до того ж історія персів зв’язана з історією Ассирії, а та знов давніша. Але се великої ломки плану не зробить. Все-таки робота ся не дуже швидко йде, бо часто перебивається то іншими справами, то нездужанням <...>.

¹ „Дика людина” (франц.). – Прим упорядн.

ІЛЮСТРАЦІЇ

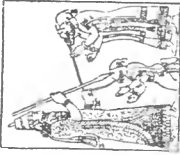
compte a mesure qu'on les apporte aux pieds du roi Les femmes des vaincus implorant sa clémence et, pour l'attendrir, chantent ses louanges au son des harpes, les prisonniers défilent devant lui on les empale, on les écorche vifs sous ses yeux, on lui amène les chefs captifs, la chaîne aux pieds, un

Le roi foule aux pieds un ennemi et creve les yeux aux chefs rebelles.

Renrar triomphal du roi vainqueur

anneau passé dans les lèvres, il leur pose le pied sur la tête, et de sa lance il leur crève les yeux. Il ne se dit pas « Je suis une bête féroce », il pense au contraire qu'il est un bien grand personnage puisque tout le monde a peur de lui.

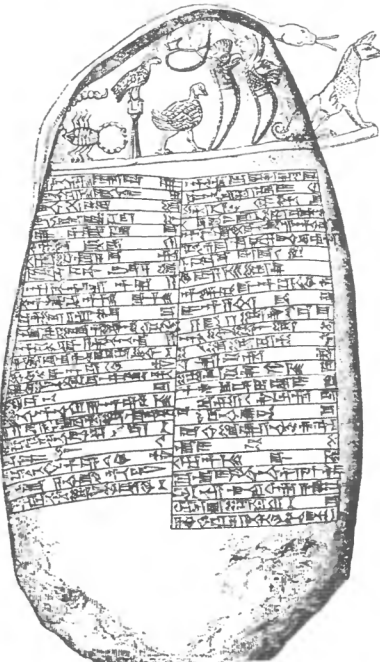
On voit des traces de couleurs sur quelques bas-reliefs assy-
L. M 19

Le roi.

La reine.

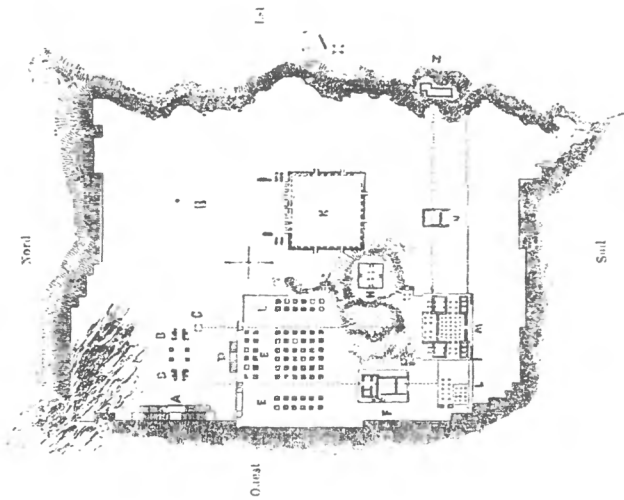

Caillou babylonien. (Bibliothèque nationale.)

ALPHABETS

PHÉNICIEN	HÉBREU	GREC	LATIN
𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄	א ב ג ד ה	A B C D E	alpha B bêta C gamma D delta E epsilon
𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉	ו ז ח ט י	F G H I K L M N	F upsilon G et C H éta I iota K kappa L lambda M nu N nu
𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎	ס ע פ צ ק ר ש ת	O P Q R S T X P T	O omicron P phi Q chi R rho S sigma T tau
𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓	י כ ל מ נ	U V W X Y Z	U xi V psi W omega X chi Y rho Z zêta

plaine de Mardascht, à douze liucs environ de Schiraz. Tous les savans s'accordent à y reconnaître les restes des palais de

PLAN DES RESTES DE PERSÉPOLIS.

A, escalier de la première terrasse; BB, portiques; C, cétive; D, escalier de la deuxième terrasse; EEE, colonnade du Nord (Tchib-minar); F, palais de l'Ouest; H, palais du centre; K, palais de l'Est; L, palais du Sud-Ouest; M, palais du Sud; N, palais du Sud-Est; X et Z, tombeaux des rois Darius et Artaban.

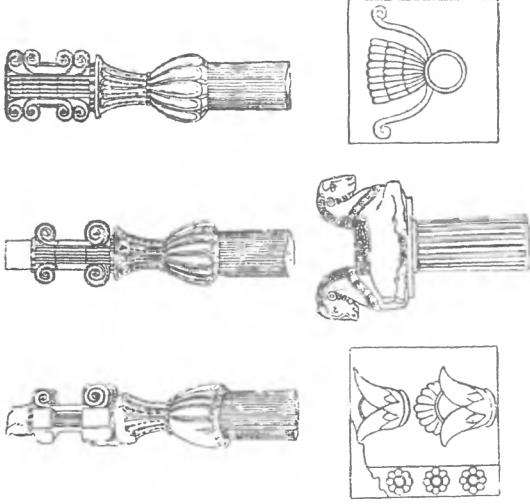
Persépolis. Ces ruines s'élevaient sur une plate-forme presque

L. M.

37

sont dans d'autres bâtimens, séparés par des jardins.

Au sud-ouest du Tchil-minar, sont les ruines d'un édifice construit sur une terrasse plus haute d'environ 6 pieds que la précédente. On y arrivait par plusieurs escaliers décorés de sculptures, mais qui sont en partie détruits ou cachés dans les

Chapiteaux et ornemens de Persépolis.

décembre. Ce ne sont plus des gardes du corps qui sont échelonnés sur les marches, mais des courtisans et des domestiques portant des provisions et des offrandes. Cet édifice, qui, d'après une inscription, avait été élevé sous le règne de Xerxès, est bâti en pierres énormes parfaitement appareillées. Les chambres sont assez petites. Parmi les bas-reliefs qui

TABLE DES MATIÈRES

(Programme du 2 août 1880.)

INTRODUCTION. — Monde connu des anciens.....

LIVRE PREMIER

Les Égyptiens.

CHAPITRE PREMIER. — Description de l'ancienne Égypte. — Le Nil.....	15
— II. — L'Ancien Empire.....	19
— III. — Le Moyen Empire. — Invasion des pasteurs.....	42
— IV. — Le Nouvel Empire.....	57
<i>(Les dynasties quartrières)</i>	115
<i>(Décadence politique de l'Égypte)</i>	137
— V. — Monuments.....	162
— VI. — Religion.....	201
— VII. — Mœurs et coutumes.....	217
— VIII. — Les systèmes d'écriture. — Les découvertes de Champollion et de Mariette.....	217

LIVRE II

Assyriens et Babyloniens.

CHAPITRE PREMIER. — La région du Tigre et de l'Euphrate.....	240
— II. — Temps primitifs.....	267

670 TABLE DES MATIÈRES.

CHAPITRE III. — La dynastie des Sargonides.....	285
— IV. — Le nouvel empire Chaldéen.....	310
— V. — Monuments.....	316
Religion.....	311
Mœurs et coutumes.....	346

LIVRE III

Les Israélites.

CHAPITRE PREMIER. — Géographie de la Palestine.....	363
— II. — Les Israélites en Égypte et dans la Terre promise. — Moïse.....	372
— III. — Les Juges.....	386
— IV. — Le royaume de David et de Salomon.....	409
— V. — Schisme des dix tribus.....	434
— VI. — Destruction des deux royaumes.....	455

LIVRE IV

Les Phéniciens.

CHAPITRE PREMIER. — Géographie de la Phénicie.....	476
— II. — Sidon et Tyr. — Fondation de Carthage.....	490
— III. — Le commerce maritime et terrestre. L'industrie, les colonies.....	485
— IV. — L'alphabet.....	492

LIVRE V

Les Indiens.

CHAPITRE PREMIER. — Les Aryas primitifs.....	497
— II. — Les Aryas de l'Inde. — Le Vêda.....	502
— III. — La société brahmanique. — Lois de Manou.....	515
— IV. — Le Bouddhisme.....	531

TABLE DES MATIÈRES.

671

LIVRE VI

Les Mèdes et les Perses.

CHAPITRE PREMIER. — Les Iraniens. — Zoroastre.....	531
— II. — L'Empire Médo.....	560
— III. — L'Empire Perse. — Kyros.....	568
— IV. — Cambysès.....	586
— V. — Darius.....	597
— VI. — Organisation de l'empire sous Darius.....	622
— VII. — Mœurs et coutumes.....	640
— VIII. — Écriture et monuments des Perses.....	646

FIN DE LA TABLE DES MATIÈRES.

LISTE DES GRAVURES.

Jeux divers (10 gravures).....	20
Luttes (12 gravures).....	21
Dances et chants (6 gravures).....	22
Tours de force et d'adresse par des femmes (6 gravures).....	23
Cavalliers. — Bouffons. — Nains. — Combats de taureaux.....	24
Promenade en litière. — Départ pour la chasse. — maître. — Recensement.....	25
Chasse aux antilopes. — Chasse à l'hippopotame. — Lièvre fennec. — Hyène ou sanglier.....	26
Chasse et pêche dans les marais.....	27
Chasse aux oiseaux aquatiques (2 gravures) chassé à l'autruche.....	28
— Chasse au crocodile.....	29
Pêche au filet. — Pêche à la ligne (2 gravures). Marchand de poissons.....	30
Préparation du lin.....	31
Tisseuses et fileuses. — Tisseuses. — Fileur et tisserand.....	32
Tisserand.....	33
Harpes, lyres, guitares, flûtes, doubles flûtes, etc.....	34
Joueurs de tambourin. — Prêtresse avec un aistre. — Musiciens aveugles. — Nègres dansant au tambour.....	35
Potier pétrissant l'argile. — Potier. — Cuisson des vases d'argile. — Soufflage du verre (2 gravures).....	36
Caricatures égyptiennes sur des papyrus (3 gravures).....	37
Colosses en haut-relief de Khorsabad (Musée du Louvre).....	38
Inscriptions cunéiformes.....	39
Inscriptions cunéiformes.....	40
Assour-naïr-pal traversant un fleuve. — Attaque d'une forteresse.....	41
Chasse au lion. — Chasse au taureau sauvage.....	42
Retour de la chasse au taureau.....	43
Obélisque de Nimroud.....	44
Bas-relief de l'obélisque de Nimroud (British Museum).....	45
Shalmaneser et son vizir. — Statue et bas-relief d'Assour-naïr-pal.....	46
Tiglat-Pileser.....	47
Cavalliers assyriens.....	48
Chars de guerre.....	49
Cavalier se retournant pour lancer une flèche. — Cavalier poursuivi par les Assyriens.....	50
Combat. — Cavaliers poursuivant un arabe monté sur un char.....	51

G. MASPERO

Membre de l'Institut
Professeur de langues e. J. archéologie égyptiennes au Collège de France
Directeur Général des Antiquités de l'Égypte

Histoire ANCIENNE

DES
PEUPLES DE L'ORIENT

OUVRAGE COMPRENANT 45 GRAVURES
TROIS CARTES EN COULEURS
ET QUELQUES SPECIMENS DES ÉCRITURES HIEROGLYPHIQUES
L'ÉTENDUES

LIBRAIRIE HACHETTE ET Cie

79, BOULEVARD SAINT-GERMAIN, 79

L'ÉGYPTE PRIMITIVE

1

O toi qui apportes les provisions et qui es riche de nourritures, — créateur de toutes les bonnes choses, — maître de toutes les semences de vie, agréable à tous ses élus, — s'il vient à sa place. — il produit le fourrage pour les bestiaux. — il pourvoit aux sacrifices de tous les dieux, — et meilleur que tout est l'encens qui vient de lui; — il se saisit des deux contrées — et les greniers sont pleins, les entrepôts sont comblés, — les biens des pauvres sont multipliés. — Il rend heureux chacun selon son désir, — sans jamais rien refuser : faire être les bateaux, c'est son sort — On ne sculpte point la pierre pour lui — non plus que les statues sur lesquelles la double couronne est placée. — on ne le voit point, — nul tribut, nulle offrande ne lui est apportée, — on ne l'attire point par des paroles mystérieuses; — on ignore le lieu où il est, — et on ne trouve point sa retraite par aucune vertu de livres magiques; — nulle maison n'est large assez pour toi, — et il n'y a personne qui pénètre en ton cœur! — Néanmoins, les générations de tes enfants se réjouissent de toi, — car tu régnes comme un roi, — dont les décrets sont établis pour la Terre entière, — qui se manifeste en présence des peuples du Nord et du Sud, par qui sont bus les pleurs de tous les yeux, — et qui prodigue l'abondance de ses biens! »

Statue du Nil.

Origine des Égyptiens : les choses.

Les Égyptiens paraissent avoir perdu de bonne heure le souvenir de leur origine. Venaient-ils du centre de l'Afrique ou de l'intérieur de l'Asie? Au témoignage presque unanime des historiens anciens, ils appartenaient à une race africaine qui, d'abord établie en Éthiopie sur le Nil moyen, serait descendue graduellement vers la mer en suivant le cours du

1 *Papyrus Sallier II*, pl. XI, 1-6

L'ÉGYPTE PRIMITIVE

17

française ont publié son grand ouvrage. En examinant les innombrables reproductions de statues et de bas-reliefs dont il est rempli, on reconnut que le peuple figuré sur les monuments, loin d'offrir les particularités ou l'aspect général du nègre, avait la plus grande analogie avec les belles races blanches de l'Europe et de l'Asie occidentale. Aujourd'hui, après un siècle de recherches et de fouilles, nous n'avons plus de difficulté à évoquer devant nous, je ne dirai pas le contemporain de l'Amérique et de Sésosiris, mais celui de Khéops, qui contribua pour sa part à la construction des pyramides. Il suffit pour cela d'entrer dans un musée et d'examiner les statues d'ancien style qui y sont réunies. Au premier coup d'œil, on sent que l'artiste a poursuivi, dans le rendu de la tête et des membres, la ressemblance exacte avec son modèle; puis, lorsqu'on écarte les nuances propres à chaque individu, on dégage sans peine les caractères généraux et les types principaux de la race. L'un d'eux, trapu et lourd, répond assez bien à l'un de ceux qui prévalent chez les fellahs actuels. L'autre, celui qui distinguait les membres des hautes classes, nous montre son

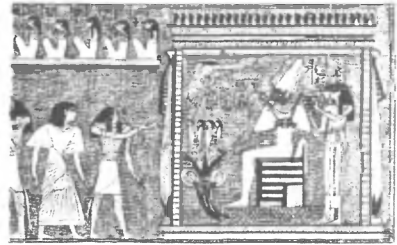

Type égyptien

L'ÉGYPTE PRIMITIVE

17

foi! Je n'ai fait aucune chose défendue! Je n'ai pas fait exécuter à un chef de travailleurs, chaque jour, plus de travaux qu'il n'en devait faire! Je n'ai pas été négligent! Je n'ai pas été oisif! Je n'ai pas failli! Je n'ai pas défailli! Je n'ai pas fait ce qui était abominable aux dieux. Je n'ai pas desservi l'esclave auprès de son maître! Je n'ai pas affamé! Je n'ai pas fait pleurer! Je n'ai point tué! Je n'ai pas ordonné le meurtre par trahison! Je n'ai commis de fraude envers

Le jugement

personne! Je n'ai point détourné les pains des temples! Je n'ai point distraité les gâteaux d'offrande des dieux! Je n'ai pas enlevé les provisions ou les bandelettes des morts! Je n'ai point fait de gains frauduleux! Je n'ai pas altéré les mesures de grain! Je n'ai pas fraudé d'un doigt sur une paume! Je n'ai pas usuré dans les champs! Je n'ai pas fait de gains frauduleux au moyen des poids du plateau de la balance! Je n'ai pas lâissé l'équilibre de la balance! Je n'ai pas enlevé le lait de la bouche des nourrissons! Je n'ai point chassé les bestiaux sacrés sur leurs herbages! Je n'ai pas pris au filet les oiseaux divins! Je n'ai pas pêché les poissons sacrés dans leurs étangs! Je n'ai pas repoussé l'eau en sa

Mariette a découvertes à Tanis, sont presque aussi belles que la statue de Khéprén. Elles inspiraient tant d'admiration aux Égyptiens eux-mêmes, que les Pharaons d'époque postérieure, Ramsès II et Minephtah, les ont usurpées¹. Le

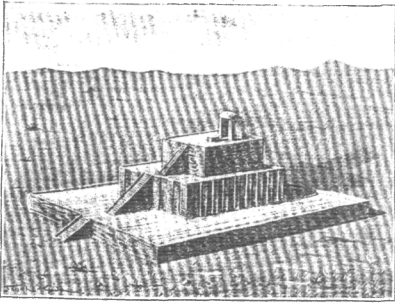

Sphinx tanite usurpé par un roi Pasteur.

colosse en granit rose dressé par Ousirtasen III devant une des portés des temples d'Osiris à Abydos, montre que les sculptures de la Haute Égypte ne le cédaient en rien à celles du Delta². Une école locale, dont le siège paraît avoir été

1. Mariette, *Catalogue*, p. 260-261. — 2. Mariette, *Abydos*, I, pl. 21 a; t. III, p. 29.

de l'Etat. Les pièces d'apparat étaient décorées de bas-reliefs sur pierre appliqués aux murailles, ou de statues d'un art un peu lourd mais énergique et précis. Le peuple logeait dans des maisons construites en grosses briques de terre crue, tantôt pressées les unes contre les autres le long de ruelles étroites, tantôt séparées l'une de l'autre par des jardins ou par des canaux. Le mobilier en était fort simple.

La Ziggourat d'Ourok, restaurée.

pour les chambres à coucher, des nattes jetées sur le sol, ou, chez les plus riches, des lits bas, formés de cadres en bois posés sur quatre pieds et tendus d'un linceul de sangliers ou de cordelettes, des tabourets, des fauteuils, des vases à eau; pour les autres chambres, des coffres ou des armoires en bois qui contenaient le linge, la vaisselle, les provisions de bouche, les ustensiles en métal précieux, toutes les richesses de la famille. L'homme et la femme du peuple vivaient peu dans leurs appartements: ils restaient à l'atelier, au magasin, et les femmes circulaient librement par la ville, le buste et le visage au vent, pour l'exercice de leur profession ou

héros, tomba amoureux de lui. Elle lui parla donc ainsi: « Viens, Gilgames, et sois mon mari. ton amour donne-le moi en gerdon, et tu seras mon mari et je serai ta femme. Alors te seront soumis rois, seigneurs et princes. ils t'apporteront les tributs des montagnes et des plaines. » L'amour de la déesse était meurtrier pour qui s'y livrait, et ses amants en avaient fait la triste épreuve: Gilgames refuse avec des paroles insultantes l'honneur périlleux qu'elle lui propose. Offensé dans son orgueil, elle dépêche contre lui un urus gigantesque qui dévasta le territoire d'Ourok, mais « Eabani vainquit sa force, car Eabani perça son corps: il saisit le taureau celeste par la tête et il lui enfonça son arme dans la nuque. » Ishtar en conçut une rage nouvelle, et pour se venger elle couvrit de lèpre de la tête aux pieds celui qui la dédaignait. Il n'y avait qu'un moyen de guérison, aller au pays où jaillit la fontaine de Jouvence et où pousse l'arbre de vie: Gilgames et son ami tentèrent l'aventure, mais Eabani périt en route sous la grille d'un figier, et Gilgames résolut d'aller demander à son ancêtre Uisouthros les moyens de le rappeler à la vie. Un songe lui revêla la route périlleuse qu'il doit suivre. Après avoir parcouru le pays de Mashou, dont l'entrée est gardée par les

Gilgames triant un lion

sièurs d'entre eux (669), mais contraignit le maître à la réflexion. Convaincu qu'il était impossible de maintenir Ninive et Babylone pendant longtemps sous l'administration d'un même prince, il se décida à diviser son empire: il donnerait l'Assyrie à Assourbanabal, et la Babylonie à Shamashshoumoukin sous la suzeraineté de son frère. La meilleure manière d'assurer l'exécution de ses volontés était de les accomplir lui-même: les révoltes qui éclatèrent soudain au delà de l'Euphrate lui en fournirent soudain l'occasion.

de le écraser: Jérusalem plia sous leur choc, et les villes de la Judée devinrent leur proie. Seulement, il n'y avait plus moyen de leur conserver cette efficacité: dès qu'un souverain médiocre héritait le pouvoir. On le vit bien dans les siècles qui suivirent. Les successeurs de Seshonq ne surent pas tirer autant de parti que lui des ressources qu'ils avaient entre les mains; ils abandonnèrent sa conquête et ils ne purent pas se soucier de ce qui se passait au-dehors. En-

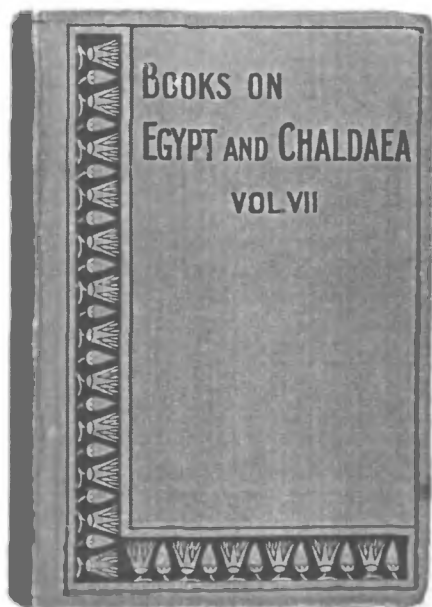
Travail des Sargons

prisonnés dans leurs limites naturelles, ils vécurent en paix avec tous leurs voisins, j'entends avec ceux de leurs voisins qui voulurent bien leur laisser la paix. Au moins employèrent-ils leurs années tranquilles à des travaux d'utilité publique. Ils construisirent dans la Basse Egypte, à Babaste, leur résidence habituelle, à Tanis, à Memphis. Or, par la chute des Ramessides, Thèbes avait toujours été perdant de son importance. La population, attirée par la présence de la cour et par le mouvement du commerce, s'était écartée peu à peu: elle manquait presque entièrement par endroits, mais elle était encore assez dense autour des temples pour y former autant de bourgs et de villages que la cité antique avait compté de grands édifices. Les Pharaons, que leur origine et les nécessités de la poli-

Les vingt petites principautés en lesquelles l'Egypte s'était démembrée n'avaient pas toutes accepté la domination de l'Assyrie en 670. Le grand fief théocratique de Thèbes était demeuré virtuellement sous l'autorité de l'Éthiopie, et les baronies de l'Égypte moyenne, Thinis, Siout, Hermopolis, Héracléopolis, n'ayant pas été touchées par l'invasion, avaient admis très superficiellement la suzeraineté du maître nouveau. Seuls les seigneurs du Delta, qui vivaient en contact perpétuel avec les garnisons étrangères, pouvaient être considérés comme obéissant réellement à l'Assyrie, mais leur esprit inquiet et turbulent

Stèle d'Assourbanabal

Books on Egypt and Chaldaea

THE
BOOK OF THE DEAD

AN ENGLISH TRANSLATION OF THE CHAPTERS,
HYMNS, ETC., OF THE THEBAN RECENSION,
WITH INTRODUCTION, NOTES, ETC.

BY
E. A. WALLIS BUDGE, M.A., Litt.D., D.Lit.

KEEPER OF THE EGYPTIAN AND ASSYRIAN ANTIQUITIES
IN THE BRITISH MUSEUM

WITH FOUR HUNDRED & TWENTY VIGNETTES

LONDON
KEGAN PAUL, TRENCH, TRÜBNER & CO. LTD.
PATERNOSTER HOUSE, CHANCING CROSS ROAD

1901
[All rights reserved]

THE BOOK OF THE DEAD

CHAPTER LXV.

[From the Papyrus of Nu (Brit. Mus. No. 10,477, sheet 15).]

Vignette: The deceased kneeling in adoration before Ra, hawk-headed, and having a disk encircled by an uraeus on his head (see Naville, *op. cit.*, Bd. I Bl. 77).

Text: (1) THE CHAPTER OF COMING FORTH BY DAY AND OF GAINING THE MASTERY OVER ENEMIES. The overseer of the house of the overseer of the seal, Nu, saith:— (2)

“Rā sitteth in his habitation of millions of years,
“and he hath gathered together the company of the
“gods, with those divine beings, whose faces are hidden,
VOL. II. B

Chap. clix. 2 OF THE COLLAR OF GOLD 525

CHAPTER CLVIII

[From Lepsius, *Tafel. de 5 Bl. 78*]

Vignette: A collar

Text: (1) THE CHAPTER OF A COLLAR OF GOLD which shall be placed at the neck of the deceased. (2) The Osiris Ankh-triumphant, saith —

“O my father, my brother, my mother Isis, I am
“unswathed, and I see I am one of those who are
“unswathed and who see the god Neb.”

RUBRIC [This chapter] shall be said over a collar of gold whereon it hath been engraved, and the collar shall be placed on the neck of the deceased on the day of the funeral

7. Обкладинка, титул “Книги мертвих” (фіванська редакція) у перекладі Є. А. У. Баджа та ілюстрації з неї. (З особистої бібліотеки Лесі Українки. — ПЛ. — Фонд 2. — Од. зб. 1311)

24 Dec. 1890. Владайська улица, Софія.

5 Jan. 1890.

Люба Лесічко

Ти мене дуже втішила твоїм листом. Поспішаюсь одповісти, хоч на деякі з твоїх запитів треба зібрати бібліографічні справки в більше знайомих льудей.

нашом Сорфінж, котра побіг чужоземце наші наші не сеї виче і реці-фр. В деякі обидва виданья на балема вдай, і мен дозрив ідеї про нові франкспр. рід у фр. Wiste (в Варшаві) з сего по-бозу і иша. Ну, та все мені нашом брату треба мати обидва виданья Pig-Veda перекладом по німецькому Ludwig' ои, та иноді так що все рівно, мов і по санскритському – темно. А фр. переклад јесть Langlois – дуже літературниј і јасниј, – (французська вдача!) та знатоки кажуть, – шчо дуже вільниј. Вривки, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобајєсь, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобајєсь, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобајєсь, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа.

8. Рукопис листа М. П. Драгоманова до Лесі Українки від 24 грудня 1890 року. (ЛЛ. – Ф 2. – Од. зб. 472. – Арк. 1. – Зв. 1)

I

24 дек. 1890

5 янв. 1890

Владайська улица, Софія.

Люба Лесічко,

Ти мене дуже втішила твоїм листом. Поспішаюсь одповісти, хоч на деякі з твоїх запитів треба зібрати бібліографічні справки в більше знайомих льудей [...].

[...] Ну, та все таки нашому брату треба мати обидва виданья. Pig-Veda перекладена по німецькому Ludwig'ом, та иноді так шчо все рівно, мов і по санскритському – темно. А фр. переклад јесть Langlois – дуже літературниј і јасниј, – (французська вдача!) та знатоки кажуть, – шчо дуже вільниј. Вривки, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобајєсь, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобајєсь, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобајєсь, шчо ти читала у Menard – з Ланглуа.

9. Публікація листа М. П. Драгоманова до Лесі Українки від 24 грудня 1890 року. Подається за виданням: Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки (Подав Ів. Ткаченко) // Червоний шлях. – 1923. – № 4–5. – С. 188. Листи ці написані драгоманівкою. Правопис збережено. Драгоманівка – фонетичний правопис, який виробила в 70-х рр. XIX ст. у Києві група українських філологів та інших культурних діячів під керівництвом П. Житецького (до неї входив і М. Драгоманов. – Прим. упорядн.)

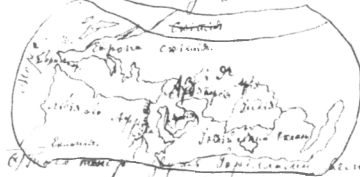

Україна I

Стародавня Історія Східних народів.

1820 р.

це були тільки величезні міста і
люди були дуже добрі. Вони жили
весь час і влітку і влітку. Це
весь Африка, але це був тільки тільки
подорожувати — тільки в Африці
і тільки в Африці, але це тільки в Африці
і тільки в Африці. В тому часі як
люди перетнули Європу, почали
вони тільки тільки тільки про
землі і перетнути собі величезні
свої міста як на першому
мосту. Тільки тільки тільки тільки
перетнули тільки тільки тільки
вони тільки тільки тільки тільки
тільки тільки тільки тільки тільки
тільки тільки тільки тільки тільки

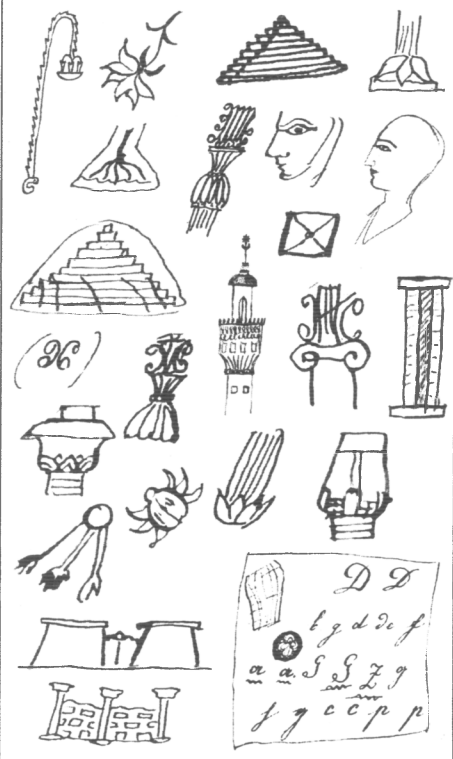

а як він прийшов виходячи (період)
свого очей за старіми країнами
квіти, як він тільки тільки тільки
думали, що все це він тільки тільки
раз тільки тільки тільки тільки. Тільки тільки
не тільки, що тільки тільки тільки, а
думали, що тільки тільки тільки і
ла, як тільки і тільки тільки

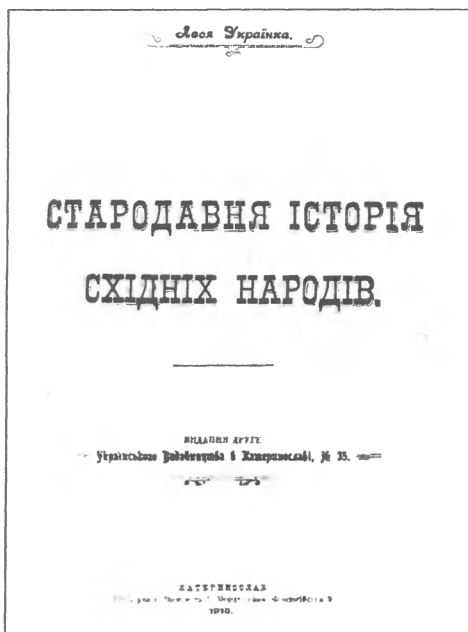

Світ. тільки тільки тільки
і тільки тільки тільки тільки собі
квіти тільки, як тільки тільки
ла. На тільки тільки тільки
городів, в тільки тільки тільки

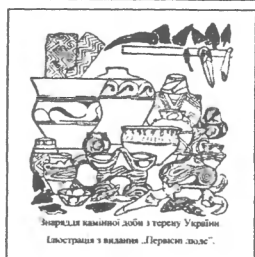
Видом і тільки тільки тільки тільки себе
тільки тільки, тільки тільки тільки і тільки тільки
то тільки тільки і тільки тільки тільки тільки
середнього світа

12. Сторінки рукопису Лесі Українки "Стародавня історія східних народів" та добірка малюнків з нього. (ЛІ. - Ф. 2. - Од. зб. 25).

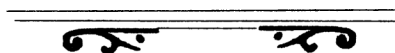
13. Титули першого та другого видань “Стародавньої історії східних народів” Лесі Українки. – Катеринослав, 1918. (Фонди музею Лесі Українки ВНУ ім. Лесі Українки у м. Луцьку та літературно-меморіального музею Лесі Українки в с. Колодяжному Волинської області)

14–15. Титул видання Лесі Українки “Первісні люди” та ілюстрація з нього (Лейпциг, 1923). (Фонди літературно-меморіального музею Лесі Українки в с. Колодяжному Волинської області. – КД. – 418)

16. Обкладинка журналу “Східний світ”, де з 2005 (№ 2) по 2007 рр. (№ 1) друкувалася “Стародавня історія східних народів” Лесі Українки

**РЕЦЕПЦІЯ ПІДРУЧНИКА
"СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ"**

1. Леся Українка Стародавня історія східних народів. Видання друге Українського видавництва в Катеринославі, № 35.- Катеринослав, 1918 р.- 255 стор., ц. 6 крб.

Книжка славетної поетеси має свою цікаву історію. Вона складала ся по вказівках М. Драгоманова в той час, коли Леся Українка була захоплена педагогічною працею при навчанні своєї молодшої сестри. То, на що вона звернула увагу при навчанні історії, ті менти, які вона вихопила з низки історичних подій, так характерні для поетеси. Тут ми знаходимо в перших главах пісні австралійців, які уміщено для характеристики поезії первісних людей. В розділі про арійців в Індії маємо переклади 12 гимнів з книг Ріг-Веда. Закони Ману, Буддизм, віра Зороастра, релігія Єгипту, Асирії, пам'ятники письма, звичаї, легенди, от на що головним чином звертала увагу своєї учениці Леся Українка. Хоч матеріал трохи перестарілий, історія її все ж таки може бути книжкою для позашкільного читання учням середніх шкіл для самовиховування, то що, завдяки гарній легкій мові, коротенькими реченнями, якими написана вся книга. Шкода тільки, що сучасний брак технічних засобів не дозволив надрукувати книжку з малюнками, вибраними самою авторкою. Для побільшення того значіння, яке має „Історія східних народів“ для біографії Лесі Українки, до книжки подано де-які біографічні факти в передмові сестри поетеси О. Косач-Кривинюк, а також додано портрета авторки в тому віці коли вона складала книжку, й малюнок „Лесіного білого домику“ в селі Колодяжному на Волині, з яким зв'язан цілий період в житті й творчості Лесі Українки.

В. Міяковський

РАСХОДЪ.
Рецензия проф. Е. Кагарова на книгу
Лесы Украинки "Стародавня історія східних народів"
Історія Східних народів Катеринослав 1918, 252 стор

Книжка Лесы Украинки представляет собой талантливо написанные очерки по истории народов Востока, составленные главным образом на основании французских и немецких пособий. Благодаря яркости и живости изложения очерки эти и в настоящее время сохраняют значение и ценность, но так как они написаны тридцать лет тому назад, то нуждаются в многочисленных исправлениях и дополнениях, в связи с новейшими успехами исторической науки. Известно, что ни в одной области истории не совершаются такие крупные открытия, как именно в истории древнего мира <...>

2. Рецензия проф. Е. Кагарова на книгу Лесы Украинки (и рец. проф. Левитского): „Стародавня Історія Східних народів“. Катеринослав, 1918, 252 стр.

Книга Лесы Украинки представляет собою талантливо написанные очерки по истории народов Востока, составленные главным образом на основании французских и немецких пособий. Благодаря яркости и живости изложения очерки эти и в настоящее время сохраняют значение и ценность, но так как они написаны тридцать лет тому назад, то нуждаются в многочисленных исправлениях и дополнениях, в связи с новейшими успехами исторической науки. Известно, что ни в одной области истории не совершаются такие крупные открытия, как именно в истории древнего мира <...>

<...> Общее заключение о Хрестоматии Лесы Украинки по истории Восточных народов таково. Книга написана талантливо и читается легко и с большим удовольствием. Будучи подвергнута основательной переработке со стороны специалистов-историков, она может быть с успехом использована в некоторых своих частях для новой Хрестоматии. Следует ввести в более широком масштабе социально-экономический и культурно-исторический элементы [...] добавить главу о хеттской культуре.

8/III/1922

Е. Кагаров

Перша сторінка рецензії Е. Кагарова на підручник Лесі Українки „Стародавня історія східних народів“, Катеринослав, 1918

НА ОБКЛАДИНЦІ – ДОРОГЕ ІМ'Я

<...> В роботі над підручником багато допомогло Лесі Українці знання іноземних мов, що дало їй змогу користуватися численними зарубіжними джерелами. Як видно з листів, зокрема написаних у Колодяжному, поетеса наполегливо вивчала англійську, італійську, французьку, німецьку та інші мови народів світу.

Прагнучи до широкої освіти, Леся Українка надавала вивченню іноземних мов великого значення. „Я б хотіла, – писала вона 18 серпня 1892 року, – знати всі головні європейські мови, хоч би для самих літератур, але се моє бажання дуже помалу справджується, бо в Колодяжному трудно знайти спосіб до того”. І все ж знайшла вона той спосіб – то був її велетенський, подвижницький труд.

Так з-під пера молодій Лесі Українці появився вперше в історії нашої культури підручник, що правдиво розкривав перед українським читачем стародавнє життя народів Сходу – індійців, мідійців, персів, єгиптян, ассирійців, вавилонців, фінікійців, ізраелітів.

У цьому підручнику особливо велику увагу приділила Леся Українка історії розвитку мистецтва й літератури народів Сходу, починаючи з первісного суспільства. Зародження мистецтва Леся Українка зв'язувала з трудовими процесами, з працею первісних людей і появою та розвитком у процесі цієї праці їх мови. <...>

У підручнику Леся Українка навіть наводить яскраві зразки ранньої поезії східних народів, зокрема з індійської збірки обрядових гімнів „Ріг-Веди” у власному перекладі з санскритської на українську мову*. В цій поезії вона чує „просту, чисту, дитячу віру” й життя.

Підручник Лесі Українці, як і вся її творчість, – це подвижницька боротьба за справді народну культуру, освіту.

Є. Гекельман

МАЛОВІДОМА КНИГА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Поетичні твори Лесі Українці є прикрасою бібліотек багатьох мільйонів книголюбів. Але тільки невелике коло фахівців знає, що перу геніальної поетеси належать також і прозові твори. Серед них чільне місце посідає один, написаний нею в молоді роки, коли вона мешкала в Колодяжному на Волині. В цей період свого життя Леся навчала молодшу сестру.

На той час не було підручника давньої історії і Леся звернулася за порадою до дядька, відомого історика Михайла Драгоманова. Невдовзі Михайло Драгоманов прислав необхідну літературу і детальні вказівки для написання підручника.

Впродовж 1890–1891 років на дев'ятнадцятому і двадцятому році життя Леся Українка написала „Стародавню історію східних народів”. Мені поталанило придбати цю рідкісну книгу, і я вирішив одержати про неї додаткові відомості в літературно-меморіальному музеї Лесі Українці. Старший науковий співробітник музею кандидат філологічних наук А. І. Лановий, котрий зібрав усі твори Лесі, а також праці і статті про неї, люб'язно познайомив мене з експозицією музею. „Стародавня історія східних народів” займає тут почесне місце. Від Ланового я також дізнався, що це видання єдине. Цікаво, що підручник вийшов у світ 1918 року в Катеринославі і про його видання клопотала сестра поетеси – тамтешня лікарка.

Підручник відкривається фотокарткою Лесі Українці періоду 1890–1891 рр. і знімком „Лесин білий будиночок” – в ньому вона жила, коли писала „Стародавню історію східних народів”. Далі починається вступ, де авторка описує первісних людей і їхнє уявлення про всесвіт. У книзі 6 розділів, поділених на 36 глав.

Леся Українка розповідає про історію індусів, мідійців і персів, єгиптян, ассирійців і вавилонців, фінікійців та ізраелітів, їхній державний устрій, видатних діячів, закони, звичаї, віру, а також виникнення і розвиток торгівлі, ремесла, науки та культури. Особливу увагу приділяє вона розвиткові письменства і літератури. Чимало місця відведено в книзі літературній пам'ятці „Веди” – збірнику гімнів санскритською мовою (деякі твори пам'ятки є в підручнику).

З погляду сучасної історичної науки, цей підручник, очевидно, не може мати практичного застосування, але він свідчить про високу освіту та ерудицію Лесі Українці.

Як книголюб, я горджуся тим, що в моїй бібліотеці є ця маловідома книга Лесі Українці <...>.

* Помилка автора статті гімни Рігведи – переспіви Лесі Українці (тексти взято з книги „Історія давніх народів Сходу” Менара). – Прим. упорядн

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ЯК ІСТОРИК НАРОДІВ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

<...> Незважаючи на скромність завдання щодо практичного використання цієї книги [„Стародавньої історії...” – *Упорядн.*], а також на молодість авторки, якій було тоді лише 20 років, і на те, що її відстоював у цей ранній період творчості ще не був повністю позбавлений окремих абстрактних ідеалістичних міркувань, як це видно з пояснення питання про утворення родової знаті, Леся Українка написала чудову для свого часу історичну працю.

Згадана праця, коли мати на увазі, що її писали як навчальний посібник, своїм зовнішнім оформленням, розташуванням матеріалу і змістом та формою його викладу цілком відповідала передовим на той час загальним педагогічно-методичним вимогам. Весь матеріал книги розташований за чітким хронологічним і тематичним планом: перший розділ книги присвячено історії первісного суспільства, потім подається історія окремих стародавніх народів, історія ж кожного окремого народу в свою чергу поділяється на розділи.

Мова книги високохудожня. Кожне пояснення підкріплюється переконливими прикладами з першоджерел.

Така методика пояснення та розкриття суті історичних подій і явищ, яку застосувала тут Леся Українка, свідчить про те, що вона володіла передовими методичними ідеями, що відстоювали необхідність широкого використання першоджерел у всій їх різновидності. Разом з тим це свідчить про озброєність автора згаданої книги передовими методами наукового розроблення історичного матеріалу та про використання ним найновіших досягнень науки. <...>

Хоч призначення „Стародавньої історії східних народів” було дуже скромним, її цінність і значення з точки зору дальшого розвитку і пропаганди передових, прогресивних на той час, наукових і суспільно-політичних поглядів були незрівнянно більшими, ніж цінність і значення будь-якого іншого, навіть доброякісного, навчального посібника того періоду <...>.

І. Шиманська

„СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ” – ПІДРУЧНИК ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Підручник Лесі Українки „Стародавня історія східних народів”, написаний на рубежі XIX й XX ст., – важливе явище в культурному розвитку не тільки України, але й усієї колишньої Російської імперії. Створений понад 70 років тому¹, він не був підданий більш-менш докладному розгляду. Багатьох літературознавців, які досліджували творчість славної дочки українського народу, відштовхувала вузька, надто спеціальна, на їх думку, спрямованість книги. Вони ставилися до підручника Лесі Українки як до окремого, не дуже значного епізоду в її біографії; у розповіді про стародавніх індусів, єгиптян, вавілонян не впали їм у вічі проблиски ідей, які пізніше яскраво виявилися в творчості великої поетеси.

Є побіжна згадка про цей підручник у статті О. Р. Мазуркевича², І. П. Головаха в своєму дослідженні звертається до цієї книги, оцінюючи її з філософської сторони, а не як учбовий посібник³.

Недостатня увага до підручника Лесі Українки виявляється і в тому, що він надрукований лише двічі в одному й тому ж 1918 році; обидва рази коштом сестри письменниці О. П. Косач-Кривинюк, для якої, власне, він і був складений. Тим часом ця праця є свідченням живої діяльності прогресивної педагогічної думки на Україні в найтяжчі для української національної культури часи.

Підручник „Стародавня історія східних народів”, як вже згадувалось, був написаний для молодшої сестри Лесі Українки Ольги, про освіту й належне виховання якої письменниця дуже турбувалася. Леся Українка в свій час хотіла внести до рукопису ряд виправлень, добрала малюнки, але здійснити свій намір не змогла. Малюнки загубилися в роки війни й книга вийшла без змін, саме так, як була написана з такою присвятою від видавця О. П. Косач-Кривинюк: „з глибокою любов’ю, пошаною і вдячністю до ясної, прекрасної пам’яті її автора”⁴.

Працюючи над підручником, Леся Українка користувалася німецькими і французькими джерелами; книги надіслав їй дядько М. П. Драгоманов. Це дало письменниці можливість викласти ряд історичних фактів.

¹ Стаття І. Ф. Шиманської датована 1967 роком – *Прим упорядн*

² Мазуркевич О. Р. Леся Українка в боротьбі за підвищення виховної ролі літератури // *Леся Українка в школі* – К., 1966 – С. 37–43

³ Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки. – К., 1953

⁴ Леся Українка. Стародавня історія східних народів, вид 2, Катеринослав, 1918, с 1. Дальші посилання на підручник подано за цим виданням в текст статті з зазначенням у дужках сторінки

<...> Цінність і значення праці Лесі Українки стають особливо ясними у порівнянні з тогочасною шкільною, так би мовити, інтерпретацією історії. Саме як підручник, покликаний виховувати історичну свідомість у молоді, ми й розглядатимемо цю книгу.

На 250 її сторінках викладено стародавню історію індусів, мідійців, персів, єгиптян, ассирійців і вавілонян, фінікійців і євреїв. Отже, за обсягом книга Лесі Українки значно перебільшує тогочасні посібники для середньої школи: підручник Д. Іловайського відводить на історію східних народів 52 стор., І. Беллярмінова – 30 стор. і підручник К. Іванова (виданий дещо пізніше) – 37 стор.¹ Майже не відрізняються за обсягом й учебові видання з історії, перекладені з німецької мови, які користувалися в Росії тих часів досить широкою популярністю².

На відміну від догматичного, безапеляційного тону підручників Д. Іловайського та І. Беллярмінова чи німецьких авторів, з їх категоричними твердженнями, Леся Українка весь час ніби розмовляє з читачем, роз'яснює йому сформульовані в підручнику думки, намагається найбільш дохідливо висвітлити історичні факти і процеси. Вона не обмежується, як, скажімо, Д. Іловайський згадує про завоювання Єгипту гіксосами, а роздумує, як це могло статися, що мандрівні („бродячі“) пастуші племена могли порівняно легко надовго покорити багату, добре озброєну країну з вимуштруваним військом, висловлює ряд вірогідних припущень: „Може хіба, що тоді Дельта* була найслабшою частиною держави, бо дуже далеко лежала від осередку царства Теб (Фів – І. Ш.). Може, знову, люд, зморений своїми царями, не дуже енергійно боронив свої землі“ (106). Розповідаючи про невдалий похід Дарія на скіфів, Леся Українка закликає читача замислитися: „Дивно, що Дарій, замість іти воювати багатий край Індію, пішов на убогу та дику Скітію“ (75). І далі висновок, в якому дається політична оцінка походу: „Так закінчився скітський похід Дарія. Та й не по тодішніх часах було пускатися в такі далекі та невідомі сторони з непевним різнорідним військом проти сміливого та дикого народу“ (77).

Так само, з розмірковуваннями, запитаннями й відповідями на них, з логічними висновками, розповідається в підручнику про розквіт і занепад Єгипетської держави та інших стародавніх цивілізацій і роль жерців у політиці Єгипту, Вавілонії, Ізраїлю, про незлічені військові походи і життя трудових мас. Автор навчає читача не сприймати повідомлення пасивно, лише пам'ятку, а роздумувати над ними, простежувати логіку подій, усвідомлювати їх філософський зміст <...>.

<...> Чимало місця займає у підручнику й аналіз джерел. Леся Українка ставить до них з великою увагою й вимогливістю. Жоден історичний факт чи явище вона не згадує без точного посилання на джерело, що, безперечно, сприяє вихованню в молодого читача такої ж наукової принциповості. В порівнянні з шкільними посібниками, поширеними на той час, підручник Лесі Українки вигідно відрізняється науковою критичністю в підході до джерел <...>. Вона використовує в книзі деякі біблійні легенди, бо „там багато живих картинок, що малюють побут напівдикого пастушого народу і його громадський устрій“ (205). Але тут же попереджує: „Справжньої історії політичної там або нема, або дуже мало“ (205). У біблійних переказах Леся Українка знаходить, щоправда, віддалений відгук історичних процесів. Так, згадуючи легенду про те, як брати Йосифа в голодні роки ходили в Єгипет по хліб, вона зауважує: „Єгиптяне могли позичкоу хліба закріпостити собі не одне бродяче племєно“ (206). Але відразу підкреслює, що Біблія цікава не історичною вірогідністю, – такої в ній нема, – а поетичними образами народної фантазії <...>.

Леся Українка стоїть вище від інших авторів тогочасних підручників і в справі класифікації та оцінки різних історичних джерел. Грецькі, римські, єгипетські історики, на яких указують Д. Іловайський, І. Беллярмінов, К. Іванов та інші, згадуються і в її підручнику; наведені ними перекази й легенди вона використовує досить широко. Та непорушних авторитетів для письменниці нема: думка одного зіставляється з думкою іншого, часто цитований вислів супроводиться застереженням. Наприклад, про Геродота: „видно зараз, що це чиста легенда“ (54); про Ксенофонта – „але ця розповідь теж непевної вірності“ (55); про Ніколаоса Дамаського – „ся розповідь дуже мало правдоподібна“ (56) і т. д. У підручнику багато легенд, та завжди тут же міститься попередження про їх історичну недовіреність; вони використовуються лише для посилення емоціональності, яскравості викладу. Найпевнішим же джерелом історичних знань письменниці вважає народне мистецтво: „Правдиву, певну історію цивілізації бачимо з останків давнього мистецтва“ (12).

Щоправда, про піраміди, єгипетські ієрогліфи й ассирійський клинопис, про вавілонські скульптурні зображення крилатих біків говорять також інші автори тогочасних підручників. Та ніхто з них

¹ Іловайський Д. Древняя история Курс старшего возраста, М., 1885, Беллярминов И. Руководство к древней истории Курс V и VIII классов, изложенный применительно к примерной программе, утвержденной г. Министром Народного просвещения – Спб., 1884, Иванов К. История древнего мира – Спб., 1901

² Вебер Г. Краткий учебник всеобщей истории. Кн. I - История древнего мира. – Спб., 1863, Бельтер Т. Б. Руководство к изучению всеобщей истории Древняя история – Спб., 1878

* Північна долина частина Єгипту, на яку першу напали гіксоси

не розповідає про уцілілі пам'ятки матеріальної культури так докладно, як Леся Українка. „А се, може, власне, і є найцінніше в людській історії – історія культури” (98), – пише вона, намагаючись найяскравіше й найдетальніше розповісти про рештки стародавніх споруд. Майже в кожну главу підручника вона вводить розділ „Пам'ятники”.

Особливо слід підкреслити, що Леся Українка на чільне місце в ряду найпевніших джерел пізнання історії народу поставила його мову і всі види словесної творчості. „Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в них одбивається все, що думають люди про природу й про самих себе” (14).

Цієї настанови письменниці неухильно додержується. В підручнику докладно розповідається про вірування народу, про створені ним пісні й легенди. Аналізуючи їх, Леся Українка знайомить читача з народною психологією, розкриває потаємні народні прагнення. У підручнику дані чудові переклади релігійних гімнів індіців (Веда), персів (Зенд-Авеста); їх добір такий, що показує одвічне прагнення трудової людини до загального щастя (18), її віру в остаточну перемогу добра над злом (47). <...>

Чому Леся Українка, поетеса, серцю якої очевидно були ближчі інтереси художньої літератури й літературознавства, ніж історична наука, майже два роки наполегливої праці віддала створенню підручника з історії?

Вибір цей показує, насамперед, широту інтересів молодшої письменниці, яка усвідомлювала єдність суспільних процесів у всій їх багатогранності. По-друге, він свідчить про розуміння нею ролі систематично і послідовно викладених історичних знань у формуванні світогляду молодшої людини. Історія народного життя у найпотаємніших його проявах завжди цікавила Лесю Українку: це підтверджує ряд її творів на теми з давнього минулого, з історії стародавнього Єгипту, Вавилону, Іудеї, античного світу тощо.

Цілком зрозуміло, що, прагнучи виховати молодшу сестру як людину широких громадських інтересів і міцних революційних переконань, Леся Українка звернулася до історичної освіти. Вона розуміла, що для усвідомлення суспільного життя в усьому його змісті необхідно добре знати історію; про це виразно сказано в підручнику: „Щоб показати весь розвиток панування одних людей над другими, всю боротьбу станів, боротьбу праці і грошей, то на те треба дуже багато мови, і це становить цілу окрему науку, котру тоді можна буде зрозуміти краще, коли буде відоме життя різних народів давніх і нових часів, себто їх історія” (154). Отже, знання історії – основа для дальшого вивчення соціальних наук.

Офіційні органи в царській Росії спрямовували викладання історії у середній школі на ідеологічну обробку молоді в дусі формули „православ'я, самодержавства і народності”. Учня ретельно прищеплювалися віра в божественну премудрість і шаноблива повага до царського імені. У пояснювальній записці до програм рекомендувалося тлумачити філософію історії як безперервний рух до кращого, бо «судьби человечества постоянно улучшаются» і «в ходе исторической жизни человечества проявляется действие промысла божия»¹. Різного роду циркуляри повсякчасно нагадували, підкреслювали, що саме на історію покладається найбільша відповідальність у справі ідейного виховання учнів.

Так і були складені тогочасні підручники й посібники, дозволені міністерством освіти для користування в школах. В них, відповідно до офіційних настанов, підкреслюється, що вся історія – безперервний шлях удосконалення. Вона викладається як історія царів і полководців з їх війнами та завоюваннями, в дусі того ж самого казенного „патріотизму” [...].

Зрозуміло, що такі підручники не годилися для виховання в молодій людині широкого прогресивного світогляду, для прищеплення їй революційних переконань. Тим більше не були вони придатні для пробудження в молоді свідомого національного почуття: в них історія викладалася без будь-якої уваги до особливих інтересів націй і народностей, що населяли Російську імперію, загарбницька, грубо русифікаторська політика царизму прославлялася як найвищий прояв державної мудрості.

Підручник історії необхідно було переробити. Не тільки перекласти його українською мовою, але написати по-новому. Це зробила Леся Українка для стародавньої історії народів Сходу.

І. Шиманська

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПІДРУЧНИК СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ НАРОДІВ

<...> Серед важливих джерел пізнання історії народу Леся Українка називає мову і всі види словесної творчості: „Вдачу, думки та світогляд народу найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люди про природу й про самих себе” (14). Письменниці використовує дані порівняльної лінгвістики, щоб довести спільність походження народів: „Брат по-санскритськи bratar

¹ Учебные планы и программы гимназий и прогимназий – Л., 1890

(в різних мовах тепер: bruder, brother, frater), себто помічник; сестра по-санскритськи swastra, себто утішниця” (14).

Відсутність догматизму, прагнення аргументовано довести кожну думку, вробити її переконливою – риса, якою підручник Лесі Українки вигідно відрізняється від офіційно визнаних в кінці XIX ст. підручників історії <...>.

Різницю рівнів культурного розвитку народів і рас Леся Українка пояснює не особливими фізичними й психічними якостями, а насамперед тим, що „одні люде запанували над іншими, другі знов самі попали у неволю” (9). Ця думка викликала в тодішнього читача асоціації і щодо української культури, прирваної й обмеженої законами царської Росії.

У підручнику немало місць, коли прозорий підтекст легко відчувається і будить у читача почуття протесту проти національного поневолення. Так, у розповіді про Єгипет назву „фараон” послідовно заступає, слово „цар”, розкривається паразитичний характер царської влади, засуджується насильство. Спочатку – тільки обережний натяк, що в нас, мовляв, робиться так само: „Як поглянути на деякі зовсім новітні монархії (царства), то сей культ може перестати так дивувати” (150). Потім висміювання пишних обрядів, лестоців та підлабузництва, що робили з царя „живого ідола, пишного, славного, але до діла нездатного” (150). І тут же нагадування, що єгипетські касты – це станы, „от як у нас” (151). Дальша розповідь про загарбання всієї землі царями, святцями (жертцями. – I. III.) та вояками (152), про люд, який „гнувся, робив і мовчав” (153).

Виховання національної самосвідомості тільки ледь-ледь прикрито „єгипетським серпанком”. Як могло статися, що народ єгипетський, талановитий і працюючий, дався „запрягти себе в те ярмо”? (153). Автор пояснює: „запевне ярмо накладали не раптом, а дуже помалу, от хоч би як у нас на Україні... Ся історія скрізь була однакова” (154) [...].

З усіх оцих картин, розповідей, які завжди пояснюються, емоціонально освітлюються, з характеристиками історичних діячів, з окремих побіжних зауважень ясно виступають погляди й переконання Лесі Українки.

Від „узаконених” підручників книжка Лесі Українки вигідно відрізняється своєю життєлюбністю, чистотою моральних критеріїв.

[...] Леся Українка формування в молодій людини ідейно-політичних і моральних переконань тісно поєднує з завданнями естетичного виховання.

Багато уваги приділено в підручнику питанням розвитку мистецтва (хисту), бо прагнення і здатність творить красу письменниця вважає одвічною властивістю людини.

„Можна думати, що хист у людей з’явився разом з першими людськими знаряддями, – пише вона, – як тільки люди навчилися говорити, з’явився хист мови, себто поезія” (6).

Наука, за твердженням підручника, не знає такого часу, коли б люди нічого нічого не вмiли робити; так само не було в історії такого часу, коли б людям не було відоме мистецтво. Історія мистецтва („розвиток хисту людського”) цікавить Лесю Українку більше, ніж „списки царів”, перелік незліченних воєн, воєнних перемог і поразок. Через мистецтво вона намагається збагнути народне життя, у мистецьких пам’ятках бачить відгомін історичних подій. Мистецтво в розумінні письменниці невідривне від загального розвитку культури; вона розглядає його як вияв духовного життя народу разом з наукою, насамперед письмом. Саме виникнення письма пов’язується з образотворчим мистецтвом: „Перші люди просто малювали те, про що хотіли написати, потім скорочували ті малюнки для скорості, дедалі поскорочували так, що трудно вже й догадатися, з якого малюнку постали їхні букви” (8).

Про розвиток мистецтва й науки в стародавні часи можна говорити тільки за віцілими пам’ятками. Тому в кожний розділ підручника введено підрозділ „Пам’ятники” (про єгиптян, про асирійців та вавилонян) або „Письмо” (про фінікійців та єгиптян), або „Письмо та пам’ятники” (про мідійців і персів). У цих підрозділах найповніше виражені естетичні погляди Лесі Українки, її оцінка ролі мистецтва в житті трудящих.

У підручнику докладно розглядаються всі види мистецтва, залишки яких у той чи інший спосіб збереглися до нашого часу: словесна творчість, живопис, скульптура, архітектура. Пам’ятки мистецтва кваліфікуються як найповніші джерела історії народів (12). Розповідь про минулі часи ілюструється переказом легенд, у яких письменниця чує голос народу з його моральними оцінками. Така, наприклад, легенда про смерть Кіра, повторного людиновбивці. З почуттям задоволеної справедливості переказує Леся Українка, що, за народною легендою, голову вбитого Кіра вкинули в міх з кров’ю, щоб захлинувся нею ненажерливий кровопивець (63). На народні легенди посилається письменниця, характеризуючи жорстокість Камбіза, і це цілком виправдано: тільки в усній творчості могли зберегтися правдиві оцінки царів та їхніх вчинків, бо джерела письмові – написи на пам’ятниках, асиро-вавилонські глиняні таблички, папірусні згортки в Єгипті тощо – були в руках царів та жерців засобом звеличування небесних і земних владарів. Легенди й поетичні твори, що дійшли до наших часів, використано в підручнику

для висновків про духовне життя народу, про його моральні якості (Веди, Зенд-Авеста, Біблія).

Та звертаючись до народних переказів і легенд, письменниця завжди підкреслює, що їхня цінність відносна. Вона ніколи не забуває, що переказує легенду, що не все в ній можна брати на віру; що є інші перекази, де той самий факт тлумачиться по-іншому (63); що в легендах, які дійшли до нас, часом відчувається і рука жерців, їхнє прагнення зобразити події в релігійному освітленні (207). Посилаючись, наприклад, на книгу Даниїла, Леся Українка підкреслює, що її не слід вважати „левним історичним свідцтвом, бо вона написана в пізніші часи і, замість історії, там більше легенди, правда, цікаві, але вже для інших причин” (177). „Інші причини” – це вияв духовного життя народу, його поетичної вдачі, естетичного сприймання ним явищ природи, що й підкреслюється в підручнику. Ряд пам’яток словесного мистецтва вона перекладає українською мовою, намагаючись відтворити всю поетичну красу оригінала. <...>

Леся Українка цінує мистецтво реалістичне, повнокровне, яке правдиво і без манірності відображає явища навколишнього світу. За простоту високо цінує вона мистецтво давнього Єгипту. Письмениця вчить вважати насамперед на тематику: що саме відображено в мозаїках, фресках, скульптурі, кому мистецтво слугує. Кілька разів повторюється в підручнику, що давньоєгипетське мистецтво стоїть вище за мистецтво інших народів насамперед близькістю своєю до життя. „Самі теми малюнків були цікавіші, – говорить про зміст фресок на староегипетських гробницях. – Були то сцени з щоденного життя, мало було в них величності та ідеї, але в них відбивалася ціле життя людське. Ми бачимо на них, як ті люди ріллю вправляли, бидло годували, полювали, рибу ловили, хати ставили, статуї робили, малювали, пряли, ткали і всяку роботу робили; ми бачимо забави тих людей, танці, гімнастику, музичні інструменти, убори, одягу, покраси...” (99).

Варто звернути увагу на оте „мало було в них величності та ідеї”. Слова ці стають ясними у зіставленні давньоєгипетського мистецтва з ассіро-вавілонським. Там, в Ассирії й Вавілоні, увесь хист служив царській славі.

Прославляння царя, звеличування його над підданими, які зображувалися крихітними фігурками, попертими ногою велетня-владаря або пов’язаними одним суцільним ланцюгом, – така була ідея ассіро-вавілонського мистецтва, в цьому була його велич. У єгипетських пам’ятках, відзначається в підручнику, знаходить відображення живе народне життя з його трудом і radoщами. „З ассіро-вавілонських пам’ятників не видно так усього народного життя, як, наприклад, з єгипетських; з них видно тільки виставне військове та трошечки торгове життя” (192).

<...> Леся Українка вчить свого молодого вихованця шанувати й берегти пам’ятки старовини, що розповідають про людське життя далеких епох. Гнів і обурення викликає у неї байдуже ставлення сучасників до збереження унікальних національних реліквій, а ще більше – легковажне, злочинне розтаскування уламків старовинних палаців для розваги „на пам’ять”, псування чудових витворів розуму й хисту давніх народів пустими написами. Невігласами, гіршими від бродячих народів називає таких „туристів” письменниця. Вона підносила голос за охорону й збереження пам’яток старовини. Наскільки актуальним було це питання, свідчить хоч би те, що нові владарі часом злочинно використовували залишки стародавнього мистецтва для господарських потреб. Про це є зауваження в підручнику щодо Єгипту, коротке, але сповнене гіркою сарказму: „Новітній європейський протекторат теж не багато поміг давній руїні: коли віце-король буде казарму, то бере каміння з пірамід та церков – для економії...” (128).

Створений Лесею Українкою підручник стародавньої історії народів Сходу був спрямований на виховання в молоді твердих естетичних поглядів і суджень. Він учив бачити в мистецтві активний чинник людського життя, чудовий вияв людського творчого духу, свідчення здатності людини творити прекрасне. Підручник раз у раз нагадував, що найцінніше в мистецтві – служіння трудящим, правдиве відображення життя простої людини з її radoщами й горем. <...>

„Стародавня історія східних народів” давала читачеві по-справжньому наукове, як на той час, розуміння історичних явищ, чого не можна сказати про інші тодішні підручники. Побудовано підручник за строгою системою. Розпочинається він вступом, який вводить читача у вивчення історичного процесу, підкреслюючи, що історичні явища треба розуміти в їх розвитку і взаємному зв’язку, що поступ історії відбувався нерівномірно, притому в кожного народу – у своїх особливих формах (9). Вступна розповідь готує читача до свідомого сприймання фактів і подій, допомагає йому зрозуміти причини виникнення й загибелі держав, збагнути історичну роль народних рухів і трудової діяльності народних мас.

Підручник поділяється на розділи з однаковими заголовками: „Історія індусів” (12), „Історія мідійців і персів” (45) і т. д. Всі розділи будуються за єдиним планом. Спочатку дається стисла довідка про найдавніше, доісторичне життя народу (з вказівкою на непевність джерел), потім – характеристика природних умов, в яких, уже в історичний час, неорганізовані племена консолідувалися в суверенну

державу; далі – політична історія країни в давні часи. Систематичність повідомлення знань, безумовно, полегшувала сприймання матеріалу.

Леся Українка дбає про доступність викладу. Підручник написано легкою, жвавою, майже розмовною мовою. Ми вже наводили приклади, коли письменниця ніби розмовляє з читачем, ділиться з ним своїми міркуваннями й роздумами, виражає своє ставлення до зображуваних подій: гнівно засуджує, схвалює чи вболіває. Такі ж почуття будить письменниця в читача, звертаючись до нього, як до рідного. От, наприклад, як дохідливо і з яким сумом розповідає вона про сучасне їй злиденне становище Єгипту, що в 90-х роках перетворився на політично безправну, жорстоко визискувану англійську колонію: „Чужий уряд... не дбає за Ніл, озеро Меріє запущене і висихає, канали давно завалилися, шлюзів і знаку немає, і там, де колись був край багатий, родючий, там тепер пустиня мертва, суха...” (102).

Кожне слово, що випадає з щоденної, розмовної мови, в підручнику старанно пояснюється. Здебільшого це спеціальні терміни. Вони вводяться в ужиток дуже обережно: спочатку термін з'ясовується, потім дається поряд із синонімом і вже після цього, коли він стане звичним для читача, вживається вільно. Роз'яснюється терміни в різний спосіб: це може бути описове пояснення („горішня покраса колони зветься капітель”) (85), розкриття кореня слова („людей сих історія зве вже не дикими, а варварами (від грецького слова “barbaros”, – чужий, чоловік грубого звичаю”) (4) чи зіставлення з синонімом („через те, що найдавніші люди робили зброю і всякий знаряд з каменю, то часи, в які ті люди жили, називаються „камінним віком (періодом історії”) (1) і т. д.

Турбота автора про те, щоб усе роз'яснити, розтлумачити, зробити виклад найбільш доступним для читача, виявляється в усьому тексті підручника. З цим зв'язана наочність викладу. З повідомлення О. П. Косач-Кривинюк ми знаємо, що до підручника були підготовлені малюнки, їх добирала сама Леся Українка, та пізніше вони були загублені. Отже, Леся Українка розуміла значення зорової наочності й, очевидно, під час практичного використання книжки з учнями застосовувала її. У 1918 р. підручник надруковано без малюнків. Та він проймає внутрішньою наочністю. Весь виклад спрямований на збудження в читача яскравих і цілком конкретних образів. З багатьох прикладів наведемо вступну розповідь. Письменниця хоче показати, з яких давніх часів дійшли до нас сліди людського життя. Учень знає, що для скам'яніння лісу потрібно багато тисячоліть; на ці знання спирається розповідь: „В одному місті в Голландії люди, копаючи, докопалися до цілого лісу поваленого, закам'янілого, під тим лісом був ще другий ліс, а під другим ще й третій, та вже аж під тим третім знайшли людські та звірячі кістки” (3). Або, щоб допомогти учневі уявити грандіозність єгипетських пірамід: „На одну піраміду велику пішло стільки каменю, скільки треба було б на обведення муром цілої Франції, якби той мур був у 2 м заввишки” (95).

Наочності викладу сприяє постійне намагання письменниці асоціативно пов'язати нові знання з уявленнями, що вже активно діють у свідомості учня, наприклад, порівняння давніх тризн і сучасних поминок та бенкетування на могилках (145). Цій же меті служать емоційні персоніфікації, що збуджують в уяві яскравий образ на зразок: „Персія росла, і лишилося їй ще Єгипет зажерти; вона ж його і зажерла” (126). Посилають яскравість і наочність викладу емоційні характеристики історичних осіб – Кіра, Камбіза, Дарія, яскраві описи віцілілих до нашого часу матеріальних пам'яток, художні перекази і переклади гімнів, пісень, легенд.

Не забутий у „Стародавній історії східних народів” і дидактичний принцип закріплення знань. Нове Леся Українка зіставляє з раніше засвоєним, змушуючи учня активно пригадувати вивчене, встановлюючи нові асоціації. Від таких зіставлень історичні уявлення, які вже стали звичними, збагачуються, міцніють. Нові образи, вступаючи в зв'язок із засвоєними, краще усвідомлюються, сприймаються глибше. В результаті в свідомості учня формується певне історичне поняття, що спирається на досить виразні уявлення. <...>

Леся Українка не стала фахівцем-педагогом. Підручник написаний рукою аматора, і можна було б говорити про те, що він мало відшліфований, що в ньому немає, скажімо, методичного апарату (запитань і завдань для учнів тощо), який тоді вже став звичайним елементом підручників з історії¹.

Та за послідовністю здійснення важливих дидактичних принципів книжка, стояла на рівні тогочасної педагогічної науки [...].

В. Шаян

ВИРА ПРЕДКІВ НАШИХ*

<...> Анкетіль Дюперон відкрив і переклав уперше священні книги Зороаштрійців, це є „Авесту”, яку з безпекою життя і пречисленими пригодами привіз із Індії. Вистачить мабуть згадати, що це

¹ Див.: Иловайский Д. И. Древняя история. Курс старшего возраста. Изд. 15 – М., 1885 (додаток Образцы устных вопросов и письменных задач при повторении древней истории)

* Правопис автора збережено

саме в тій книзі, себто в його перекладах „Авести” стрічаємо в Європі вперше слово „арійський” і „аріець”. Відомо, що це не саме слово, але цілий комплекс понять і ідеології, які відіграли важливий вплив на формування релігійно-філософської думки 19-го століття.

Знайомість із Гимнами Ригведи надходить дещо пізніше, бо аж у половині і другій частині 19-го століття. Монументальне шеститомове видання цього архитвору індо-арійської думки й віри разом із коментарем Саяни кладе основу під наукове вивчення і дослідження цього пам'ятника, яке ще далеко не закінчене.

Жалюгідне перекинування розуміння слова „арійський” як „німецько-германський” з боку Гітлера сильно послабило зацікавлення учених тим предметом після другої світової війни <...>.

Про розміри впливу сходознавства, а зокрема старосанскритської літератури на Європу, я писав в окремій праці під заголовком „Ренесанс панарійської мислі”.

Всі ці міркування і завваги вказують на важливість вивчення і засвоєння отих високих вєж арійського духа і віри, що ними є Ригведа й Авеста.

Саме тому переклади Лесі декількох гимнів Ригведи заслуговують на дбайливу увагу. І то не тільки тому, що це перші і досить вчасні переклади цих гимнів в українській літературі, але перш за все тому, що знайомість із світом історії, культури і релігії Сходу мала – як виявиться – величезний вплив на саму її творчість. Вважаємо Лесю Українку славною передвісницею отого руху, що я його проголосив як ренесанс панарійської думки.

Якби одним словом довелось мені підсумувати всі мої студії до питання і боротьби за світогляд і ідеологію Лесі, то я мусив би ужити добре відомого окреслення для великих і вільних духів:

Лесь Українка була ІЛЮМІНАТОЮ, себто „ПРОСВІТЛЕНЮ”.

Духова просвітленість Лесі Українки, високе окреслення провідних духів історії людства має вїмкове значення для зрозуміння усїєї творчості Лесі, для сучасної, а ще більше для майбутньої історії духовності й культури цілої нації і тому заслуговує на доглибне вивчення.

Переклади Гимнів Ригведи Лесі Українки були написані вперше як частина, а саме ілюстративна частина її підручника „Стародавньої історії східних народів”.

Манускрипт цієї історії має дату 1890 р. Вона появилася друком у бурхливий час 1918 р. в Катеринославі заходами її сестри Ольги Косач-Кривинюк. Ця оставина, що книжка була друкована у вогнях революції, заважила на її долі так, що практично це рідкісне видання є зовсім недоступне для дослідників не тільки на Заході, але й у Краю вона належить до найбільше рідкісних „білих круків”.

Під кінець життя, як довідаємося далі, Лесь відредагувала первісний текст цих перекладів і в такому виді він був оголошений у виданнях її творів, а зокрема в найновішому десятитомнику „Твори в десяти томах”, том другий, Київ 1963, ст. 291–299**.

Видаючи журнал „Орден” у Авгсбурзі в роках 1945–1946, я довідався, що тексти цих перекладів мають на руках високошановані сестри Лесі, Ольга і Ізидора, які в той час перебували в таборі Сомеркасерне. Вони ласкаво погодились дати нам текст цих перекладів для друку в журналі. Сестри Лесі знали про мої переклади із „Ригведи” оголошені в цьому ж журналі та у збірці віршів „Повстань, Перуне”, як теж про мої досліді і праці в ділянці санскритології, і це викликало їх довір'я, щоб передати до друку ці цінні скарби у надто на той час скромному, цикло-стилевому виданні „Ордену”. Для мене це була велика радість, бо переклади стали прикрасою і гордістю піонерського видання. А була це „доба циклостилю” в літературному житті еміграції того часу.

В таборі Сомеркасерне не було ані тексту Ригведи, ані іншого критичного матеріалу для перевірки тексту чи зирнення його з оригіналами. Однак вже тоді я набрав певности, просто із самого їх читання і мого знайомства із Ригведою, що це не є переклади, але свобідна композиція, як мені здавалося, на основі декількох перекладів на європейські мови. Я вирішив не ждати на „кращий час” для дослідів і критично-літературних завваг та з радістю друкував вибір цих доручених мені текстів. Будь що будь, вони вже самі собою засвідчували любовне відношення Лесі до престаровинних Гимнів Ригведи і я радів, що вже Лесь високо цінила ці гимни і намагалася їх пізнання здобути та поширити серед народу.

<...> Першим питанням мого досліді було знайти оригінали цих західньо-європейських перекладів Ригведи, які послужили основою для вільної композиції Лесі. Тут я „у себе дома” і з легкістю далось мені ствердити, які переклади Ригведи були видані друком у часах творчості Лесі Українки.

Для ясности наведу їх повні заголовки:

A. Langlois, Rigveda ou Livre des hymnes 4 Vols., Paris, 1848-51.

** Переспіви Лесі Українки були перевдані також 1927 р. (Українка Лесь. Твори в 12 т. / За заг. ред. Б. Якубського – К. Книгосплка, 1927–1930 – Т. 4 – С. 12–19), 1954 р. (Українка Лесь. Твори – Нью Йорк. Видав. сплка Тищенко & Білоус, 1954. – Т. 4. – С. 12–19), 1975 (Українка Лесь. Зібр. тв. у 12 т. – К. Наук. думка, 1975 – Т. 2 – С. 276–282) – Прим. упоряді.

H. G. Grassman, Rig Veda übersetzt, 1876 etc.

A. L. Ludwig, Der Rigveda, Deutsch mit Commentar etc., 1876-88.

Моє власне враження, що маємо тут до діла із композицією на основі декількох перекладів, було ще скріплене заввагою редакції у десятитомнику творів Лесі до цієї справи:

Том 2-ий, ст. 365:

„Перекладаючи, поетеса користувалася німецькими та французькими перекладами гимнів „Ригведи“.

Отже, така була загальна опінія дослідників творчості Лесі, необоснована дійсними досліддами.

І саме в час дослідів і перевірки тексту Лесі із відомими на той час перекладами у французькій і німецькій мові виявили дивний факт:

У своїх перекладах Леся не спиралася на жодний із названих текстів. Всі вони надто далекі від її перекладу. Ще можливо й умовно найближчим виявився найбільше поетичний і найвільніший переклад Лянтіюа. Але й у цьому випадку виявляються зовсім послідовно проведені пропуски усього матеріалу, навантаженого чи то сучасно-мітологічним чи ритуалістичним змістом. Але й тут не давала мені спокayo обставина, що скорочено було цілі частини гимнів. Вибір матеріалу із гимнів характеризується саме поетичною частиною змісту і то тією поетичною частиною, яка стається зрозуміла без пояснень „реалій” історичного чи обрядово-жертвовного змісту. Та частина поезії, де міт межує із поетичним образом і метафорою, чи поетичною персоніфікацією природи. Отже, все те, що було б зрозуміле для кожної поетичної душі, а зокрема душі, замилуваної у старинному світосприйманні наших пращурів. Було для мене зрозуміле, що Лесею притягала і зачаровувала передусім могутня сила поетичного струму Ригведи. Тією самою силою промовляла вперше Ригведа і до мене, заки я навчився її гимни в усій їх потузі саме як вияву не тільки поезії, але високої творчої думки і суцільності її віщого натхнення як вияву, глибокої віри, обряду і жертви. Знайомість мітології і всієї метафізичної концепції світу Ригведи не тільки не послаблює, а навпаки – скріплює повноту її поетичного вислову. Разом із тим, у цьому доборі легкозрозумілого поетичного матеріалу я відчув руку глибокого, і то фахового знавця цих гимнів.

І тут відкрив я не одне, але цілий комплекс джерел, які не тільки завважили на її „історії”, для сестричок написаної, над якою з легкої руки без більшої уваги проходили літературознавці, але на основу цілого її світоглядного концентру, а зокрема ідеології Прометейізму <...>.

ЛЕСІ СТРАШНО ПОДОБАЛИСЯ ГИМНИ РИГВЕДИ.

А читала вона їх в уривках „Історії” Менара. Інших джерел вона не мала і не знала. Не знала її мати. „Історія” Менара, як виявиться, не подає бібліографії.

І Леся, якій „страшно” подобалися Гимни Ригведи, не могла прочитати їх більше. Не треба, отже, далі шукати за джерелами. Треба взяти в руки оцю „Історію” Менара і тоді виявиться, що переклади Лесі є просто перекладами тих уривків, що їй так страшно сподобалися.

Завважмо теж, що це зацікавлення Гимнами Ригведи іде в неї впарі з її відомим замилюванням до етнографії і до старинної культури Геллади.

Пригадаймо собі – із моєї праці „Про світ молоді Лесі” – як то вона із своїм улюбленим братом цілими днями зачитується у матеріалах до української етнографії Чубинського і підручниках до грецької міфології. Оце був її духовий світ. Закріплений на все життя переживаннями в урочищі „Нечічне”, яке дало їй основу для преславної „Лісової Пісні”.

І ось нагло в дозрілому вже віці молодості стрічає вона „Гимни Ригведи”, які є для неї об’явленням престаринного світу первісних арійців і рівночасно такою високою поезією.

Звідси те міцне, просте і шире слово: „СТРАШНО”. Справді страшно кожному, хто пізнає цей світ високих орлиних летів творчої і натхненної мислі прастарих арійських волхвів.

Леся так загорілася цим пізнанням, чи радше відкриттям цілих світів старинної релігійної думки, що вона вирішила написати для своїх сестричок цілий підручник історії сходу.

Здавалося б, нецікавий предмет. Та не заглядали учени до цієї історії Менара. Вона напевно перестаріла. Так, справді, вона перестаріла як історія, але вона не втратить ніколи своєї історичної цінності саме як піонерський курс... порівняльного вірознавства.

Але, крім того, саме в тім підручнику Менара попадемо на слід тих джерел, що в них, уже дозріла думом, Леся знайшла поштовхи і закріплення до своєї духової просвітленості.

В одному ранньому листі, саме із доби, яку досліджуємо, пише Леся із лиману над Одесою, ось що до своєї матері:

„Не забудься, мамочко, прислать мені „Прометей”.

Все, що ти писала в листі, конечно, зробию, та по більшій частині воно вже й зроблене. Чи одержуеш мої листи? Як наші обходили Купала?”

Лист датований 26-го червня 1889 року.

Ось, що інтересує Лесю найбільше. Як наші обходили Купала? Це ж велике свято для Лесі і всієї родини. І ще просить вона свою матір, щоб не забула прислати їй „Прометей”.

Про якого „Прометей” мова? Можна б думати, що про „Прометей” Айхсіля. Але ж він був у кожній гімназійній бібліотеці. Був напевно в Одесі.

Виявляється, що той сам Менар, який був автором „Історії”, був також автором... „Прометей”, написаного й друкваного в 1843 році, себто два роки перед... „Кавказом” Шевченка.

В цій найкультурнішій родині України того часу, в родині, де була ця „Історія” Менара..., в цій родині могло й не бракувати його „Прометей”, як і інших творів із круга Менара. До цього круга належав Леконт де Ліль, що є на списку перекладів Лесі. Леконт де Ліль написав „Поем барбар”. Леконт де Ліль на своїх вечорах читав вільно для зачарованої аудиторії грецькі поеми в оригіналі, а до круга Менара належав також славний Бурнуф, один із найглибших знавців „Ригведи” <...>.

Про дальшу долю „Стародавньої історії...” Лесі

Ціле українське літературознавство віднеслося якось легковажно до справи „Стародавньої історії східних народів” Лесі. Виглядало так, що це буцімто маловажна справа. Отакий собі підручник, написаний Лесею для своїх сестер. Якась домашня справа, не варта уваги літературознавця. Але ж воно не так просто.

Це правда, що підручник написаний із думкою про вплив на свої сестри отого всього вчення, що заключене в „Стародавній історії”. Але ж для самого навчання вистачило б зреферувати книжку на кілька лекцій із сестрами дома. Але ж Леся завдає собі труду написати історію у формі книжки. Вона не тільки простудіювала її надзвичайно уважно, але вважала науку із нею такою важливою, що в письмовій формі написала на її основі цілу книжку. Чи вже тоді думала про друк, на це не маємо доказу. Але маємо докази, що думала вона про друк в 1911 році, отже в час, близький до смерті. Вона смертельно хвора. Не має часу на маловажні речі. А ось вона викінчує ще свою молодечу працю саме для друку. Прямо для друку. Дає виразні вказівки, як її друкувати. Отже, це не якась маловажна справа самого навчання, але щось, до чого вона прив язувала велике значення. Щось важного із погляду її ідеології. Значить, книжка – це не тільки молодечі студії, не тільки шкільне навчання, але щось, що залишало тривалі сліди на ціле життя, на всю її духовність і світогляд.

<...> Підготовляючи до друку свою працю, як бачимо, Леся користувалася працями Масперо. Це один із найвизначніших єгиптологів кінця 19-го століття, справжній феномен знання своєї доби. Маючи 27 років, він обняв катедру єгиптології після преславного Шамполіона і Руже, 1870. Герогліфи студював він від... 14 року життя. Список його праць зайняв би декілька сторін. Його „Старинна історія народів Сходу” є вислідом довголітньої фахової праці і енциклопедичного знання предмету. Але саме її фаховість і документальність чинить її важкостворною лектурою. Звідси, мабуть, жартівлива фраза Лесі: „Уже кінчила учитись”.

Ще більше можна навчитись із його супровідного твору, грубезного томища п. з. „Світання цивілізації”, увійшли туди усі в той час відомі релігійні тексти Єгипту і Близького Сходу. Це високовартісні переклади цілої бібліотеки писаної клиновим письмом, завершення праці й знання такого високого жреця науки як Масперо.

Його „Історія” й супровідні тексти не обіймають, на жаль, історії Індії. Масперо не вважав себе спеціалістом у цій ділянці і повністю виключив її із обсягу своїх спеціалізованих студій <...>.

<...> Нас мусить натомість зацікавити глибше „Історія” Менара, як основне і єдине джерело для перекладів Гімнів Ригведи Лесі та її історичнопорівняльного світогляду <...>.

Люї Менар і його гурт

<...> Звідси Леся вперше познайомилася із світом різних вірувань і філософій, а зокрема із порівняльною методою дослідів культури. Менар був для Лесі також першим критичним джерелом для вивчення ранньої історії християнізму.

Знаємо, що в листах до Кримського вона виразно заявить йому, що доглибно вивчала цей період початків християнізму. Менар був тут першою книгою в цьому вивчанні ще із часу перших поривів Лесі до світу мислі.

В дозрілому віці вона в певному тоні заявляє Кримському, що вона знає цю добу і саме ці її студії були основою для її геніальної релігіознавчої поеми п. з. „В катакомбах”.

Короткий перелік творів Менара дасть нам уяву про його світогляд. Отже:

Menard, Louis: Polythéisme hellénique

– ” – Les Reveries d'un païen mystique

– ” – Catechisme religieux des Libres Penseurs, 1875

– ” – L'Histoire de Grecs, 1884

– ” – Études sur les origines du Christianism, Paris, 1896 [...].

Відомості про „Ригведу” у Менара

„Спільнота походження індо-європейських народів засвідчена наведеннями, які стверджено між їхніми мовами, їхньою релігією і деякими їхніми звичаями, хоч ні один із них не зберіг пам'яті про це їхнє спільне походження.

Галузь санскритська, яка вважається похідною із родини, пройшла крізь верхів'я Гінду-Куш і розлилася в долині ріки Індус, а далі в долині Іангі і розпростерлася майже у цілій Індії.

Відгалуження Зенд зійшло у Бактріяну і поширилося в Медії і Персії. Гимни Ригведи не затримують ніякої згадки щодо цієї первісної батьківщини”.

(Це ствердження, як і деякі інші, не зовсім вірні, але тут не місце на їх розгляд, а тільки для ствердження, як тоді думав Менар, а за ним і Леся Українка. Отже читаємо далі:)

„Тільки Західні Арійці, або Іранці, зберегли пам'ять цієї старинної Аріяни, якої ім'я перенесли у околицю більше на південь.

Арія авторів грецьких міститься поміж Бактріяною і Персією. Згідно із Геродотом Медійці називали себе давніше Арійцями.

Можна творити тільки здогади про походження племен, які поширилися в Європі”.

Слідє здогадний перелік цього розповсюдження і там же стрічаємо слідуюче важливе ствердження відносно Слов'ян:

„Слов'яни через свою мову, дуже близьку до санскриту, виявляють найближче споріднення із Арійцями з Індії. Те саме треба, мабуть, сказати про відгалуження пелязгійське і грецько-латинське. Право Ману вчислює Яванів – себто Йонійців – між родами кшатріїв (себто каста лицарів, заввага В. Ш.), які втратили свою касту через незберігання обрядів”.

Отже стрічаємо тут важливе усвідомлення сильної споріднености слов'янських мов із санскритом. Менар, як і інші лінгвісти того часу, ще зовсім не здає собі справи із важливости цього ствердження „сильної споріднености слов'янських мов із санскритом”, але вже тут світає думка про якусь надзвичайну старинність цих мов. Це споріднення поставлене тут поруч невідомою ближче мовою пелязгів, себто населення теренів Трєції попереднім населенням, чи теж із грецько-римським відгалуженням. Пов'язані із тим ствердженням конечні висновки щодо датування такого старинного мовного періоду не було висунене тодішніми вченими, хоч воно само собою напрошувалося і Леся легко могла дочитати собі цей висновок про надзвичайну старинність її рідної мови.

Але не менше враження на світогляд Лєсі мусила викликати знаменита характеристика світогляду старинних арійців, так як цей світогляд і їх віра відбиті й закріплені у Ригведі – найстаршим щодо часу пам'ятником арійської віри й релігії.

Стрінемо тут подивудгідні рівнобжності із тим світоглядом, що його відтворює Леся в поетичній формі у її „Лісовій Пісні”.

Але читаймо наперед уважно текст Менара, напевно написаний під впливом Бурнуфа:

„Першим предметом мислі усіх народів була релігія. Найстарші священні книги Індії, Ригведа, себто зібрані гимни, дають нам змогу пізнати постання і первісну добу релігійного почування як теж народження мітології, яка є мовою релігії. Природою мітології є представлення космічних потуг за допомогою образів, зачерпнутих із життя людини. <...>

У рухливому і змінливому видовищі з'явищ первісний чоловік вбачає таємні сили, які він називає Богами. Він відчуває їх у собі і поза собою, він їх бачить і чує, він віддихає ними. Кожний рух, кожне враження напоює його Божественним життям”.

Стрічаємо і дивуємося. Це ж найвірніша характеристика світогляду персонажів Лєсі Українки із „Лісової Пісні”.

Лукаш:

А я й не знав, що в них така розмова.

Я думав – дерево німе, та й годі.

Мавка:

Німого в лісі в нас нема нічого.

Лукаш:

А ти давно живеш на світі?

Мавка: Справді, ніколи я не думала про те...

(задумється)

Мені здається, що жила я завжди...

І далі Леся відслонює таємниці життя Природи у різновидності її одушевлених істот і з'являється. Усе живе в „Лісовій пісні”, докладно так, як в описаному Менаром світогляді Ригведи і докладно так, як... у поетичному й віровому світогляді старослов'янської віри, з якою Леся була знайома із її студій і замишування до народної мудрості <...>. В Ригведі, в українській народній мудрості, в філософії романтизму й ідеалізму, знайде Леся „дійсність” цього світогляду, а головне світовідчування, в якому уся Природа живе повним життям, хоч і форма, і зміст свідомості є тут ріжні від нашого людського світу. <...>

Отже, Менар розвиває далі наведені погляди на численних прикладах і наведеннях із текстів Ригведи, а далі подає щось у роді зразків цілих гімнів чи довших із них фрагментів.

Саме ті наведення переклала Леся <...>.

О. Огнєва

ОБРАЗИ РІГВЕДИ В „ЛІСОВІЙ ПІСНІ” ЛЕСІ УКРАЇНКИ

<...> На думку Володимира Шаяна, «усе живе в „Лісовій пісні” докладно так, як в описаному Менаром світогляді Ригведи, і докладно так, як в поетичному й вірованому світогляді старослов'янської віри, з якою Леся була знайома із її студій і замишування до народної мудрості» (Шаян, 1987, с. 680). Крім того, дослідник стверджує, що єдиним джерелом для переспівів Лесею Українкою гімнів Ригведи був підручник Л. Менара, добір і переклади гімнів в якому відбулися не без участі видатного французького індолога Ежена Бюрнуфа – «Бюрнуфа – глибокого знавця „культури мітік” Гімнів Ригведи» (Шаян, 1987, с. 671, 681). На жаль, В. Шаяну не вдалося отримати вже згаданий лист М. Драгоманова до Лесі Українки про цитування Л. Менаром перекладів С. Ланглуа. І можна тільки пожалкувати, що вчений не здогадався зробити звичайне текстологічне співставлення, маючи можливість опрацювати і переклади Е. Бюрнуфа, і С. Ланглуа, і А. Людвіга, і підручник Л. Менара, і підручник Лесі Українки. Цей аналіз дуже важливий і необхідний, оскільки навіть поверхневе порівняння переспіву космогонічного гімну Лесею Українкою і його іншими перекладами виявляє суттєве різночитання між ними. Як насправді передано Л. Менаром і С. Ланглуа поняття Ека (одне, єдине) – tout чи un tout, оскільки Леся Українка приводить поняття „все” (tout) (Леся Українка, 2, с. 280), а санскритологи М. Крушевський (Крушевський, 1878, с. 11) та П. Ріттер (Ріттер, 1983, с. 112), які для коректи перекладів користувалися виданнями Ланглуа і Людвіга, вживають значення „один”, „одне”, „одно” (un tout). Залежно від перекладу знаходиться розуміння і визначення упорядкування ведичного космосу.

Зв'язок Мавки з деревом (вербою) викликає первісну асоціацію – дріада, дух давньогрецької міфології, чиє життя пов'язане з деревом взагалі (може бути і конкретне дерево). Із загибеллю дерева гине і його дух (то є перший рівень розуміння фіналу п'єси). В індійській традиції цьому образу відповідає якші, дух плодючості, що зображається з'єднанням з деревом, або Майї, матері Будди Шакаямуні під час народження сина. На рівні зорового сприйняття портретний розробці образу Мавки, цілком ймовірно, сприяли численні ілюстрації з підручників грецької міфології і праці Л. Менара. Поєднання дерева і жінки у ведійській міфології відповідає уявленню про всесвіт в образі жінки-дерева, тобто упорядкованому космосу з визначенням космологічним деревом, що поєднує світи космосу. Цей архаїчний образ в українській міфології асоціюється з міфічним деревом, яке росте на верху „небесної нави, в царстві богів, вітами сягає додолу. По цьому дереву бігає з землі на Небо білка й приносить богові звістки з землі...” (Огієнко, с. 56–57). Якщо звернутися до п'єси, то в одному з епізодів зазначено: Мавка, швидко, як „білиця, злазить на вербу”, спускається по крайньому вітті, врятовує Лукаша. Ця характеристика відповідає образу жінки-дерева в іпостасі космічного древа.

Образом Мавки визначається час: одвічний – „Мені здається, що жила я завжди”; циклічний – „стане початком тоді мій кінець”; дискретний – пори року, доба. Йї належить визначення міри таланту, що наданий Лукашеві: „скарби творить, а не відкриває”; „що не можеш ти своїм життям до себе дорівнятися”; „Бач, я тебе за те люблю найбільше, чого ти сам в собі не розумієш...”; „воно ще краще, ніж вся твоя хороша, любя врода...” Тобто на відміну від мавки – духу низової міфології – Мавка в п'єсі набуває рис Великої богині-матері; є персоніфікацією всесвіту, природи, керує часом, відзначає рівень натхнення Лукаша (ріши), показує йому шлях і рятує.

Якщо враховувати вплив Ригведи, то Мавка в п'єсі постає ще в одній іпостасі – жертви. Простір, де відбуваються події, сакралізований. Кордон визначений межею води (озера) і землі (лісу). Визначений центр, присутнє поєднання жіночого і чоловічого начал, окреслені кордони: 16 мелодій сопілки (16 – число, яке в індійській традиції визначає єдиний просторово-часовий континіум, довершений простір), 4 сопілки, що співвідносяться з порами року і життям людини; 4 – різновиди кушів із розподілом на чоловічі й жіночі: дика рожа, калина, лід і терен, життя і смерть; 4 різновиди чоловічих і жіночих дерев: дуб, ясен, клен, явір і береза, вільха, осика, верба; два птахи – зозуля і соловейко. Центр

сакралізованого простору визначений березою і дубом. То є простір, де відбувається єднання світу людей і богів, і таким чином здійснюється комунікація космічних зон всесвіту. Жертва локалізується в центрі і шлях жертви до богів – вогонь. В Рігведі єднання світу людей з ведичними богами визначається таким чином: “Коли приносять жертву в должну годину, нехай об’єднують богів в центрі на трьох (вогненних) пагорбах”.

Єдиний персонаж у п’єсі з чітко визначеною вогненною природою – Перелесник, який тричі з’являється у трьох діях п’єси. Перелесник має точно визначений портрет в п’єсі, де переважають характеристики вогню: “...гарний хлопець у червоній одежі, з червонястим, буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима”.

Одне з визначень Агні у Рігведі – “посланець жертви”, або “возничий жертвовної колісниці”. І, можливо, тому при описі палаючого вогнища у фіналі п’єси з’являється згадка про віз і дещо з хліборобського начиння. Фінальне кострище у п’єсі відповідає прояву таласа (космічного жару, тепла) через постать Агні-Перелесника, який своїм полум’ям зігріває Землю і Небо. В Рігведі Агні ототожнюється із жертвою. А за п’єсою Перелесник визначає єдину природу Мавки і себе: “тепер настав братерства час...”; “будь же, мов іскра, кохана моя...” Агні створює світ через жертву. Аналогом цьому в “Лісовій пісні” можна розглядати такі рядки: “О не журися за тіло! // Ясним вогнем засвітилось воно, // чистим, палючим, як добре вино, вільними іскрами вгору злетіло. // Легкий, пухкий попілець // ляже, вернувшись, в рідну землю, // вкупі з водою там зростить вербицю //...”, що і відповідає відтвореному, упорядкованому космосу. Проте вогонь – не єдина стихія, присутня у п’єсі Лесі Українки.

Вода – одна з фундаментальних стихій світоутворення. Разом з тим, вода виступає як втілення первісного хаосу. Подолання безодні хаосу – акт світоутворення. Можливо, цілком свідомо Леся Українка розпочала “Лісову пісню” Прологом, де вода представлена в різних її проявах.

Аналогом образу Врітри в тексті “Лісової пісні” виступає персонаж “Той-що-в-скалі-сидить”. Йому належить край, де “тихі, темні води спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі...”; “мовчазні скелі там стоять над ними”; де “не горить вогонь журущий”, а “гострі блискавиці ламаються об скелі і не можуть пробитися в твердиню тьми й спокою”. Він володар мертвих, застиглих, нежиттєздатних вод, що повинні знати береги, і представлені образами Водяника, Русалки, Потерчат, осіннього дощу. В пролозі п’єси, в новому – утвореному “Тим-що-в-скалі-сидить” просторі – цей персонаж згадується образом торішнього дуба у воді, за який чіпляється Русалка (“мов підтягає сокирою древо”). Водночас “Той-що-в-скалі-сидить”, чие місце перебування – печера, є втіленням жаху, страхіття, тьми, ночі, тобто хаосу. Всі характерні риси цього персонажу відповідають образу ведичного Врітри (від санскр. “вар” – покривати, окутувати, заключати в собі), букв. “перешкода”, “затор”, який перекрив шляхи течії річок, проковтнув усі їх води і замкнув у своєму череві.

Зіставлення тексту “Лісової пісні” Лесі Українки, гімнів Рігведи в її переспівах, гімнів Рігведи взагалі виявляє тісне сплетіння образності п’єси, її структури і композиції, діючих осіб драми-феєрії із систематизованим всесвітом Рігведи, образом богів, до яких звернені гімни. Механізми використання міфологем Рігведи, їх вживлення в тканину п’єси різноманітні за характером і багатогступеневі. Від звичайних лексичних запозичень, найпростіших уподібнень на підставі гімнів Рігведи поетеса проходить творчий шлях до здійснення різних складових гімнів і їх трансформації, що і дозволило створити неповторний і чарівний світ “Лісової пісні”. Поза всяким сумнівом, хоча б з одним із перекладів Рігведи, повним, Леся Українка була знайома. “Лісова пісня” підтверджує спроможність поетеси відтворювати в Слові всесвіт і свідчить про наданий високий дар проникати пам’яттю у минуле, в часи творіння.

М. Чабан

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ПИШЕ ПІДРУЧНИК

1918 року вийшов друком підручник, який називався „Стародавня історія східних народів”. І хоча то був фактично перший курс на цю тему в історії нашого народу, ми могли б забути про нього, якби не ім’я автора. Цю книжку написала Леся Українка. Її посмертно було видано в Катеринославі.

Славетна Леся – автор учбового курсу? Історія цієї немолої (252 стор.) праці безумовно заслуговує на увагу.

Ще 1890 р. Леся вирішила написати для молодших сестер курс давньої історії східних народів. Намір цей міг видатися декому зухвалим. Та Леся сміливо береться за нього. І дядько, відомий історик і громадський діяч, Михайло Драгоманов, допомагає їй. За спогадами Лесиної сестри Ольги Косач-Кривинюк, Леся просить у нього поради, як саме і за якими джерелами краще скласти цей курс. Уважно поставившись до прохання улюбленої небоги, Михайло Петрович не лише добірає і висилає необхідні твори німецьких і французьких авторів, а й дає докладні поради щодо складання курсу.

Нам відомі імена принаймні двох істориків, чії праці студювала майбутня письменниця перш ніж розпочати роботу над підручником. Це – відомий єгиптолог Гастон Масперо (1846–1916), під керівництвом якого протягом шести років велися археологічні пошуки в Єгипті, що збагатили науку новими відомостями. Його ілюстрована „Історія давніх народів Сходу” тільки в 1875–1895 рр. витримала п'ять видань. І ще один француз – Луї Менар (1822–1901), відомий як поет, знавець античності й Стародавнього Сходу. <...>

Цілком слушно у своїх спогадах про Леся Українку її чоловік Климент Квітка наголосив: „Своєю широкою європейською освітою Леся найбільше завдячувала дбайливості свого дядька Драгоманова, який не тільки рекомендував їй книжки, а й прислав зі своєї багатой бібліотеки”. Додамо: щоб протягом 1890–1891 рр. у волинському селі Колодажне 19-річна Леся Українка могла написати свою історію.

Сестра поетеси Ольга, яка в юні роки вивчала історію східних народів за цим курсом, з часом зрозуміла: межі хатнього вжитку затісні для Лесиною підручника. Його треба зробити надбанням ширших верств українського народу.

Дещо пізніше, а саме в 1910 р., Олена Пчілка – мати Лесі Українки і Ольги Косач-Кривинюк – звернулася до Дмитра Яворницького з проханням допомогти влаштувати на службу в Катеринославі свою доньку Ольгу. Професор Яворницький за допомогою свого знайомого князя Урусова вплинув на катеринославського губернатора, і Ольгу Петрівну Косач-Кривинюк було затверджено патронажним лікарем у селі Лоцманська Кам'янка, що поблизу Катеринослава. З собою на Катеринославщину Ольга Петрівна прихопить і збережений нею давній рукопис сестри.

Але ж минуло двадцять років, відколи був написаний підручник. Відомо, з якою вимогливістю ставилася Леся Українка до всього, що виходило з-під її пера, тим паче в юнацьку пору, «...взагалі оброблення остаточне, скорочування, „гемблювання” томило її дуже...– писав К. Квітка.– Робила се завжди старанно, бо не любить посилати до друку невигембльовані речі, і настільки старанно, що завжди боялася перейти міру і „зализати” свій твір». Це було сказано про художні твори Лесі Українки, але хіба це не стосувалося усієї її творчості?

Осінь 1910 року. Поетеса збиралася вдруге їхати на лікування до Єгипту. Перш ніж друкувати „Історію”, Леся Українка вирішила ознайомити з нею когось із авторитетних істориків <...>.

Леся Українка, вже важко хвора, не хоче трудити свого доброго знайомого – українського письменника, видатного вченого, знавця культури й мови східних народів академіка Агатангела Кримського, який, напевне, не відмовив би їй проречувати рукопис. Але він „дуже слабе у очі” – і для Лесі це виключено. Не знаємо, чи порадив А. Кримський Лесі Українці когось із учених – сам він у спогадах про поетесу, на жаль, про це нічого не пише.

Наступна згадка про „Історію” – в листі письменниці до сестри від 8 січня 1911 р.: „Я тепер учуся писати на машині (у нас вона є в домі) і як навчуся гаразд, то, може, й сама перепису історію до друку, хоча, правда, се не може бути скоро, бо навряд чи я напрактикуюся гаразд до виїзду (хоча Кльоня [К. Квітка.– М. Ч.] каже, що я маю до того чималий хист), а коли ж то я знову буду дома?..

Вона знову не хоче „трудити” інших – цього разу сестру („може, й сама перепису історію до друку”), але стан здоров'я погіршується. За тиждень після цього листа поетеса в тяжкому стані виїздить з Батумі до Гелуана. В Єгипті їй стає трохи краще. Тоді з Катеринослава в далекий Гелуан сестра шле Лесі картку і рукопис „Історії”. „Спасибі за те і за друге”, – поспішає відгукнутися Леся <...>.

Перешкоди для роботи над „Історією” були суттєві – часті переїзди по Кавказу в зв'язку зі службою чоловіка, підірване здоров'я (Лесі Українці залишалось жити менше двох років...). Непоків і фінансовий бік видання книжки <...>.

Тим часом Леся Українка продумує назву майбутньої книжки і в листі до сестри від 14 жовтня 1911 р. зазначає: «Назвати її слід „Історія давніх народів Сходу. Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших». І в цьому „зложила” – характерна і дуже промовиста деталь: вона не претендувала на авторство, не збиралася присвоювати собі чужих лаврів. Щоправда, побажання авторки після її смерті не врахували. На обкладинці значилося: „Леся Українка. Стародавня історія східних народів”.

Цікаво, що над своєю „Історією” Леся Українка працювала паралельно з роботою над „Лісовою піснею” <...>.

Роботі над „Історією” заважало Лесине невміння працювати упівсили. Пишучи сестрі, що за два десятиліття з'явилося чимало нової літератури з історії східних народів, вона підкреслює: „а вже ж коли виправляти, то треба свідомо – не самий тільки стиль”.

Що вражає – Леся ж не вчилася в навчальних закладах (причиною – і стан здоров'я, і воля батьків), але в самоосвіті сягала таких вершин, що подивовувала найосвіченіших своїх сучасників. Агатангел Кримський у спогадах про поетесу наводить характерний приклад. Готуючись написати драми „В катакомбах” і „Адвокат Мартія”, вона звернулася до вченого з проханням допомогти літературою

про раннє християнство. „Я їй цілу бібліотеку послав,– писав А. Кримський.– Вона всі ці книжки уважно перечитала. Якби який-небудь приват-доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротесенькі одноактові драми. Без перебільшення можно сказати, що Леся Українка була справжнім ученим-дослідником”.

Так було і з „Стародавньою історією”. Перш аніж братися за правку свого давнього рукопису, Леся Українка ретельно студіювала останні видання на цю тему <...>.

Надсилаючи сестрі Ользі на Катеринославщину вступні розділи своєї „Історії”, Леся Українка гаряче вболіває за художнє оформлення своєї книжки <...>.

Наполегливо удосконалюючи „Історію”, Леся Українка ділиться з сестрою міркуваннями щодо поліпшення книжки. <...>

Остання згадка про „Історію” в листах Лесі Українки датована груднем 1911 р. І нездужання, і переїзди заважали довести задумане до кінця.

Київська газета „Відродження” 6 вересня 1918 р. повідомляла: «В міністерстві освіти. На розгляд видавничого відділу міністерства освіти й мистецтва надіслано нову книгу Лесі Українки „Стародавня історія східних народів”».

Додамо, що вийшла книжка в „Українському видавництві в Катеринославі”, яке свого часу багато зробило для духовного відродження на Придніпров’ї. І видано „Історію” завдяки наполегливості Лесиної сестри Ольги Косач-Кривинюк, якій судилося нелегке життя і яка померла далеко від рідної землі – в Німеччині, куди доля закинула її. Будемо ж вдячними їй, що довела справу з виданням „Історії” до кінця. Завдяки їй у Катеринославі також уперше окремим виданням вийшла „Бояриня” Лесі Українки – твір, який роки шістдесят ідеологічні цензори не дозволяли включати до зібрань творів Лесі Українки.

А щодо „Історії”, то Ольга, як і сестра, сподівалася:

А може, й пожиток який з того буде,

І з праці моєї скористають люде...

Взагалі ж книговидавнича діяльність Ольги Косач-Кривинюк у Січеславі заслуговує окремої ґрунтовної розмови.

Г. Грбовський

ЛЕСЯ УКРАЇНКА І САНСКРИТ

Зі світом санскриту Леся Українка зіткнулась не випадково: скоріше всього, бажаючи пізнати всесвітню історію людських цивілізацій. А раз зіткнувшись, уже не могла розминутись з ним до кінця свого життя.

Було їй тоді років 18-19, однак якимось своїм надглибинним інтуїтивним відчуттям вона вловила те, що вже в наші дні поет Анастолій Журавський, котрому санскрит теж ой як не байдужий („Санскрит з небес відлунює й тривожить”), окреслює однією блискучою формулою:

У мові тій – крайніські наші гени.

Ми почались задовго до Есхіла:

Ми почались із сонця у Тріпїлї!

Ще не було на світі Гїпократа,

До нього ще були тисячолїття,

Ані Христа, ні Понтія Пілата,

Та Правкраїна вже була на світі!

Ще не було Софокла у помині.

Стежки в Олімп лежали не обжиті,

Та вже народ Праматері-Вкраїни

Лишив свій скарб у вічному санскриті.

Своїм відкриттям геніальна Леся поділилася, насамперед, зі своїм дядьком – Михайлом Драгомановим; захотіла звістити про нього й нащадкам, і насамперед молодшим братам і сестрам, починаючи з Ольги.

Так у 19-річної Лесі Українки виникла думка створити власний курс „Стародавньої історії східних народів”, яку відкривав би розділ про санскрит, а наступні розділи мали оповісти історію народів, що стали носіями санскриту, себто – після індусів – його підхопили перси, греки та римляни, а пізніше – греко-латинські народи і найперше – слов’яни. <...>

Завершений у 1890 році рукопис „Стародавньої історії” Лесі Українки добре прислужився її сестрі Ользі, але помалу зі смертю дядька Драгоманова, а пізніше – в зв’язку з іншими турботами, пов’язаними з лікуванням поетеси, поступово відходить на другий план. Згадає про нього Леся аж

через 20 років, у серпні 1910 року (весь цей період рукопис зберігався у сестри Ольги) перебуваючи в м. Телаві (Грузія) <...>.

„Стародавня історія східних народів” побачила світ уже по смерті поетеси – надрукована вона в 1918 році за часів Української Народної Республіки зусиллями сестри – Ольги Петрівни Косач-Кривинюк. Курс „Історії” складається з розділів: „Вступ. Історія Індусів. Історія Індійців і Персів. Історія Єгиптян. Історія Ассирійців та Вавилонян. Історія Фінікійців. Історія Ізраелітів (Жидів)”.

Відтоді – усі 70 років Радянської влади – книга не перевидавалася. І не включалася до зібрання творів поетеси, навіть повного, 12-томного. Причина, гадаємо: у всьому винен санскрит. В Лесі Українки чорним по білому викарбувано: „Слав’яне рідніші Арійцям, бо мова їхня близька до санскритської”. От і виходило, що:

*Ми почались задовго до Гомера!
І ми в санскриті вижили, як Фенікс,
Від Індії, Єгипту до Ірану...
У мові тій – українські наші гени,
Що невідкладні жодному тирану...*

<...> Кожен розділ у цій книзі не просто цікавий – захоплюючий. Кожен – вражає глибиною Лесиних знань про той чи інший народ (не забуваймо, що йдеться про 19-річну дівчину). Особливо це стосується сторінок, присвячених Єгипту (згадаймо фразу з Лесино листа, що в Єгипті вона „скрізь і всюди стрічала очі давніх українців”). Немає сумніву, що розділ, присвячений Єгипту, Леся встигла виправити на основі особистих вражень (згадаймо: „Бачили ми великі піраміди і великого Сфінкса – се справді щось єдине на цілیم світі”). Отож, хоч її спостереження ваблять нас найбільше, маємо одначе повернутися до найважливішого, на нашу думку, в цій „Історії” – до санскриту <...>.

Зазначимо, що Леся Українка уважно стежила за суперечками істориків щодо походження аріїв. В своїй „Історії” вона зазначає: „В останні часи серед учених почала переважати думка, що Арійці таки зроду були європейцями, а вже з Європи через Кавказ частина їх перейшла в Азію, в Іран та в Індію; мотивуючи свою думку тим, що в Азії людей арійської раси зовсім мало, рівняючи до числа інших неарійських народів; а в Європі їх – найбільше”.

Перейдемо ж до розділу I „Історії Індусів” з уже згадуваного підручника Лесі Українки, який вона назвала „Первісні Арійці”. Зазначимо, що само наймення Орії (Арії) авторка виводить від праїндоевропейського архетипу Ор (Світло, Дух світла), що первісно означає Сповідники світла, а звідси вже – орачі-хлібороби, аграрії. Українському поняттю *орії* – відповідає іншомовне – арій, арієць.

„Рігведа” – найдавніша із священних книг узагалі й індуїзму зокрема, головне джерело зі стародавньої історії та світогляду аріїв. Наукова література, присвячена вивченню й тлумаченню „Рігведи”, величезна. В Індії вона почала накопичуватись ще за тих часів, коли в Греції не були записані „Іліада” та „Одіссея”. Подібно до цих творів „Рігведа”, перш ніж бути записаною, довго передавалася усно. За авторитетними визначеннями Т. Я. Єлізаренкової – перекладача й коментатора „Рігведи” російською мовою, – усна традиція зберегла ці „Гімни знання” з такою повнотою, для якої в історії людства немає навіть віддалених аналогів.

Леся Українка [...] вибрала для перекладу українською мовою один з гімнів Ушас („Рігведа” 1.1-24). (Ушас – весняно-новорічна богиня, Зоря, яка під ім’ям Ішхари зустрічається [...] як покровителька воїнів-степовиків):

*З цілого світу найперша встає вона
Й шле нам здалека пиши дари.
Народилась Зоря, молода, новая,
Вірна, осяйна іде, щедро сипле розкішній скарби.
Наче дівчина струнка, так, Богине, ідеши ти,
Наче дівча молоденьке, що мати скупала, така ти.
Бачим блискучу красу твого тіла! О, зоре щаслива!
Ясно палай! Ні одна ще зоря не була така гарна!*

На думку фольклористів, цей гімн функціонально споріднений з давньою українською веснянкою:

*Ясна зірничко, чим ся похвалиш?
Ой я си маю чим похвалити!
Бо як зійду я дуже до світа,
Та як пуцу я брібен дощику,
Урадує си жито, пшениця...*

Вражаюча подібність між санскритом і слов'янськими мовами свідчить про найтісніші контакти індійського та слов'янських племен і народів. Ця подібність простежується не лише в основному лексичному фонді санскриту і слов'янських мов, і насамперед – української, а й у граматичній будові, виняткової схожості численних префіксів, суфіксів, часток, наявності відмінків і відмінкових закінчень, кличної форми тощо.

«Порівнюючи індоєвропейські мови, – пише Леся Українка, – вчені догадуються про життя громадське первісних Арійців і про їхні звичаї, – коли яке слово єсть у всіх тих мовах, то значить воно було і в первісних Арійців, а якщо було слово, то був і той звичай або та річ, яка тим словом зветься. Багато про що довідалися із гімнів арійських, з тої „Веди”».

В гімнах ведичних видно картину патріархального (устрій, де владарює найстарший у роді, патріарх) життя – давніх індусів. Індуси були пастухами і не були „номадами” (бродячим народом, як цигани), ані дикими. Вони вміли сіяти, кувати метали, плавати човном і ткати різні тканини. Вони жили не в наметах, як прадавні Семіти, а в сталих домівках і у всіх індоєвропейських мовах єсть схожі між собою слова, що означають *дім* або *село*, так само, як і слова, що означають різних свійських звірів, наприклад: *кінь, собака, свиня, вівця, коза, гуска*. Арійці вміли запрягати коней та волів. У них були дороги для проїзду, вони вміли кувати золото, срібло і бронзу (спіж). Вони копали землю та сіяли збіжжя. Арійці солили м'ясо на схов; вони мали човни, плавали ними по великих річках і гребли веслами... Вони ділили рік по місячних змінах, лічба у них була на десятки (така, як тепер і у нас).

«Вдачу, думки та світогляд народу, – продовжує розвивати свої здогадки Леся Українка, – найбільше видно з його віри та мови, бо в їх одбивається все, що думають люди про природу і про самих себе... Арійські індіці звать своїх богів – Девас – ясі, світлі. Слово се рівняють до латинського Divus і грецького Дзеус (зазначимо, що нинішній переклад слова дьяус – це день, світло, небо і що саме Див, а не хтось інший, згадується у „Слові о полку Ігоревім”). Святе в гімнах Веди, то – світло, і перші боги наших предків (Леся Українка вперше підтверджує, що предки індіців були й нашими, себто предками українців) були зміни дня і ночі, рання зоря, вечірне смеркання, блискавиця та багаття. Арійська віра – чиста віра в світло...» <...>

Отже, Дьяус (Батько Неба) і Притхіві (Матір-Земля), причому перший виступав биком або конем, „які створили все живе”. Їхній син Парджанья, що уявлявся червоним биком, – бикоподібне божество грози – рідня Перунів багатьох індоєвропейських народів. Батько запліднював Землю-Притхіві, а син – дощову хмару – корову; перший був тісніше зв'язаний з сонцем, а другий – з блискавкою і дощем. Так і співіснували ці божества – як Зевс-Дій з Аполлоном, а Дів – з Перуном та Купалою. Про Ушас-ранок ми вже говорили. Ще один з міфічних персонажів – Матарішван – індійський Прометей – дістав з потойбічного світу Вогонь (Агні).

„Арійці, – провадить далі Леся Українка, – казали, що бог Вогню сам навчив їх, як розпалювати багаття. Вони бачили, як, хмара з хмарою тручись, добувають вогонь-блискавицю, – отже, й люди робили так: вони терли тріску об тріску і видобували вогню на багаття. Матір'ю бога Вогню звали тріску з сухого, м'якого дерева Агапі, і другу тріску з твердого дерева – Pramantha. Ся назва сухої тріски Праманта нагадує ймення, що сталося славним на всіх світах здавна й досі – ймення Прометея. Се давні греки розказували, неначе „син Землі» Прометей здобув проти волі найстаршого бога Зевса вогонь для людей, що до того часу блукали в темряві, бо їх Зевс навмисне не хотів просвітити, щоб не стали розумними, як боги. Прометей витерпів за те довгу і тяжку кару від Зевса, але не каляв за свій вчинок, бо люде просвітилися і вишли з дикості, прийнявши небесний вогонь». Найпопулярнішим персонажем Вед (у „Рігведі” йому присвячено близько 250 гімнів) був глава богів – бог Грому і Блискавки Індра, його синоніми – „стрілець”, „полководець”, „той, що стоїть на колісниці”, „убивця Вітри” – демона-змія, що перегородив плин рік. Цей Врітра виступає і в українських веснянках як злий цар Ворот, або Воротар, а пізніше – Перун, і перемога над ним символізує настання Нового року, весни, перемогу світла над темрявою, добра над злом. Ось як перекрала цей уривок Леся Українка:

*Індра вдарив на Вітру... Потужним смертельним Перуном
Він йому тіло розбив... Наче прорвана гребля, лежить він
Водами вкритий, а нам тії води утішили серце,
Врітра колись їх держав у своїх величезних обіймах,
Нині його, подоланого, давлять вони і стискають.*

Як на мене, Врітра – це втілення зими, холодів, – себто Крига. Сонце Арійці бачили теж у трьох іпостасях: Сурія (золоте око богів), Савітрі (золоте божество, що дає світло і безсмертя богам, а людям приносить скарби і багатство) та Пушан (його символ – козел, повелитель шляхів, йому була велика шана як джерелу світла і радощів). Арійці вважали, що „сонце гоїть всі слабості тіла і Духа”.

„Та й справді сонячне світло дуже корисне для людини, ним і тепер люди гоять чимало слабостей, – наголошує Леся. – А в давні часи, коли люде не вміли гаразд готувати собі ліків, сонце таки й було найкращим правдивим ліком”.

*Сонце святе, що все віда, встає перед поглядом світа.
Промені, наче палкї вогні, освітили живучих.
Сурія, прудкий іздець! Нам ти світло приносиш!
Ти очищаєш, від лиха борониш! Ти світлом вкриваєш
Землю і люде... маєш вінець ти з проміння над чолом.
Вгледівши сяйво твоє... падаєм ниць:
Ти найвищий з богів! Ти найкраще світло.
Тузу з серденька мого прожени, а з лица мого – блідість.
Кидаю блідість пташкам лісовим, щоб мені не марніти,
А жовтяницю на жовтї квіти я кину.
Син Адіти встав потужний – він ворога мого поборе!
Сам же не маю я сили змагатися з лихом жерущим.*

Нам видається, що Леся так докладно переклала цей гімн (славень), бо й сама впродовж тридцяти літ рятувалась од пожираючої тіло хвороби з допомогою „святого сонечка”.

У „Ведах”, – продовжує авторка „Історії”, – споминається багато йменнів богів: Індра – небо, Сурія – сонце, Агні – вогонь, Вайю – повітря, Рудра – вітер... Індра, бог неба, спочатку вважався найстаршим. Дедалі найстаршим почали вважати Агні та Сома (в пізніших гімнах Сома зветься творцем світла, бо є він богом Місяця; разом з тим, як пояснюють нинішні дослідники, Сома (від слова „су” – вичавлювати) – божественний напій і рослина; вважали, що він дає безсмертя і силу для подвигів, в його владу Брахма передав планети, зорі і рослини.

І нарешті – Яма (буквально – збирач, став першим небіжчиком), а згодом – володарем царства мертвих.

Гадаю, що українське слово „яма” (могила) має безпосереднє відношення до цього бога.

Безумовно, якби Леся прожила довше, вона ще не раз поверталася б до цих епічних пам’яток на санскриті і знайшла б ще немало точок їх дотику з Україною й українцями: у фольклорі, обрядовій та весільній термінології, а ще й у наших іменах, прізвищах, етнонімах, топонімах і гідронімах. Це ж диво, що в сучасних індійців не знайдено ні таких імен, ані міст, які згадуються в „Рігведі”, зате в Україні ці імена й назви побутовують і досі.

А звідси недалеко й до висновку, що належить нам довести до читачів-філологів і нефілологів, прихильників і скептиків, в Україні й поза нею. Після першого дослідження санскриту на наших землях Мих. Красульського в праці «Древность малорусского языка» (Одеса, 1880) і після другого історичного аналізу Лесі Українки у праці „Стародавня історія східних народів” можна наблизити і священну мову – санскрит – таки в першу чергу до історії сучасної української мови, котра розвивалася в найганебніших умовах, але все ж таки еволюціонізувала, зберігаючи при тому свої найдорожчі фонетичні і словотвірні риси [...].

Т. Маленька

ОРІЕНТАЛЬНА ПОЕЗІЯ ЛЕСИ УКРАЇНКИ: ВІД РОМАНТИЗМУ ДО МОДЕРНІЗМУ

Українське літературознавство й українське сходознавство – два наукових „крути”, площини яких майже не дотичні. Проблема Сходу в нашій літературі у її широкому аспекті – як рецепція філософії, тем, образів, форм, і зокрема в поезії, де вона виявилась найбільше, – на сьогодні не досліджена. Проте ця рецепція існує як явище в хронологічному зрізі: від поетів-романтиків 20–30 рр. XIX ст. до поетів авангардистів 80–90 рр. XX ст. Власне, два століття розвитку української поезії в орієнтальному аспекті випали з поля зору дослідників. Натомість у світовому літературознавстві (і сходознавстві) проблеми рецепції Сходу в національних літературах досить популярні – П. Декс, А. Арберрі, Р. Пінзаль, В. Еберман, В. Іванов та інші. Традиційним став вихід у Москві культурологічно-наукового збірника „Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации” (М.: Наука, Гл. ред. вост. лит.), поляки видали кілька томів “Poetisa Orientalna i jej reserca в Eugorіe”, французи – семитомник „Орієнталізм у мистецтві”. 36-й Міжнародний конгрес сходознавців (Будапешт, 1999) ряснів доповідями з компаративістики: „Літературні й мистецькі зв’язки між арабською і європейською культурою”, „Деякі аспекти японського впливу на західні літератури”, „Мистицизм Нарекаці й Джелал-ед-Діна Румі”, „Дослідження класичної арабської прози: література між Сходом і Заходом” тощо.

Протягом ХХ ст. було зроблено кілька схождознавчих спроб і в історії вітчизняного літературознавства¹. Щодо творчості Лесі Українки, то цю проблематику порушила Т. Лебединська і поглибила О. Огнева. Зокрема, досліджено такий цікавий аспект, як засвоєння образів „Рігведи” у „Лісовій пісні”.

Сьогодні, коли українське літературознавство стало на шлях дослідження замовчуваного раніше модернізму в нашій літературі, – постає Лесі Українці з її орієнтальними поезіями і драматургією може (і повинна!) бути прочитана в новому контексті. <...>

Початок ХХ ст. позначений в українській літературі активним процесом відкриття, осмислення і перекладу східної поезії – єгипетської, ассиро-вавилонської, давньоіндійської, арабської, єврейської, перської. І Леся Українка зробила в цю справу свій внесок. Проте для неї, як і для М. Драгоманова, Європа була тим культурним магнітом, що притягував її перекладацьку увагу. Перекладацьке поле Лесі Українки, як видно з листа до М. Драгоманова, включало насамперед європейських письменників: Й.-В. Гете, Дж.-Г. Байрона, Г. Гейне, В. Гюго, Ш. Леконта де Ліля. Та серед них – імена тих, чия творчість позначена любов'ю до Орієнту. До того ж, в українській літературі уже був досвід виходження східної поезії (перської та індійської) – у творчий світ А. Кримського та І. Франка. <...>

Після критики першого драматичного твору „Блакитна троянда”, в якому авторка оголила свою душу, Леся Українка використовує надалі принцип грецьких масок. Міріам з „Одержимої”, Долорес із „Дон-Жуана”, Мавка з „Лісової пісні” – це все її самотні героїні, прокляті довічною любов'ю. Екзотичні сюжети, східний колорит драм „Одержима”, „Йоганна, жінка Хусова”, „Айша та Мохаммед” – це, по суті, ті ж маски і втеча вглиб віків, які давали можливість поетесі накинути на себе заплата, чадру, аби не бути ідентифікованою. Це нагадує завуальовані передмови І. Франка до „Зів'ялого листя” і А. Кримського до „Пальмового гілля”.

Рання поезія Лесі Українки також має „екзотичні” східні сюжети – „Кримські спогади”, „Кримські відгуки”, „Єврейська мелодія”, „Східна мелодія”. Цикл „Кримські спогади”, що увійшов до першої збірки „На крилах пісень” (1893), написаний цілком у романтичній традиції і текстологічно накладається на „Кримські сонети” (1826) А. Міцкевича, які разом зі східними поемами Дж.-Г. Байрона („Корсар”, „Абідоська наречена”, „Гяур”), „Західно-східним диваном” Й.-В. Гете, поезіями П. Б. Шеллі, Р. Сауті, А. Теннісона, В. Гюго заклали початки орієнталізму в європейській поезії. <...>

Українськими сонетами „в дусі А. Міцкевича” став цикл „Кримські спогади” Лесі Українки. Окремі вірші циклу А. Міцкевича – „Штиль”, „Буря”, „Бахчисарай”, „Бахчисарай вночі”, „Могили гарему”, „Байдари” – повторює українська поетеса: „На човні”, „Негода”, „Байдари”, „Бахчисарай”, „Бахчисарайський дворець”, „Бахчисарайська гробниця”. Леся Українка також використовує форму сонета, проте її цикл не витримано в одній формі – тут і строфічний катрен, і білий вірш.

Наступний кримський цикл – „Кримські відгуки” – повністю з'явився у збірці „Думи і мрії” (1899), хоча окремі вірші публікувалися починаючи з 1892 р. Цей цикл відділяють від попереднього шість років, але як змінився поетичний почерк! – в ньому впізнається пізніша „дозріла Леся”. До циклу ввійшли різноманітні за стилем і ритмомелодійним малюнком вірші: „Імпровізація”, „Уривки з листа”, „Східна мелодія”, „Зимова ніч на чужині”, „Іфігенія в Тавриді. (Драматична сцена)”. Переважає білий вірш, проте саме тут з'явилися перші драматургічного пера поетеси. Драматична сцена „Іфігенія в Тавриді” написана на зразок античної грецької драми, і тут Леся чи не вперше використала принцип грецької маски. Іфігенія – це сама поетеса, яка блукає по чужині – Тавриді – „без слави, без родини, без імення”.

Окрім цих новаторських елементів, „Кримські відгуки” мають і традиційні східні образи, усталені в європейській та російській поезії: місяць, мінарет, мечеть, кипарис, чорна фереджія, (паранджа, чадра). Окремі вірші передають традиційну східну чуттєвість (чуттєвість як така взагалі не характерна для творчості поетеси, яка тридцять літ вела війну з хворобою). <...>

Появі оригінальної тематики у творчості Лесі Українки сприяли як реальні подорожі на Схід – у татарський Крим і пізніше, на схилі життя, в Єгипет, – так і літературний досвід: переспіви „Рігведи” і давньоєгипетської поезії, опрацювання Біблії й близькосхідної міфології, Корану, близьке знайомство з європейською класичною і сучасною літературою, зокрема з поезією європейських „орієнталістів”, працями німецьких і французьких схождознавців А. Відеманна, Л. Менара, Ш. Масперо, схождознавчими працями А. Кримського.

„Вважаю, що поєднання знайомства книжного з особистим знанням живого Сходу є найбільш бажаним досягненням для поета у віршах, присвячених Сходу”, – писав В. Еберман², аналізуючи „східну” творчість російських поетів початку ХХ ст. – І. Буніна, В. Брюсова, М. Гумільова, М. Лохвицької, з екскурсами в зародження російського поетичного філоорієнталізму (О. Пушкін, А. Фет, А. Майков, М. Осношин та ін.).

Леся Українка мала таке щасливе поєднання реального знайомства зі Сходом і знайомства книжного. Її інтелігентність і освіченість, надзвичайна наполегливість і доскіпливість в опрацюванні дже-

рел, що передувало написанню тієї чи іншої драми, сценки не приводили авторку до етнографічних чи історичних лялусів, які часом мала орієнтальна європейська й російська поезія <...>. Орієнт часто використовувався як антураж, тло, на якому розгорталися події, і поети були недбалі до цього тла. Східні ж цикли і особливо драми Лесі Українки витримані в чіткому етнографічному і хронологічному контексті. А. Кримський згадував як Леся Українка уважно і прискіпливо опрацьовувала матеріали з римсько-християнського життя для написання п'єс „У катакомбах”, „Адвокат Мартіан”. В архіві Лесі Українки зберігся чорновий автограф драми з життя Галілеї „Йоганна, жінка Хусова” (ф. 2, № 783) з окремими помітками, зробленими А. Кримським. Драму з виразним побутовим східним колоритом, де залучено інтер'єр, одяг, прикраси, звичаї, авторка давала на першопрочитання відомому орієнталісту. Так, східний звичай дарувати гостю те, що йому сподобалось в домі господаря, використано у сцені з Марцієм. Йоганна дарує римській гості старосвітське намисто з перлів, яке сподобалось Марції на шії Йоганни, а Хуса – виллу, яку приглянула римлянка дорогою. При цьому Марція, спалахнувши радіщами, виконує східну промову:

*Ах тую!.. Я не хочу ображати
гостинності твоєї, гречний пане.
Адже, по східному звичаю, гості
не сміють відмовлятися від дарунків,
бо то була б господарям образа?*

Вавилон, Фінікія, Ассирія, Галілея, Йорданія, Палестина, Ліван – ось далеко не повний перелік країн Близького Сходу, в яких відбувається драматичне дійство.

Якщо біблійній тематиці у творчості Лесі Українки була приділена належна увага (П. Одарченко, І. Бетко, Б. Веретельник та ін.), то коранічна чомусь обійдена. Можливо, тому, що Леся написала єдину сцену-діалог з ісламського життя – між пророком Мохаммедом та його другою молодією дружиною Айшею. Діалог під назвою „Айша та Мохаммед” був поставлений М. Старицьким у Києві в 1913 р. – у рік першої публікації в ж. „Дзвін”. Діалог дуже цікавий як вираження особистієї трагедії Лесі Українки – її кохання і пам'яті про померлого С. Мержинського. У цій сцені авторка заховалася за чоловічою маскою: Мохаммед є виразником невтоленої і невтихлої любові поетеси до С. Мержинського. Айша ревнує Мохаммеда до його першої померлої жони Хадіджі, яка була за нього вдвоє старша, проте пророк прожив з нею щасливих 24 роки і після смерті часто провідує її могилу, що й викликало нарікання Айші: „...Любив ти її безмірно більше, ніж мене”.

Мохаммед

*...так се тому, що й сонце перший промінь
чомусь одному завжди віддає,
найпершому, що стрінеється.*

Айша

Неправда!

*Не перший промінь, все своє проміння
ти їй віддав, мені лишився відблиск
тьмяний, холодний...*

Мохаммед не може забути Хадіджу, бо в ній було щось вічне: „Мені здається, що воно живе, і дивиться на мене крізь могилу...”

Та ж тема вічної присутності померлої коханої людини пронизує поезію „Не всі мої квітки пішли з тобою...”, датовану 7. VI. 1901. Ця лірична поезія згодом ніби розгорнулася в діалог „Айша і Мохаммед”. Діалог було написано в 1907 р., через шість літ після „Одержимої”. Та ніч, у яку була написана „Одержима”, мучитиме Леся ще наступних шість років і вихлопнеться сценкою з життя мусульманського пророка. Глибоке вивчення Лесею Українкою східної міфології – єгипетської, шумеро-аккадської, вавилонської, єврейської, перської – позначилось на написанні нею підручника „Стародавня історія східних народів” (1890–1891), на літературно-критичній статті „Утопія в белетристиці” (1906), на віршах єгипетського циклу і, як доведено дослідниками, на „Лісовій пісні”.

Персонажі єгипетських міфів присутні в циклах „Легенди” та „Весна в Єгипті”, у вірші „Напис в руїні”. Це боги єгипетського пантеону – Ра, Осіріс, Ізіда, Сет. Потрібно зауважити, що в своєму поетичному освоєнні Єгипту Леся Українка не була цілком оригінальною: вона використовувала той же образний ряд, що й російська і європейська поезія, – піраміди, пусталя, пісок, пальма, оазис, вітер Хамсін, верблуди, Ніл, сфінкс, Ра, Осіріс, Ізіда. Це ті атрибути Єгипту, що стали канонічними до початку ХХ ст. їх знайдемо у віршах Р. Сауті, Дж. Кітса, А. Шаміссо, А. Теннісона, К. Бальмонта, І. Буніна, В. Брюсова, М. Гумільова.

Особливо близька Леся Українка в єгипетських віршах до російських поетів. Так, вірші В. Брюсова „Ассаргадон”, „Клеопатра”, „Єгипетський раб”, „Мумія” створено в стилі стародавніх написів на стінах пірамід, що починаються займенником „Я”: „Я – вождь земных царей и царь Ассаргадон”. Так само починається „Напис в руїні” Лесі Українки: „Я, цар царів, я, сонця син могутній...” Ідейно-тематичне наповнення „Напису в руїні” надзвичайно близьке до „Єгипетського раба” В. Брюсова, а „Сфінкс” Лесі Українки – до „Сфінкса” К. Бальмонта. До речі, поезія „Напис в руїні” друкувалася 1906 р. в ж. „Вільна Україна” в Петербурзі, проте тут мова швидше йде про типологію явищ у модерній „орієнтальній” поезії, ніж про літературні запозичення.

Якщо в „єгипетській” поезії традиційним було обігрування імені й образу верховного бога сонця – Ра, то легенда „Ра-Менеїс” Лесі Українки є цілком оригінальною: аналогів її не знайдено ні в європейській, ні в російській поезії. Це знову традиційна Лесина тема любові до рідного краю: мумію цариці Ра-Менеїс, яку тисячоліттями зберігали рідні єгипетські піски, вивезено до північної країни, але все закінчилося тим, що саркофаг розбився і розсипалась безцінна мумія – її в дорозі морем знищили холод і вологість:

*Ра, бог південного сонця, в північній країні не правив,
Правив там холод ворожий і вогкість байдужа туману.*

Це перший і останній вірш Лесі Українки, де виразно прозвучало протиставлення Сходу і Заходу. Ця тема була традиційною для європейських модерністів – Ш. Бодлера і А. Рембо, поборників „природної людини” – Р. Кіплінга і П. Гюгена, які явню і реально тікали з Європи на Схід. „С Востока свет, с Востока сила!” – декларував В. Соловйов в „Ex oriente lux”. „Я послав до чорта пальмове гілля мучеників, яскраві промені мистецтва, гордість винахідників, рвіння грабіжників, я повернувся до Сходу і до мудрості, найпершої й вічної”, – писав А. Рембо в „Одному літі в пеклі”. Схід сприймався як первозданна батьківщина людства, як втрачений Едем, як місце обігування людини природної. Природні героїні віршів „Мандалей”, Р. Кіплінга, „Малабаряниці” Ш. Бодлера, „Фатіма” А. Теннісона, „Зайнаб” І. Буніна, врешті Шагане з „Перських мотивів” С. Єсеніна жили там, на Сході. Найкатегоричніше розмежування Сходу (жінки східної) і Заходу (жінки європейської) знаходимо в солдатській поезії Р. Кіплінга <...>.

В модерній (чоловічій) поезії відбулося сприйняття Сходу насамперед як жінки – природної, чутливої, званої, таємничої, екзотичної. З цієї традиції виринув пізніше несподівано образ у Б. Пастернака – образ завоювання східної країни (Кавказу) як оволодіння жінкою („Страны не знали в Петербурге...”). Схід-Жінка – такою постає Вірменія в однойменному циклі О. Мандельштама <...>.

Єгипет Лесі Українки також частково був асоційований із жінкою – Ра-Менеїс, проте, зрозуміло, чуттєва східна чоловіча тема в її поезії відсутня. Хвора українська поетеса (в Єгипті важила 47 кг і подивувала місцевого лікаря-араба, бо мала величезні бездонні очі й легеньке тіло, – „Це був дух, а не жінка!”) все життя була поетом духу. Її Схід – це насамперед Схід біблійний: його вона опрацювала з найвищою духовно-інтелектуальною напругою. Проте саме звернення Лесі Українки до суто східних тем і мотивів було позначено мітою часу і демонструє зв’язок між романтичною й модерною орієнтальною традицією.

1. Айзеншток, І. Шляхи засвоєння Сходу в українській літературі // *Східний світ.* – 1928; Кочубей, Ю. Зв’язки української літератури з літературами Близького та Середнього Сходу; Україна і Схід. Культурні взаємозв’язки України з народами Близького і Середнього Сходу. 1917–1992: *Бібліограф. покаж.* – К., 1998; Лебединська, Т. Схід в житті і творчості Лесі Українки; *Культура Сходу в літературній і науковій діяльності І. Франка* // І. Франко і світова культура: *Матеріали Міжнар. симпозіуму ЮНЕСКО.* – Львів, 1986. – Кн. 2. – К., 1990; Огнева, О. Леся Українка і Схід // *Східний світ.* – 1995. – № 1; *Образи „Рігведи” в „Лісовій пісні” Лесі Українки* // *Сходознавство.* – 1998. – № 2; *Маленька, Т. „Нафзіана” А. Кримського* // *Східний світ.* – 1993. – № 2; „Ново-перська пірика” – невідомий документ з архіву А. Кримського // *Близькосхідний кур’єр.* – 1998. – № 1(2); *Суфізм та перська середньовічна поезія в дослідженнях і перекладах А. Ю. Кримського* // *IV Міжнародний конгрес українців.* Одеса, 1999: *Доп. та повідом. Літературознавство.* Кн. 1. – К., 2000; *Павличко, С. Націоналізм, орієнталізм, сексуальність. Складний світ Агатангела Кримського.* – К., 2000).

2. *Эберман, В. Арабы и персы в русской поэзии* // *Восток.* – 1923. – Кн. 3. – С. 123.

Примітки та коментарі

Розділ “Стародавня історія східних народів” на порубіжжі віків (кін. XIX – поч. XXI ст.) є спробою ознайомити читача із друкованими та рукописними матеріалами, що стосуються підручника Лесі Українки „Стародавня історія східних народів”.

Основну частину розділу складають її листи, а також зібрані з різних джерел рецензії, статті, дослідження, газетні та журнальні публікації про історичну працю збірянниці. Вони є нерівноцінними, однак основним критерієм була спроба систематизувати все, опубліковане від часу виходу книги 1918 року.

У поданих матеріалів упорядники переважно дотримувалися хронологічного принципу. Оскільки у деяких статтях цитуються або коментуються листи Лесі Українки про її „історичні записки”, щоб уникнути повторів, було вирішено листи опублікувати окремо, а в статтях їх скоротити.

Окрім того, у публікаціях 50–70-х рр. зустрічаємо характерні для епохи ідеологічні приписи, де протиставляється „буржуазна історична наука” та історичні погляди Лесі Українки, в дусі воєвничого атеїзму розглядається її ставлення до релігії. Такі оцінки упорядники також вилучили.

Використано окремі примітки до епістолярію письменниці за виданням: Українка Леся. Збір. тв.: у 12 т. – К.: Наук. думка, 1978–1979 рр. – Т. 10, 12. Деякі з них уточнено та доповнено.

Усі редакційні скорочення в текстах позначено трьома крапками. Знак [...] – пропуск слів чи словосполучень, <...> – пропуск речень і абзаців.

З ЕПІСТОЛЯРІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

До М. П. Драгоманова (1–3, 5, 7)

18 грудня 1890 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: у 12 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 10.– С. 64.

... *Переклад ведичних гімнів на французькій або німецькій мові* – М. Драгоманов в листі до племянниці від 24.12 1890 р. вказує на переклади гімнів Рігведи: віршований французький переклад С. Ланглуа (Langlois C.A. Rig-Veda, ou Livre des himnes: En 3 vol.- Paris, 1848-1851) та прозовий німецький А. Людвіга (Ludwig A. Der Rig-veda oder die heiligen Himnen der Brāhmana.– Prag, 1876.- Bd.1 - 476 S.; Bd 2 – 688 S.). Див. лл. № 8, 9, 10.

... *Я знайшла в „Історії Менарда ...”* – Йдеться про “Історію давніх народів Сходу” (Histoire des ancienne peoples de l’Orient.– Paris, 1883) Луї Менара. Див. лл. № 1, 2, 3.

Луї Менар (Louis Ménard, 1822–1901) – визначний французький історик, релігієзнавець, письменник.

3 вересня 1891 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 10.– С. 113, 461.

... *Шматок “Єзекіля” тепер посилаю...* – Йдеться про уривок перекладу “Біблії” (з книги пророка Єзекіля XXXVII). Текст перекладу відшукав і опублікував П. Одарченко // Сучасність. – 1988. – № 7–8. – С. 88–89). Автограф зберігається в архіві С. М. Драгоманова в м. Рочестері.

... *Перекладала з французької “Біблії”...* – Переклади “Біблії” французькою мовою здійснювалися в католицькій та протестантській традиціях.

2 січня 1892 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 10.– С. 125–126.

27 жовтня 1892 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 10.– С. 139–141.

... *Вашу “Віру” ми отримали ...* – Статтю М. Драгоманова “Віра в громадській справі”, надруковану в журналі “Хлібороб”, – 1892. – № 15, 16.

... *“Швейцарська спілка”* – брошура М. Драгоманова “Шістсот років Швейцарській спілці. 1291–1891” – Львів, 1892

Барвінський Олександр Григорович (1892–1927) – видатний педагог, історик, громадсько-політичний діяч. Леся Українка говорить у листі про його „Ілюстровану історію Русі від найдавніших часів після руських і чужих істориків” (Львів, 1890).

... *“Основи єврейської історії” (“Éléments d’histoire juive”)* ... – Мається на увазі видання “Священна історія. Частина перша. Основи єврейської історії” (Histoire sainte. 1-ре partie. Éléments d’histoire juive, à l’usage des établissements d’instruction primaire et secondaire et de l’enseignement dans la famille, 1891) М. Л. Верна.

Верн Моріс Луї (Vernes Moris Louis), французький реформіст, богослов і відомий публіцист, професор Паризького Університету. Леся Українка перекрала популярні в той час праці Верна “Євангеліє” та “Історія жидів”. Обидва переклади були опубліковані І. Франком у журналі “Життє і слово” (1895, т. 3, кн. 1, С. 121–136, кн. 2, С. 286–295; т. 4, кн. 1, С. 68–80; кн. 5, С. 202–216).

... *Посилаю Вам переклади, що Ви хотіли ...* – М. Драгоманов у цей час працював над критичним оглядом релігійних течій і доручав Лесі Українці добирати і перекладати для нього деякі матеріали.

Ісає – біблійний пророк, якому приписується авторство однієї з книг Біблії. За легендою Ісає сміливо виступав проти царів, за що був підданий мученицькій смерті.

До М. П. та Л. М. Драгоманових (4)

30 серпня 1892 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 10.– С. 137–138.

... *Та я хоч можу читати німецькі “Einleitung” ...* – Йдеться про “Вступи” частини видань “Вступу до Старого Заповіту” (Einleitung in des Alte Testament, Freiburg, 1891) К. Г. Корніла та “Керівництва, або історико-культурного Вступу до Нового Заповіту” (Lehrbuch der historisch kritisch Einleitung in des Neue Testament) Г. Ю. Гольцмана.

Корніл Карл Генріх (Cornill Carl Heinrich, 1854–1920) – німецький історик та знавець Біблії.

Гольцман Генріх Юліус (Hollzmann Heinrich Ulius, 1832–1910) – німецький дослідник-релігізнавець.

...*Я таки маю книжки про давні релігії, тільки окрім Kautschä ...* – Мова йде про "Святе писмо Старого Заповіту" ("Die heilige Schrift des Alte Testament") Е. Кауча.

Кауч Еміль Фрідріх (Kautsch Emil Friderich, 1841-1910) – теолог, автор історико-критичних праць із стародавньої релігії.

Наведені прізвища авторів та скорочені назви їх творів згадані Лесею Українкою у 3-у зошиті (Іл. – Ф. 2. – Од. зб. 25. – Арк. 96 зв.) "Стародавньої історії східних народів".

До Л. М. Драгоманові (6)

22 січня 1893 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 146–147.

...*Історичні читання* ("Lectures historiques") – можливо, це „Історичні читання” ("Lectures historiques", рос. переклад 1892) Г.-К-Ш. Масперо.

Масперо Гастон-Каміль-Шарль (Maspéro Gaston-Camille-Charle, 1846-1916) – видатний французький археолог, засновник французького Інституту східної археології (Каір), завідувач Єгипетського музею (Каір).

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист і громадський діяч. Брат Олени Пчілки, дядько Лесі Українки.

Драгоманова (з дому Кучинська) Людмила Михайлівна (1842 – 1918) – дядина Лесі Українки, дружина Михайла Драгоманова, перекладач.

До І. Я. Франка (7)

23 жовтня 1893 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 173–174.

...*Переспіви гимнів з Різведи ...* – Ці переспіви в журналі „Життє і слово” надруковані не були. Їх опубліковано пізніше в кн. „Стародавня історія східних народів”, Катеринослав, 1918 р. – С. 17–25.

Франко Іван Якович (1856–1916) – український поет, прозаїк, драматург, перекладач, багатогранний учений, громадсько-політичний діяч.

До А. С. Макарової (8)

28 лютого 1894 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 10. – С. 221–222.

Макарова Антоніна Семенівна (1868 – ?) – галяцька учителька, з якою приятелювала Леся Українка.

Алчевська Христина Данилівна (1841–1920) – український педагог, активний організатор недільних шкіл на Україні; разом з учителями Харківської жіночої школи склала тритомний покажчик „Что читать народу?” (1888–1906).

До Б. Д. Грінченка (10)

15 лютого 1910 р.

...*Перекладаю давньоєгипетські ліричні пісні...* – „Ліричні пісні давнього Єгипту” (Die Unterhaltungen – Literatur der alten Aegypten. Leipzig, 1903), що їх надрукував німецькою мовою Відеман К.-А., в перекладі Лесі Українки опубліковані в журналі „Літературно-науковий вістник” – 1910. – Кн. 9. – С. 385–390.

Відеман Карл-Альфред (Karl-Alfred Widemann, 1856-?) – німецький єгиптолог, автор книг „Історія Єгипту” (1884–1888), „Релігії давнього Єгипту” (1890), бував кілька разів у Єгипті.

Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – український письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, громадсько-культурний діяч

До О. П. Косач (сестри) (11, 13–18) (9–18)

31 грудня 1894, 2 січня 1895 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 270.

...*Усякі єгипетські морди (Maspéro)* – Йдеться про зображення „Давньої історії народів Сходу” ("Histoire ancienne des peuples de l'Orient", з 1875 р.), багато ілюстроване (175 іл.) з додатками та трьома картами видання Г.-К.-Ш. Масперо; див. іл. №№ 4–6 даного видання.

1 вересня 1910 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 316–317.

...*Потримай мої рукописи і наші ноти у себе...* – Йдеться про особистий архів Лесі Українки та К.В. Квітки.

...*Щодо історичних записок...* – Мається на увазі рукопис „Стародавня історія східних народів”, що перебував у О. Косач-Кривинюк.

...*Варто видати ті записки...* – Підручник „Стародавня історія східних народів” О. П. Косач-Кривинюк змогла видати лише 1918 року в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ).

...*Як колісь служив для тебе...* – Через обмаль кваліфікованих підручників у 1890–1891 рр. Леся Українка написала спеціально для навчання сестри Ольги „Стародавню історію східних народів”. Сподівалась, що за цією книгою буде навчатись і Михайло, син О. П. Косач-Кривинюк.

25, 28 листопада 1910 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 324–325.

...*Щодо історії моєї ...* – Йдеться про рукопис „Стародавньої історії східних народів”.

Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) – всесвітньо відомий український вчений-сходознавець, перекладач, письменник, дійсний член Академії Наук УРСР.

8 січня 1911 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 330.

...*Перепису історію до друку* – Мова йде про рукопис майбутньої книги „Стародавня історія східних народів”.

16 березня 1911 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 340.

Білінський Йосип Іларіонович (1860–1925), працював аптекарем у Каїрі, підтримував культурні стосунки з рідним краєм, давав кошти на видання творів українських письменників, сприяв лікуванню в Єгипті Лесі Українки та інших діячів української культури.

...*Купив для мене нове видання Масперо "Histoire ancienne des peuples de l'Orient"...* – Йдеться про видання "Давньої історії народів Сходу" (1904) Г.-К.-Ш. Масперо.

...*Де тепер шукати ту книжку (Histoire des anciens peuples de l'Orient par L. Ménard) ...* – Мається на увазі "Історія давніх народів Сходу" Луї Менара.

Фінк – власник лікувального закладу в Києві, де намічалось провести світлолікування Лесі Українки. Однак у травні 1911 р. вона лікувалась у Києві в іншого лікаря – Дейча.

11 серпня 1911 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 358.

...*Останню порцію переписаної "Історії" ...* – Мова йде про завершення переписування рукопису підручника "Стародавня історія східних народів".

...*Із Петербурзьким товариством...* – Мається на увазі петербурзьке "Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг для малороссийского народа" (1898-1917). – Це перше легальне видавництво української книги, затверджене царським урядом. Видало понад 80 книжок загальним тиражем понад мільйон примірників.

Дещо з давнішого підзакінчила – Мова йде про поему "Віла-посестра". Розпочата в Кімполунзі 1901 р.; надрукована в "Літературно-науковому вістнику" – 1911 р. – Кн. 12. – С. 405–412.

...*Драму-поему в 3-х в'ях . . .* – Йдеться про "Лісову пісню", закінчену 25 липня 1911 р.; опублікована в "Літературно-науковому вістнику", 1912 р., кн. 3. – С. 401–448.

...*Імпет ...* – порив, натиск.

18 вересня 1911 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 361.

...*Щодо "Історії"* – Мається на увазі рукопис підручника "Стародавня історія східних народів".

.. *Можє розділ про жидів ...* – Йдеться про "Історію Ізраелітів (жидів)" – останній розділ книги "Стародавня історія східних народів"; див. С. 202–250 даного видання.

14 жовтня 1911 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв. · У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 364.

...*Назвати її слід: "Історія давніх народів Сходу". Зложила Леся Українка по Менару, Масперо і інших ...* – Підручник вийшов під заголовком "Стародавня історія східних народів"; Катеринослав, 1918.

9 листопада 1911 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 374.

...*Не могу тобі послати тепер же й "Історії" ...* – мова йде про "Стародавню історію східних народів".

...*Ся нова драма (що тепер посіла)...* – Йдеться про "Лісову пісню", закінчену 25 липня 1911 р.; опублікована в "Літературно-науковому вістнику" – 1912 р. – Кн. 3. – С. 401–448.

...*Вступну частину я тобі тепер посілаю ...* – Мова йде про Вступну розповідь (Первістні люде. Світ відомий давнім людам); див. підручник "Стародавня історія східних народів", С. 3–12.

...*Можє й тепер почнеши видання . . .* – Вступ під назвою "Первістні люде" побачив світ у вигляді окремого видання 1923 р. у Лейпцигу (див. ілюстрацію № 14).

...*А можє в Катеринославі будеш друкувати ...* – Підручник "Стародавня історія східних народів" був двічі надрукований у Катеринославі 1918 року (див. іл. № 13).

...*Книжка Ménard'a не ціла ...* – Йдеться про видання "Історії давніх народів Сходу" (Histoire des anciens peuples de l'Orient. – Paris, 1883) Луї Менара; згаданий поетосою примірник книги зберігається в Відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 2. – Од. зб. 1336; див. іл. 1–2, 3.

...*Нема тих інтересних двох давніх "карт світу" ...* – Маються на увазі карти із втраченої частини видання "Історія давніх народів Сходу" Луї Менара; відтворені Лесею Українкою в рукописі (див. ілюстрації № 12).

...*Малюнки до "кам'яного віку", може ти знайдеши . . .* – Підручник "Стародавня історія східних народів" надрукований у Катеринославі 1918 р. без ілюстрацій; двома малюнками, на підставі археологічних матеріалів з України, проілюстровано видання "Первісні люде", Лейпциг, 1923 (див. ілюстрацію № 14).

...*Деся у нас була книжка "L'homme sauvage"¹ (забула автора), то там були незлі малюнки зброї, начиння камінного і т. і. ...* – Можливо, мається на увазі книга Фердинанда де Лану (L'homme sauvage, Paris, 1877). Лану де Фердинанд (Ferdinand de Lanoue, 1810–1870) – автор численних книжок про Схід та Африку.

29 грудня 1911 р.

Подається за виданням: Українка Леся: Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 12. – С. 375–376.

...*з картинками до "Історії"* рукопис Лесі Українки містить її власні малюнки (див. іл. № 12).

...*Малюнки знярядів з кам'яного періоду...* – див. попередній лист.

...*Розділ той, що тепер на початку (про арійців), таки треба поставити на кінець, як у Менара ...* – Йдеться про відмінності в структурі змісту між виданням "Історія стародавніх народів Сходу" Луї Менара та підручником "Стародавня історія східних народів" Лесі Українки.

Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877–1945) – українська письменниця і перекладач, видавець "Стародавньої історії східних народів" (Катеринослав, 1918 р. та "Боярині" (Катеринослав, 1918 р.) Лесі Українки, автор мемуарних нарисів про родину Косачів, ґрунтового життєпису „Леся Українка. Хронологія життя і творчості“.

¹ "Дика людина" (франц.) – Прим. упорядк

РЕЦЕПЦІЯ ПІДРУЧНИКА
„СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ”

1. [Рецензія] Міяковський В. Леся Українка. „Стародавня історія східних народів”. Вид. друге Укр. вид.-ва в Катеринославі, № 35.- Катеринослав, 1918 р.- 255 стор., ц. 6 крб.

Надруковано в журналі: Літературно-наук. вістн.- 1919.- Т. 72.- Кн. 1.- С. 126-127.

Міяковський Володимир Варламович - [1888-1972] - український літературознавець та історик-архівіст, дослідник громадських та літературних рухів і діячів XIX - початку XX ст., бібліограф, археограф.

2. [Рецензія] проф. Е. Кагарова на книгу *Лесі Українки* (и рец. проф. Левитского): „Стародавня історія східних народів”.- Катеринослав, 1918.- 252 с.- 1922 рік.

ЦДАВОВ.- Ф. 177.- Оп. 1.- Спр. 188.- Арк. 196-198.

ВКМ. ДМ.- 26441.- Арк. 1-3.

Кагаров Євген Георгійович (1882-1942) - етнолог та класичний філолог, дослідник старогрецької і слов'янської етнології, єгиптолог, релігієзнавець, гебраїст, знавець античної культури.

Левитський Володимир Феофанович (1854-1939) - економіст і статистик, автор нарисів історії господарського побуту народів стародавнього Сходу.

3. **Мазуркевич, О.** На обкладинці - дороге ім'я.

Надруковано в газеті: Радянська освіта.- 1963.- 31 лип.

4. **Тексельман, Є.** Маловідома книга Лесі Українки.

Надруковано в газеті: Друг читача.- 1967.- 1 серп. (3 біографії книг).

5. **Козик, П. З.** Леся Українка як історик народів стародавнього Сходу.

Текст подається за виданням: Леся Українка : Зб. статей.- Луцьк : Волин. обл. вид.-во, 1957.- С. 36-46.

6. **Шиманська, І. Ф.** „Стародавня історія східних народів” - підручник Лесі Українки.

Надруковано: Укр. істор. журн.- 1967.- № 5.- С. 107-110.

7. **Шиманська, І. Ф.** Перший український підручник стародавньої історії східних народів.

Надруковано: Шиманська, І. Ф. Леся Українка про освіту та виховання.- К.: Радян. шк., 1977.- С. 11-33.

Шиманська Ія Федорівна - автор ще однієї статті про „Стародавню історію східних народів: „Виховні ідеї підручника Лесі Українки” // *Методика викладання історії та суспільствознавства*.- 1970.- Вип. 3.- С. 150-163.

8. **Шаля, В.** Віра предків наших.- Тамільтон (Канада), 1987.- Т. 1.- С. 664-681. (Перевидано в м. Луцьку 1998 р.).

Шаля Володимир Петрович (1908-1974) - філософ, поет, санскритолог, історик.

9. **Чабан, М.** Леся Українка пише підручник.

Опубліковано в журналі: Початкова шк.- 1993.- № 11.- С. 57-59. Передрук: „...А, може, в Катеринославі будеш друкувати?” // Чабан М. Вічний хрест на грудях землі: Художньо-документальні нариси.- Дніпропетровськ: Ук В ІМА-прес, 1993.- С. 8-14.

Чабан Микола Петрович (1958) - журналіст, письменник, літературознавець, краєзнавець. Член Національної спілки письменників України.

10. **Огнева, О.** Образи Рігведи в „Лісовій пісні” Лесі Українки.

Надруковано в журналі: Сходознавство.- 1998.- № 2.- С. 49-60.

Огнева Олена Дмитрівна (1944) - к. істор. наук, старший науковий співробітник відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України.

Основні праці про Лесю Українку і Схід: „Східні стежини Лесі Українки” (2007), „3 історії створення підручника Лесі Українки „Стародавня історія східних народів” (2007), „Єгипет Лесі Українки” (2006), „Схід у житті і творчості Лесі Українки” (2001), „Рослинний світ Рігведи та „Лісової пісні” (1999), „Леся Українка і Схід” (1995), „Леся Українка в Китаї” (1994), „Канон фенлю і особистий шлях Лесі Українки” (1993) та ін.

11. **Гравовський, В.** Леся Українка і санскрит.

Опубліковано в журналі: Укр. мова й л-ра в середніх школах.- 2001.- № 3.- С. 21-28.

Гравовський Валентин Болеславович (1937-2006) - поет, перекладач, мистецтвознавець, громадський діяч, журналіст.

12. **Маленька Тетяна.** Орієнтальна поезія Лесі Українки: від романтизму до модернізму

Опубліковано: Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури // Матеріали II Всеукр. наук. конф. 24-25 лютого 2001 р., с. Колодяжне: Наук. зб.- Луцьк: Надстир'я, 2001.- С. 41-44.

Маленька Тетяна Федорівна (1959) - к. філол. наук, завідувач кафедри сходознавства Інституту філології Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка.

Список скорочень

див. - дивиться

р. - рік

рр. - роки

ред. - редактор

с. - сторінка

ст. - століття

упорядн. - упорядники

ЗМІСТ

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ (Фотокопія з видання 1918 р.).....	1–256
---	-------

„СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ” НА ПОРУБІЖЖІ ВІКІВ (кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.).....	I
<i>Сташенко Н.</i> „...І тоді на щасливому березі згадають нас, перших керовничів на великому морі великого діла...”	II
<i>Огнева О.</i> Про створення підручника Лесі Українки “Стародавня історія східних народів”	IV

З ЕПІСТОЛЯРІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ	IX
--	----

ІЛЮСТРАЦІЇ	XV
-------------------------	----

РЕЦЕПЦІЯ ПІДРУЧНИКА „СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ”	
<i>Міяковський В.</i> Рецензія	XX
<i>Кагаров Є.</i> Рецензія	XX
<i>Мазуркевич О.</i> На обкладинці – дороге ім’я.....	XXI
<i>Гекельман Є.</i> Маловідома книга Лесі Українки	XXI
<i>Козик П.</i> Леся Українка як історик народів Стародавнього Сходу	XXII
<i>Шиманська І.</i> „Стародавня історія східних народів” – підручник Лесі Українки	XXIII
<i>Шиманська І.</i> Перший підручник стародавньої історії східних народів	XXIV
<i>Шаян В.</i> Віра предків наших (Фрагмент)	XXVII
<i>Огнева О.</i> Образи Рігведи в „Лісовій пісні” Лесі Українки	XXXII
<i>Чабан М.</i> Леся Українка пише підручник	XXXIII
<i>Грабовський В.</i> Леся Українка і санскрит	XXXV
<i>Маленька Т.</i> Орієнтальна поезія Лесі Українки: від романтизму до модернізму	XXXVIII
ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ	XLII

Науково-популярне видання

УКРАЇНКА ЛЕСЯ

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ СХІДНИХ НАРОДІВ

Репринтне видання

*Упорядкування, підготовка текстів та ілюстрацій, коментарі, примітки
Олени ОГНЕВОЇ та Надії СТАШЕНКО*

Головний редактор **Дмитро Головенко**

Відповідальний редактор	Світлана Політило
Літературний редактор	Віктор Гребенюк
Технічний редактор	Тамара Демчук
Художнє оформлення	Антон Ключко
Верстка	Ольги Мельник
Коректор	Марина Гребенюк

Підписано до друку 21.09.2008. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro
Офсетний друк. Обл.-вид. арк. 21,79. Ум. друк. арк. 26,6.
Тираж 2000. Зам. 1874.

ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27. Тел.: 4-41-73, 4-15-27.

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 1350 від 13.05.2003 р.

Друк та палітурні роботи ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27. Тел. 4-75-87.

Українка Леся
У 45 **Стародавня історія східних народів.** Репринтне видання. –
ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2008. – 256 с.+XLVIII с.: 16 іл.
ISBN 978-966-361-330-7

Праця Лесі Українки (1871–1913) „Стародавня історія східних народів”, що створювалася 1890–1891 рр. для навчання молодшої сестри, була видана Ольгою Косач-Кривинюк 1918 року. Вона має неперебутню вартість як основа поглядів Лесі Українки на всесвітню історію та історичний процес, а також як свідчення широти інтересів письменниці, її педагогічних здібностей. Талановито написані „історичні записки” стали першим українським підручником про життя, культуру народів Давнього Сходу. Вивчення Лесею Українкою сходознавчих досліджень, осмислення історії, вірувань, звичаїв східних народів поглибили орієнтальну тематику в її поетичній та драматичній творчості, спонукали до перекладацької діяльності. Леся Українка – єдина жінка у вітчизняній культурі, яка сягнула таїни перекладацького мистецтва однієї з найдавніших пам’яток людства – Рігведи, окрім якої до книги увійшли перекази Джатак, Бгагавад-Ґіти, Законів Ману, Авести.

Видання, що складається зі „Стародавньої історії східних народів”, її джерел та рецепції, адресовано науковцям, викладачам, студентам і школярам – усім, хто цікавиться творчістю Лесі Українки.

УДК 94(5)
ББК 63.3.(5)

